

МУЗАККИРИ АҲБОБ

(Дўстлар ёдномаси)

ТАЗКИРА

ФОРС ТИЛИДАН ИСМОИЛ БЕКЖОН ТАРЖИМАСИ

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЕТИ

Нисорий, Ҳасанхожа

Музақкири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси): Тазкира [(Тарж. ҳамда сўз боши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон]. Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, ... б.

ТАРЖИМОН ҲАМДА СЎЗБОШИ ВА ИЗОҲЛАР МУАЛЛИФИ

И с м о и л Б Е К Ж О Н

Ушбу тазкирада XVI аср Мовароуннаҳр, Афғонистон, Эрон, Туркия, Шарқий Туркистон ва Ҳиндистонда яшаган 288 шоир ҳақидаги маълумотлар жой олган. Улар орасида Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Ҳилолий, Мажлисий, Хожа, Шайбоний, Убайдий, Қомрон, Байрамхон, Мушфиқийдек йирик сўз санъаткорлари қатори адабиётда ўз иқтидорига яраша фаолият кўрсатган бошқа шоир ҳамда турли ижтимоий табақага мансуб шеърят ихлосмандлари номини учратамиз. Муаллиф Жомий, Навоний, Ҳусайн Бойқаро, Ҳусайн Воиз Қошифий сингари катта ижодий авлод тўғрисида ҳам ноёб фикрлар ҳавола этган. Асар қомусий хусусиятга эга бўлиб, унда Арслон Боб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Занги Ото, шайх Худойдод каби тасаввуф намояндалари ҳаёти, қароматлари ҳамда тарихий воқеалар, илм-фан ривожини, санъатлар соҳасидаги ихтиро, Макка, Исфаҳон, Рум, Ямкон шаҳарларидаги меъморчилик мўъжизалари, табиатдаги ажойиб-ғаройиботлар ҳикоя қилинади.

Тақризчилар: Б. Аҳмедов, тарих фанлари доктори, профессор, ЎзФА муҳбир аъзоси
С. Ғаниева, филология фанлари номзоди, Беруний мукофоти соҳиби.

Муҳаррир: Муҳсин Умарзода

Нисорий Х. Музақкири аҳбоб (Воспоминания друзей).

Н 4702620100— 53 69—93
М 361 (04)—93

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993 й.

ISBN 5-86484-088-2

Таржимани шарқ қўлёзмаларини ўқишга ҳаваслантирган бобом Аҳмаджон Шокирбой ўғли ҳамда отам Бекжон Авазовнинг ёрқин хотирасига бағишлайман.

Т а р ж и м о н

«МУЗАККИРИ АҲБОБ» ТАЗКИРАСИ ВА УНИНГ

МУАЛЛИФИ ҲАҚИДА

XVI асрнинг бошида Ҳусайн Бойқаро давлатининг барҳам топиши билан у ҳукмронлик қилган сарзаминда шайбоний, сафавий, қисман бобурийлар ҳукуматлари барпо этилиб, улар ижтимоий-сиёсий шароитига мос айрим-айрим ривожланаётган учта маданий ҳаёт вужудга келди ва натижада илгари бир муҳитда яшаган халқлар ўртасидаги маданий алоқалар ҳам анча узилиб қолди. Темурийлар давридаги маданият аҳлининг бир бўлаги сафавийлар Эронда, яна бир бўлаги бўлса бобурийлар бошчилигида Ҳиндистонда вужудга келган ўзига хос маданий муҳитда фаол иштирок эта бошладилар.

Ўрта Осиёда эса шайбонийлар ҳомийлигидаги маданий ҳаёт ҳам ўз ривожланиш тарихини бошидан кечирарди. Чунки, Ҳерман Вамбери, А. А. Семёнов, А. Ю. Якубовский, Б. Аҳмедов сингари машҳур тарихчи олимлар ёзганидек, темурийлар ўрнига келган шайбонийлар маданиятни йўқ қилиб ташламадилар, балки, унга ҳомийлик ҳам қилдилар. Шайбонийхон (в. 1510), Темур султон (в. 1514), Кўчкнчхон (в. 1530), Убайдуллохон (в. 1540), Абдулазизхон (в. 1550), Абдуллахон Иккинчи (в. 1598) давларида илм-фан, маданият, хусусан адабиёт соҳаси тараққиёт жараёнида давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Шайбоний, Афсарий, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақоий, Шайдо, Ошиқ, Азийий ва кейинчалик эса Нисорий, Мушфиқий, Нахлий, Хон (Абдуллахон Иккинчи), Мутрибий каби йирик сўз санъаткорлари ижодий фаолият билан ном қозондилар. Шу билан бирга Ўрта Осиё адабий ҳаракатчилигида катта-кичик бошқа қаламкашлар ҳам адабиётнинг турли жанрларида ижод қилиб, ўзбек ва тожик мумтоз адабиёт тарихини бойитишга маълум даражада ҳисса қўшдилар. Бу адабий доира вакиллари узоқ Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Туркия ва ҳатто Эрондаги сўз санъаткорлари билан ҳам ижодий алоқалар ўрнатган эдилар.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафонс»и асосан Ҳусайн Бойқаро даври ҳамда бу асарнинг 1521 йили Ҳиротда сафавийлар, 1523 йили Истамбулда турк султони учун қилинган тўлдирилган таржималари, 1552—1560 йиллар, мобайнида шоҳзода Сом Мирзо Сафавий яратган «Тухфан Сомий»

тазкираси хуросонлик, форслик, озарбайжонлик, ҳиндистонлик, туркиялик, қисман мовароуннаҳрлик шоирлар тўғрисида ҳикоя қилган эса, аср ўртасига келиб, шайбонийлар даври Мовароуннаҳр адабий ҳаётини тўлароқ акс эттирувчи ана шундай бир асар яратилиши зарурати ҳам туғилган эди. Ниҳоят, буларнинг барчаси шоир ва адабиётшунос олим Ҳасанхожа Нисорийнинг форс тилида 1566 йилнинг август — ноябрь ойларида ёзиб тугалланган «Музакири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») тазкирасида ўз ифодасини топгандай бўлди.

Ҳасанхожа Нисорий 1516 йили Бухорода таниқли ўзбек шоири ва давлат арбоби Подшоҳхожа бин Абдулваҳҳобхожа (Хожа) оиласида дунёга келади. Ҳасанхожа бошланғич таълимни отаси қошида ва Бухоро мадрасаларида олади. У риёзиёт, ҳандаса фанлари қатори тиббиёт, мусиқа соҳаларини ҳам пухта эгаллашга киришади, айниқса, отасидан аруз сирларини яхши ўзлаштиради ҳамда ёш истеъдодли шоир сифатида танилади. 1533—1543 йиллари отаси Балҳда шайхулислом пайти Нисорий ҳам шу шаҳарда яшаб, Камолиддин Қўноқ мадрасасида ҳандаса фанидан дарс беради. 1545—1550 йиллари эса давлат ишларига жалб этилиб, Бухорода Абдулазизхон, 1550—1554 йиллари Миёнкол ҳокимлари Рустам султон ва 1554—1566 йиллар орасида Абдулқуддус султон ҳузурида садрлик лавозимини бошқаради. Шундан сўнг умрининг охиригача Бухорода яшаб, мактабдорлик билан шуғулланади. Шеърятда ҳам камолотга эришган Нисорий Искандар султон (в. 1581) ва Абдуллохон II (бош хонл. 1581—1598) даврининг «Малик уш-шуаро»си унвонига ҳам сазовор бўлади. Унинг шоирликдаги шухрати Ҳиндистон, Қобул, Қошғар ўлкалари адаб аҳли орасида ҳам маълум бўлиб, Акбар подшоҳ саройининг «Малик уш-шуаро»си Камолиддин Файзий Даканий сингари шоирлар Нисорий билан ижодий дўстлик алоқаларини ўрнатадилар. (Нисорий 1556 йили Ҳиндистонга Ҳумоюн ҳузурига отланади, бироқ Ҳумоюннинг тасодифан вафоти сабабли бу сафар шоир учун бир умрлик орзу бўлиб, қолади.) Нисорий шеърят соҳасида Мутрибий, Фитратий, Давоий, Ҳажрий, Шўхий, Шоҳид каби ўнлаб истеъдодли шогирдлар ҳам етиштиради. Мутрибийнинг ёзишича, саҳий устози ўзинга таҳаллусли «борйўғим дўстларга нисор бўлсин» деган мазмунда танлаган экан. Ҳасанхожа Нисорий 1003 ҳижрий (1597) йили вафот этади ва Баҳоуддин Нақшбандий мақбараси ёнига дафн қилинади.

Нисорийнинг ўзбекча ва форсча шеърларидан иборат девон тартиб бергани маълум бўлса-да, ҳозирча топилган эмас, шу сабабли шоир лирик меросидан қўлимизда жуда оз ҳажмдаги намуналаргина мавжуд. Улар асосан «Музакири аҳбоб» ва Алоуддавла Қазвинийнинг «Нафоис ул-маосир» (1560—1589), Бадриддин Қашмирийнинг «Равзат ур-ризвон» (1589), Дарвешали Чангийнинг «Рисолаи мусиқа» (1572—1604) ва Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро» (1605) асарларида етиб келган бир неча ғазал, рубоий, байт ва «Баҳорийёт» қасидасидир.¹

¹ «Адабиёти тожик дар асри XVI» (1985) рисоласида янглиш ҳолда Нисорийга яна бир неча илмий ва бадий асарлар нисбат берилган, бироқ, аниқлашимизча, улар туркиялик Нисорий деган кишига тааллуқли экан.

Нисорий «Музакири аҳбоб»ни Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» ва Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарларидан кейинги «учинчи тазкира» деб атайди ва уни шайбоний Абдуллахон Иккинчига бағишлайди. Нисорий асарни «учинчи тазкира» дея атаркан, бунда у ўзини «чингизийлардан чиққан» темурий ва шайбоний сулолалар ҳукм сурган мамлакат ижодкорларига мансуб тазкиранавислар иши давомчиси сифатида биледи ва шу сабабли оралиқ давр мобайнида сафавийлар, усмонли турклар учун қилинган «Мажолис»нинг иловали таржимаси ҳамда Сом Мирзо тазкирасини назардан соқит қилади. «Музакири аҳбоб» Мақола, IV боб ва Хотима қисмларидан ташкил топган. Мақола қисм шайбонийлар ва темурийлар, асосан, отаси ва ўзи зўр ҳурмат қилган бобурийлардан етишиб чиққан шоирларга бағишланган. Тўртта боб ичида эса ўрта оснелик, хуросонлик, шарқий туркистонлик, туркиялик, озарбайжонлик, ҳиндистонлик шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақидаги қимматли маълумотлар жой олган. Тазкиранинг Хотима қисми муаллифнинг шеър ёзган ота-боболари, амаки ва яқин қариндош-уруғлари тўғрисида ҳикоя қилади.

Нисорий тазкирада шоирлар ҳаёти ва ижодига доир маълумотларни шунчаки ҳавола қилибгина қолмай, адабиёт назарияси, хусусан шеърят масалаларига ҳам тўхталиб, ўрни билан ўз муносабатини билдириб ўтади.

Нисорий шеърятда етакчи омилни шакл етуклиги деб қарайди ва тазкирада маснуъ шеърлар, «мушкила» услубидаги намуналарни кўпроқ келтириб, бундай шеър ижодкорларини мақтайди. Бироқ у мазмунни шаклдан ажратиб қўймайди ва бу ҳақда қуйидагича ёзади:

Ба лафзи хуб маъни дарж кун, в-арна че ҳосил з-он
Ки Юсуфро бар кашй аз чоҳ, андозй ба зиндонаш.

(Мазмуни: Яхши сўз билан маъноларни ёз, бўлмаса ундан не фойда, бу худди Юсуфни қудуқдан чиқариб, зиндонга ташлагандай гап.)

Тазкирада шоирлар ижодидан келтирилган намуналар орқали муаллифнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик қарашлари ҳам намоён бўлади.

Нисорийнинг шоирлар ижодини баҳолашдаги мезонларидан яна бири уларнинг ҳажв соҳасидаги фаолиятини кўрсатишдир. Тазкиранавис бу турдаги шеърларга мурожаат қиларкан, ҳажвчи ижодкорлар танқид тигининг кимга, жамиятдаги қайси иллатларга қаратилганини очиб беришга интилади. Шу сабабли у Огаҳий, Ховарий, Шариф Табризий кабиларнинг ҳажвий шеърлари таърифига муфассал тўхталади.

Муаллифнинг эътиборини жалб этган яна бир ижодкорлар — хотин-қиз шоиралардир. Тўғри, Нисорий улар номини сарлавҳага олиб чиқмайди, балки бир баҳонада айтиб, шеърларидан намуналар келтириб ўтади. Улардан бири ҳисорлик Улож исми ва қолган икки нафари эса бухоролик, бадахшонлик шоирлар бўлиб, номлари берилмаган.

Нисорий шоирларга баҳо беришда уларнинг жамиятга фойда келтираётган хайрли ишлари, маънавий қиёфасини ҳам ҳисобга олади, одамийликни ҳар нарсадан устун қўяди. Тазкиранавис шоирларнинг ёши, истеъдод даражаси, маҳсулдорлиги, ижтимоий табақасини эса юзга солмайди — ҳар ким ўз ҳолича шеър ёзар экан, муаллиф наздида у озми-кўпми маънавий бойлик, руҳий озуқа бахш эта олувчи инсондир.

Хуллас, Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» тазкираси XVI аср Урта Осиё ва Ҳиндистон, Хуросон каби ўлкалар адабий ҳаёти вакиллари ижоди ҳамда ўша давр адабиётининг яна айрим масалаларини ўз ичига олган муҳим манбадир.

«Музақкири аҳбоб»нинг ҳозирча дунё қўлёзма хазиналарида мавжуд 14 та нусхаси маълум. 1969 йили Покистонда 1 та англия ва 3 та ҳиндистон нусхаси асосида тазкиранинг илмий-танқидий матни ҳам тузилган. Бироқ асар шу вақтгача бошқа бирон тилга таржима қилинмаган. Қўлингиздаги ўзбекчага илк таржима эса тазкиранинг муаллиф ҳаёт пайти кўчирилган 5 та тошкент қўлёзма нусхалари асосида амалга оширилди (ЎЗФА ШИ қўлёзмалар хазинаси, 4282 (1588 й.), 56, 1438, 4374, 7760 рақамли қўлёзмалар).

Тазкирада келтирилган оят, ҳадис сўзлари ва талай ҳикматли сўз, мақол, дуолар арабча берилган бўлиб, аслидан таржима қилинди ҳамда оятлар тартиби Қуръони каримнинг асосан Теҳрон нашри бўйича рақамланди. Шеърлар таржимасида ноаниқликлар учраса, азиз китобхонлардан узр сўраймиз.

Исмомил БЕҚЖОН

БИСМИЛЛОҲ-ИР-РАҲМОН-ИР-РАҲИМ

Барча катта-кичик нарсалар зикрини қамраган мукаммал тазкира бўлмиш Инсоний вужуд тўпламини «Ер юзида ишонувчилар учун аломатлар бор ва у сизнинг вужудингизда ҳамдир, ахир қарамайсизми»¹ мундарижаси бўйича бобу фаслларга ажратиб, унинг варақларини ўзининг саховат ипи билан бириктириб боғлаган ва жилдини борлиқ муқоваси билан қоплаган ул топинғувчимизга сон-саноқсиз олқишлар.

Муаллифдан:

Устоди азал сафинаи дил чу намуд,
Шерозан он намуд аз риштаи жуд.
Аз дафтари жузву кўлл рақам кард дар ў,
Гардонд ўро мужаллид аз жилди вужуд.*

(Мазмуни: Азал устоди дил тазкирасини яратганда, унинг шерозасини ўзининг саховат ипи билан тиккан. Жамъи нарсаларни унда рақам қилиб, борлиқ жилдидан муқова кийдирган.)

«Ҳақиқатан ҳам оллоҳ ва малоиклар пайғамбарга дуову саловот юборувчидирлар, эй имон келтирганлар, сизлар ҳам у зотга саловот ва салом айтинглар»² каримаси ҳукмига биноан эса пайғамбарлар сараси ва тариқатлар йўлбошчиси ҳамда ўзи эришган сўзамоллик меърожи ва нотиклик минбари билан жозибали «биз унга шеъриятни ўргатмадик ва бу унга даркор эмас»³ хутбасига кўра шоирлар баланд мақомини пастда қолдирган ва сўзамоллар қадр-қиймат поясини чил-чил синдирган ер юзининг улуғи, барча инсонларнинг қутлуғи, набию пайғамбарлар сўнгисига,—

Муаллифдан:

Шоҳе ки чу бар тахти фасоҳат биншаст,
Бигрифт жаҳон гети балоғат дар даст.
Ҳам дод уъружи шуароро пастӣ,
Ҳам пояйи қадри фусаҳоро бишкаст—

* Шеърлар асосан форсча шевада берилди.

(Мазмуни: Сўзамоллик тахтига ўлтирган ул шоҳ, қўлидаги жозибали нутқ қиличи билан жаҳонни забт этгандир, Шу зайл у шоирлар эгаллаган баланд мақомни пастда қолдириб, сўзамоллар қадр-қиймати баҳосини синдиргандир.) — шунингдек, унинг оила аъзоларига ва ҳар бири чинакам шарият назмининг нозими, мустаҳкам дин девонининг қофияшуноси ҳамда ўшал пайғамбарлар сардорининг ҳамқатори бўлган унинг буюк, азиз издошлари ва дўстларига —

Муаллиф рубойиси:

Дар илм чу саҳабу ол гашта маҳара,
Бар нахли нубувватанд ҳамчун самара,
Касро нарасад баробарй бо ишон,
Қ-ишон ҳама ҳастанд кирому барара.

(Мазмуни: Илмда саҳобалар ва расул оиласи ворис бўлдилар, ҳам улар нубувват дарахтининг меваларидир. Уларга ҳеч ким тенг бўла олмас, улар барчаси улуғу азиздирлар.) — сўзларнинг энг чиройлиси билан безанган саломлар салоти, кўркамлик каломига бурканган табриклар таҳйёти бўлсин! Ва саллалоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва асҳабиҳи ва аҳбобиҳи ажмаъин ила йоумиддин.⁴

Аммо ундан кейин:— ақлу зако ва меҳру сафо эгаларига махфий қолмасинким, илму-фазл орттиришнинг шарт-шароитларидан бири замоннинг муносиб келишидир. Яхши хислатлар эгаси, ҳазрат Убайдуллоҳон — гўри нурга тўлсин — оламдан ўтган замонларидан берин фозиллар тенгсиз фикрларининг бахт юлдузи қаттиқ қийинчиликлар тўфони ва оғир машаққатлар тўзони ортида тушкунлик қаъри томон сўниб, юзига мангу бекиниш пардасини тортган эди. Бузуқ ниятли ҳасадчилар (кирдори) сабабли (илму) фазл бозори касод бўлиб, олимлар ва фозиллар, балки барча халойиқ мурувват ҳамда рағбат йўқлиги боис юзага келган уқубатларнинг қоронғи тунида илм йўлини йўқотиб, ному-нишонсизлик қаърига қулаган эдилар.⁵ Яратганга мақтовларки, замон султонлари ва даврон хоқонларининг зафар келтирувчи ярқираган шамшири шуъласи ҳамда бахтга мушарраф этгувчи адолат чироғининг нурлари туфайли азоб-уқубатнинг қоп-қоронғу туни шоду хуррамлик ва ободончиликнинг ойдин тонги билан алмашди. Илму фазлнинг яширин ва ошкоро мураббийси бўлмиш мустаълий юлдузи қувончли соатларда ва шариф бир вақтда иззат уфқи ва зафар осмонида балқиб чиқди ва фазл бозорига ривожу — равнақ бериб, олим — фозиллар муштарийси бўлди.⁶ Байт:

Лиллоҳи алҳамд ки он нақш ки хотир мехост,
Омад охир зи паси пардаи тақдир пади.

(Мазмуни: Тангрига шукр, кўнгил истаган ул сиймо ниҳоят тақдир пардаси ортидан кўриниш берди).

Муаллиф олий ҳукмдор сифатлари мақтовида шундай дейди:

— Қашфу тамкин арбобларининг муқаддас сирларга тўла ва илму яқин асқобларининг осмон авжли хотира ва денгиз мавжли кўнгилларига маълуму равшан бўлсинким, халифа манзиллик, икрому-иззатлик, ул ҳазрат,—
Байт:

Қашшофи дақонқи ҳақонқ,
Ҳеллоди ҳақонқи дақонқ —

(Мазмуни: Ҳақиқатлар сирларини очувчи, сирлар ҳақиқатларини ҳал этувчи ва аён қилувчи.) — яъни, замон халқлари йўлбошчиси ва даврон Маҳдийси, тариқат сулукларининг солики, ҳақиқат мамлакатларининг молики олам султонларининг аълоси, тахтнинг энг муносиб эгаси, имон аҳли боши узра тинчлик ва осойишталик қанотларини ёйган инсон, тангри буйруғидан ердаги нишон — Муаллиф байти:

Муҳаммадхўю Юсуфрўй, Сулаймонжоҳу Яҳёдил,
Скандарному Хизрилҳому Мусодасту Исодам —

Муҳаммад хулқли, Юсуф юзли, Сулаймон мартабали, Яҳё кўнгилли, Искандарномли, Хизрилҳомли, Мусо қўлли, Исо дамли Абулғозий Искандар Баҳодирхон — илоҳим, унинг давлат ва ҳашаматини қиёматгача мусулмонлар эли узра абадий қил ҳамда улуг тут! — нафсининг шитоб маҳали бўлмиш ёшлик чоғида ўзида табиатан мавжуд бўлган хоҳиш-истаклар туйғуси туфайли «Исломнинг асл моҳияти нафсни қаршилик қиличи билан сўймоқдир»⁷ мазмунига амал қилиб, тавба шарафи ҳамда ҳақиқатга етишув йўлларининг яқини — шариф Хожাগон⁸ — тангри руҳларини муқаддас қилсин — силсиласи орқали пайғамбар суннатига мушарраф бўлганлар. Салтанат ва ёшлик шароби билан маст бўлишларига қарамай, сира ҳам беҳуш дам урмаганлар. Барқарорлик оёғини истиқомат сулукида қаттиқ тираб, бошқа нарсаларга қайрилиб боқиш у ёқда турсин, балки ҳар бир ташлаган қадамларидан назар узмаганлар. Руҳ мусофири тан ватангоҳида беҳижболиклар кўрсатиб, ахлоқ оёғини «Ва биз уни юксак мартабага кўтардик»⁹ мазмунига кўра юксак мақомлар сари йўналтиришга қанчалик тиришмасин, ул зот олийҳимматлилик юзасидан ўшал манзилгоҳларга нузул қилмай, сафар маънисини ватан заминида адо этганлар. Салтанат юмушларининг кўплигига қарамай, ҳар қандай дунёвий ишни тавҳид масаласига халақит берувчи деб билиб, фақат ваҳдати вужуд ҳаёли билан бўлиб, хилват илмининг байроғини анжуман аро ҳилпиратгандирлар —
Байт:

Лужжаи баҳри аҳадият дилаш,
Сурати касрати садаф соҳилаш.

(Мазмуни: юраги бирлик маъноси денгизининг туби, зоҳири садаф уммонининг соҳили) — ва ҳеч бир одатдан ташқари нараса алар шариф мизожи (табиати) истиқомати (барқарорлиги)дан кучлироқ эмасдир.

Байт:

Е рабам, мулкн истиқомат деҳ,
К-истиқомат зи сад каромат беҳ.

(Эй тангрим, менга истиқомат (тўғрилиқ) ўлкасини бер, истиқомат юз кароматдан яхшироқдир).

Шунингдек ул шариф зотнинг чиройли хулқи ва таҳсинга сазовор ишларида «оллоҳ буйруғини улуғ тутмоқ ва унинг яратганларига меҳрибон бўлмоқ»¹⁰ белгиси яққол кўриниб туради. Хон ҳазратларининг ўлтириб туриши доимо олимун орифлар билан кечади ва улуғ алломалар аларнинг олий йиғинида илмлар моликининг каломи — Қуръон маънолари баёнидан ўзгани такаллум қилмайдилар. Улуғ машойихлар ул жаҳонпаноҳнинг даргоҳига фано сирларидан ташқари ҳадяни элтмайдилар ва аларнинг кўнгилларни уйғотувчи суҳбатда бақодурларидан бўлак туҳфани қўлга киритмайдилар. Соҳибқирон мажлисининг саодати ҳумоюн йиғиндаги қатнашчиларнинг латиф хотирлари сари йўналмоқ бўлган васвасалар ҳамда ҳадику хавф-хатарлар йўлини бекитиб, кўнгилларига бирон бир ёмон фикр йўл топишига имкон бермайди. Муаллифдан:

Суҳбати хон аз васовис Жамъ созад хотирам,
Раҳна бар Яъжуж бастан Хосан Искандар аст.

(Хон суҳбати васвас гаплардан хотиримни жам қилади, яъжуж-маъжуж олдини тўсмоқ Искандарга тааллуқли хусусият-да.)

«Ваъда бердингми вафо қил»¹¹ каримасига биноан эса ҳеч қачон бирон бир ваъда бермаганларки, вафоси билан адо этилмаган бўлсин. «Агар сиз ўз қутловларингиз билан қутламоқчи бўлсангиз, унда қутловларингизнинг энг яхшиси билан қутланг, акс ҳолда уни рад этинг»¹² ҳукмига кўра, ҳеч ким совға йўсинида алар таъбига ёқмай рад қилинувчи номуносиб туҳфани ҳумоюн хизматларига келтирмаганлар. Ул зот «ҳақиқатан ҳам ароқ, қимор, фол ва санамга топиниш шайтоннинг ярамас ишларидандир»¹³ каримасини ўз мисолида маъқуллаб, шарқ қуёши ва Искандар ойнасини нурлантира олувчи дил жоми жаҳоннамосини ҳеч вақт ҳаром ичқулик ҳамда имондан кечқулик ишлар доғи билан хира қилмай, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўйин-кулги ва бошқа ношойиста қилиқлардан бутунлай тийиниб, ёғдули шариятга итоатда бўлмоқ ғуруридан масрур

келмоқдалар. Фақат Мовароуннаҳр ўлкасигина эмас, балки, Ҳирот чегарасидан Қошғаргача бўлган шаҳарларнинг барчаси алар ҳумоюн отлари хутбаси шарафига мушарраф бўлиб, у ерларнинг халқлари тинчлик ва осойишталикда яшамоқдалар. Айниқса, шаҳарлар фахри, балоларни қайтарувчи Бухоро мулки алар муборак пой-қадамлари қут-баракатидан шаҳарлар рашкини келтирувчи ва Эрам боғидан ҳам яхшироқ бир жойга дўниб, дин улуғларининг қибласи ва ер юзи фозилларининг йиғингоҳига айлангандир. Ул зотнинг адолат тўла фазилатлари туфайли барча халойиқ, алалхусус, деҳқону ҳунармандлар чексиз сийловга эришиб, ғаму ташвишсиз ҳаёт кечирмоқдалар. Маснавий:

Гар аз фитна ояд касе дар паноҳ,
Надорад жуз ин кишвар оромгоҳ.
Сазад гар бинозам ба давраш чунон,
Ки, сайид ба даврони Нўшервон.

(Мазмуни: Агар биров фитнага учраб, паноҳ истаса, бу мамлакатдан ўзга тинч, осойишта жойни тополмайди. Худди сайид Нўширвон давронидан айланиб-ўргилгандек¹⁴, мен ҳам уни ҳар қанча ардоқласам арзийди).

Буюк каримнинг марҳаматидан умид улким, «кишиларга фойда келтирувчи нарсаларигина ер юзида анча вақт сақлаб турилади»¹⁵ каримаси ваъдасига биноан, аларнинг малак сифатли зотларини адолат мулкида муқим қилиб, бахту давлат юлдузини ўз ўрнида сақлаб, иззат авжида мустақим тутгай. Муаллифдан:

Ё раб, ба адолаташ иқомат бошад,
Бо адл муқим то қиёмат бошад.
Ҳаргиз нашавад кавкаби бахташ рожеъ,
Соид шаваду дар истиқомат бошад.

(Мазмуни: Эй тангри, адолатпарварлиги мангу бўлсин, қиёматгача адолат билан муқим турсин. Ҳеч қачон бахт юлдузи сўнмасин, Бахтли бўлсин ва истиқомат (тақводорлик) тахтида барқарор ўлтирсин.)

Назм:

Мо доматил-афлоки ҳавлал-марокизи доира
Бал кавокиби фи даражотул-буруж соира.

(Мазмуни: Фалак марказ атрофида айланиб тураркан, сайёралар буржлар даражалари аро сайр этгувчидир.)

Муаллиф шеър таърифи ва шарафида шундай дейди:

— Маънолар пойдевори муҳандислари ва суҳандонлик мактабининг муаллимларига яширин қолмаяжакким, агар ҳар бир сўз тотли тил орқали йўқлик қаъридан борлиқ майдонига оёқ босса ва сўзловчиси уни Сурайё юлдузлари туркуми каби бир ерга йиғиб назм (тартиб) ипига инжудек тизса, ҳамда шеър вазнларидан бирига мос туширса уни назм дейдилар. Агар ўша назм (тартиб) тизмасини узиб, сўз жавоҳирларини варақлар бўйлаб теварак-атрофга садаф сочмаси каби сочиб, наср (сочиқлик) юзага келтирса, буни наср дейдилар. Бу олий-ҳимматли умматнинг кўпчилик сўзамоллари шеърга тил очиб,— Байт: Пешу паси борғаҳи кибриё, пас шуаро омаду пеш анбиё,— Буюклик саройига бирин-кетин — дастлаб пайғамбарлар, кейин шоирлар келишган,— мақолини тараннум қилганлар. Халифа манзиллик олийҳазрат, амирал-мўъминин Алининг¹ — тангри ундан рози бўлсин — кўп яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор ва талайгина олийдаража муножотлар ҳам ул аълоҳазратга мансубдир.

Бурунги шоирларнинг атоқли отлари ва довруқли зотларини қалби ва фикри ҳамisha уйғоқ амир Давлатшоҳ Самарқандий² — қабри нурга тўлсин — ўзининг яхши битиклари асносида битиб, безакли ва зийнатлик подшоҳ Мирзо Султон Ҳусайн³ — гўри мунаввар бўлсин — замониғача ўтган шоирлар зикри тафсилотини тўла камолига етказиб, «ҳақиқатан ҳам бу бир ёд этгулик нарсадир ва уни ёд этинг»⁴ каримасига кўра шуаронинг ғаройиб сўзлари ҳамда ажойиб шеърларини деярлича унда ёд этганки, бу асар соҳиби диллар истак кўнгиллари тўридан ўрин олгандир.

Мазкур султон Ҳусайннинг туғилиш юлдузи чиқиш замонидан то салтанат қуёши ботишиғача эса алиснйратлик амир кабир Алишер⁵ — уни тангри ёрлақасин — шуаронинг машҳур исмлари ва донгдор номларини китобат қайдига киритиб, бирон нарсани яширин қолдирмай ва ёпиқ қўймай, «унутилган, эсдан чиқарилган»⁶ларни йўқлов кемаси билан бедараклик денгизидан чиқариб хотирлаш сарчашмасидан сероб этганлар ва «биз уни ёдномага айлантирдик»⁷ каримасига биноан яхши ёдномага айлантирганлар. Туркий тил била тартиб топган қалбларни ром этгувчи бу китоб эндиликда салим табълар ва мустақим ақлларнинг ёқтиргани турур ҳамда ундан келувчи манфаатлар юракда севинчлар ортишига боисдир.

Муаллиф китобнинг ёзилиш сабаби тўғрисида дейди:— Ой ҳаракатлик, Уторид иззатлик доноларнинг ёруғ кўнгилларидан яширин қолмағайким, айрим вафолик инилар ва сафолик ўртоғлар бу йўқсил, ожиз каминага, «Неъматлар ато этгувчи ва балоларни дафъ қилгувчи ҳазрат турли офатларни йўқ қилиб, халқ оммасини номи машҳур хоқонлар ва мақсади ҳосил султонларнинг ажиб адолати шукуҳи соясида хуррам ва осойишта сақлаб турган бир замонда мазкур амир Алишернинг «Мажолисун-нафоис»идан кейин юзага келган барча фозилларнинг

донгдор номларини бир битик қайдига киритиб ва уларнинг ёқимли нафаслари исини толибларнинг жон димоғига етказиб, «учинчисини яратмасак иккитаси ҳам йўқ эди»¹ ҳадиси мазмунига мувофиқ Сиз томондан учинчи бир тазкира вужудга келса, унинг мутолааси эса ҳар жиҳатдан тирилтириш асарли ва ўтганлар аҳволини билдирувчи бир илмга айлангусидир»,— деб буюрдилар. «Ҳақиқатан ҳам ёдномамизни далиллар билан яратдик ва биздан кейин унга назар ташлайсизлар»².

Кўп гуноҳли бу фақир маъзур тутгувчининг ҳукмига бўйсуниб, баён қаламини илгимга олиб, мукаррам ва муаззам кишиларнинг шариф исмларини тўплаб, «ҳақиқатан ҳам бу ўша тазкирадир»³ каримасига кўра ушбу тазкирага тартиб бериб, қуйидаги мақолни тақроп қилдим:

Нуқсони мо камол шавад, айби мо ҳунар,
Лутфат даме ки рӯ ба хатопўш оварад.

(Мазмуни: Нуқсонимиз бекаму кўстликка айланур, камчилигимиз эса маҳорат даражасига кўтарилди, агар лутфу марҳаматинг бир нафас кечирувчилик сари юзланса).

Гуноҳларни кечирувчи ва айбларни ёпувчининг лутфу қарамидан умид шулким, ўзининг чексиз иноятлари барақати билан ушбу кўнгилоҷар нуххани йўқлик пардаси ортидан камчиликсиз намоён этиб, Жамшид мартабали ва юлдузлар сонича лашкарли подшоҳ, замон соҳибқирони, даврон султонларининг ботири ва ғайратлиси, ер юзига тинчлик ва осойишталик палосини тўшовчи, имон аҳлининг ҳомийси, куфр ва туғён аломатини йўқ қилувчи,— Назм:

Ҳомийи миллати дини набавий,
Моҳаййи аҳли фасоду исён

(Мазмуни: Набавий динидаги халқларнинг ҳимоячиси, бузуқ ва динсиз кишиларни қийратгувчи) — олимлар ва фозилларга тарбиятлар кўргазувчи, солиҳ ва орифларга қувват берувчи, яхшиларнинг тилакдоши, ночорларнинг кўмакдоши, тангри бандаларининг бошпанаси, ислом динининг қалъаси, низомудавлата вас-саодата вал-ҳашамата вал-эёлата ва жалол, моликул-маннон оллоҳнинг ердаги сояси Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг — оллоҳ унинг мулки ва салтанатини боқий қилсин ва ибодат қилувчилар бошида мушфиқ тутсин — шариф мажлисида туҳфа ва латиф маҳфилида ҳадя ўрнида совға ва эҳсона даражасига кўтарса, ҳамда ул Сулаймон шавкатли аълоҳазрат ани кимёасар назарлари билан манзур тутиб, қабул қулоқлари билан эшитсалар ҳар оина алар нурли эътибори ва зуккотаёб кўнгли илтифотидан камина сўзи зилол сувида ҳам тозаю тиниқроқ, арз қилган фикрлари эса чиройли бир алфозда етуклик мақомига эришган бўларди. Муаллифдан:

Ин нусхан дилкушо ки бинамуд жамол,
Покизатар аст назмаш аз оби зулол.
Хоҳам, ки зи лутфи Хусрави даҳр расад,
Бар важҳи ҳасана маонийи ӯ ба камол.

(Мазмуни: Жамол кўрсатган бу кўнгилоҷар китобнинг шеърлари тиниқ сувдан ҳам тиниқроқдир. Истайманки, замон Хусрави лутфидан унинг маънолари чиройли алфозда етуклик касб этса) ва биллоҳил-исмата ваттавфиқ.

Бу таъкиранинг ҳар бобида аҳбоб зикри бўлгани учун унинг номи ва ёзилиш таърихи «Музақкири аҳбоб» деб топилди. Таърих:

Чун дар ин таъкира забони қалам
Зикри аҳбоб кард аз ҳар боб.
Ному торихи соли итмомаш
Гашт аз он рӯ «Музақкири аҳбоб»⁴.

Доно кўнгилларга яширин қолмасинким, неъматлар ато қилгувчи ҳазрат Жамшид маконли Абдуллахонни кичик ёшидаёқ ўз лутфи иноятларига сазовор этиб, ҳазрат Хожагоннинг — руҳларини оллоҳи таоло муқаддас қилсин — олий тариқати «Силсилат уз-заҳаб»га киритиб, Хожа Жўйборий номи билан танилган олийжоҳ, ҳидоятпаноҳ, кишилар муршиди Хожа Муҳаммад Ислом — сирлари муқаддас бўлсин — шогирдлиги шарафи ва муридлиги давлатига мушарраф қилиб, «Мени уч яхши сифат мафтун этади: муъмин қалб, ёшликдаги тавба ва ёшлангувчи кўз»⁶ сўзи мазмунига кўра ўз дўстлари қаторига қўшиб, вужуд либосини «ҳақиқатан ҳам оллоҳ шижоатлиларни севади»⁷ безаги билан зийнатлаб, замон султонлари ва даврон хоқонлари назарида шижоат ва салобат кийими билан азият тутгандир. Айниқса бу сийловга ёрқин бир мисол илгари шул олиймақом хон ҳазратларининг салтанати жойлашган Кармина қалъасидаги муҳорибадурким, бу шаҳарни қамал қилган барча самарқандлик, тошкентлик султонлар⁸ ул қаҳрамоннинг мардона шижоат ва қалъадорлик маҳоратини кўриб «Бу узоқ қайтиш»⁹ ҳукмига бўйсуниб, узоқдан орқага қарамай қайтиб кетдилар. Фараб жанги¹⁰ ҳам жуда ажиб муҳорибалардан бири бўлди — Абдуллахон ўзларининг озгина аскари билан султонларнинг қуюндек улуғ лашкарини бутунлай тор-мор келтирдилар ва бухоролик маҳбусларни ғаму андуҳ, оҳу зор қафасидан озод қилдилар.

Шундан сўнг доруссалтана Самарқанд фатҳи¹¹ рўй берди. У ҳам шундай ажиб, қизиқ бир воқеалардан бўлдиким, бир кунда икки катта ғалаба қўлга киритилди. Фозиллар унинг таърихини «фатҳҳои мукаррар» (қайта-қайта ғалабалар) деб топишган, мазкур таърих чиндан ҳам жуда яхши чиққан. Байт:

Ҳар фатҳ к-он зи олами ғайбаш намуд руй.
Чун дидамаш муқаддимаи фатҳи дигар аст.

(Мазмуни: Йўқлик оламидан юз кўрсатган ҳар бир фатҳ, қарасам янгидан-янги шундай ғалабалр бошланишидир.)

Ундан кейин кўп ўтмай шаҳарлар фаҳри, балогардон Бухоро фатҳи¹² ҳам осон бир йўсинда амалга ошди. Байт:

Бе дарди сари найзаву омад-шуди пайкон,
Он фатҳ ки мифтоҳи амон буд, баромад.

(Мазмуни: Найза бош оғриғисиз, ўқ келди-кетдиси ташвишини тортмай, омонлик калити бўлган ул фатҳ юзага чиқди).

Фатҳу иноятлар эшикларини очувчининг карамидан умид шулким, бу ғалабалар янада янги ғалабалар калити бўлиб, анинг чексиз, бепоён давлати хонга муяссар бўлсин ва мангуликка уланган улўғворлиги нуқсон доғидан тоза ва омон сақлансин. Муаллифдан:

Ниҳад то камоли жаҳон ру ба нуқсон,
Ки коре жуз ин чархи гардон надорад.
Зи ҳар нуқс бодаш камоле муяссар,
Камоле ки ў ҳеч нуқсон надорад.

(Мазмуни: Иши фақат камчиликлардан иборат бўлувчи бу жаҳон етуклиги нуқсон сари юз тутса, шунда ҳам ўша ҳар бир нуқсондан унга бир камол муяссар бўлсин, шундай камолким, ҳеч бир айби бўлмасин).

Китобнинг фасл ва боблари баёнида:

Қуёш нурли, ой ёғдули, ҳақ сўзни дегувчи суҳанварлар ва сўз маъносини чақувчи нуктапарварлар кўнгилларидан яширин қолмағайким, ушбу битиклар уйининг пойдевори Мақола, тўрт боб ва Хотима билан тартиб топди.

Даврон муаллифлари ва замон мусаннифлари барчасининг азиз лутфидан умид ва тилак шуки, каминаниннг асарини илтифот назари билан манзур тутиб, хато ва камчиликларини лутф этаги билан ёпиб, унга тузатиш кийимини кийдирсалар. Муаллифдан:

Ҳар чанд ки ин нусха ба важҳи ҳасан аст,
Бас нест ҳамин айб ки тоълифи ман аст?

(Мазмуни: Бу асар қанчалик яхши бўлмасин, унинг муаллифи мен бўлганлигим айби ўзи етарли эмасми?)

Алҳамдиллло астара аюбино ва ағфар зунубино ва ахтам бил-саодат ожолно. (Айбимизни бекитувчи, ёмон қилиқларимизни кечирувчи, охиратимизни бахт билан яқунловчи тағрига шукрлар бўлсин.)

Китоб феҳрести.

Мақола молиқлар аҳволи баёнида ва у икки **Рукндан** иборат. **Биринчи Рукн** чингизий султонлар аҳволи баёнида бўлиб, икки фаслни ўз ичига олади.

Иккинчи Рукн чигатой султонлари аҳволи баёнида бўлиб, у ҳам икки Фаслдан иборат.

Биринчи боб фақир уларни мулозамат қилмаган ва бу ўт-кинчи жаҳондан кетган жамоат зикрида бўлиб, тўрт Фаслдан иборат.

Иккинчи боб фақир уларнинг мулозаматига етишган ва бу ўт-кинчи жаҳондан мангулик мулкига кўчган жамоат зикрида бўлиб, тўрт Фаслдан иборат.

Учинчи боб фақир уларнинг шариф мулозамат ва мулоқотига мушарраф бўлган ва ҳозир ҳаёт жамоат зикрида бўлиб, бу ҳам тўрт Фаслдан ташкил топган.

Тўртинчи боб фақир улар мулоқоти шарафини топмаган ва шу кунларда ҳаёт жамоат зикрида бўлиб, у ҳам тўрт Фаслни ўз ичига олади.

Китоб хотимаси фақирнинг бобоси, отаси, амакилари, ака-укалари ва яқин қариндошлари зикридадир.

МАҚОЛА БИРИНЧИ РУКНИНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ ФОНИЙ
ДАВЛАТДАН МАНГУЛИК МУЛКИГА САФАР ҚИЛГАН ЧИНГИЗИЙ
СУЛТОНЛАР ЖАМОАСИ ЗИКРИДА

Шаҳид бўлган бахтли хоқон Абулфатҳ Муҳаммад Шайбонийхон ибн Шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхоннинг — гўри нурга тўлсин — муқаддас ёди.

Қалби пок аҳли сафолар ва топқирликда моҳир зукколарнинг қуёш ёғдули ёрқин кўнгилларидан яширин қолмасинким,— Байт: Хоқони саъиду хон бин хон, дар гардиши тоси чархи гардон — Бахтли хоқон ва хон ўғли хон, бу айланувчи фалак гардишида — дунёнинг ялтироқ безаку — нақшлари ва ҳаёт-мамот ташвишларидан кўз каъбатайнини йироқ тутиб, балки ёлғончи тақдир-нақшу нигор бандидан ўзни халос этиб ва дилни Нақшбандга боғлаб, сув ва тупроқ нақши мушоҳадасидан жону дил сирини англаб, бу шатранж майдонида* мурод нақши (ўйини)га талабгор бўлиб, худди мақолдагидек — борлиқдан йўқликка кўчгунча довур Нақшбанд номи билан машҳур олий ҳазрат, қудсий манзилат хожа Баҳол-ул-ҳақ вал-ҳақиқата вад-дунё вад-диннинг¹ шариф маънавиятлари мақомига юз тутиб «Агар ҳайратга солувчи иш қилмоқчи бўлсанг, унда қабр аҳлидан маслаҳат сўра»² ҳадиси мазмунига кўра ўзининг киши ҳайратини оширувчи ҳар бир ишида ул олийшон остонга Ниёзмандлик билан боқиб, ул муқаддас жойни восита билиб иззатли ҳазрат улуғ номидан юқори даражот ва яхши ҳожотлар тилаганлар. Муаллифдан:

Эй, каъбатайни дида бар ҳар нақш карда банд,
Аз банди нақш бигзару дил неҳ ба Нақшбанд.
Пай бўр ба сирри жону дил аз нақши обу гил,
Бигзар зи банди нақшу зи ҳар нақш дида банд.
Хоҳам ки дар бисоти талаб нарди ишқ боз,
Нақше бар оварад, ки барад жони мустаманд.
Ҳар як жудо кашад чу қалам нақши рўи ў,

* Шатранж майдони — олам, дунё кўзда тутилмоқда.

Гар созадам ба теги жафон ишқ банд-банд.
То мўҳри меҳр сохт Нисорй нгини чашм,
Дар вай ба ғайри номи ту нақши дигар нақанд.

(Мазмуни: Эй, кўзингни ҳар нақшга тиккан инсон, бу нақшларга маҳлиё бўлишдан кеч ва Нақшбандга кўнгили бер. Жону дил (руҳий, маънавий олам) сирини англаб ета ол, фақат сув ва тупроқ (табиат, инсон ташкил топган моддалар, моддий олам) мушоҳадаси билан чекланиб қолма. Ут нақш (ёлгончи дунё гўзалликлар ва лаззатлари)га боғланиш баҳридан ва ҳар қандай нақшдан кўз юм. Истайманки, ўйин тахтасида ишқ (илоҳиятга берилиш) ўйинини ўйнаб, ютгайсан, чунки, у шундай нақш (тақдир)ни вужудга келтирадигани, ул сабабли ҳар бир бечора азиз жонини нутқара олади. Қалам унинг юзи нақши (сурати)ни айри-айри чизсин, агар ишқ мени жафо тиги билан бўлак-бўлак қилса ҳам. Нисорий кўз нгини (бу ерда қорачиги — И. Б.) ни меҳр муҳрига айлантирар экан, унда сенинг исмингдан бошқа нақшни ўйиб ёзмади).

Ҳазрати хожамиз Баҳоуддин фарзандлик назарини тариқат шайхи ҳазрат хожа Муҳаммад Бобон Самосийдан³ топганлар. Зеро, ҳазрат Мир Кулол⁴ ўшал Бобо Самосийнинг нафис нафаслари бўйича аларни тарбият қилганлар. Ҳазрат Бобо тарбияти эса хожаи Азизон Ромитанийдан⁵, аларнинг бўлса хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийдан⁶, аларники хожа Ориф Ривгарвийдан⁷, аларники ҳазрат хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийдан⁸, аларники ҳазрат Абу Ёқуб Юсуф ал-Ҳамадонийдан⁹, аларники эса имом Муҳаммад Ғаззолийнинг¹⁰ шайхи бўлган Абу Али Формадийдан¹¹ ва аларники шайх Абулқосим Кураконийдан¹² ҳосил бўлган. Абу Али Формадийнинг тасаввуфдаги насаби икки томонламдир: биринчиси уч восита билан ҳазрати шайх Жунайдга¹³ ва иккинчиси шайх Абулқасан Харрақонийга¹⁴ бориб тақалади. Харрақонийники эса бир неча орқа айланиб орифлар султони ҳазрат Абу Язид Бастомийга¹⁵ боғланади, аларники имом Жаъфар Содиққа,¹⁶ аларники оталари ҳазрат имом Муҳаммад Боқирга, аларники падарлари ҳазрат имом Зайнулбидинга¹⁸, аларники ҳазрат оталари шаҳидлар саиди имом Ҳусайн¹⁹га, аларники эса ҳазрати амирил-муъминин Алига²⁰ — оллоҳи таоло ундан рози бўлсин-ва аларники ҳазрати саиди коинот, санади мукаввинот саллаллоҳи алайҳи васалламга²¹ бориб боғланади.

Шунингдек яна имом Жаъфар Содиқнинг илми ботинда насаби она томондан буваси бўлган Қосим бин Муҳаммад бин Абу Бакр Сиддиқданким²² — оллоҳ ундан рози бўлсин — алар мўътақидларнинг энг улуғларидан эдилар. Ҳазрат Қосимнинг илми ботиндаги насаби Сулаймон Форсийдан²³ сарчашма олади. Сулаймон Форсий тангри элчиси — унга оллоҳнинг салоти ва саломии бўлсин — суҳбати шарафини топган бўлишларига қарамай, алар таълим жиҳатдан ҳазрат амирил — муъминин

Абу Бакр Сиддиқ — буюк тангри ундан рози бўлсин — интисо-
бига мушарраф бўлганлар. Абу Бакр Сиддиқ таълими интисо-
би рисолатпаноҳ — саллоллоҳи алайҳи вассаламга — боғлана-
ди. Муаллифдани

Хуршид ламъае зи жамоли Муҳаммад аст,
Гул партаве зи орази оли Муҳаммад аст.
Аз килки сунъ сурати Юсуфки рух намуд.
Гўё намунае зи жамоли Муҳаммад аст.
Нуқсон камолу айб ҳунар гар шавад чи айб,
Онро ки узроҳ қамоли Муҳаммад аст.
Дар ҳар кужо ки ҳаст алафи тоза, синаро
Дар орзуи тоза ниҳоли Муҳаммад аст,
Ба қомати хамида Нисорӣ, чу моҳи нав,
Мойил ба абрӯе чу ҳилоли Муҳаммад аст.

(Мазмуни: Қуёш Муҳаммад жамолидан бир шўъладир, ул
Муҳаммаднинг ол юзидан бир ёғдули учқундир. Яратувчининг
қалами туфайли юз очган Юсуф суврати, гўё Муҳаммад жа-
молидан бир намунадир. Қамчиликлар бекаму кўстликка ай-
ланса, айбимиз санъат даражасига кўтарилса, бунинг нима
ажабланидиган жойи бор, чунки унинг кечирувчиси Муҳаммад-
нинг етуклиги воситасидир. Қаерда янги майса униб чиқса,
қалбда яна Муҳаммаднинг тоза навниҳоли орзуси бўлади. Янги
чиққан ойга ўхшаб эгик қадди билан Нисорийнинг, Муҳаммад-
нинг ҳилоли каби ёй қошга мойиллиги бор.)

Ва олийнишон хон Муҳаммад Шайбонийхон Амир Абдулалӣ
Тархон замонида Бухоро мулкида сокин бўлганлар. Айрим му-
нофиқ бадкирдорлар туҳматлар қилиб, у кишини яшаётган ўз
жойидан чиқиб кетиш даражасига етказганлар ва шунда хон
ҳазрат хожаи бузургвор Баҳоуддин Нақшбандийнинг нурга
тўла мозори атрофига бориб, хожаи бузургвор набираси —
олийжоҳ, ҳидоятпаноҳ Низомиддинхожа Мир Муҳаммад Нақш-
бандий хизматлари шарафига мушарраф бўлганлар. Тавоф ва
хизмат шарафидан сўнг эса кетишга рухсат сўраганлар, хожа
Мир Муҳаммад бўлса, биз сизга дарҳол жавоб беравермай-
миз, деганлар. Шундан сўнг бироз муддат ўша нурга тўла мо-
зор ёнида бўлганлар ва таҳажжўд намозини савмаъда ўқиб
юрганлар. Бир куни хожа Мир Муҳаммад дебдиларки, «ғайб
калитлари унинг олдида» бўлган²⁴ буюк фаттоҳ ўз очқичлари-
дан бир калитни кифоятли қафтингизга қўядирган кўринади.
Аммо, бу ишнинг юзага чиқиши Туркистон вилоятни тарафла-
рида рўй беражак. Ҳиммат отини ўйин майдонида тез орада
йўрттириб қолиш даркор, зеро, иқбол шоҳи рух кўрсатса фар-
зин юришли душман агар қутурган фил бўлса ҳам пиёдала-
рингиз оёғи остида янчилиб, ҳаётининг кишти (ҳосили) мамот
(ўлим) оташида куйиб, кули кўкка созурилажак. Байт:

Пеши гуҳаришносу гуҳарсанж,
Хаст олам чу арсан шатранж.

(Мазмуни: Гавҳарни тошдан ажрата биладиганлар олдида жаҳон муаммолари шахмат тахтасидаги ўйин каби осон бир нарса).

Ва улар бу башоратли ишоратга риюя қилгач, деярлик ўн икки йил давомида Туркистон вилоятидан Домғон (Хуросон) чегарасигача ерларни ўз тасарруфи доирасига киритиб, дорус-салтана Ҳирот ва Самарқандда ўз ҳумоюн отларига хутба ўқитганлар ва **иззату бахт** тахтида шодмон ўлтурганлар. «Айтгил, эй худойим мулк подшоҳи сенсан, уни хоҳлаган кишингдан оласан ва хоҳлаган кишингга берасан».²⁵

Жаноби хожа Мир Муҳаммаднинг эса яна бошқа ғаройиб кароматли мўъжиза ишлари хусусида ҳам халқ орасида нақллар юради. **Бир куни хожа Бухоро ҳокими билан** ов қилиб юрган эканлар. Бироқ ёнларида ов қушлари йўқ экан. Ҳоким: «Нима, ҳеч нарса овламадингизми ҳали, хожа?» — дебди. Хожа бу кинояли гапдан ранжиб:— Сиз ов қушисиз сайд қилиб бўлмайти, деб ўйлайсизми?— дебдилар ва ёнида осиглиқ шунқорни чақирувчи таблни чалибдилар. Шунда бир чиройлик ўрдак алар олдида қулаб тушибди. Муаллифдан:

Ҳар гаҳ ки табл бози ту овоз мекунад,
Мурғи дилам ба сўи ту парвоз мекунад.

(Мазмуни: Лочин чақирувчи таблинг овоз чиқарганда, қалбим қуши сен томон парвоз қилади.)

Бироқ хожа қушни олиб яна учириб юборибдилар.

Соҳибқирон хон илму фазилатлардан хабардор, аниқроғи, уларни тўла эгаллаган киши эди. Шеърят соҳаси ва шоирларга эътиқод-эътибори катта бўлган. Мудом олимуну фозилларни ўзига ҳамсуҳбат қилган. Яхши шеърлари бор. Ҳазрати шайх Нажмиддин Кубронинг²⁶ — унга тангри раҳмати бўлсин — вафоти таъриhini яхши айтган. Таърих:

Онинг таърихидур шаҳи шуҳадо,
Яна бир алиф бирла бўлур адо

Бу туюқни ҳам манзур бўларлик айтган:

Сўғд ичида ўлтурурлар ёбулар
Ёбуларнинг минган оти ёбулар.
Ёбуларнинг илгидан эл тинмади.
Ё булар бўлсин бу ерда ё булар.

Бу хилдаги шеър арабий ашъор ичида ҳам учрайди. Чунончи, буюклардан бири айтмишлар, Назм:

Ёбу — биринчи сатрда туркий уруғ номи, иккинчида шу номдаги от зоти. Бу зотли отлар ҳайбатли, бесўнақай, гавдали бўлади.

Фи зовиатил — ҳажр анисий-уъдий,
Вал муҳаббата фавқа нар қалби уъдий.
Монауту мақосиди ва ло мауъдий,
Е афияти ажазту уъдий-уъдий.

(Мазмуни:

Айрилиқ бурчагига чекинган эй ёрим, қайт,
Муҳаббатингдан юракка тушмоқда чўғ уддан
На мақсадим ҳосил, на ваъданга вафо бу пайт,
Ҳузурингга етмоқдан ожизман, қил мадад, кел-қайт.

Бу арабча туюқнинг биринчи сатридаги «уъдий» «қайт», иккинчисида «**Ўтин, уд дарахти**», учинчисида «ваъда», охирида эса «кел-қайт» маъноларини билдиради. Тўртлик Сайфиддин Бохарзийга (XIV) таалуқли — И. Б.)

Дейдиларки, хон Ҳазора қалъаси фатҳи²⁷га отланганда бир ғазал битиб, Ҳири шайхул-исломи ва Қози Ихтиёрга²⁸ юборибди. Мана бу бир неча байт ўша ғазалдан битилаётир. Байт:

Мандин салом ул шайху Ихтиёрга,
На Ихтиёрким, ул чуғул, ришвахорга.
Тангри инояти била қавми ҳазорани,
Андоқ қилайки, тажриба бўлсин ҳазорга.

Қози Ихтиёр туркий тилни билмас экан, уни учун туркий тил қонун-қоидалари китобини битиб юборибди.

Хон Марв навоҳисиди, Маҳмудий қишлоғида 63 ёшида жумъа кун, муборак рамазон ойида, 916 йили:— Сурх кулоҳ (қизилбош) жангида — (Муаллифдан:)

— Ҳазрати хоқони саъиди шаҳид,
Шаҳди шаҳодат басаодат чашид

Шаҳид сайд хоқон ҳазрат, бахтиёрлик билан шаҳидлик болини татиди. «Сурх кулоҳ» сўзларидан шаҳид бўлган йили таърихи (санаси) маълум бўлади. «Тангрим, олий шаънли хон шаҳидгоҳи устига афв булутини ёғдир» — бу дуога мендан ва жаҳон халқи номидан омин бўлсин.

Абдулғози Убайдулло Баҳодирхон бин Маҳмуд султон бин Шоҳ Будоғ султон ибн Абулхайрхоннинг — гўри оллоҳ нурига тўлсин — олий баёнли муқаддас ёди.

Шайбонийхоннинг жияни. Аксар муҳорибаларда олий лутфу карамлар эгаси бўлмиш амакиси хизматида туриб, ғамташвиш доғини ўзининг обдор ўткир тиғи сайқали билан унинг дил ойнасидан ювиб кетказган. Фатҳу иноятлар эшикларини

очувчи ҳазрат қаерда давлат қопусини Шайбонийхон юзига очган бўлса, унинг калитини Убайдуллохоннинг фатҳ оинли қиличсиз тасаввур этиш мумкин эмас ва қаерда давлату мулк ошиғ*и тўй ҳашамини ҳозирласа, суюклигининг юзи* Убайдуллохоннинг зафар келтирувчи тиги ойнасиз жамол кўрсатмас эди. Муаллифдан:

Тири ту, ки чун уқоб парвозгар аст,
Аз чашмай чашми душманон обхвар аст.
Монанди калиди боби фатҳ омадааст,
Теги ту, ки ойнаи рӯи зафар аст.

(Мазмуни: Уқинг бургут каби учар экан, у душман кўзи булоғидан сув ичувчидир. Ғалаба эшигининг калитига ўхшаш қиличинг зафар юзини акс эттирувчи ойна ҳамдир).

Хоннинг салим табъини бир нечта машғулотлар банд этганига қарамай, ул ҳазратнинг ўткир зеҳни барча фазилатларни ўзида мужассам қилган эди. Олийжоҳ, ҳидоятпаноҳ — Мисраъ:— Ошўби турку шўри ачам, фитнаи араб — туркларни ўз ошуфтаси қилган, ажам халқи орасига ғавғо солган, араб қалбини **ўғирлаган — Мир Араб лақабли** Амир Абдулла Яманийга¹ кучли эътиқод-иродати бор эди. Бу Мирнинг қабул назари ҳазрат хожа Аҳрор алайҳи раҳматуллоҳи вал — анвор, яъни, Байт:— Он, ки зи ҳуррияти фуқаро оғаҳ аст, Хожа Аҳрор Убайдуллаҳ аст — фуқаро ҳурриятидан огоҳ бўлмиш хожан Убайдуллоҳ Аҳрор²дан ҳосил бўлган. Улар (Хожа Аҳрор — И. Б.) иродат нисбати забардаст олим, етук аллома ҳазрат мавлоно Якуб Чархийга³ кучли эди, алар эса олийҳазрат қуддусий манзилат Қутбул-восилин хожа Баҳо-улҳақ вал-ҳақиқата вад-дунёу уд-динга мурид эканлар. Байт:

Он ки уро ба васф ҳожат нест,
Дархури васфи ў иборат нест.

Мазмуни:

Васфига ҳожат бўлмаган ул ҳазратни,
Васф этсанг барибир муносиб сўз тополмайсан.)

Ҳазрат хон Шайбоний шаҳид бўлганларидан кейин Мовароуннаҳр вилоятларининг барчаси Шайбон султонлари қўлидан чиқиб, тўққиз юз ўн еттинчи (917) йили мазкур амир (Мир Араб — И. Б.) нинг нафис нафаслари шарофати сабаб⁴ ҳазрат Убайдулло Баҳодирхон уч минг қуролланган чавандоз билан келиб, олтмиш минг кишига қарши жанг қилиб «Оллонинг изми билан озчилик кўпчилик устидан ғалаба қилди»⁵ каримаси мазмунига кўра душман устидан ғалаба қозониб, Мовароуннаҳр мулкини бутунлай қўлга киритганлар.

* Мулк ошиғи — Шайбонийхон кўзда тутилаётир.

** Суюклигининг юзи — яъни фатҳ этилажак ўлка, шаҳар.

Тўққиз юз ўн саккизинчи (918) йили юлдузи куйгур, ёмон юлдузли Нажмнинг ғазоти воқеаси⁶ рўй берди. Ушанда ул бадбахтнинг толеъ юлдузи иззат авжидан тубанлик тубига эниб, нобудлик қуёши оловида куйиб кулга айланди ва бошидан тож дурри ва такаббурлик гурури учиб кетиб, жаҳаннам сари равона бўлди. Ва бу байт эса ул ҳазрат (Убуйдуллохон — И. Б.) нинг таъблари маҳсулидир. Байт:

Шуд зи оташи муҳоробаи суннийёни пок,
Нажми ситорасўхтаи рофизий ҳалок.

(Мазмуни: Пок суннийлар уруши оловидан, юлдузи куйгур рофизий Нажм ҳалок бўлди). Ва бу фатҳ ҳам мазкур амир (Араб) нинг олий ҳиммати туфайли насиб бўлган.

Мулку давлат ташвишларига қарамасдан Убайдуллохоннинг малакий сифат зоти «инсон ўз ҳиммати қаноти воситасила юксакликка кўтарилади»⁷ тақозосига кўра ҳамма олий ҳиммат ва олий ғайратини илму камол мамлакатларини қўлга киритиш ҳамда фазлу фазонл шаҳарларини ишғол қилиш сари йўналтирган, яъни, жозибали сайъ-ҳаракат машаққати ва жаҳду жадал масъулиятини ҳақонқ ва дақонқ таҳсила, ақлий ва нақлий билимлар учун сарф қилиб, илм йўлида тиришқоқлик намунасини кўрсатганлар, ҳеч қачон баракатли вақтларини беҳуда ва бекор кетказмаганлар. Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди. Ва бу рубойини ҳазрат Махдумий мавлоно Косонийга⁸ — сирлари муқаддас бўлсин — юборган.

Рубойи;

Аҳволи ним, эй дўст, яке-ду бинам,
Ҳар чиз, ки бинам, ҳама бо ў бинам.
Мустағриқи «ҳу» чунон шудам дар ҳама ҳол,
Ҳу гуяму «ҳу» бишнаваму «ҳу» бинам.

(Мазмуни:

Ярим аҳволимни, эй дўст, бир-икки кўраман,
Нимани кўрсам барчасини у билан бирга кўраман.
Барча ҳолатда ҳам «ҳу»га шунчалар фарқ бўлибманки
Фақат «ҳу» дейман, «ҳу»ни эшитаман ва «ҳу»ни кўраман).

Улар (Махдуми Аъзам Косоний — И. Б.) бу рубойига яхши шарҳ ёзганлар ва рубойи яратувчиси мақомотини баён қилганлар. Ва Убайдуллохон ҳадис фанида муҳаддислар боши хожа Мавлоно Исфаҳоний⁹ шогирдидирки, алар сифати шарҳи

Ҳу — нақшбандийлик тариқатида худони зикр этиш ибораси: ё «ҳу» — ай у, (Оллоҳ).

машриқу мағрибда машҳур, ёғдули қалби чироғдони машъалдек пурнурдир. Фиқҳда замон фақиҳлари сарвари мавлоно Маҳмуд Азизоннинг — унга оллоҳнинг раҳмати бўлсин — шоғирдиким, алар етук таъби «Бидоя» мутолаасида қунт — эътиборни юқори даражага етказган зот эдилар ва бошқа фазилатлари ҳам шарҳдан ташқаридир. Ва қироати сабада устози ҳофизлар қаймоғи мавлоно Ёр Муҳаммад Қорийдир, шул боис хон қуръон қироатида беҳабар қадам босмасди ва тажвидсиз ўқишни мутлақо жойиз кўрмасди. Фазилатларининг энг яхши кўрсаткичларидан бири у Қуръон мутолаасини осонлаштириш учун туркий тилда ёзган Қуръон тафсириким, далиллари суянадиган асосда битилган ва фиқҳ бўйича ёзган рисоласи ҳам фойдалар конидир. Насх хатини ҳам жуда яхши битарди. Сипоралар ёзганки, ҳозир ҳам тиловат йиғинларида дуо билан ўқилади. Ва «муסיқа нағмалари барча нағмалар ичида оллоҳи таоло сирларидан бир сир-синаотдир»¹⁰ мазмунига кўра муסיқа илмига кўп эътибор берарди ва чалиши, айтиши жонфизо нағмалар ҳамда руҳафзо товушларга мувофиқ келарди. Ажойиб-ғаройиб нақш (усул)ларда дилфариб таркиботларни шундай ижро этардики, ийқоъ қонунларини чалувчи созандалар ва турли вазнларда куйловчи навозандалар ҳамда бастакор машшоқлар барчаси ул амалларга бир овоздан таҳсин айтиб келадилар.

Ва хон кўп вақтларини ғазотда ўтказарди. Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529 — И. Б.) йили Хуросон мамлакатларини эгаллаш учун юзланиб, Ҳирот қалъаси пойидаги теварак-атрофни ғалабага ёр аскарларига макон айлаб, қуршов-қамал доирасини шу қадар тору зич қилганки бу қафас маҳбуслари томон нафасдан бўлак ҳеч нарса борди-келди қилдолмаган. Қалъа ичидагиларнинг ҳар бири ҳол тили билан ушбу мақолни тараннум қилган эканлар — Бай-

Сар ба зонуи ғамам мондаву ғайр аз нафасе,
Омаду рафт надорад ба мани хаста касе.

(Мазмуни: Бошим ғам тиззаси орасида қолган ва нафасдан бўлак бирон киши мен дардлининг олдига келиб кета олмайд.)

Қалъа аҳолиси қамал қийинчилигидан аҳволи танг бўлиб, жангга тоб беролмай, узр ва кечирим торини чалишга тушибдилар ва жонни куйдурувчи уддек нола чека бошлабдилар, сўнг яраш ва тинчлик қонунини созлаб, кўз ёшининг кумуш тангаларини ҳар томонга сачратиб, халос топмоқ учун қамалчилар тарафидан бир солиҳ киши юборишларини сўрабдилар. Ушанда тангига ибодат қилувчи бу фақирлар фақирининг отаси Санд Подшоҳхожа¹¹ олий ҳукмдор буйруғига биноан қалъага кириб, доно ҳокимлар истак-хоҳишларига мос ҳолда тинчликнинг қувончли палосини тўшаб чиққан. Хайрият,

яхшилиқ ва зафар билан тугаган сафар ойининг ўн саккизинчисида Ҳирот қалъасининг дарвозалари очилиб, бу ўлка салтанатининг боши ва давлатининг эгаси соҳибқирон Убайдуллохон бўлди.¹² Анинг таърихи:

Дар ҳаждаҳуми шаҳри сафар фатҳ намуд,
Торих шудаш «ҳаждаҳуми шаҳри сафар».

(Мазмуни: сафар ойининг ўн саккизинчисида фатҳ этди, шунинг учун таърихи «ҳаждаҳуми шаҳри сафар» сўзлари бўлди).

Мавлоно Ҳилолий¹³ аълоҳазрат мадҳида шу фатҳ муносабати билан бир қасида битганлар ва бу сатрлар ўша қасидадан дур:

Хуросон сини рўи замин аз баҳри он омад,
Ки жон омад дар ў, яъне Убайдуллоҳон омад
Саманди тунди зарриннаъли ў хуршедро момад,
Ки аз мағриб ба машриқ рафту як шаб дар миён омад.
Қалам гар дар сухан густох шуд, маъзур фармош,
Ки мискиро ба зарби тег ҳарфе бар забон омад.

(Мазмуни: Хуросонни шунинг учун ҳам ер юзининг қалби дейдиларки, зеро унга жон, яъни, Убайдуллохон келмиш. Хоннинг олтин тақали учқур саман оти қуёшга ўхшайди, мағрибдан машриққа бориб бир кеча ичидаёқ яна кўриниш берди. Қаламим агар сўзда муносиб сўз дея олмаса, кечир, бу бечоранинг тилига сўзлар қилич зарбидан қўрқув остида келмиш*.)

Ушанда Убайдуллохон мансабларнинг боши бўлган хожа Абдулло Ансорий¹⁴ мазори шайхлиги лавозимини сийлов йўсинида Подшоҳожанинг садрлик вазифаси устига қўшиб берганлар.

Ҳирот Хуросон ўлкасига қарашли вилоятлардан бўлиб, тўртинчи иқлимга киритилади. Узунлиги Холидот ороларидан¹⁵

ص (сод) ва эни хатти устуводан¹⁶ ، ل، ب، (лом, бе) дир. Шаҳар бино қилувчисининг номи билан аталади, бунёдкори эса Наримон¹⁷ амирларидан бири бўлган экан, аммо баъзилар Искандар¹⁸ бино қилган дейишади ва ернинг қоқ ўртаси дейилади. Бироқ имом Фахр Розий¹⁹ ва бошқа баъзи кишилар наздида ернинг адл ўртаси хатти устиводир. Хатти устиво ўлкаларида бир йилда икки баҳор ва икки ёз, икки тирмоҳ (куз) ва икки қиш бўлади, бунинг сабаби илми ҳайъат фанида исботлаб берилган. Уша жойларда дарахтлар бир йилда икки марта мева бераркан ва у ер Уторидга мансубдир.²⁰

* Бу ерда Ҳилолий, баъзи адабиётшунослар айтгандек, шеърни қилич тақдиди остида ёзганига ишора қилмаяпти, балки, Убайдуллохоннинг жангдаги шавкатига ишора қилиб, уни улуғлаб мадҳ этаётир.

Абу Маъшар Балхийнинг²¹ азишича Ҳирот қалъасининг айланаси тўққиз минг қадамдир. Ҳавоси бағоят яхши. Мевалари кўп. Турли хил узум навлари унда яхши битади. Ҳирот таърифида айтилган, қитъа:

Гар туро пурсад касе к-аз шаҳрҳо беҳтар кадом?
Гар жавоби рост хоҳй гуфтан ўро гў: Ҳерй!
Ин жаҳонро ҳамчу дарё дон, Хуросон чун садаф,
Дар миёни он садаф шаҳри Ҳерй чун гавҳаре!

(Мазмуни: Сендан биров шаҳарлар ичида энг яхшиси қайси, деб сўраса, тўғри жавоб бермоқчи бўлсанг, албатта «Ҳирот» деб айт. Бу жаҳонни бир денгиз бил, Хуросонни ундаги садаф, Ҳирот эса шу садаф ичидаги бир гавҳардир.)

Барча султонлар Ҳирот ҳокимлигини орзу қилишларига қарамасдан бу хоннинг ҳумоюн табъи яширинча бошқа бир орзу билан Исфаҳон ва Ироқ томонни кўзларди, гўё мақсади шу эдиким, муҳолифни йўқ қилиб, зангўла (қўнғироқ)ни талаб туясига боғлаб, Рост йўлдан Ҳижоз оҳангини қилиб, Кичик ва Катта Ҳусайний мақомида Ушшоқ (ошиқлар) кўнглига Наво етказиб, Қаъбан муаззама ва Мадинан мукаррама — оллоҳ шарафи бу жойлар таъзим ва такримига йўналсин — тавофига мушарраф бўлмоқчи эди. Чунончи унинг бу шариф байти ўша маънони англатиб турибди. Байт:

Чи гуна дил накашад жониби Ироқ маро,
Бадин сабаб, ки ба сўи Ҳижозам оҳанг аст.

(Мазмуни:

Дилим нега мени Ироқ томон етакламасин,
Сабаби Ҳижоз тарафга оҳанг (юриш) этиш ниятим бор).

Убайдуллоҳон балову офатларни дафъ қилувчи Бухоро шаҳри ободончилиги ва қурилишлари учун кўп саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Бухоро қадимий шаҳар бўлиб, теграси улкандир. Бешинчи иқлимдан деб ҳисоблайдилар. Зухрога тааллуқлидир. Узунлиги Хolidот оролларида ق (қоф) ва хатти устиводан م (мим)дир. Янги қалъасининг айланаси жуда катта. Турли-туман меваларга бой ўлка. Айниқса, қовуни жуда ширин бўлади, агар тенглаш учун солиштириб кўрсалар, «Янги қовун»* навидан қолишмайди.

Бу шаҳарда табаррук мазоротлар жуда кўп, хусусан, хожгон шариф силсиласига — оллоҳи таоло руҳларини муқаддас қилсин — тааллуқли улуғларнинг қабрлари анчагина. Ва ҳазрат пайғамбарнинг — унга оллонинг саломини ва салоти бўл-

---

Аслида — «харбўзан нав», биз «Янги қовун» номли навъ деб олдик. Навъ деган жойнинг қовуни кўзда тутилаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

син — бир неча тола сочлари ҳам Бухоронинг муаззам мақбараларидадир.

Биттаси хожа Абдулла Барқий қабридаким, бу қабр Гулобод²⁷ ташқарисида жойлашган. Абдулла Барқий хожа Юсуф Ҳамадонийнинг биринчи халифаси (ўринбосари) бўлган.

Бухоро ерининг масофаси ўн икки-ю ўн икки фарсангдир. Экилмайдиған ташландиқ ер унда жуда оз. Бухоронинг дастлабки фатҳ этилиши ҳижрийнинг 54 йили содир бўлганки, бу саҳобалар — тангри улардан рози бўлсин — даврига тўғри келади. Аммо ундан сўнг бухороликларда (диндан) қайтиш рўй берган. Ва иккинчи фатҳ ҳижрийнинг 74 йили содир бўлган. «Тарихи Жаҳонкушо»да²³ келтирилишича Бухоро қубба-тулисломликнинг машриқий шаҳарларидан биридир. Улкадаги ноҳиялар орасида Бухоро «мадинатул — ислом» — «ислом шаҳри» мақомида туради. Ҳар бир асрда Бухоро ўша давр дин олимларининг йнғилиш жойи бўлган. Бухоро сўзининг келиб чиқиши муғлар тилида «илмлар» («илмгоҳ») маъносини англатувчи «Буххор» калимасидандир. Шаҳарнинг асл номи Лумижкат бўлган. Ҳасан Басрийдан²⁴ — тангри ундан рози бўлсин — нақлдиқим, демишки, ҳазрат Аюб алайҳиссалом²⁵ Бухорога келганларида Бухоро аҳли аларни жуда сертавозеъ ва сермулозиматлик билан кутиб олганлар. Ва ул зотнинг бу меҳмоннавозликдан кўнгиллари тўлиб, Бухоро аҳли ҳаққида мўл-қўлчилик ва тинчлик дуосини — дуои баракатни ўқиганлар ва баъзиларнинг айтишича, ҳазрат Аюбнинг покиза қабри Бухорода эмиш ва айримлар Дамашқнинг шарқий музофотларидан бўлган Хузон шаҳрида дейишади. Дейдиларки, коинотнинг энг афзали пайғамбар алайҳиссалом меърож кечасида Бухоро уламози нуруни мушоҳада қилганларким, ул нур буюклик олами сари таралаётган экан. Муҳаддислар устози имом Исмоил Бухорий²⁶ Бухородандир. Фақиҳлар сардафтари хожа Абу Ҳафз Кабир²⁷ ҳам бухороликдир. Назар аҳлининг сардори шайхурраис (Ибн Сино) Бухоро қишлоқларидан бири бўлган Афшонадандир. Дейдиларки, ислом Бухородан кейин Самарқандга етган ва у ердан сўнг Ҳирот исломни қабул қилган. Шайх Абу Али ибн Синонинг туғилиш юлдузи Саратон²⁸ бўлиб, ўн саккиз даража кенгликда экан, Муштарий эса Саратон устида²⁹, Ой ва Уторид Сунбулада³⁰ Баҳром Ақрабда³¹ ва Қуёш Асад³² буржида Рас ва Шеъро Ямонй толеъ даражасида экан. Ун ёшига етганда ғариба илмларини бугунлай қўлга киритган ва ўн икки ёшида ҳазрат имоми аъзам Абу Ҳанифа Куфийнинг³³ — унга тангри раҳмати бўлсин — мазҳаби бўйича фатво ёза олган, 16 ёшида эса «Тиб қонуни»ни тасниф қилган. 24 ёшида барча илмларни эгаллаган. Таваллуди 370 йили содир бўлган, отаси Балх аҳлидан ва ҳаётининг охирида тавба қилишни лозим топган, барча молу мулкни фуқарога улашиб берган, ғуломларини озод қилган. Унинг энг ажойиб фазилатидан бири шу бўлганки, Қуръонни уч кун ичида ёддан хатм

қыла олган. Шайхурраис, хужжатул-ҳақ Абу Али ибн Синонинг вафоти 427 йили рамазон ойининг бошида жума куни рўй берган ва Ҳамадон шаҳрига дафн этилган. Ҳамадон Ажам Ироқи³⁴даги шаҳарлардан бири. Шаҳар бино қилувчисининг номи билан аталиб, унинг исми Ҳамадон бин Қулуҳ бин Сом бин Нуҳ алайҳиссаломдир³⁵.

«Сувворил ақолим» китобида³⁶ келганким, Бухоронинг қадимда бир девори бўлиб, қутри (диаметри) 12 фарсанг экан. Муҳит ҳандаса қондаси бўйича 3 миқдору 7 қутр бўлади, донра қутри етти бўлса муҳити 22 бўлади. Қутрнинг Муҳитга нисбати изоҳини таҳқиқ ва тадқиқот йўли билан тушунтириб бериш инсон имкониятидан ташқаридир. Қутрнинг Муҳитга нисбатини билувчи ёлғиз субҳони таолодур, ундан бошқанинг билиши маҳол. Ва камина бу қондани ушбу муаммода ишлатганман. «Мирак» исмига муаммо:

Аз холу хаташ мабош навмед,
Межуй муҳити қутри хуршед.

(Мазмуни: чиройли юзидан ноумид бўлма, қуёш айланаси юзасидан изла, топасан.) «Хуршид»дан «айн» **ع** ни чиқарилса ва айн 70 га тенг бўлгани учун, демак муҳити 220 бўлади. (Хуршид, яъни қуёшни «айн» ҳам деб аталади, бу ерда: Хуршид — айн-айн ҳарфи — И. Б.)

Агар Бухоро латофати хусусида муфассал сўз юритсак анча чўзилиб кетади, яхшиси ҳазрат хожа Ҳофизиддин Шерозийнинг³⁷ ушбу байти билан гапни калта қилиб қўя қолсак. Байт:

Кафа бил маъра нъзан ва ифтихоро,
Бана қада кана масвоҳу Бухоро.

(Мазмуни: Бухоронинг шу кўринишда намоён бўлиши, уни яратган инсон зоти улуғворлиги ва фахри учун кифоядир.)

Ва мазкур хон ҳам Бухоро васфида айтганлар.
Байт:

Бухоро хуштар омад аз тамоми шаҳрҳо морс,
Зи чашми бад нигоҳ дорад худо мулки Бухороро.

(Мазмуни: Барча шаҳарлар ичида бизга Бухоро яхшироқ кўринди, Бухорони тангри ёмон кўздан асрасин.) Убайдуллохоннинг давлати айёмида барпо бўлган олий иморатлардан бири Мир Араб олий мадрасасидирким,³⁸ тенги йўқ даражада қурилган. Унинг таъриhini ҳам Азизий шундай битган. Таърихи:

Мир Араб, фахри ажам, он ки сохт
Мадрасан олияйн булажаб.
Булажаб инаст, ки таърихи ў
«Мадрасан олия Мир Араб»

مدلسة عالی میر عرب

дан ҳосил бўлади (942—1536).

Ва жаноб Мирак Саид Ғиёс³⁹ шаҳар қибласида бир боғ қурдирган эди ва ул боғ «Эрам боғи устунлари»⁴⁰ мазмунини эсга соларди. Аммо, мазкур боғ кейинги пайтларда йўқлик оламига юз тутиб «устини ости қилдик»⁴¹ суратини қабул қилай деганди, бироқ, яна «ҳар бир нарса аслига қайтади»⁴² ҳукмига кўра сунъ боғбони унинг гуллаб-яшнашига ирода қилиб, дарахтларини лутф булути томчилари билан суғориб турибди. Умиддиким, бу боғ шаҳарлар боғларининг рашк этадиган жойига айланиб, турфа латофатлари олдингисидан ҳам кўра кўпроқ бўлғай.

Яна бири Кўҳак дарёсига⁴³ қурилган Меҳтар Қосим кўпригидиким, ер юзида ягона ва доврўқи олам аро афсонадир.

Ва хони жаҳонпаноҳ даргоҳининг мулозимлари кўпинча фозиллар бўларди. Уларнинг кўпчилиги шаҳидликнинг азим давлати ва ғазот саодатига етишганлар. Айримлари байтулло шарафига мушарраф бўлиб, фақирлик либосида умр кечирганлар. Убайдуллохон шеър илмларида соҳибни фан (маҳоратли — И. Б.) эдиким, бу ўринда таърифига эҳтиёж ортиқча иш. Тозий тилидаги бу ғазални жуда тиниқ (ва равон) иншо қилганлар. Ғазал:

Ҳайра фи жамолиҳи уззур фи камолиҳи,
Куллу лисон восиф фи сифати жамолиҳи.
Азъафани вифоқуҳу каммислиҳу иштиёқуҳу,
Аҳариқони фироқуҳу фи талаби висолиҳи.
Аззо ва жалла зикрука ва ло олиҳо ғайруки,
Ҳаййорат куллу восиф фи сифати жалолиҳи.
Ман ашақа лиқоука йаҳрукуҳу фироқука,
Кайфа яқувну ҳолуҳу ман раҳома биҳолиҳи.
Толибука Убайдука минка ҳува йурийдука.
Фааътиҳу муродуҳу анта туриду болиҳи.

(Мазмуни:

Ер жамоли ҳайратга солур, қадди-қомати кўзинг олур,
Ҳар бир тил эса ҳусни сифатин васф этар.
Нозик табъидек, мени ўлдирди нозу карашмаси ҳам,
Васли фироқида ёнди бу жону таним, ахир.
«Зикринг муаззаму буюк» ва «ундан ўзга қудрат йўқ» —
Улуғлиги сифатини деювчилар шу сабаб ҳайрондир,
Уни кўришга ошиққанлар ҳажрида куйиб кул бўлди,
Ошиққа раҳм-шафқат бўлса, у қандай бўлади ўзи.
Убайдинг ҳам толибинг, у ҳам висолингдан умидвор
Кўнглинг раво кўрса, уни ҳам истагига етказгил.)

Ва мана бу форсий ғазалида ҳам дур сочувчи каломи мўлкўл гавҳар ҳадя этган. Ғазал:

Буй арбоби вафо аз гули мо меояд,
Қаъба зи он ру ба тавофи дили мо меояд.
Нест сари манзили мо қобили ҳар ноаҳле,
Ҳар ки аҳл аст ба сари манзили мо месяд.
Дар биёбони талаб солиқ гумгашта ба роҳ,
Ба садон жараси маҳмили мо меояд.
Чеҳра афрўхта имшаб зи май он шамъен бутон,
Баҳри афрўхтани махфили мо меояд.
Ҳар кужо дарди диле ҳаст, Убайдӣ, ҳосил,
Батавофи дили беҳосили мо меояд.

((Мазмуни: Вафо аҳлининг ҳиди бизнинг гулдан келадур, шунинг учун Қаъба ҳам бизни юракни зиёрат этгани келадур. Бизнинг манзилимизда ёмон ишларга қобил одам йўқ, фақат дўстларгина бизнинг қароргоҳимизга келадур. Талаб биёбониде солиқ йўқолиб қолса, улар йўлга бизнинг карвонимиз қўнғироғи товушини эшитиб тушишади, Чеҳрасини ял-ял ёндириб ул санамлар шамъи майдин бу оқшом, бизнинг ўтиришимизни равшанлатмоқ учун келадур. Қаерда дарди шифо топган дил бўлса, Убайдӣ, бизнинг муродига етмаган дилимизни тавоф этгали келадур)).

Ва бу туркий ғазалда ҳам онҳазрат қаламининг абри найсони тагин гуҳар сочувчилик ишини адо этган. Ва бу ғазал эл аро шуҳрат топган шеърлардандир. Ғазал:

Бир-бир айтинг дўстлар дардимни дилдор оллида,
Айтиб-айтиб йиғлангиз зинҳор-зинҳор оллида.
Шарҳи бирла, дедим, аҳволимни бир-бир арз қил,
Эй сабо, бир лаҳза хилват топсанг ул ёр оллида.
Хаста қўнғлум дардини айтур маҳалда эй сабо,
Воқиф ўлким бўлмасун зинҳор, ағёр оллида.
На манго ғамхораким, анга ҳолимни дегай,
Не гамим ер, не сўзум айтур киши бор оллида.
Эй, Убайдӣ, билган эрмиш дард ила ҳолингни ёр,
Ҳожат эрмас қилгасен дардингни изҳор оллида.

Ва ул ҳазрат ҳақ номини туркийга таржима қилган.

Қироат илмида ҳам фойдали таснифи борким, ҳофизларни хато қилишларидан сақлаб туради. Хон 940 йили ўз ҳумоюн отига хутба ўқиттириб, давлат тахтига бахтиёрлик ила ўлтирди⁴⁴. 54 ёшида, 946 йилнинг зулқаъда оғи душанба куниси⁴⁵ устиво вақтида нафис нафаси «Эй тинчиган нафс!» хитобини қабул қулоғи билан эшитиб, «яратувчинг олдиға рози ҳолда шод ва хушҳол бўлиб қайт»⁴⁶ амрига рози бўлиб, асл вата-

нига юзланиб, «қудратли подшоҳ ёқтирганлари мажлиси»⁴⁷ қароргоҳида қарор топмоқ истади. Вафоти таърихи бу мисрадан ҳосил бўлади. Мисраъ: «Оҳ аз ҳомийи аҳли дил Убайдуллоҳон»⁹.

Абдулмазаффар Абдуллатиф Баҳодирхон бин Кўчкунчихон бин Абулхайроннинг — гўри нурга гарқ бўлсин — муқаддас ёди.

Мағфиратли бу хоннинг яхши хислати ва кўпгина таҳсинга сазовор ишлари бор эди. Ҳар инсоннинг ҳис-туйғуси ёмон ишлар ва башар зотининг бемаъни истакларга кўпроқ мойил бўлишига қарамасдан ул ҳазрат ўз табиий зотига мувофиқ иш тутиб, халқига ёмонликни раво кўрмади, бемаъни қилиқлардан батамом тийинди ва шариф суҳбатини олиму фозиллар иштирокисиз ўтказмади, айниқса, каломи мажидни ҳифз этганларга кўп рағбатлар кўргузди. Ва Самарқанд унинг адолатли айёмида шаҳарлар рашкига айланиб, унинг боғлари Эрам боғидан ҳам хушу аълороқ кўринарди.

Эрам Шаддод бин Од Санъо ва Ҳадара Мавт¹ ерларида қурдирган шаҳар бўлиб, эни-бўйи 12 фарсахдир. Беш юз йил(?) ичида қуриб тугалланган. Қурилишида минг нафар иш буюрувчи саркор ва ҳар саркорнинг мингтадан қўл остида ишловчи устаси бўлган. Эрамда қирқ минг қаср бўлган ва 40 фарсахлик жойдан сув келтирганлар. Иморатининг гиштлари олтин ва кумушдан экан. Ариқлари тубига майда шағал тош ўрнига жавҳар доналари тўшаб, тупроғига эса мушку-заъфарон қориштирган эканлар. Ва шу ишлар ниҳоясига етгачгина 300 минг киши шаҳар томон йўналган. Бироқ шаҳарга етишмасдан, осмонда чақмоқ чақиб, ерга яшин тушиб, барча лашкару подшоҳ, боғ саҳни ва ундаги устаю ишчиларни жаҳаннам даргоҳига элтган. Ул шаҳар ҳозир халқ кўзидан яшириндир. Ҳазрат Маъовия² — тангри ундан рози бўлсин — замонида Абдулла Қуллоба³ унинг харобаларини кўрган ва ўша қисса эл орасида машҳурдир.

Абдуллатифхон хонлик хусусиятлари жиҳатидан биродарларидан устун ва шавкати яқинларидан афзун эди. Тарих соҳасини яхши биларди, илми нужумдан хабардор эди. Кечаю кундузнинг тенг соатларини тақсим қилиб, ҳар соатда муносиб бир ишни бажарарди. Кучли ҳофизаси бор эди. Шариф қулоғига бирон нарса етган ё кимёасар назарига тушган бўлса, хотирига ўрнашиб, қуёш ёғдули кўнгли саҳифасидан анчамунча вақт ичида ўчавермас эди. Бу фақир ул жанобдан мақтовли сифатларни кўп кўрганман.

Гоҳо шоирлару надимлар ва фозиллар билан суҳбат қуради. Аммо шеър айтиш билан кам шуғулланарди. Ва бу рангин матлаъни ул жанобга нисбат берадилар, туркийдир. Матлаъ:

Мовий ёглиғини солибтур дилбарим қош устина,
Ноз бирлан ҳар на қилса ул пари бош устина.

Ва ёмон хислатлардан Қайвон мартабасича устун турувчи бу хон шаҳид султон Улуғбек Қўрагонга* — мушаҳаддаси нурга тўлсин — фарзандлик нисбати борлиги орқасида Уторид иззатлик мунажжимларга зўр муҳаббат ва ҳурмат билан қарарди. Ва мунажжимлар бахти юлдузи ўша муҳаббат асар назар воситаси-ла, пастлик нуқтасидан иззат авжигача кўтарилиб, роҳат айланасининг юқори нуқтасида ўрнашиб, завол ва пастга қулаш ҳавфидан омон сақланиб турган.

Хон деярлик кексалик ёшига етган эдики, пур футуҳ руҳи қайтиш нидосини қабул қўлоғи билан эшитиб, бадан тутқунлигидан халослик топиб, покиза жаннатнинг осойишта эсган шамолига мойиллик билдирди. Ёғдули қабри оллоҳ асрагувчи Самарқанд шаҳрида жойлашган.

Самарқанд Мовароуннаҳрнинг катта шаҳарларидан. Бешинчи иқлимдан ҳисоблайдилар. Зухрога қарашлидир. Узунлиги Холидот оролларида ط، ق (қоф, то) ва энн хатти устиводан م، ا (алиф, мим). Бу шаҳарда кўплаб олиму фозиллар ўтишган. Самарқанд ҳозир ҳам илмлар масканидир. У ернинг мавлонолари кўпинча ҳақиқий илмлар билан шуғулланишади. Шаҳарда кенг саҳнли боғ-роғлар кўп. Мевалари яхши бўлади. Узумининг ширинлиги таърифга сифмайди. Мисра:

Завқи инъмай нашиносей, ба худо то начашй—

Мазмуни:

Бу майнинг завқини, худо ҳаққи, татиб кўрмагунча билмайсан.

Ва табаррук мазоротлар ҳам бу шаҳарда талайгинадур. Агар улар хусусида муфассал сўзланса, гап чўзилиб кетади. Шаҳардаги ғариба иморатлар жумласидан бири шаҳид Султон Улуғбекнинг янги расадхонасидурким, сўзамоллик пойдевори муҳандисларининг расадчилари расадхонанинг баланд тоқини осмону фалакка ўхшатиб устунсиз ясаб, тоқу шифт юзини фалак чеҳрасидек юлдузлар суратида «ҳақиқатан ҳам ниёзмандлик билан боқиб, ул муқаддас жойни восита билиб безаб, барча кенгликларни ўз ичига олган катта доираларни унда сабт этганлар. Юлдузу, кавкаблар ва сайёралар ҳаракатини ўша бўйича таъйин қилиб, дастлаб аллома маҳдумий Қозизода Румий⁵ ва мавлоно олим Ваҳид Гиёсиддин Жамшид⁶ кўмагида иш бошлаганлар.

Уларнинг ҳаёт юлдузлари шу амаллар асносида ўз турар жойини тарк этиб, сўниш доираси томон йўналиб, бекиниш

---

* Улуғбек Қўрагонга-Абулхайрсултоннинг Кўчинчи ва Севинчхожа султон исмли ўғиллари Мирзо Улуғбекнинг Робия султон бегим номли қизидан дунёга келган фарзандлари эди. Шу жиҳатдан Абдуллатифхон Улуғбекнинг қизи томонидан чевараси бўларди.

пардаси ортида яширингач, салтанатпаноҳ Улугбек Мирзо қилни қирқ ёрувчи олим ва ўта синчков мавлоно Али Қушчи⁷ билан биргаликда ишни охирига етказганлар. Ва бу охириги расаддир. Шундан сўнг ҳеч ким расад боғламоққа муваффақ бўлмаган.

**Абулмузаффар Рустам Баҳодирхон ибн мағфиратул — мабрур
ҳазрат Жонибек султон бин Хожағум султон бин
Абулхайрхоннинг муқаддас ёди.**

Атоқли оти ва довруқли номининг ўзи унинг шижоатли зотига далилдир. Келишган қадди-қомати ҳам «қиёфат илми»¹ қондасига кўра мардлик ва ботирликнинг тўлақонли белгиси эди. Навқиронлик базмида салтанат жомидан доимо нўш айлашига қарамасдан, мулк оламида беҳуш дам урмасди ва олийҳимматлилик ҳамда буюк хислатлилик сабабли мулку давлат тахтини асосий суянчиқ деб билмай, сулук оёғини илоҳий меърож поясига қўйиб, камтарлик либосида юриб, босган ҳар бир қадамидан назар узмасди. Байт:

**Розй нашуд, ки така занад бар сарири мулк,
Дарвешро ки пояйи ҳиммат баланд буд.**

(Мазмуни: **Мулк тахтига суянмоққа рози бўлмади, зеро дарвишнинг ҳимматлилик пояси ўзи баланд**). Ва гарчи руҳининг малаки тан мулкида мутамаккин бўлсада, «Тоғларни кўриб, уларни қотиб қолган деб ўйлайсан.. улар эса булутга ўхшаб сузиб юрадилар»,² каримаси мазмунига кўра тараққиёт меърожига қадам қўйиб, «Талвин тамкидан афзалдир»³ маъноси ни юзага чиқариб, моддийлик бекатлари орқали маънавийлик манзилларини босиб ўтиб, ватандаги сафар йўлида ҳеч чарчаш билмасди. Зоҳирда сувратининг шамъи турли хил машғулотларни ёритиб турса-да, ботинда маънавиятнинг ҳайратни оширувчи оламига фарқ бўлиб, анжуманда хилватнинг жаҳонни ёқувчи шамъини ёқиб, сулук тариқатини қўлдан бермасди. Матлаъ:

**Агарчи бар сари бозор савдои ватан дорам,
Ва лекин бо хаёлаш хилват дар анжуман дорам.**

(Мазмуни: **Бозорда ватан савдосини қилсам-да, лекин хаёли билан йиғинда хилватга интиламан**). Хон дилининг жавоҳир сақловчи қутиси бақо дурларидан холи бўлмасди, лаъл қутисини эса фано гуҳарисиз очмасди. Бир замонлар бу фақирнинг отаси Подшоҳхожадан «мени бирон-бир етук дарвиш хизмати-га тавсия этиб, шу орқали тасаввуфда мукаммалликка етиштиринг», дея доимо илтимос қилиб, подшоҳлик сулукидан чиқиб, тариқат маслаки солиқлари қаторига қўшилиш орзусида

юрарди. Итгифоқо, ўша пайтда салафлар зийнати Шамси Халаф бу фақир отаси билан мусоҳибат қилиб юрган даврлар эди. Ўша кунларнинг бирида Рустам султон Подшоҳхожага дебдики: «Ҳазрат Хизр алайҳиссалом уйингизга келмоқдалар, кутишга тайёр туринг». Улар (Подшоҳхожа — И. Б.) айтадиларки, «шундан сўнг, намозни тугатиб кўз тутиб ўтирган эдим, бир киши кириб келди ва юзидан ниқобини олди. Юзи худди қуёшдек нур сочарди. Менда ажиб бир кайфият ҳосил бўлди. Мавлоно Шамси Халафни кўрганимда мазкур воқеани ҳикоя қилиб бердим». Шундан сўнг мазкур хон мавлоно Шамси Халаф муридлиги шарафига мушарраф бўлган. Ва мавлоно Шамси Халаф зоҳирий илм ва бошқа фазилатларда ҳам кучли эди. Сўз мулкида ҳам назм байроғини ҳилпиратгандир. Ушбу ғазални эса жуда яхши айтган. Ғазал:

Эй ки, дарди туст дармони дили пурдарди ман,
 Бо ғамат шод аст доим жони ғампарварди ман.
 Бурд Мажнун чандгоҳ аз ошиқон шатранжи ишқ,
 Ин замон ринди бисотий ку ҳарифи нарди ман.
 Тўҳфан ашъори ман дар даст, эй Шамси Халаф,
 Баҳри ушшоқ аз мақоми қудс роҳ оварди ман.

(Мазмуни: Эй, менинг дардга тўла дилимни дарди (ишқи) билан даволовчи, сенинг ғам ташвишинг билан шоддир менинг ғамли жоним. Неча вақт Мажнун ошиқларни ишқ шатранжида ютиб юрган эди, ҳозир қани ўша ютувчи ринд нарда мен, Менинг шеърларим совғаси қўлда, эй Шамси Халаф, улар ошиқлар учун улуғ мақомдан келтирган йўлликимдир). Ва бу рангин мақтаъ ҳам Шамси Халафнинг (ёқимли, латиф) гуфторидандир.
 Мақта:

Бо касе дуст нест Шамси Халаф,
 Ин гадоро бас аст «оллоҳу дўст».

(Мазмуни: Шамси Халаф ҳеч ким билан дўст эмас, бу гадога «оллоҳу дўст» кифоядир).

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида зикр этилишича, ҳазрат имом Зайнулобиддиннинг авлодларидан бири ўзбакия орасига тушиб қолган бўлиб, Чингизхон унинг авлодидан эмиш.

Ва олий макон Рустамхоннинг Бадахшон саидларига қариндошлиги бор эди. Аммо, пок саидлик ва зоҳир султонлик нисбатига эга бўлишига қарамай, «ҳамма нарсанинг тариқати одобдир»³ мазмунига амал қилиб, мавлоно Шамси Халаф қаерда кавушини ечсалар, уни олиб, пойгакда туриб, гўё ҳол тили билан бу мақолни тараннум қиларди. Муаллифдан:

Агар бар садри жалолом баранд, сар нияфрозам,
 Ва агар ба сафи ноалам кашанд ор надорам.

(Мазмуни: Агар дабдабанинг энг тўрига ўтказсалар ҳам бош кўтариб қиё боқмайман, аммо агар, пойгакда жой кўрсатсалар ҳам мағрур тураман, чун ор этмайман.) Яна шунингдек мавлононинг висол базмини ғанимат билиб, унда дийдор қадаҳини тўлатганча сипқорарди ва ушбу мақолдагига мос хушҳоллик қиларди.

Байт:

Чу мавлоност, Жомй, масти ишқат,
Ту бо рухсори рахшони Шамси Табрез.

(Мазмуни: Жомий, мавлоно (Румий)⁶ ишқинг масти экан. Сен эса Шамси Табризийнинг⁷ юзи нуридан мастсан).

Ва аъло ҳазрат мавлоно Шамси Халаф вафотидан кейин яна азиз ва улуғ махдумлар билан мулоқот қилиб, ифода ва истифодага машғул бўлиб, замон дарвишлари билан суҳбатлар қурганлар. Айниқса, замон муршиди ва даврон муқтадоси Қосим Шайх Азизонга⁸ кўпроқ эътиқод қўйган эди. Қосим Шайх Азизон вужуддан кечмоқ ва мавжудни дариф тутмаслик назариётини чунонам мартабасига етказганлар. Ва ҳозир одатдан ташқари кароматлар билан эҳтиёж водийсига ташналар лабини поклик зилолидан сероб этиб, уларнинг ҳожатларини енгил этиш ва даражотларини кўтаришда улуғ сайъ-ҳаракатлар қилмоқдалар, малакий сифат зотлари билан тушкунлик водийсининг маҳрумларини тариқат маслаки ва ҳақиқат мамлакатларига етиш шарафини топтиришга сабаб бўлмоқдалар. Уларнинг олийшон хонақоҳи «бу ерга кирган киши омонлик топади»⁹ каримаси маъносидан хабар бериб, замон аҳлининг тинчлик-омонлик уйига айланган. Хонақоҳ Кармина шахрининг чеккасида жойлашган. Тенги йўқ ҳадисчи ва қуръоннинг зўр тафсирчиси Хожа Сифаҳоний айтганлар, матлаъ:

Лавҳашоллоҳ зи оби Кармина,
Майи жаннат шароби Кармина.

(Мазмуни: Офарин Кармина сувига, жаннат майи бу Карминанинг ичимлиги). Ва бу фақирини ҳақир аларнинг маърифатпаноҳ хонақоҳи таърихини шундай айтганман. Таърих:

Соҳт қутби замона хонақоҳе,
Қ-зи шараф Қаъба шуд бар аҳли жаҳон.
Қилки сунъ аз барон таърихаш
Зад рақам: «хонақоҳи қутби замон» (966)

Бир неча муддат фақир ҳам уларнинг файз осор ёнларида бўлиб, «оллоҳ буйруқларини улуғ тутмоқ ва унинг яратганларига меҳрибон бўлмоқ»¹⁰ маъносини улардан мушоҳада этганман. Ҳозир Сўғд¹¹ ул жанобнинг пойи-қадамлари шарофа-

тидан бошқа катта юртларнинг ҳам ифтихорига айланган. «Кирмоний Шарҳи»да¹² ёзилганким, «Ер юзи жаннатлари тўрттадир, Басранинг Убултуси, Дамашқнинг Ғўта водийси, Самарқанднинг Сўғди ҳамда Бевоннинг Шаъби, ўша Қирмонга қарашли Бевоннинг Шаъби форснинг жаннатидир». Обу ҳавоси яхшидур. Аҳолиси тақводор ва тинчликсевар халқ. Муаллифдан:

Сўғд маконест чу хулди барин,

Мардуми ў хубтар аз ҳури айн.

Шох ба шох аст дарахтон дар ў,

Аз луғатил — «жанната лил-мутаққин».¹³

(Мазмуни: Сўғд жаннатга ўхшаш бир макондир, одамлари эса парилардан афзал. Ундаги дарахтлар шохма шох яшнаб турибди, «Жаннат тақводорларга тааллуқли» сўзидан келиб чиқиб).

Ва ҳазрат шайх Қосим Азизон шайх Худойдоддан¹⁴ лутфи марҳамат топганлар. Шайх Худойдод Харсанг элидандир. Фақру-фаноликда ҳаёт кечириш билан улуғ шухрат топган. Бир куни бир соил ҳазрат Жамолиддин Шайхдан¹⁵ фано мазмуни хусусида сўрабди, дебдиларким, тўлақонли жавоб эшитмоқчи бўлсанг эртага пешинда кел». Ваъда қилинган чоғ яқинлашганда, мавлоно Худойдод хизматлариким, Мовароуннаҳрдан шайх Жамолиддин ҳузурига етиб келибдилар, эгинларида фано нишонаси кўриниб турган либос экан. Мажлис аҳли тарқагач, ҳалиги соил ўрнидан туриб, саволига жавоб талаб қилибди. Шайх Жамолиддин дебдиларким:— «Мен сенга фано ни намоёнш этдимку, сен мендан ҳалиям шуни сўраясанми?»

Шайх Худойдод кўп мужоҳадалар тортиб, мушоҳада давлатига эришганлар. Ҳеч ким алар камолотига қарши бирон сўз айта олмайди. Жаҳрия силсиласининг бошида турганлардан ҳисобланадилар. Улар олий ҳимматлилиги шу даража эдиким, баён этишга тил ожиз, ҳар йили ўзининг бор-йўғини тарожга берардилар. Бир куни ҳиммати баландлик ва сахийликда машҳур Қози Олнинг уйига келиб тушибдилар. Қози Шофирком ўлчов тоши билан минг ман буғдойни уларга назру-ниёз қилибди. Дебдиларки: «Марҳаматли қози жаноблари изҳори ҳиммат қилмоқдалар». Аммо ўзлари бул матоҳ сари эгилиб, қиё ҳам боқмабдилар ва истиғно (тасаввуфда ўзини барча нарсадан тўқ туттиш қоидаси — И. Б.) водийсига қадам қўйиб, буғдойнинг барчасини битта камбағал кампирга баҳшида қилибдилар. Байт:

Икки олам нақдига энмас Бақойининг боши,

Боракалло ҳиммати олиу истиғносига.

Шайх Худойдод гоҳида фикрига келган дурларни назм ипига терганлар. Бу матлаъ уларнинг шариф мақолотларидандир. Матлаъ:

**Ҳар банда ки дар субҳ аз жон кашид оҳе,
Бикушод сӯи Ҳақаш аз оҳ шоҳроҳе.**

(Мазмуни: Тонг маҳал жон дилидан оҳ чеккан ҳар банда, ўша оҳ туфайли Ўз худоси томон катта йўл очадн).

Рустам султон шайх Худойдоднинг ўринбосари бўлмиш ҳазрат хожа Муллои Нурийга ҳам инобат кўзи билан боққан. Улардан кейин ҳазрат мавлоно Вали Куҳзарийга инобат қилганлар. Вали Куҳзарий эса ҳазрат шайх Худойдоднинг муридларидир. Шайх Худойдод ҳазрат Шайх Жамолиддиннинг муриди, алар эса ҳазрати шайх Ходимнинг муриди, алар бўлса ҳазрати шайх Мавдуд*га мурид бўлганлар, алар ҳазрати шайх Алишайх муриди, алар ҳазрат Эломон Отонинг муриди, алар ҳазрат Садр Отонинг¹⁶ муриди ва алар ҳазрат Занги Отонинг¹⁷ муриди, алар ҳазрат Ҳаким Отонинг муриди, алар ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг муриди, алар ҳазрат Хожাগоннинг — руҳларини Оллоҳи — таоло муқаддас қилсин — силсилаи заҳаби-га боғловчи Жаҳрия силсиласининг йиғилишгоҳи ҳазрат хожа Юсуф Ҳамадонийнинг муриди бўлганлар.

Сўғд бутунлигича Рустам нишон хонга муяссар бўлишига қарамасдан, ул хон бу ўлка ҳокимлигини тарк этиб, риёзат мулкида ҳаёт кечирарди. Шундан сўнг Балх салтанати муяссар бўлди. Ушанда бу фақир ҳам хоннинг ҳумоюн мавкаби жилловини ушлаб Аркка кирганман. Аммо шоҳлик тахтига илтифот кўзи билан қиё ҳам боқмай, Иброҳим Адҳамдек ул шоҳлик тахти баҳридан ҳам кечди²⁰.

Балх тўртинчи иқлимдандир. Узунлиги Холидот ороллари-дан **ا، ق،** (қоф, алиф) ва эни хатти устиводан **و، ل،** (лом, вов)дир. Кўпчилик тарихчиларнинг фикрича, биринчи бино этилган шаҳар шу эмиш, баъзилар Дамовандни²¹ ҳаммадан илгари қурилган дейдилар. Айримлар Бобил²² биноси биринчи бўлиб, уни Қаюмарс²³ бошлаб берган, Таҳумарс²⁴ эса охирига етказган ва кейинчалик Луҳросп²⁵ қайтадан қурган дейишади. Баъзи кишиларнинг айтишича Балхни Буллох бин Ахнух²⁶ бино қилган, айрим кишиларнинг гапига қараганда, уни Манучеҳр бин Ираж бин Афридун²⁷ қурганмиш. Бу турлича гаплар устига-устак ҳеч ким Балхнинг узоқ ўтмиши ҳақида ҳам айтиб берилмайдн. Балхни қуббатул ислом, шаҳарлар онаси, ердаги жаннат ва тупроқларнинг энг яхшиси каби номлар билан сифатлаб, улуғланади. Балх катта шаҳардир. Ҳавоси гармсер, табиати боп, мева ва полиз экинларидан узуми, қовуни яхши бўлади. Султон Жалолиддин Маликшоҳ²⁸ дейдики, у ерлик халқнинг гайрати камроқдир. «Ажойиб-ул-бўлдон»да Фозил Биржандий²⁹ «Суввар ил — ақолим» маълумоти бўйича нақл қиладики, Ҳаким Носир Хусрав³⁰. Балх подшоси бўлган экан.

* Шайх Мавдуд — Чаштия тариқатининг вакили, тўлиқ исми хожа Мавдуд б. Носириддин б. Аюб Чештий (1038—1133).

Балх аҳли унга хуруж қилишган, у ердан қочиб, Ямкон мавзеига келган ва ўша жойда мустақкам қўрғон қуриб, ажойиб иморатлар барпо қилибди. Шу жумладан у қурган бир ҳаммомким, олам бинолари бинокорларнинг барчаси ҳайрат ва таажжубдадирлар. Ҳаммомнинг кийим ечиш хонаси мураббаъ (квадрат — И. Б.) шаклида бўлиб, деворларига турли ҳайвонот тасвири туширилиб, нақшлар билан безатилган. Кийим хонасида ҳаммом эшиги кўзга куринмайди. Кесакисига 24 халқа осилган, ҳар халқанинг бирини тортсалар бир эшик очилади ва гумбаз кўринади. Биринчи хона ҳисобланган кийим хонаси каби унинг деворига ҳам халқалар осилган, бироқ улар сони 17 тадир, ҳар халқани тортсалар бир гумбаз пайдо бўлади, унда ҳам олдингидек халқалар бўлиб, сони эса 9 та, уларнинг қай бирини тортсалар яна олдингидек бир гумбаз очилади, ундаги халқалар ҳам бурунгисидай, бироқ улар сони 7тадир. Халқларнинг қай бирини тортишса, шу гумбаздаёқ ҳаммом эшиги очилади. Ҳаммомнинг бу еттита эшигини билувчи бир ҳаммомчи бўлади, агар ўша ҳаммомчидан ташқари киши ўзича бу еттита эшикдан бирини очса, дарҳол ўзини биринчи хона ҳаммом кийимхонасида кўради. Барча ювиниш асбобларини ҳаммомнинг ўзидан берилади, ҳақ ҳам олишмайди. Ҳаммомнинг барча хоналари бир жом билан қизийди. Ҳаммом сатҳига ҳеч кимни қўймайдилар. Ҳеч ким бу ҳаммом биноси сирларини билмайди.— Ваоллоҳу таоло аъламу баҳақиқатул ҳол, рижайно ила аслил — мақол — Оллои таологина бу ҳолатнинг ҳақиқатини билувчидир, биз эса яна ўз асл мавзуимизга қайтайлик. Рустам султондан баъзи бир кашшофлик хислатлари ҳам юзага чиқиб турарди. Бир куни султон дам олаётганда, бу фақир ҳам ёнида ўтириб маҳрамларча суҳбатлашардик. Суҳбат орасида кўзини юмиб олди ва бу фақирни ҳам мудроқ босди. Шунда кўнглимга келдики,— Маснавий:

Қабули хотир андар дасти кас нест,
Бамақбулий касро даст рас нест.

(Мазмуни: Ҳаз кўнглига эгаллик киши қўлида эмас, бировга ёқиш учун қилинган ҳаракат ҳам беҳуда.) — хоннинг янги ихтиёр этган ҳарамни табиатига мақбул тушмади, агар мулозимларидан бири муносиб бўлса, ўшанга беришлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Яна ҳаёл билан кўнгилдан кечдиким, инсон мизожи ўзгаришсиз эмас, маълум эмаским, бунга муқайид бўладиларми, йўқми? Уйқудан уйғониб дедиларким, одамлар шундай сўзларни кўнгилларига келтирадиларки, агар уни изҳор қилсак, бермоқ даркор ва агар берсак кетидан ёмон иш чиқмайди деб бўлмайди, агар изҳор этмасак, Рустам жинни бўлган, дейишади.

Шукуҳли зоти устунлиги султонлар гуруҳи орасида худди Рустами дастон жами паҳлавонлари билан турганидан ҳам

анча ортиқ эди. Чўқморининг чўпдастаси 18 ман ва оғир гурзиси 6 ман эди. Ўзи унинг таърифини шундай васф этган. Маснавий:

Гурзи Рустам ба вазни шаш ман бувад,
Гўё қуллаи Дамован(д) бувад.
Аз барои ғазот раҳбар шуд,
Номи ў гурзи «пил пайкар» шуд.

(Мазмуни: Рустам гурзиси оғирлиги олти мандир, гўё Дамованд тоғининг чўққисидир. Ғазот урушига раҳбар бўлганидан, унинг номи «пил гавдали гурзи» бўлди.)

Ва гурзисининг тишларига каминанинг бу байтларини ўйиб ёзган эдилар. Назм:

Шоҳ Рустам чун бигирад «пилпайкар»-ро ба даст,
Паст созад рўзи майдон пайкари пилони маст.
Бар сари ҳар кас, ки омад, бар сар омад умри ў,
Ҳар киро зад бар камар дигар камар ҳаргиз набаст.

(Мазмуни: Шоҳ Рустам қўлига «пил пайкар»ни олса, жанг куни маст филларни ҳам янчиб паст қилади. Ўша гурзи кимнинг бошига тушса, унинг умри ҳам тугади деявер, кимнинг белига туширса, ўша одам қайтиб камар тақмайдиган бўлади). Ва ўтқир қиличи эса наҳанглар бошини еювчи тубсиз денгиз эди. Муаллифдан:

Жои наҳанг баҳру ажабки ин теғи у,
Баҳр асту мекунад наҳангон аз ў фирор.

(Мазмуни: Наҳанг балиқнинг жойи асли денгиз, аммо, ажабки унинг бу теғи денгиз бўлса ҳам негадир наҳанглар ундан қочади.)

Уқ-ёйи тўртбурчаклик эди ва одамларнинг кўзи унинг қай бирига тушса синган ўққа ўхшаб, ўзларини бир бурчакка олардилар. Муаллифдан:

Чун камони Рустами Сонй дар ин олам кам аст,
Гар бувад қавси қузах, он ҳам камони Рустам аст.

(Мазмуни: Иккинчи Рустам камонидек бу оламда камдир, агар Ҳасан-Хусан ёйи шунга ўхшаш десангиз, у ҳам Рустам камонидан бир нишонадир.) Султоннинг туркий ва форсий тилларда яхши ашъори ва ёқимли гуфторлари бор ва бу рангини матлаъсини бармоғидаги узуги қошига нақш қилган эди. Матлаъ:

Манам Рустам, он шаҳриёри далер,
Натарсам зи нар аждаҳову зи шер.

(Мазмуни: Ўша қўрқмас шаҳриёр Рустам менман, қўрқмасман эр аждаҳодин ва ҳеч бир арслондин). Ва бу туркий мақтаъ унинг гавҳар сочувчи дурафшон гуфторидан. Мақтаъ:

Бисёр ҳаял айладинг, эй Рустамн Сониё,
Жон берсанг эди жонинга жонона бўлурдунг.

Тасаввуф илмини яхши биларди ва сўзлари мазасининг меъёри баланд эди. Эллик тўрт ёшида Насаф жангида қаттиқ яраланди³¹ ва ўша жароҳат билан «ар — ружў!» яъни «қайт»³² хитобини эшитди. Жон берар маҳали ушбу сўзларни тараннум этган. Қитъа:

Он к-ў, маро ба фазл тану ақлу жон бидод,
З-он пеш к-ояд аз мани бечора бандағй,
Бо он, жуз гуноҳ накардам, даме маро,
Бе неъмате намонд дар айёми зиндағй.
Шояд, ки лутф боз нагирад ба вақти марғ,
Ҳангоми бекасиву замони фикандағй.

(Мазмуни: Менга фазли билан тан, ақл, жон берган қани? Мен бечора бандалигини адо этмасдан олдин қайда? Гуноҳдан бошқа иш қилишимга қарамасдан, Мени бир дам неъматсиз қўймаган эди ҳаёт айёмимда ул. Балки, ўлиш пайтида, кимсасиз чоғимда, йиқилган маҳалимда яна лутфини мендан дариг тутмас, у.)

Муаттар мушаҳҳади Шибирғоннинг Сарипулидаги Шамси Халаф мақбараси ёнида жойлашган.

Абдулазизхон бин Абулғози Убайдулло Баҳодирхоннинг муқаддас ёди.

Бахт нишонли бу хон дарвишлар мухлиси бўлиб, уларга зўр эътиқод қўйган эди. Сидқ билан ирода қайдида етук устоз шайх Жалолга, мурид ҳам эди. Бу шайх эса ҳазрат мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Ружий² муридларидан эди, алар бўлса васфида тил ожизлик қилувчи доврўқли ҳазрат мавлоно Абдурахмон Жомий билан бир устод шогирдидирлар. Абдурахмон Жомий ҳазратларининг турли илмлар бўйича бир қанча таснифлари борким, улар номма-ном тилга олинса, бу саҳифа юзида бошқа сўзларга жой қолмайди. Оталари Муҳаммад Даштғидир. Дашт Исфаҳонга қарашли жой. Оналари ҳазрат имом Шайбоний наслидандир. Асли лақаблари Имоиддин, танилган лақаблари эса Нуриддиндир ва номлари Абдурахмон, тахаллуслари хусусида ўзлари айтмишлар, қитъа:

Мувааллидам жому рашқан қаламам,
Журъан жомн шайхулисломийст.

3-он сабаб дар жаридан ашъор,
Ба ду маънй тахаллусам Жомист.

(Мазмуни: Туғилган жойим Жом ва қаламим томчилари шайхулислом (Аҳмади Жомийи Зиндапил — И. Б.) нинг жомидан бир қатрадир. Шунинг учун ҳам шеърларимда тахаллусим бу икки маъно билан Жомийдир.) Таваллудлари Жомнинг Харжерд мавзенда набавий ҳижратининг 817 йили 13 муаззам шаъбон ойида, аъшо вақти рўй берган. Сарфу наҳв таҳсилани отаси қошида ва қолган илмларни бошқа олимлар ҳузурида қисқа бир муддат ичида пухта даражада ҳосил қилганлар. Ҳол ибтидосидан камол мартабасигача ишқ иштиёқидан холи бўлмаганлар. Гарчи халқ маломат ва таънаси пок кўнгилларига ғубор етказган бўлишига қарамай, муборак кўнгилларини бул истакли одатларидан узмаганлар, Мақтаъ:

Кори Жомй ишқи хубонасту ҳар сў оламе,
Дар пайи никори ў, у ҳамчунон дар кори хеш.

(Мазмуни: Жомийнинг иши хублар ишқидир, аммо ҳар томондан бир олам (яъни кўп кишилар) уни инкор этиш билан овора у эса аввалгидек ўз иши кетидан қолмайди.) Мавлоно Жомий ширин сўз ва тотли нозик фикрларни кўп айтганлар. Бир куни подшоҳзодалардан бири бир бўлак навотни тиши билан синдириб, қайси бирини олмоқ истайсиз, дебди, алар лаб ширин қилиб, ҳар иккаласи ҳам биз учун кўплик қилади, деган эканлар. Умр ёшлари сони 81 га тенг **كاس** («Кос»)га етганида 18 муҳаррам ойи, жумъа куниси, 898 йили⁴ дорус-салтана Ҳиротда, устиводан кейин ажал соқийси боқийлик косасидан унга муштоқлик шарбатини татитиб, нафис нафасини тан ғурбатхонасининг тор уйдан озод қилган, гўё ўша маҳал ер юзи сокинлари ҳол тили билан бу мақолни айтгувчи бўлганлар, Назм:

Дардо, ки покбози жаҳон аз жаҳон бирафт,
Пок ончунон, ки омада буд, ончунон бирафт.
Жонаш, ки шаҳбози маорифшикор буд,
Овози табли шоҳ шунид, равон бирафт.
Аз вай нишон чи гуна диҳад кас, ки сохт маҳв
Дар паи нишон нишони худу бенишон бирафт.

(Мазмуни: Эй воҳ, жаҳоннинг мардонаси жаҳонни тарк этди, қандай пок келган бўлса шундай кетди. Жони маориф овининг бургути эди, Шоҳ таблиннинг овозини эшитиб, равон кетди. Ундан одам қандай қилиб бир белги кўрсатсин, ўтирган жойидан изни ўчириб, бенишон кетди.)

Ва бу марсияни Дарвеш Равғангар⁵ айтган. Матлаъси:

Ин чархи ложувард, ки ҳам шуд чу даври Жом,
Бар рӯҳи поки ҳазрати Жомӣ кунад салом.

(Мазмуни: Бу ложувард осмоннинг Жом устида эгилгани, ҳазрат Жомийнинг пок руҳига салом бериш учундир.)

Хусомий Қаландар⁶ алар вафоти таъриhini, «ашъори дилфиреб» сўзларидан топган ва уни мана шундай назм ипига тизган. Таърих:

Жомӣ, ки бар силеҳри камол офтоб буд,
Тасниф кард нусха зи ҳар илм беҳисеб.
Рафт аз жаҳону монд миёни суханварон,
Таърихи фавти хештан «ашъори дилфиреб» (898)

(Мазмуни: Етуклик осмонининг қуёши бўлмиш Жомий, турли илмлар бўйича сон-саноқсиз китоблар битди. Ўзи жаҳондан кетди-ю, сўзамоллар орасида «дилфиреб ашъори»ни ўз ўлимига таърих қилиб қолдирди.) Ва мунаввар мадфани Ҳиротнинг Хиёбон мавзёида жойлашган. Покиза қабри олдида унга қаратиб олий бир тоқ қурганлар ва Жомийнинг манави шариф мақтаъсини унинг пештоқиға нақш қилиб ёзганлар. Мақтаъ:

Жомӣ ниҳода чашм ба тоқи мазори хеш,
Яъни ба тоқий обрӯи тӯ монлам ҳанӯз.

(Мазмуни: Жомий ўз мозори тоқиға назар ташламоқда, чунки, қошларинг ёй (тоқ шаклиға ўхшаш)лигиға ҳалиям ишқи-бозман-да.) Мағфиратли мавлоно Абдулғафурдан⁷ нақлдурким, демишлар, «билимлар тугунини ечувчи Ҳирий шаҳриға келган эдим ва бошимда бир ажиб муаммо ташвиши бор эди. Ҳазрат Мулло (Жомий) мулозаматиға етишгач, ул зот шунчаки гаплар асносида қандайдир бир хил йўсинда менинг мушкулотимни ҳам ечиб ўтиб кетдилар. Сўнг менға маълум бўлдики, демак, алар ҳеч изоҳсиз гап индаллосидан уқиб оларканлар». Ҳазрат Мулло Жомийнинг пири бўлмиш мавлоно Саъдиддин Қошғарий⁸ ҳазрат мавлоно Низомиддин Хомушнинг⁹ муридидилар ва алар ҳазрат хожа Алонддин Атгор¹⁰ муриди, алар эса ҳазрат Хожан бузургвор Баҳоуддин Нақшбандийнинг¹ — сирлари муқаддас бўлсин — барҳақ халифаси ва мутлоқ қойим мақомидирлар. Байт:

Васфи туро гар кунанду ар накунанд аҳли фазл,
Ҳожати машшота нест рӯи дилоромро.

(Мазмуни: Фазл аҳли васфингни қилсалар ҳам, қилмасалар ҳам, дилором юзига оро беришға ҳожат йўқ.)

Ва мавлоно шайх Жалол хизматлариним, жуда ширин калом ва муаддаб киши эди. Мажлис аҳлини ҳадис билан ром

қиларди ва маънолар мағзини чақишда тенгсиз эди. Дейдиларки, одатдан ташқари ишларидан бири шу эканки, сўзни қанчалик такрор айтса ҳам малол чангини эшитувчиларнинг дил ойнасидан шунчалар кўпроқ кетказаркан. Мисраъ: «Мушк қанча кўп сарфланмасин, истеъмоли меъдага тегмайди». Тасаввуфда кучли эди. Сўз таҳқиқида ҳеч нарсани унутиб қолдирмасди. Баъзан битта ҳадис маъносида олти ой сўз айтаркан. Ва ширин нутқ ва тотли калом билан ғамгин дилларни хушнуд қиларди. Яхши таъб эгаси бўлиб, гоҳида ғайбия фикрлар дурина назм ипига териб, дил сафҳасига тўкарди. Ва бу манзум унинг дилга ўтирувчи шеърлари ва ёқимли сўзларидандир. Матлаъ:

То ҳусни ёр аз рухи хубон намудааст,
Моро хаёли дилбару шоҳид рабудааст.

(Мазмуни: Ер ҳусни хублар юзиди кўрингач, мендан дилбару талабгор хаёлини ўғирлаб кетди.) Рубойи:

Онҳо ки зи жомиишқ сармаст шуданд,
Нодида рухаш тамом аз даст шуданд.
Дар роҳи талаб қадам ниҳоданд зи сар,
Чун хок ба роҳи аҳли дил паст шуданд.

(Мазмуни: Ишқ жомидан сармаст бўлганлар, юзини кўрмай туриб бутунлай қўл-оёқдан тушиб қолдилар. Бошлари билан талаб йўлида қадам қўйдилар, тупроқдек аҳли дил йўлида ерга тўшалдилар.)

Шайх Жалол шариф ёши етмишдан ошганди, фано уйдан бақо мулкига кўчиб ўтди. «Раҳбари дини ҳақ зи дунё шуд» (Ҳақ-таоло динининг йўлбошчиси дунёдан кетди) сўзлари вафотига таърих (955/1548—1549—И. Б.) бўлди. Муборак қабри Бухоронинг Хинёбон мавзеига яқин ерда жойлашган.

Ва олий шавкатли хон диний илмлар таҳсили ва илми яқин масалалари такмилини етук олим ҳазрати мукамал Носирул — миллата ваддин — Охунднинг хизматига қўлга киритганлар. Алар эса ҳазрат мавлонои Қалон Зиёратгоҳий¹³ авлодидандирлар. Мавлоно Қалон Зиёратгоҳий улуғларнинг улуғи бўлганлар ва Шоҳруҳ Султон¹⁴ — гўри нурга тўлсин — қанчалик улар мулозамати орзусини қилмасинлар алар шариф таъбияга мақбул тушмаган. Ва Носириддин Охунднинг шариф ёшлари ҳозир саксон тўртга етган, бироқ улуғ ёшлари ва кўп хасталикларига қарамай давомли дарслар ўқимоқдалар, турли тоифа кишилари аларнинг кўп фойдали таълими очил дастурхонидан кўп манфаат топмоқдалар. Умид шулким, алар олий соялари бошимиздан аримасин. Охунд ўз масофаҳа ҳужжатини шундай ёзган эдилар: «Билгилки, фақири ҳақир масофиҳаси

будур: Носириддин Муҳаммад бин Қавомиддин Абдулло тақ-вошиор, маорифосор жаноб, яъни мавлоно Нуриддин Абдураҳмон бин раҳматлик жаноб мавлоно Алоиддинга Зиёратгоҳ қишлоғида ва алар масофиҳа қилмишлар саидлар саиди, ҳадисчилар бошлиғи, орифлар буюғи, солиҳ олимларининг энг улуғи Мир Абдулла Бўздошободий бин Саид Абдулхай бин Саид Али — Ҳусайний жанобга Тусда ва алар масофиҳа қилмишлар воқиф ва ориф саид Саид Абу Абдулла Ҳусайний бин Хайдар ал-Исфаҳоний жанобга Хўттилон вилоятида ва алар масофиҳа қилганлар шайхлар улуғи шайх Рақнул-миллата вад-дин-Саид-ул-Ҳусайний Алҳабашийга — Олло таоло ундан рози бўлсин — Ҳабаша мамлакатида ва улар масофаҳа қилганлар ҳазрат расул саллоллоҳи алайҳивасалламга».

Худого шукурким, алар масофиҳаси бу камнага ҳам етишди. Ривоят қилишларича он ҳазрат саллоллоҳи алайҳи вассалам буюрмишларки, «Қим мен билан қўл бериб кўришса, қиёмат кунни у билан қўл беришиб кўришгайман ва шу сабабли мен учун унинг кафолати мажбурдир. Шунингдек, ким мен билан қўл беришиб кўришган киши билан етти мартагача кўришса бу кишининг ҳам қиёмат кунни кафолати менинг зиммамда бўлиб қолади» ва бу Ҳадис машойих орасида муътабардир.

Ва хон раҳнамолар устози, саидлар авлоди ҳазрат Амир Абулбақога муридларча муомала қиларди. Жаноб Мир Абулбақо Амир Садриддин Юнус ал-Ҳусайнийнинг фарзандидирларки, оталари қубатул-ислом Балхда шаҳидлик даражасига етганлар. Ва Амир Абулбақонинг таҳсили кўпинча саралар қаймоғи мавлоно Сафииддин Муҳаммад Ханафий дарсларида ҳосил бўлган. Таҳсилдан сўнг ҳазрат шайх Ҳожи Муҳаммад Хабушоний¹⁵ ўринбосарларидан бўлмиш ҳазрати иршодпаноҳ, етуқлар пешқадами шайх Нуриддин Муҳаммаднинг — гўри нурга тўлсин — иродат ва ижобати шарафига мушарраф бўлиб, алар мулозаматида чиллалар ўлтирганлар. Шайх Хабушоний дарвишларидан бири бу фақирга дедиким: «— Мирнинг инобати ва муршидлигидан бурун шайх дедиларким, бизнинг ўринбосаримиз бир саид киши бўлажакким, номи Абулбақо бўлғай».

Тангрига олқишким, мана ҳозир ўринбосарлик ўриндиғида улар мақом тутиб, толибларни камол касб этишга ундаб, тўғри ниятли қалблар кўпайишига восита бўлмоқдалар. Аларнинг шариф ёшлари олтмишга етган. Умидимиз шундайки, яна шунча яшаб, қуюқ соялари бошимиз узра янада қалинроқ бўлсин.

Ва хон замон дарвишлари томон инёз эшикларини очиб қўйиб, улар фотиҳалари ва баракотидан баҳраманд бўларди. Шунингдек олимлар ва фозиллар ҳамда шоирларнинг бошини ўзининг чексиз лутф — иноятлари билан янада баланд қиларди. Ва бир неча муддат бу фақир салтанатпаноҳ мулозаматида

бўлганман. Ҳеч қачон хон томонидан адабга хилоф бир иш кўзга чалинмасди. Саховатда олий даражалик эди. Муаллифдан:

Чунон тай кард дар мулки саховат роҳи эҳсонро,
Ки сад чун Хотами Тай¹⁷ бар дарах баҳри савол омад.

(Мазмуни: Саховат юртида эҳсон йўлини шу даража босиб ўтишга эришдики, Хотами Тойга ўхшаганлардан юзтаси унинг эшигига саховатни ўрганиш учун келарди.)

Хон насх хатини жуда яхши ёзарди. Шеър битиш билан ҳам машғул бўларди ва сўзамоллик тўпини нотиклик майдонида олиб қочарди. Ва Қомрон¹⁸ подшоҳнинг ушбу ғазалига яхши татаббуъ битган. Ғазал матлаъи:

Эй, қади раънои ту сарви гулистони ҳусн,
Рӯи дилорон туст лолаву бўстони ҳусн.

(Мазмуни:

Эй раъно қомати ҳусн гулистонининг сарви,
Юракка оро берувчи юзинг ҳусннинг лолаю бўстони).

Ҳазрат хоннинг жавоби:

Тоқи ду абрӯи туст матлаи девони ҳусн,
Орази некуи туст шамсаи айвони ҳусн.
Ҳусн туро зийнат аст, эй бути чин хатту хол,
Холу хаттат оятест омада дар шони ҳусн.
Қас натавонад кашид пой ба домони сабр,
То ту баровардаи сар зи гиребони ҳусн.
Сабзаи тар бардамид гирди лабат, то кунад,
Жо чу Хизр бар лаби чашмаи ҳейвони ҳусн.
Ҳар гаҳ Азизй бидид хат ба лаби ёр, гуфт:
Рӯзи сиёҳаст ин ё шаби ҳижрони ҳусн.

(Мазмуни: Икки қошнинг тоқи ҳусн девонининг матлаъсидир, Чиройли юзинг ҳусн айвонининг шамсаси, Ҳусн сенга зийнатдир, эй гўзал чин санами, Холу зулфинг ҳусн шаънида келган оятдир, Одам сабр қилиб ўтира олмайди, сен ҳусн ёқасидан бошингни чиқарган маҳал. Лабинг атрофида кўк майса униб чиқибди, Хизрга ўхшаб ҳусннинг ҳаёти булоғи лабида ўтирмақ учун. Азизий, ёр лабидаги хатни кўриб, деди, Бу қаро кунми ёки ҳусн ҳижронининг оқшомими?)

Ва Қомрон подшоҳнинг бу ғазалига ҳам гўзал, равон жавоб қайтарган. Ғазал (матлаъси):

Хуб эрди, манго бўлса эди ёр мусоҳиб,
Ё бўлмаса эрди анго ағёр мусоҳиб.

Унинг жавобидаги ғазал:

Хушдур кишига бўлса агар ёр мусоҳиб,
Гар бўлмаса анинг била ағёр мусоҳиб.
Булбул бошига келмас эди мунча балолар,
Гар бўлмаса эрди гул ила хор мусоҳиб.
Ё раб, не балодур бу ки ҳижрон аламиндин,
Бормен ғаму андуҳ ила, эй ёр, мусоҳиб.
Кўйунг итидек ёри вафодор топилмас,
Кўрдум мени дил сухта бисёр мусоҳиб.
Бу телба кўнгил билан, Азизий, не қилурсен,
Гар бўлмаса ул шўхи дилозор мусоҳиб.

Бу хон давлати замонида тўс-тўполонлар¹⁹ кўп бўлганига қарамай салим табъи мамлакат ободлиги ва юрт қурилишига киришиб, олий иморатлар бино этди. Ҳазрат қутбул-аброр хожани бузрукворнинг хонақоҳ ва хатирааси шулар жумласиданким, бағоят хуш ва дилкаш барпо этилмиш. Каминна ул иморат таърифидида бир қасида битганман. Муаллиф қасидадан:

Каъба аст ин хонақоҳ з-он мар уро нуру сафост
«Сидраҳ» гар худро ба айвонаш расонад «мунтаҳост».

(Бу хонақоҳ Каъбадир, шу сабаб у нурли ва сафоликдир, Сидра (жаннат) дарахти агар ўзини унинг айвонига етказса, ўшанда «сидратулмунтаҳо» (жаннат дарахти ҳисобланади).

Ва каминангиз хонақоҳ таъриhini қуйидагича айтган. Муаллиф таърихи:

Хусрави олигуҳар Абдулазиз
Соҳт ин олий бино берайбу шак.
Ҳаст нуҳ тоқи фалак дар жанби ў
Паст чун гўи замин зери фалак.
«Лафзо ва маъни» шавад торихи у,
Соли ҳижрат нуҳсаду панжоҳу як. (951—1544)

(Мазмуни:

Олий зотли подшоҳ Абдулазизнинг,
Бу бинони қурганига далил керак эмас,
Унинг олдида фалакнинг тўққиз табақаси
Худди ер осмон остидаги каби пастдир.
«Лафзо ва маъни» бўлса унинг таърихи,
(Бу ҳижратнинг 951-нчи йилидир).

Ва хоннинг бир китобхонаси бор эдиким, ўша пайтда ер юзида унга ўхшаш китобхона бўлганми, йўқми, билмадик. Бу кутубхона²⁰ котибларининг подшоси Амир Али Ҳусайний эдиким,

настаълиқ ёзувини битишда тенги йўқ эди ва унинг «райҳон хати» кўрувчининг кўзидан ғуборни кеткизарди. Бошқа котиблари ҳам ўзларининг тиниқ хатлари билан Зулумотда тириклик сувини оқизгандай бўлардилар. Музаҳҳиб ва мусаввирлари олтин суви югуртириш ва расм солиш санъатини етуклик даражасига чиқариб, қил учи билан юз-кўзга чунонам безаку пардоз берардиларким, уларнинг бу чеҳра очувчилик ишида қил учича нуқсон бўлмасди. Қачонки депсиниб турган от расмини солсалар, ўйлангим, сураткашлик эмас сеҳргарлик ҳунарини ишга солганлар. Ҳар бири ўз фанида иккинчи Моний ва Беҳзодзодадан яхшироқ эдилар. Ва китобдорлари фозил сифат мавлоно Султон Мирак Мунший эди. У ҳам хат ва наққошлик илми ва амали ҳадисини чунонам олган эдиким, васфи ёзувга сиғмайди. Байт:

Васфи таҳриру шарҳи тазҳибаш
Ҳаст берун зи қайди тақрир.

Мазмуни: Ёзуви васфи, тазҳибининг шарҳи, ёзиб айтиш имкониятидан ташқаридир.)

Ва Султон Мирак бу байтни узуги қошига ўйдириб ёзган эди:

Султон Мирак зи лутфи ёрй,
Ҳам муншиву ҳам китобдори.

(Мазмуни: Султон Мирак, дўст лутфидан, ҳам муншийсан, ҳам китобдор.)

Абдулазизхоннинг руҳи қуши қирқ бир ёшида раббӣ-уссоний ойининг йигирма олтинчиси чаҳоршанба куни тўққиз юз эллик еттинчи йилда²⁰ тан қафасидан учиб кетди. Нурли қабири ҳазрат хожаи бузрукворнинг файзосорлик мозори ёнида, олий отаси Убайдуллоҳон суфасида жойлашган. Жаноб амир Саид Муҳаммад Мирак «ҳайф зи Абдуллазизхон» деган сўзлар билан таърих айтган. Аллоҳумма ағфаруҳу.

МАҚОЛА БИРИНЧИ РУКНИНИНГ ИККИНЧИ ФАСЛИ ДАВЛАТ ТАХТИДА УЛТИРГАН СУЛТОНЛАР ЗИКРИДА.

**Булфатҳ Султон Саъид султон бин Абусаидхон бин
Кўчкунчихон бин Абулҳайрхоннинг — ғўри нурга тўлсин —
муқаддас ёди.**

Яхши шаклу шамоил ва латиф табъи адолатга моил подшоҳдир. Самарқанд аҳли анинг илтифот дарахти мевасидан

лаззат топган ва турли тоифа халқ анинг ҳимояси қаноти остида тинч-омон умр кечирмоқда. Султон зотли султон бўлишларига қарамай дарвишларга мухлис ва улар эътиқодида холисдир. Иродату муридлик нисбати ҳазрат шайх Ҳусайн Хоразмийгадир¹. Алар (Шайх Ҳусайн Хоразмий — И. Б.) шайх Ҳожи Муҳаммад Хамушонийнинг халифасидирлар ва алар (Хамушоний — И. Б.) Шайх Шоҳ муриди ва алар шайх Рашид муриди, алар эса мир Абдулла Буздошободий муриди, алар бўлса хожа Исҳоқ Хўттилоний², алар ҳазрат амир Али Ҳамадоний³ муриди, алар шайх Камолиддин Маҳмуд Мизда (к) хоний⁴ муриди, алар шайх Алоуддавла Семноний⁵ муриди, алар шайх Нуриддин Абдулрахмон Исфароний⁶ муриди, алар Аҳмад Гуриёний⁷, алар шайх Разиддин Али Лолоъ⁸, алар шайх Мажиддин Бағдодий⁹ муриди, алар шайх Нажмиддин Кубро¹⁰ муриди, алар шайх Аъмор Ёсир¹¹ муриди, алар шайх Абу Нажиб Суҳравардий¹² муриди, алар шайх Аҳмад Ғаззолий¹³ муриди, алар шайх Абу Бакр Нассож¹⁴ муриди, алар шайх Абулқосим Кураконий¹⁵ муридиким, бу шайх Хожагон **силсилати** заҳабига — руҳларини олло — таолло муқаддас қилсин — қўшилмиш халқасидир.

Ва жаноб шайх Хусайн Хоразмий ёшлик айёмида ўзининг нафис нафасини хилватда жаҳду-жадал қолипига солиб, дил зикри сайқали билан пўрфутуҳ руҳи ойнасини шундай тип-типиқ қилган ва ярқиратган эдиларки, яширин сирлар ва кўринмас нурлар ошиқ-талабгорларнинг кўриш кўзгусига айланган экан. Ва аларнинг олам теварак-атрофида қалби ихлосга лиммо-лим ва ихтисосда етук муридлари кўпдир. Шайх баланд мақомат ва дилписанд кароматлар соҳиби эрдилар. Баъзан аҳвол ғалабасида ғойибдан келувчи фикр дурларини назм ипига тизиб, маоний жавҳарлари бозорида ёйилган гавҳардек сочиб юборардилар. Ва бу матлаъ ана шулар жумласидандир. **Матлаъ:**

Меравам сўи адам ишқи ту ҳамроҳи ман аст,
Зор жон медиҳаму ҳамнафасам оҳи ман аст.

(Мазмуни: Йўқлик сари кетмоқдаман, ишқинг ҳамроҳимдир, Зор жон бермоқдаман ва ҳамнафасим дод-оҳимдир.) Юракка ғавво солувчи ва шакар қоришиқли бу рубоий ҳам аларнинг тотли сўзларидандир. **Рубоий:**

Мо доираваш зи пўстпўшони туем,
Дар доираи халқа ба гўшони туем.
Гар биновозӣ чу най хурўшони туем,
Гар нанавози ҳам аз Хамўшони туем.

(Мазмуни: Биз атрофлаб ўтирганлар, эғнига пўст ташлаб олган дарвишларингмиз, хизматинга тайёрлар сафида турибмиз.

Сийласанг найдек товуш-шовқин солувчингиз, сийламасанг ҳам хомушларинг (хамушонликларинг)данмиз. Шайх Хусайн бу рубойни эгниларига пўсттери ёпиниб, устози Ҳожи Муҳаммад Хамушоний ҳузурида алар хонақоҳи ошпазлари орасида Хамушон қишлоғида ўтинкашлик қилиб юрган бир вақтларда айтганлар. Ёшлари улуглиги ва бадан заифлигига қарамай шариф ҳарамлар — Маккаву Мадина — олло шарафи ва эъзо-зу икромии бўлсин — тавофига отланиб, тавофга мушарраф бўлганлар. Байт:

Жамоли каъба чунон медавондаам ба нишот,
Ки хорҳон Муғилон ҳарир меояд.

(Мазмуни: Каъба жамоли мени шодликка солиб шундай югуртирдикки, Муғилон чулнининг тиканлари оёғим остида ҳарирдек туюладир.) Қайтаётганларида Шом ўлкасида баракатли ҳаётининг тонги ўлим шомига айланган. Байт:

Сабоҳи айши аҳли дил ба шоми ғам бадал з-он шуд,
Ки хуршед аз сўйи машриқ ба мағриб рафту пинҳон шуд.

(Мазмуни: Дил аҳлининг ҳаёт тонги шунинг учун ҳам тунга айландикки, қуёш машриқдан мағрибга кетдию яширинди.) Ёғ-дуга тўла мақбараси мазкур шаҳардадир.

Нақл қилишларича, шайх Ҳусайн Хоразмий Шатрий қишлоғида ариқ қазиб юрган эканлар. Ва салтанатпаноҳ Саъид султон ҳам ёнларида оғир-оғир тошларни енгилгина қўпориб, уларга ёрдамлашар экан. Алар ҳазратлари султонга қараб «бу киши бизнинг Кўҳқанимиз» (Фарҳоднинг тоғ қазувчилиги учун олган лақаби, «тоғ қўпоровчи»,— И. Б.) дебдилар. Шунга кўра султон Кўҳқан иборасини ўзининг тотли шеър ва ширин гуфторида таҳаллус қилиб келади. Ва бу ғазал аъло ҳазратнинг ширин мақолотидандир. Ғазал:

Аз кўи ту ҳар субҳ насиме ба ман ояд,
Шодам, ки аз ў нақҳати он пираҳан ояд.
Бо хоки сари кун ту нисбат натавон кард,
Ҳар нофаи мушке ки зи дашти Хутан ояд.

(Мазмуни: Кўчангдан ҳар тонг менга бир насим эсиб келади, шодман, чунки ул насим анинг пираҳанидан келади. Сенинг кўчанг тупроғини Хўтан даштидан келаётган ҳар қандай нофаи мушкка ҳам тенглаб бўлавермайди.) Уша кезлари ҳазрат шайх султонга «бизнинг олдимизга кўп келиб кетасиз, салтанат ишларига халали етмасин тагин» деган эканлар. Уша ғазал мақтаёсида султон шайхнинг мазкур эътирозига ҳам ўз муносабатини билдириб ўтган. Мақтаё:

Шириндаҳано, хотири худ ранжа мафармо,
Ҳар лаҳза ба кўи ту агар Кўҳқан ояд.

(Мазмуни:

Ширин сўзлик, кўнглини беҳуда ранжитма,
Агар ҳар он Кўҳкан кўчанга келса.)

Замон мусаннифлари куй басталаб, бу абётни тараннум қиладилар ва мулойим нағмалар билан дилни ўғирлайдилар. Султон бу айёмда олиму бошқа фозилларни ўзининг янги-янги лутфлари ва чексиз иноятлари билан сарафроз этиб турибдилар. Умидимиз борким, бу иноятлар янада кўпаяверсин. Оллоҳумма зод валотада. Омин.

Муъиниддин Жавонмардали Султон бин Абусаидхоннинг муқаддас ёди.

Жавонмардликда донг таратган, ғайрат-шижоатда барчани ўзига қаратган султондир. Фозилларга рағбату тарбиятлар кўргазувчи, улуғ шайхлар ва ҳурматли мавлоноларга кўп ихлосли ва етук ихтисосли зотдир. Олий мақом оталарининг ҳазрат шайх Худойод¹га муҳаббат ва дўстлик эҳтироми бўлгани сабабли унинг ҳам яхши андишали шайх Дарвеш шайх² томон ниёзу эҳтиёж йўли бор. Ва лутф эшикларини аларнинг вафоли дўстларига ланг очгандир ҳамда салтанатпаноҳнинг латиф таъби фозиллар суҳбатига ҳам жуда моилдир. Муаммо фанида билими етук бир алпозда бўлиб, мушкул таркиботлар таҳлилини осонликча чиқара оладилар. Таърих айтишда шоирлардан сўзамоллик тўпини нотиқлик човғони билан олиб қочадилар. Фаровон лутфу карамлари билан бирга олиму фозилларни баҳраманд қилиб, санъат ва ҳунар кишиларига эъзоз-эҳтиромлар кўрсатаётир. Ва бу таърихни яхши айтган:

Асоси хонаи маҳдуми олам,
Бувад сад бор аз гардун зиёда.
Фитода чун дили арбоби маънӣ,
Даруни ў зи ҳарфи ғайри сода.
Зи ҳар сўяш даре меъмори тақдир,
Ба рӯи мардуми олам кушода.
Таолаллаҳ зиҳи маъвои дилкаш,
Ки рашки жаннат-ул — маъво фитода.
Хирад торихи солашро чунин гуфт,
«Мақоми нек бо маҳдуми зода».

Ва Мушфиқий исмига айтилган бу муаммоси ҳам жуда яхши чиққан. Муаммо:

Имрўз, ки чонам ба лаб аз муштоқист,
Дар мажлиси ағёр маҳи ман соқист.
Дил хост ба кина сўи ў биштобад,
Гуфтам: «машитоб, нақди кин то боқист».

«Маштоб»дан сони 80 га тенг бўлган «то бо нақди кин» сўзлари ўз сонига тенг ҳарфга (ف — И. Б.) айланса ва «боқй»га (باقى)га ўзгарса исталган сўз ҳосил бўлади.

Салтанатдўст Дўст Муҳаммад Султон бин Наврўз Аҳмадхон бин Севинчхожахон бин Абулхайр Баҳодирхоннинг муқаддас ёди.

Яхши хислатлари кўп подшоҳзодадир. Латиф табъи шижоатга мойил ва олиму фозиллар суҳбатига жон-дил билан ҳозир. Олий мажлисини бу тоифадан холи ўтказмайди, шунингдек шоиру надим кишилар ҳам унинг олий йиғинида ҳозиру нозир. Кўнгил қувончи учун гоҳида шеър ва нафосат маишатига ҳам майл билдиради. Ва бу байтни унинг латиф шеърдан санайдилар. Байт:

Нофай он холи мушкин оҳун Чин чун бидид,
Аз хижолат пўст пушиду раҳи саҳро гирифт.

(Мазмуни: Ул мушкин холлининг холи тароватини кўрган Чин оҳуси, уялганидан эгнига тери ёпиндию, саҳрога қочди.)⁰

Аваз Ғози султон бин Султон Ғозининг муқаддас ёди.

Хоразм султонларидандир. Латиф табъи мудом фузало суҳбатини истайди, шариф ўтиришини уларсиз ўтказмайди. Яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари қалбларнинг ёқтиргани турур. Сўзининг жавоҳири маъно саррофлари олдида ўзининг баланд баҳосига эга. Ва бу матлаъ унинг шариф каломидан. Матлаъ:

То телбалигим арсаи оламни тутубтур,
Мажнунни, мени кўргали, даврон унутубтур.

Унинг ғазалидаги бу байти расо хуб ва бениҳоя марғуб чиққан. Байт:

Новаклари мендин ўтуб агёрга тегди,
Мен билдиму жонимки, нелар мендин ўтубдур.⁰

**МАҚОЛА ИККИНЧИ РУКНИНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ УТКИНЧИ
ЖАҲОНДАН МАНГУЛИҚ МУЛКИГА КУЧГАН ЧИҒАТОЙ СУЛТОНЛАРИ
ЗИКРИДА,**

**Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ бин Мирзо
Умаршайх бин султон Абусаид Кўрагон бин султон Муҳаммад
бин Амироншоҳ мирзо бин Амир Темур Кўрагоннинг — тангри
гўрини ёғдуга тўлдирсин — муқаддас ёди.**

Чигатоёй султонларининг энг сараси ва зўр шижоатлиси эди. Шамшир зарби билан Мовароуннаҳр мамлакатларига эга бў-

либ, уни сақлаб қолишда кўп сайъ — ҳаракатлар ва жонини аямасдан жаҳду жадаллар кўрсатди. Мардона тўқнашувлар қилди, аммо, тақдир ўқиға тадбир қалқони дош бера олмагач, бирор натижа чиқара олмади. Байт:

Он чи сайъ аст, ман талабаш бинамудам,
Ин қадар ҳаст, ки тағйири қазо натавон кард.

(Мазмуни: Не сайъ ҳаракатлар бор бўлса мен қилдим, бироқ тақдир деган нарса ҳам бор эканки, ёзигни ўзгартириб бўлмаскан).

Мулк қўлдан кетгач, таъб тўтиси ҳинд шакаристонига майл билдириб, денгиз мавжли эътиборини Ҳиндистон мамлакатларини эгаллашга сарф қилиб, қоронғулик ўлкасини қуёш ёғдули қиличи шуъласи нурлари билан чароғон этиб, ҳумоюн толеъ туфайли мухолиф лашкарига шикаст етказиб, феруз бахт билан шоҳликнинг феруз тахтига ҳазрат Деҳлида комрон ўлтирди. Муаллифдан:

Хумоюнфол Бобур подшоҳ шоҳи жаҳон бўлди.
Ки Ҳинд олиб, мухолиф аскарига комрон бўлди.

Ҳинд жуда азим ўлкадир. Ҳинд ва Синд ака-ука бўлиб, Хом бин Нуҳ алайҳиссалом авлодидан экан. Ҳиндда турли хил ажойиб-ғаройиб ҳайвон ва қушлар жуда кўп бўлади. У ерда бир хил қўй борким, олтита думбалик, битта думбаси асл жойида, биттаси эса синасида осифлиқ, иккитаси бўлса устида, иккитаси сониди. Ҳиндда улкан бир қуш бўлгувчи, тумшугининг бир палласидан қайиқ ясайдилар. Ҳиндистоннинг чекка юртларидан бирининг бир жойида олтин бўлакчалари қум билан қоришган ҳолда бўлади. У ерда катта-катта чумолилар ҳам бор бўлиб, устидан иссиқ сув сепсалар бу чумолилар уяларига кириб кетадилар, одамлар эса фурсатдан фойдаланиб тезлик билан тиллоларни териб, олиб қочадилар.

Ҳинд халқининг ақидаларидан бири шулким, мамлакат подшоҳи Қобулни ҳам олмагунча, у Ҳинд юртига лойиқ эмас, деб топилади. Бобур подшоҳ бир неча муддат ўша Ҳинд мамлакатининг салтанат тахтида мутамаккин бўлди. Қимки жаҳонпаноҳ даргоҳига илтижо қилган бўлса, подшоҳнинг инъомидан баҳраманд бўлди ва фазл дастурхони неъматидан қуруқ қолмади. Дарё мисол қўли билан саховат оламига эркинлик берди. Байт:

Зи абри кафаш шуд равон қатраи борони жуд,
Шўст хатти эҳтиёж аз варақи рўзгор.

(Мазмуни: Қафти булутидан саховат ёмғирининг томчиларини оқизди ва турмуш варақалари юзидаги эҳтиёж хатларини ювиб ташлади.) Подшоҳнинг нақшбандия олий хонадонига иродат нисбати бор эди. Юқори шон-шавкатли бобоси ва салтанат нишонли отасининг ҳазрат хожа Аҳрорга иродати бўлган Бобур подшоҳ ҳам бу улуғлар хонадонига нисбатан иззатикромни соатма-соат оширар ва бирон дақиқа бу ишни канда қилиб, ғафлатда қолмас эди. Барча дарвишларга лутф эшигини очиб, ниёзмандлик юмушини бажо келтирарди. Ҳазрат Махдумий мулло Хожагий Косонийга¹— сирлари муқаддас бўлсин — бир бўлак олтин қуймасини ниёз тариқасида юбориб, ёнида ўзининг ушбу қитъасини ҳам шоҳид қилганди. Қитъа:

Дар ҳавонӣ нафси гумроҳ умр зое кардаем,
Пешн аҳлуллоҳ аз атвори худ шармандаем.
Як назар афкан ба сӯи мо, ки аз роҳи вафо,
Хожагайро мондаем, хожагайро бандаем.

(Мазмуни: Адашган нафсимиз ҳаваси йўлида, умрни зое қилдик, дин аҳли олдида бу қилмишимиздан уятлимиз. Биз томонга ҳеч бўлмаса бир назар сол, вафодорлик ила хожага боғланганмиз, хожага бандамиз.)

Бобур подшоҳнинг фазилатлари бисёр ва камолотлари бешумордир. Аруз бўйича ёзган рисоласи бир денгиздурким, ичи тўла жавоҳиру дурдона, фикҳ масалаларини дағи бир рисолада мубайян қилганким, ёзгувчиси донишмандлигидан бир нишона:— туркий ва форсийда яхши шеърлари бор. Ушал фикҳ рисоласининг номи «Мубайян»дир. Подшоҳ учун ҳам бир киши рисола ёзибди экан, унинг асарини ҳам «Мубайян» деб аталади. Ва бу матлаъ подшоҳнинг олий мақолотларидандир. Ҳазал:

Хароботию ринду майпарастам,
Ба олам ҳарчи мегўянд ҳастам.
То ба зулфи сняхаш дил бастам,
Аз парешоний олам растам.

(Мазмуни: Хароботию ринду майпарастман, оламда нимасан десалар ўшаман. Қора зулфига дил боғлағач, олам бахти қаролигидан қутулганман.) Ва бу ҳазални ҳам бағоят яхши айтган. Ҳазал:

Не кўрай тубини қадди хуш хироминг борида,
Не қилай сунбулни зулфи мушкфоминг борида.
Эй кўнгул, гар гайр сўзи захри қотилдир, не ғам,
Лабларидин шарбати йўҳйил-изоминг борида.

Ошиқингни давлати васлинг била қил муҳтарам,
Хусн аҳли ичра мундоқ эҳтироминг борида.
Бобур ул гул кўйида булбул киби топтинг мақом
Бир навое рост қил мундоқ мақоминг борнида.

Ва бу матлаъси ғоятда дилпазир ва ажойибу беназир чиққан. Матлаъ:

Улум уйқусидин бўлдум жаҳон фикридин осуда,
Мени истасангиз, эй дўстлар, топқайсиз уйқуда.

Ва бу байти кўп судманд ва ваъзда айтиш учун дилписандир.

Байт:

Неким тақдир бўлса ул бўлур, таҳқиқ билгайсен,
Эрур жангу-жадал, ранжу-риёзат барча беҳуда.

937 йили доруссалтана Аграда пурфутуҳ руҳининг шоҳбози баланд парвоз бўлиб, қудсий ошиён қушлари сафига қўшилган. Шариф наъшини Кобулга келтириб, олий иморат қурганлар. Яратувчи китобини тўла ёд этган ҳофизалар шу қабр устида қуръон тиловати билан машғул бўлиб, худодан подшоҳ учун олий даражотлар тилайдилар⁰.

**Ҳазрат Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ғозий бин Муҳаммад
Бобур подшоҳ ғозийнинг муқаддас ёди.**

Юлдузлар сонича сипоҳли бу подшоҳнинг ёқимтой зотида энг олий сифатлар мужассам эди. Жаҳонбонлиқ ишларининг кўплигига қарамай илм таҳсили ва суҳандонлик машғулотини ҳам тарк этмас, ҳамда бадеъ сўзлари фасоҳат ва балоғатда юқори даражага эга эди. Ширин нутқида «сўзнинг яхшиси қисқаси ва далиллисидир»¹ мазмунига кўра оз сўз билан кўп фикрни баён қиларди, узундан-узоқ маъниларни иншода раво кўрмасди. Байт:

Суҳанро поя гар эъзоз набошад,
Тарзи хилъаташ ийжоз бошад.

(Мазмуни: Сўзнинг оёғи султ бўлмасин десанг, кийиниши ихчам — қисқа бўлмоғи даркор.)

Турли хил илмларга муносабати шу даража эдиким, баён қалами унинг таърифида ожизлик қилади. Хусусан, ҳакамиёт илмининг риёзиёт соҳасига катта қизиқиш билан қараган. Подшоҳ адл таъбининг эътидол нуқтаси маъдал-ун-наҳор остида бўлган ва тақвиммасир назари минтақатул-буружда сайр қилган.

Мустақим зеҳнининг муставий сатҳининг саҳни чегараси шу даражаки, ақл кўзининг шиоъ (радиус) чизиги узунлиги ундан бир белги ҳам бўлолмайди ва салим табъининг катта доираси тўққиз муҳит ўлчовчилик бўлиб, фалак курраси унинг қутридан бир нуқта каби ҳам кўрина олмайди.

Байт:

Маркази қасри жалолли ту муҳитест ченон,
Ки бувад нуқтае, аз қутри вей ин нуҳ торам.

(Мазмуни:

Шавкатли қасринг маркази шундай муҳитки,
Бу тўққиз қават осмон унинг қутр (диаметр) идан бир нуқтадир.)

Қачонки бепоён борлиқ юзасида кутилмаган кенглик пайдо бўлиб қолса, подшоҳ фаросат отини ул майдонда чоптириб, устурлобосор назари туфайли воқифлик иштиёқи билан ундан хабардор бўларди. Бир катта доирага айланувчи ҳужранинг кеча-кундуз деворида ўрмаловчи олтин торли ўргимчак расмини чизган ва тили қиличининг ишонч дастасини муҳандислар қулоғига исирға каби илиб, улар табъ курсисига баён қалами билан ёзиб қўйган эди. Байт:

Аввал аз болои курси бар замин омад сухан,
У дигар бор аз заминаш бўрд ва ба курси нишонд.

(Мазмуни: Дастлаб курсидан ер узра сўз тушган эди, Бироқ, у ердан кўтариб, қайтадан курсига ўтқазиб қўйди. (Сўзни улуғлади — И. Б.)

Шижоат ва курашда тенги йўқ эди. Жанггоҳ сари юриш байроғини баланд кўтарганда, бахт юдузи муқаддас тепаликда кўриниш бераркан, душманнинг давлат қуёшини ботқизмагунча, қайтиш йўлига қадам босмасди. Шариф отаси вафотидан сўнг Ҳинднинг кўп шаҳарларини қон оқизувчи ўткир қиличи билан эгаллаб олди. Сахийликда Хотами Тайдек замонасининг яққа-ю яғонаси бўлган, балки, Хотам номи Хумоюн подшоҳнинг саховати ёзуви остида кўринмай қолган. Муаллифдан:

Тиғи ту гирифта арсаи оламо,
Барҳам зада достони сад Рустамро.
Эй шоҳи жаҳонпаноҳ дасти карамат.
Тай карда тамоми қиссан Ҳотамро.

(Мазмуни: Қиличинг ер юзини олди, юзлаб Рустамлар ҳақидаги дostonни йўққа чиқарди. Эй жаҳон аҳли шоҳи, карам қўлинг, Хотам қиссаси китобини тўла варақлаб чиқди.)

Олий мансаблигига қарамай ниёз бошини дарвишлар томон ўғирган эди ва ўзини улар вужудидан эҳтиёжсиз сезмасди. Ва ҳазрат хожан бузургвор Баҳоуддин Нақшбандийнинг улуғ хонадонига меҳр ҳамда хожа Аҳрорнинг мажид авлодига бўлган муҳаббат уруғини пурсокин синаси мазраъсига қадаган эди. Муаллифдан:

Зи мазраи дили ман донан муҳаббат жуй,
Ки ҳабби ҳубби ту дар ҳар гиле намебошад.

(Мазмуни:

Сен менинг дилим даласидан муҳаббат уруғини изла, зеро муҳаббатнинг уруғи ҳар қанақа тупроқда ҳам бўлавермайди).

Қашфу — ихтирода латиф табъи ишлари ажиб хаёлотлар қиларди. Мисраъ:— Табъи латифи ту ҳама фикри неку кунад.— Латиф табъинг барча яхши фикрларни қилади.— Ва шу жумладан бири шуким, ер куррасини унсурлар ва фалаклар билан тўла чизиб, тегишли ранглар билан бўяб, ҳар фалакда унинг жисмларини жойлаган. Ойга мансуб кишиларни Ой фалаки бўлган биринчи доирада Парвин туркуми каби бир ерга йиғиб, салим қалби билан уларни суҳбатга тортиб, Саратонда қуёш каби қиздириб, бу матлаъни мутарранум қилган. Байт:

Эй манзили моҳ, алакат авжи сурайё,
Руи зафар аз оинаи теги ту пайдо.

(Мазмуни: Эй ой манзилли, тиккан байроғингдир сурайё авжи, зафар юзи эса қиличинг кўзгусида кўринур.)

Ақлу зако эгалари ва ёруғ кўнгилли доно дабирлар эса Уторид макони бўлган иккинчи доирада Жавзо каби хизмат минтақаси (камари)ни белига боғлаб, назар ўқини мулозимат нишонига тўғирлаб ўлтирганлар. Заҳробаданли Зуҳра макони бўлмиш учинчи доирада базм аҳли ўтиришга жазму — азм айлаб, маишат чангини ишрат Қонунига уриб, жонга қувват берувчи нағмалар ва руҳга озуқа берувчи товушлар билан ушшоқ кўнглига наво етказиб мажлис мезонини муътадил қилганлар. Ҳумоюн подшоҳ сайёралар подшосининг тахтгоҳи бўлган тўртинчи доирани ўзининг шавкатли қўниш жойига айлантириб, Жамшидлик ўриндиғида ўлтириб, барча шерюраклар қуршовида Асад буржидан Қуёшдек порлаб кўринган. Баҳром мақоми бўлмиш бешинчи доирада қуролланган муборизлар қон оқизувчи найзаларини худди Ақраб (чаён) нишларидек душман қонини тўкишга қайраб, уларни яқинлаштирмаслик учун шай турганлар. Ва Муштарий маслаҳатгоҳи бўлган олтинчи доирага солиҳ ва обид кишилар мушта-

рий бўлиб, иқомат билан камон каби чилла ўлтириб, дуои хайр ўқларини аниқ нишонга отганлар. Зуҳал маҳалгоҳи бўлмиш еттинчи доирада мулозимлар, дабирлар ва ширин сўз пирлар посбонлар сингари ул макон остонасини ўраб турганлар ва Ой Далв (челаги) билан чархи фалакдан сув олиб, фалак Жодейн (эчкиси)дан насиба ичганлар. Баъзан ул подшоҳ жонажон дўстлар билан рангин суҳбатлар қуриб, мажлис аҳлининг либосини ўша кунги кавкаб (осмон жисмлари, планета И. Б.) рангида бўлишини расм қилганлар. Айтишларича, мажлис аҳлидан бири шу кунги яшил ўтиришга бошқа рангли кийимда келибди. Подшоҳ:— Нега бугун расмга бинбон ўзингни яшил-кўкка ўраб келмадинг?— деб сўрабдилар. Ҳалиги одам:— Подшоҳ мажлисининг ўзи мени яшиллайтиб (яшна-тиб) — кўкартади, деб келавердим,— дея жавоб берган экан. Бу сўз подшоҳга хуш ёқиб, чиндан ҳам уни кўкартиб-яшнайтиб, хуррам, қилибдилар.

Бу фақирнинг хотирида эдиким, чун мулозамат иззати насиб этса, ҳар бир манзиласи курранинг ярми бўлган икки гунбазда шакллар, доиралар, кенглик, узунликлар ҳамда фазо, денгиз, ўлкалардан иборат ер ва осмон хусусиятларининг барчасини ҳаким (астроном)лар тайин қилган тарзда баён қилмоқчи эдим, аммо вақт вафодорлик қилмади. Мисраъ:

— Эй басо орзу ки хок шуда — Эй тупроққа кўмилган қанчадан-қанча орзулар.²

Гоҳо қалб қувончи учун шеър ва шуарога кўнгили бериб, шеър аҳлини ўз олий мажлисининг қатнашчиси бўлишга ундарди. Ва бу дурга тўла матлаъ унинг гавҳар сочувчи гуфторидандир. Абёт:

1. Зи ғусса ғунча сифат таҳ ба таҳ дилам хун аст,
Ки бовучуди яке нисбати дуйе чун аст.
2. Ҳаргиз накунам ёди ту то зор нагирьям,
Кам ёд кунам аз ту ки бисёр нагирьям.

(Мазмуни: 1. Ғуссадан дилим ғунча сифат қат-қат қондир, биринчи қати етмагандай, иккинчиси ҳам шунчадир. 2. Сени зор-зор йиғламагунча ҳеч эслаолмайман, кўп йиғламайин деб сени кам эслайман.) Ва бу туркий матлаъ ҳам подшоҳнинг олий мақолотидандир. Матлаъ:

Мен ки булбулдек гуледин куймишам оҳанг ила,
Ўт солибтур жонима рухсорое гуланг ила.

962 йили раббӣул — аввал ойнинг жума куниси³ Деҳли шаҳрида зинадан тушаётган аснода азон товушига қулоқ солиш учун тўхтаган ва шунда ҳассаси учи сирпаниб, йиқилиб тушган. Ва бу муаллиф ул олампаноҳ подшоҳ вафоти таърихини қуйндагича айтган, таърих:

Ҳумоюн подшоҳ ўфтод аз бом,
Батақриби азони шом ўфтод.
Чу пурсиданд таърихаш бигуфтам,
«Ҳумоюн подшоҳ аз бом ўфтод».

(Мазмуни: Ҳумоюн подшоҳ томдан йиқилди, шом азонини эшитаман деб йиқилди. Таърихини сўрашганда дедим: Ҳумоюн подшоҳ томдан йиқилди.)

Душанба куниси пурфутуҳ руҳининг шоҳбози пастлик пайдан энг юқори қароргоҳ сари парвоз этди. Ва бу марсияни хожа Ҳусайн Садр айтган, Байт:

Дар миёни онки боист аз фалак хушҳол шуд,
Ҳолате шуд ки зи баёни у забонҳо лол шуд.

(Мазмуни: Фалакдан хурсанд бўладиган ҳолларнинг орасида, тўсатдан бир ҳолат юзага келдики, уни айтишдан тиллар лол бўлиб қолди.) Мунаввар қабри доруссалтана Деҳлидадир. Ва шариф ўғли — анжумсипоҳ подшоҳ, Абулмузаффар Жамолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳ — тангри унинг мулки ва салтанатини мангу қилсин — ул қабр атрофида олий иморат бино қилган. Бу иморатни қуриш иши жаноб сайид Муҳаммад Миррак зиммасига юклатилган. Ҳозир бу ер Ануширвон даҳмасини эса солиб турибди.

«Тарихи Банокатий»⁴ муаллифининг ёзишича, бир пайтлар халифа Маъмун⁵ кўнглига Ануширвон даҳмасини кўриш истаги келган экан. Ушанда у бориб, даҳма ходимини ўз ниятидан хабардор қилибди. Шунда ходим Маъмунга қараб туриб: «— Сен даҳмага келиши башорат қилинган одамга ўхшаб кетасан, барча белгиларинг тўғри келади, аммо, Ануширвон даҳмаси тоғнинг баланд бир ерида. Чиқадиған йўли эса бузилиб кетган. Ул қаср сангхоро (гранит)дан йўнилган, тилла-кумуш суви юритилган тошлардан қурилган. Шоҳ тириклигида ўтириб юрган тахт эса ҳозир такиягоҳ қилиниб, тожи такиягоҳ ёстиғидан осилтириб қўйилибди. Ануширвоннинг бадани хушбўй шифобахш дорулар кучи ва ҳаёт чоғидаги одиллиги шарофати орқасида тўкилмай ўз ҳолича турибди. Қасрда Ануширвон қабри зиёрати ваъдасини чин дилдан қилган ўшал араб шоҳидан бошқа киши киролмаслиги учун тилсимлар қилиб қўйишган», — дебди.

Маъмун тоғ этагига келибди ва даҳма томон йўл олибди. Енида уч нафар кишиси ва яна битта ходими ҳам бор экан. Яна ўзи билан бир неча зарбофт нафис либос, мушку кофур ҳам олиб чиқибди. Даҳма эшигига етишгач, шу ердаги пир, агар ўшал ваъда эгаси сен бўлсанг, эшик халқасини қимирлат, дебди. Шоҳ Маъмун қўлини халқага текизиб, уни қимирлатган экан, шу заҳоти «тап» этиб ерга бир калит тушибди. Эшикни очиб ичкари киришган ҳам экан тўсатдан бир неча қуролланган отличлар улар устига ёпирилиб келишибди.

— Таёғингни от,— деб қичқирибди пир. Халифа қўлидаги ҳассасини отган экан, суворийлар келган жойда тўхтаб қолишибди. Йўлида давом этиб, сарой ўртасига етишса, бирдан тўртта арслон бўкириб чиқиб, улар томон ҳамлага чоғланишибди.

Пир:— Енгингни ёйиб юбор,— дебди. Маъмун тўни енгини ёзган экан, арслонлар тинчиб қолишибди. Мақбара ичига етганларида эса осифлиқ, тўртта шамшир кўринибди, ҳеч кимнинг ичкари киришга имкони бўлмабди.

— Саллангни бошингдан ол,— дебди пир. Халифа салласини бошидан олган экан, қиличлар кўздан ғойиб бўлибди. Сўнг ичкари кириб, у ердаги подшоҳона нарсалар, тўшоғлиқ полосу гиламларни кўриб, ақллари лолу-ҳайрон қолиб туришган экан, ҳар тарафдан беш нафар қуролланган қуллар югуриб чиқиб, уларга ташланиб қолишибди. Пир эса:— Эй амир, улардан «мен кимман» деб сўра,— дебди. Маъмун пир айтгандай қилиб овоз берган экан, ғулومлар шу заҳоти хушларидан кетишибди. Бир оздан сўнг ўзларига келишиб, бениҳоя одоб-икром билан тахтнинг бир бурчагига бориб ўтиришибди. Ҳасан ва Аҳмад тикка туришибди. Маъмун Ануширвон шоҳга қараб, «ҳақиқатан ҳам бунда кўрар кўз ақллари учун ҳар оина ибрат бор» ояти каримасини ўқибди. Бир неча сониядан сўнг Ануширвон юзининг икки томонидан бир оқлик нур пайдо бўлиб, шоҳ юзи яққол кўринибди, Ануширвоннинг пешонасига мурассаълар қадалган бир духоба боғич боғланган экан. Амир унга тикилибдию, йиғлаб юборибди. Ануширвоннинг қўлида бир узук бўлиб, хона унинг қошидан чиқаётган нурдан равшан экан. Бир тилла тахтага ҳам кўзи тушибди, унга «араб подшоҳларидан бири бир неча йиллардан кейин бизнинг зиёратимизга келади ва бизга озода асл-ипак кийим кийгизади», деган сўзлар ёзилган экан. Яна тахтада келувчининг сифат белгилари ҳам битилган бўлиб, бу айнан Маъмуннинг ташқи кўриниши ва аломатларига мос келаркан. Шунингдек бу лавҳага «гарчи бизнинг танамизда жон бўлмаса ҳам уни меҳмон қила олғаймиз» деб ҳам ёзилган бўлиб, давомида эса «тиззам остида ёзилган нарса унинг оёқ кирасидир, уни ҳам олсин ва узримизни қабул этсин, яна шуким, у билан келган кишилардан бири хиёнат ишга қўл ургусидир», каби сўзлар ҳам битилган экан. Маъмун таъзим бажо келтирибди ва тахтани олибди, тагидан улуг бир «Ганжнома» топибди. У қайтиб чиққач ходим ҳам Ануширвонни зиёрат қилиб чиқиш учун рухсат сўрабди ва зиёратдан қайтиб чиқаётганда эса ҳалиги узукни ўғирлаб чиқибди.

Маъмун, «хиёнат қилмоқчи бўлган ярамас ким экан» деб сўраб қолибди.

— «Ходим»— деб жавоб беришибди. Ходимни тинтиб кўрсалар, ҳақиқатдан ҳам узук чиқибди. Маъмун қайтиб дахмага кирибди ва узукни шоҳ қўлига тақиб «Дунёвий ҳаёт алдовдан

бошқа нарса эмас»⁷ ояти каримасини ўқибди ҳамда ходимни жазога буюрибди.⁹

Муҳаммад Комрон подшоҳ бин Бобур подшоҳнинг муқаддас ёди

Байт:

Муҳаммадаст уро ном чун расулulloҳ,
Че нек ном шаҳе ло илоҳа иллalloҳ.—

— Унинг номи тангри элчиси номига ўхшаб, Муҳаммаддир, Қандай яхши номли шоҳдир, худо ҳаққи! Чин шарнатнинг мустаҳкам ипларини янада қувватлироқ қилиш ва ўтган пайғамбарларнинг саиди — оллоҳ расули Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳукмларини тартиб-батариб бажо келтириш йўлида кўп сайъ — ҳаракатлар қиларди. Мазлумларнинг арз-додини, керак-гадикини ўзи сўрарди ва уларнинг девон маҳкамаси олдида сарғайиб туришларига йўл қўймасди:

Маснавий:

Ба худ пурс фарёди мазлумро,
Жудо соз аз анкабин мумро.
Ба девон маандоз фарёди у,
Ки шояд эн девон бувад доди у?

(Мазмуни: Зулм етганлар додини ўзинг сўра, асалдан мумини ажрат-ажрим қил. Уларнинг ишини девон маҳкамасига ташлаб қўйма, балки унга озор етказган жой ўша девон идорасининг ўзидир?) Саҳоватда васфи чексиз ва шижоат бобида тенгсиз эди. Қандоҳарда катта жанг қилди ва туркман (сафавийлар) лашкаридан кўпини ўлдирди. Таърихи ҳам «Бизад Комрон подшоҳ Сомро» — 939) (Комрон подшоҳ Сом (эронлик) ни янчди) бўлган. Иродат нисбати ҳазрат шайхи мутлақ хожа Абдулҳақ¹ бин ҳазрат хожа Ко² бин ҳазрат хожа Носириддин Убайдуллога³— тангри сирларини муқаддас қилсин — эди. Ва ҳазрат хожа Абдулҳақ улуг бобосининг суҳбати шарафини топган, аларга эргашиб тариқат маслакларини босиб ўтиб, ҳақиқат мамлакатларига етишган эдилар. Хожа Абдулҳақ тақдир тақозоси билан бир неча муддат Ҳиндда ватан тутдилар. Ва ўша ердан Ҳижоз орзуси куйига тушиб, рост йўлидан шариф ҳарамлар тавофига мушарраф бўлганлар. Муборак сафардан қайтганларидан сўнг аларнинг шариф масофаҳаси бул фақирга дағи насиб этди. Бу буюк давлатнинг қўлга кириш ҳолати шундай бўлган эди. Абдулазизхон Самарқандга Абдуллатифхон мулозаматига борган вақтларида ниёз йўсини билан ҳазрат хожа Абдулҳақга бир от юбордилар. Каминна фаросатсизлик ва уқувсизлик оқибатида хон отлари тў-

дасидан бир от олиб борибманким, кўзида холи бўлиб, айбдан холи эмас экан. Хон ҳазил-зарофат билан шундай қилган эканлар. Фақир хожа хизматига етишгач, дедиларки, хонингиз бизга ҳазил этиб, кўр от юборибди.

«Бу воқеадан фақирингизнинг ҳеч хабари йўқ»,— дедим.

Дедиларки: «Ишониб топширилгач, бунақа ишлардан судур албатта хабардор бўлиши керак. Бу зайл амр содир бўлса-ю, Сиз беҳабар бўлсангиз, унда қандай қилиб хоннинг садрлик лавозимини бошқариб юрибсиз?!»

Фақир узр сўрашга қанчалик уринмайин, аларнинг ғазаб денгизи баттар тошаверди. Хотирға келдиким, аждод авлодни шундай кезларда иноят юзасидан ҳимоят қилғувчи бўларди. Яхшиси ҳазрат хожа Нақшбанднинг футуҳли руҳидан мадад сўраб, бу қитъа мазмунини, (қитъа):

Манам бандаи дарғаҳи Нақшбандӣ,
Чи ёрон онам ки хонанд фарзанд.
Сағи қуи уям бубин жонниби ман,
Ки бинанд сағро баруи худованд.—

(Мазмуни: Нақшбандий даргоҳининг бандасиман, фарзанд ўрнида кўришларига лойиқ яқинлигим бор. Унинг кўчаси итиданман, менга томон боққилки, итни эгаси ҳурмати мақомида кўрадилар.) такрорлаб, ул маънини хотирда қарор топтирдим. Алар қаҳри лутфга айланди. Дедиларки, келинг, масофаҳа қиллайлик. Фақир оёқ бирлан эмас, балки бош бирлан юриб олларига бордим ва муборак қўлларини олиб масофаҳа шарафига мушарраф бўлдим. Байт:

Чашм медоранд халқе дидани руют ба хоб,
То худи ин давлат насиби дидан бедори кист?

(Мазмуни: Одамлар юзингни ҳатто уйқуда кўришни орзу қилдилар, Бу давлат қайси бедор кўзга насиб бўларкан деб.)

Ва уқори мартабали подшоҳ Комроннинг барча олий ҳиммати мангулик бахтини топмоқликка қаратилган бўлиб, бу дунёнинг ўткинчи давлатидан кўз юмган ва муаззама Каъба ва мукаррама Мадина тавофига юзланганлар. Ҳаж маросимларини адо этгач, ул олий маконда турғун бўлиб қолганлар ва янада бахту сафо топганлар. Байт:

Шукри худо ки онче талаб кардам аз худо,
Бар мунтаҳон ҳиммати худ Комрон шудам.

(Мазмуни: Худога шукр, худодан талаб қилган нарсамга, ҳам тақдир, ҳам ўз ҳимматим туфайли эришдим.)

Маккаи муаззама тоғ этагидаги водийда жойлашган ва бинолари оқ, қора тошлардан қурилган. У ернинг ажойиботларидин бири буқим, бўри оҳуга чанг солса, оҳу ҳарамга қочиб.

кирса, бўри унга тегмайди. Масжидул ҳаром иккинчи халфа — тангри ундан рози бўлсин — замонида қурилган. Узунаси 370 зирӯ (тирсак — И. Б.), эни 315 ва сатҳи 32,5 жариб. Масжид оралиғи 434 дир. Каъба масжидул — ҳаром ўртасида жойлашган. Мураббаъ шаклида. Эшиги машриқ томонидан бўлиб, ердан бир одам бўйича баландликда жойлашган, икки тавақали, узунлиги 6 тирсагу 10 бармоқ, эни 3 тирсагу 18 бармоқ. Эшик олтин қоришиқ кумуш зарҳал қопқа билан қопланган. Каъба узунлиги 24 тирсак, эни 23 тирсак, баландлиги 27 тирсакдир. Ҳажар ул — асвад шарқий рукнда хона эшигига яқин девор тагидадир ва унинг катталиги одам калласича бўлиб, қоп-қора рангда, девордаги қисми эса оқ. Абдулла бин Забир замонида каъба қурилайётган маҳал бу қора тош узунасини ўлчашганда 3 тирсак экан, ердан баландлиги 2 тирсак бўлган. Ва каъба деворида тешик йўл бўлиб, девордан 4 тирсак ташқарига чиқиб турибди. Унинг ҳар икки тарафининг тешиги ва баландлиги саккиз бармоқдан, ичини олтин тунука билан қоплашган. Иброҳим алайҳиссалом⁵ мақоми мураббаъ (квадрат — И. Б.) шаклидаги тош суфадир. Ул ҳазратнинг оёқ изи шу тошга тушиб қолган, аниқ кўрниб турибди. Оёқ изи чуқурлиги 7 бармоқ. Замзам қудуғи хона эшиги рўнарасидадир, оғзи айланаси 3 тирсак, чуқурлиги 40 тирсак. Каъба ажойиботларидан яна бири шуқим, қуш Каъба устидан учиб ўтмайди, агар хонага жуда яқин келса, бирон томонга итарилиб кетади. Агар ёмғир Каъбанинг бир томон деворига ёғса, ўша тарафдаги ўлкаларда арзончилик ва хуррамлик бўлади. Аби Қабис тоғи ҳам Маккага яқиндир. Айтишларича, ким тоққа чиқиб, қоврилган калла еса, ўша йилиси бош оғриғи барҳам топар эмиш. Мадинаи мукаррама хосиятларидан бири шуқим, кимки у ерга кирса димоғига олий тароватли ҳид етишади ва Мадинада атрларнинг иси янада хушбўйлашади. Яна бири шуқим, у ерда бир ҳовуз бўлиб, касал чўмилса шифо топади. Жаноб Абдураҳмон Жомий — сирлари муқаддас бўлсин — тавоф шарафига мушарраф бўлганларида шариф қўллари билан бу ғазални битганлар. Ғазал:

Ин замине аст ки сари манзили жонон буда,
Матраҳи нури рухи он маҳи тобон буда.
Ин замине аст ки ҳар жо хасу хоре ки дар уст,
Пеш аз ин раста бажояш гулу райҳон буда.
Ин замине аст ки ҳар шайбу фарозе ки дар уст,
Жон омад-шуди он сарви хиромон буда.
Медиҳад хоки дараш хосияти он обам,
Ки насиби Хизр аз чашмаи ҳейвон буда.
Жони Жомй ба ҳақиқат зи ҳамин обу ҳавост,
Гар ба сурати гулшан аз хоки Хуросон буда.

(Мазмуни: Бу бир ердирким, жононнинг манзилгоҳи бўлган, ул моҳи тобон юзи нурининг тархи бўлган. Бу шундай ерким,

унинг қаерида тикану хашак бўлса, илгари унинг ўрнида гулу райҳон бўлган. Бу бир ердирким, унинг қаерида пасту баландлик бўлса, ҳамма ери ул сарви хиромоннинг келиб-кетган жойи бўлган. Эшигининг тупроғи ул сувнинг хосиятини берадиким, Хизр ичган оби-ҳаёт чашмасидаги сувнинг нақ ўзидир. Ҳақиқатдан ҳам Жомийнинг жони шу ер обу ҳавосидандир, гарчи Хуросон тупроғида унган гулшан суратида бўлса ҳам.)

Жаноб подшоҳ ҳар қандай ҳолатда ҳам фозиллар мулоқотидан холи бўлмаганлар. Шоирлару надимларга бажону дил хурсандлик билан илтифот кўрсатганлар. Форсий ва туркий тилларда яхши шеърлари бор. Бу ғазал подшоҳнинг шариф сўзларидан. Ғазал:

Боз домани худ он сарв ба боло зада аст,
Кас ба доманаш магар дасти таманно зада
Кашиши шақ бувад ин ки маҳи Қанъонӣ
Оқибат даст ба домони Зулайхо зада аст.
Қомрон аз че сабаб хуш ба як муғбача дод,
Гар на аз соғари меҳнати май саҳбо зада аст?

(Мазмуни: Ул сарв яна этагини юқоридан урибди, нима, биров илтижо билан унинг этагидан осилибдими? Бу ишқ ҳийласидан Қанъон оғи Юсуф, чора тополмай охир Зулайхо этагига ёпишди. Қомрон нима сабабдан ихтиёрини муғбачага бериб қўйди, йўқса жоннинг азобли пиёласидан май ичмабиди?)

Ва бу ғазал ҳам унинг етуклик топган каломидан. Ғазал:

Эшитиб ҳуснунг сифотин бўлмишам зоринг сенинг,
Ёраб, ўлгайму муяссар бизга дийдоринг сенинг.
Эй Масиҳодам, етургил муждан васлингни ким,
Ўлгали етмиш фироқинг ичра беморинг сенинг.
Кўзларим гуҳарфишон бўлди анингдеким саҳоб,
Шакарафшон бўлгали лаъли шаккарборинг сенинг.
Шавқдин парвонадек бошингдин уйрулсам не тонг,
Тийра кўнглумни ёрутса рухсоринг сенинг.
Қомрон, Хусрав каби шеъринг топар ҳусни қабул,
Чунки бордур ҳусн аҳли васфи ашъоринг сенинг.

Ушал шариф маконда руҳи қуши тан қафасини тарк этиб, кўчиш қанотларини кенг ёзиб, ҳарам кабуларлари билан ҳампарвоз бўлиб, гўё бул мақолни тараннум этган. Байт:

Жуз сари кун ту моро нест мавои дигар,
Мурдан инжо беҳ ки будан зинда даржон дигар.

(Мазмуни: Сенинг кўчангдан бошқа ерда биз учун макон йўқ, бошқа ерда тирик бўлгандан кўра бу ерда ўлмоқ афзалдир.)
Аъло қабри Муалло гўристонидадир⁰.

Мирзо Аскарый ибн Бобур подшонинг муқаддас ёди

Хуштабъ подшоҳзода эди. Илму фазлга катта майли бор эди. Фозилларни риоятсиз қолдирмасди. Бир неча кун худо тақдири билан Қуббатул-ислом Балхга ташриф буюрди. Аммо, у ерда қолаолмай, катта завқ-шавқ билан йўл азобини роҳат билиб, Муғилон¹ тикани бош оғриғидан шикоят қилмай, Рост йўлидан Ҳижоз² оҳангини қилиб, унинг айрилиқ водий-сигача бўлган аламларини шеър водийсига келтириб тўкиб, кўнглига қуйилиб келган фикрларни назм либосида ҳавола қилган. Бу ғазал шу жумладандир. Ғазал:

То кард худо рузи ман водии ғамро,
Дар ишқ салоҳаст араброву ажамро.
Мажнунчу назар кард суи ноқан Лайли,
Аз дидани у кард фаромуш аламро.
Гўфти ба рухаш моҳ тамом аст бар асар,
Дар ҳузрати у арз макун даъвои камро,
Бар лавҳи мозорам бинависид зи баду нек,
Онкас ки бидонад рақами лавҳу қаламро.
Чун, Аскарый, эй маҳ, ҳаваси рун ту кардам,
Дар олами ҳастӣ чу ниҳодам қадамро.

(Мазмуни: Худо насибамни ғам водийси қилибди, майли, чунки ишқ йўлида араб ҳам, ажам ҳам баравар. Мажнуннинг Лайли кетаётган карвон томон кўзи тушди-ю, барча аламни унутиб юборди. Дединг, юзида ой тўлалигича акс этган, демак, ҳузурига етсанг оз нарса сўраб ўтирма. Мозорим лавҳ тошига яхши ёмонлардан ёзинг, токим ўқиган одам тақдиримга худо нималарни ёзганини кўрсин. Мен Аскарый, эй ой, юзинг ҳавасини қилганим, борлиқ оламига қадам қўйган кунимдан бошлабдир.)⁰

Муҳаммад Ҳиндол подшоҳ бин Бобур подшоҳнинг муқаддас ёди

Шижоатликда танилган ва чигатоӣ улуси ичра саҳовати барчага маълум подшоҳ эди. Фозилларнинг мураббийси ва солиҳларга қувват-руҳ бағишловчи ҳам эди. Ҳуснихатга жуда иштиқманд бўлиб, китоблар йиғишда ҳам кўп савобли саъй-ҳаракатлар қилган.

Ҳумоюн подшоҳ Банголада қолиб кетганларида, айримлар ҳукуматга қарши бош кўтаришган, ўшанда моликона маслаҳатга биноан малакий хутбани ўз номига ўқитиб, подшоҳлик номига эришган. Мамлакатни забт этиш йўлида Ҳумоюн подшоҳнинг тарафдорларидан бўлган Шайх Пулни ўлтиртирган. Байт:

**Рахнагари мулк сарафканда беҳ,
Лашкари бадахд пароканда беҳ**

(Мазмуни: Муллка раҳна солувчининг боши улоқтирилгани яхши, Аҳдидан қайтган лашкарнинг тарқатиб юборилгани яхши.) Ҳумоюн подшоҳ қайтиб келгач, хизмат камарини белига бэглаб, мулозимлар тўпи ичида яна хизматга машғул бўлган. Анча вақт Бадахшонда ҳукумат ҳам қилган.¹ Яхши таъби бор эди. Ушбу рубойни яхши айтган.

Рубой:

Зи он қатраи шабнам ки насими саҳарй,
Аз абр жудо кунад ба сад ҳйилагарй.
То ба рухи гул чеконад, эй рашки парй,
Ҳаққо ки ҳазор бор покизатарй.

(Мазмуни: Саҳар насими юз ҳйила билан булутдан ажратиб олиб, гул юзига тўкувчи шабнам қатрасидан ҳам, эй париларнинг рашкини келтирувчи ёр, худо ҳаққи минг бор тозаю-ти-ниқроқсан).

Ака-укалар низоси сабабли чиққан жанглардан бирида ҳалок бўлган.⁰

**Мирзо Иброҳим бин Сулаймон подшоҳ ибн Хон Мирзо
бин Султон Маҳмуд Мирзо бин Абу Саъид Кўрагон.**

Ҳуштабълик подшоҳзода бўлиб, фозилларга мойил эди. Сўзамолликда ўхшаши топилмасди. Шунингдек ҳамиша фозилу фузалого рағбат билдирарди. Лутфу карам эшикларини фақирлар учун очиб қўйган эди. Пулу дирҳамни дариг тутмасликда Мусодек очик қўллилиқ кўрсатарди. Қунларнинг бирида бир шоира билан мушоира қилибди. Ул қиз айтибди, Назм:

Шоҳо, ту шоирю на дар пояйи мани,
Ман офтоби аршаму ту сояйи мани.

(Мазмуни: Эй шоҳ, сен шоирсан, аммо шоирликда менинг пойимга ета олмайсан. Мен кўкдаги қуёшман, сен эса атиги соямсан.) Мирзо бадеҳа тарзида айтган экан, байт:

Аз шутурони Вайси Қаран¹-як шутур манам,
Ман дар қатори нарамү ту моййи мани.

(Мазмуни: Қаран Вайсининг туялари қаторида битта туя менман, Мен эркак туялар қаториданман, сен эса менинг мойамсан.)

Бадахшондан Балх таъмасида келиб,² тириклик оғзини ўлим захри билан аччиқ қилди. Қатл чоғи ушбу рубойни айтган. Ҳар жиҳатдан яхши рубой. Рубой:

Эй лаъли Бадахшон, зи Бадахшон рафғй,
Тобанда чу хуршиди дарахшон рафғй.
Дар даҳр чу хотами Сулаймон будй,
Афсуски аз дасти Сулаймон рафғй.

(Мазмуни: Эй бадахшон лаъли, Бадахшондан кетдинг, қуёш-дек порлаб, ялтираб-дўнганингча кетдинг. Дунё ичра Сулаймон (пайғамбар) узугидек эдинг, афсуски, (отанг) Сулаймоннинг қўлидан кетдинг.)

Форсий ва туркнй тилларда шеърлари кўп ва бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Сунбули зулфаш неҳ, дилро ром натавонист кард,
Шохи нозук буд, мурғ ором натавонист кард.

(Мазмуни: Зулфи сунбулини дема, дилни ром қила олмади-ку, Нозиккина шохча экан, қуш қўниб ором ола олмади-ку.)

Ва бу туркий матлаъни ҳам ул жанобга нисбат берадилар. Матлаъ:

Ҳажр дарду меҳнатини кимга айтай ёрсиз,
Чораи коримни кимдин излайин дилдорсиз?⁰

**МАҚОЛАНИНГ ИККИНЧИ РУКНИДАН ИККИНЧИ ФАСЛ ҲАЛИ
ҲАЁТ ҚУЧОГИДА БУЛГАН ВА САЛТАНАТ ТАХТИ УЗРА БАРҚАРОР
УЛТИРГАН СУЛТОНЛАР ЗИКРИДА.**

Жамшид мартабали Сулаймон подшоҳнинг муқаддас ёди.

Бу Жамжоҳ подшоҳнинг олий насаби улуғликда ҳар жиҳатдан тўлақонлидир. Саидликда нисбати Мир Хомушга¹ бориб тақаладики, бу жиҳатдан эл олдида муаззамдир ва муғул хонларига² ҳам яқин қариндошлик ришталари улангандир. Мана бир неча вақтдан бери Бадахшонда ўз номига бахтиёро-на хутба ўқитиб, иззат тахтида комронлик билан ўлтирибди. Бу дунё лаззату фароғатига етишган эрса-да, жисмоний-моддий истакларга майл билдирмайди, шунга биноан соҳиби дил дарвишлар билан суҳбатлар қуради ва шариф вақтини ўт-кинчи ҳаваслар илинжида ўтказишни ўзига эп кўрмайди. Байт:

Умри ту ганжу ҳар нафас аз вай як гуҳар,
Ганжи ченин нафис макун ройгон талаф.

(Мазмуни: Умринг бир хазинадир, унинг ҳар бир дами бир гавҳар, шундай нафис бойликни бекорга зое қилма.)

Чештий шайхларига³ кучли иродати бор. Мазкур шайхлардан бири Сулаймон подшоҳни кичик ёшида Ҳиндда кўриб,—

«Менга бу бола ижозати (ғойибона тариқат йўлига киритиш — И. Б.) вазифаси юклатилган — Матлаъ:

Чу ба тифляш бидидам бинамудам аҳли динро,
Ки шавад бало и жонҳо, ба шумо супурдам инро —

— Болалигида кўрдиму дин аҳлига кўрсатдим:— Офат — андоз бўлур тариқатда, топширдим уни сизга,— деган экан. Ҳозир ана шу хайрли назарнинг самараси намоён бўлиб, подшоҳ етуклик йўлида қадам босиб, толибларни муҳаббат қармоғи билан шу йўлга тортиб, йўлбошчилик этмоқда. Матлаъ:

Подшоҳи завқи маъни бўрдан аст,
На ба жавру зулм дунё хўрдан аст.

(Мазмуни: Подшоҳлик дегани маъни (тириклик — И. Б.) завқини халққа етказмоқдир, жабру зулм кўрсатиб, дунёни ямламоқ эмас.)

Сулаймон подшоҳнинг яқинларидан бири бўлган Юсуфхон деган эдики, гоҳо жазава кайфияти кун бўйи подшоҳга таъсир қилиб, ўзига қаролмай қоларкан. Фақат намоз вақтларигина ўзига келаркан ва намоздан фориг бўлгач, яна ўша ҳол қайталаар экан.

Подшоҳ гоҳо шеърга ҳам майл билдиради. Бу шариф матлаъ подшоҳга масубдир. Матлаъ:

Дилам бигирифт аз кори жаҳон, соқй бидеҳ жоме,
Ки як соат биёбад ин дили саргашта ороме.

(Мазмуни: Юрагим жаҳон ишларидан сиқилиб кетди, соқий бир қадаҳ бер, бир соат бу саргашта қалб ором олсин.)_о

Мирзо Абдулқосим бин Комрон подшоҳнинг муқаддас ёди.

Хушсурат ва хушхулқ подшоҳзодадир. Мақсади ҳосиллик ва рнёсат асари бахтли толеъидан кўриниб, мамлакат олишлик ва ақлу фаросатлилиқ иқболи етук хулқ-атворидан билиниб турибди. Подшоҳона раъйга бўйсуниб, малакий сифат зоти Ҳинд шаҳарлари ичида мустаҳкам кўрғон ва маҳкам қалъа бўлмиш Гвилёрда маҳбус бўлиб, мисраъ: «Гуфтори сабаб булбуллардек қафас ичра тутқун қолган», аммо шунга қарамасдан камол касб этмоқ ва тараққий топмоққа машғул бўлган ва шариф вақтини зое кетказмаган. Шеърга ҳам илтифоти бор бўлиб, манави матлаъ унинг дилни мафтун этувчи шеърларидандир. Матлаъ:

Надорад кас зи хубон сонди к-он нозанин дорад,
Зи хубин онче бояд моҳи ман дар остин дорад.

(Мазмуни: Хублар орасида ул нозанин эга бахт ҳеч кимда йўқ, гўзаллик қай даража бўлиши керак эса менинг ул оймнинг энги остида бордир.)
Яна ундан:

Андак истиғнои у ушшоқро дилхун кунад,
Гар ба қадрн ҳусн истиғно кунад кас, чун кунад.

(Мазмуни: Унинг озгина истиғноси ошиқни дилхун қилгуси, Одамлар агар ҳусн қиймати учун истиғно қилса, айнан шундай қилгуси.)

Жаноб мавлоно Олим Қабулий, бу икки матлаъ меникидир, деб даъво қилди. Ниҳоят гувоҳи бўлмагач даъвосидан кечди, ҳақиқатдан ҳам уники эмас эди.

БИРИНЧИ БОБНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ КЕКСАЛИК ЕШИГА ҒИИБ ВАФОТ ЭТГАН ВА БУХОРОДА ДАҒН ҚИЛИНГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА.

Муҳаддислар бошлиғи хожа Мавлоно бин Рўзбехонул Исфаҳонийнинг муқаддас ёдиким, ул жаноб Исфаҳоннинг доврўқли кишиларидан эдилар. Исфаҳон Ажам Ироқнинг энг катта шаҳарларидан бўлиб, уни Қайқубод Дорулмулк қурган. Баъзилар, тўртинчи иқлимдан дейишган, аммо ҳақимлар назарида учинчи иқлимдандир. Теварак-атрофи 21 минг қадам. Узунлиги Холидот ороларидан **ق،و،م** (қоф, вов, мим) ва эни хатти устиводан **ل،ب،ل،ه** (лом, бе, лом, ҳойи-ҳавваз) дир. Қурилиш бахти Қавсга тўғри келган. Ҳавоси муътадил. Тупроғи ўта яхшилигига мисол, ерга бирон нарса кўмсалар, тезда бузилмасдан сақланади. Аноридан бошқа ҳамма меваси яхши бўлади ва бу ҳам иқлимнинг яхшилигидандир. Шаҳарда олий иморатлар кўп. Шу жумладан Султон Муҳаммад Салжуқий мадрасасидирким, ҳозир шу султоннинг мангу хобгоҳидир. Унинг остонасига ҳинд бутларининг каттаси Меҳтари Бутонни юз тубан ётқизиб қўйибдилар. Ул санамнинг оғирлиги 10 минг мандир. Мушриклар мазкур маъбуданинг оғирлигича вазнда марварид берибдилар. Султон эса бутни дин номуси — ислом ривожини юзасидан сотмаган экан. Байт:

Ғами дин хўр ки, ғам ғами дин аст,
Ҳама ғамҳо фурутар аз ин аст.

(Мазмуни:

Дин ғамини е, ҳақиқий ғам дин ғамидир,
Қолган барча ғам-ташвишлар ундан қуйи туради.

Мавлоно Абдулалӣ Биржандий¹ ёзишича, Исфаҳонда бир масжид бўлиб, унда кимки ёлғондакам онт ичса, аъзон баданидан бир жойи албатта иллат топар экан.

Қитъа:

Чаҳор шаҳр аст Ироқ, аз роҳи тахмин гуянд,
Тулу арзаш сад дар сад бувад ва кам набувад.
Исфаҳон коҳили жаҳон, жумла мўқерранд бар он,
Дар ақолим чун он шаҳри муаззам набувад.
Ҳамадон жойи шоҳон к-зи қабли обу-ҳаво.
Даржаҳон хушгар аз он буқъа хуррам набувад.
Қум ба нисбат кам аз инҳосту лекин у ҳам
Неки-нек арче набошад бад-бад ҳам набувад.
Маъдани мардумӣ-ю кони карам, сими буллод,
Рей бувад, Рейки журе дар ҳама олам набувад.

(Мазмуни: Ироқ тўрт шаҳардан ташкил топган, тахминан айтадиларки, Унинг эни-бўйи юзда юз (тўрт юз квадрат км.— И. Б.) дир, аммо кам эмас. Исфаҳон жаҳоннинг ярми, бунга барча аминдир. Унга ўхшаш улкан шаҳар етти иқлимда йўқ. Шоҳлар юрти Ҳамадон обу ҳаво юзасидан шундай ерки, Жаҳонда ундан хушроқ, хуррам ўлка топилмағай. Қум шаҳри буларга қараганда камроқдир. Лекин у ҳам, жуда яхши бўл-масада, ҳар ҳолда ёмон ҳам эмас. Одамгарчилик ва карам кони, шаҳарлар тиллоси Рейдир. Рей — шундай шаҳарким барча оламда унга тенг келадигани йўқ.)

Мавлоно Исфаҳоний яхши хислатли тафсирчи ва ширин шаклу шамойилли ҳадисчи бўлганлар. Фасоҳатли нутқ ва малоҳатли калом билан сўз бошлаганларида, хатибларнинг дилини ром эта олганлар. Ёғдули қалби чироғдони набавий чи-роғи шуъласи учқунидан нурга тўлган ва оби-ҳаёт асарли хотирининг мустаҳкам қалъаси мустафавий шариятнинг илмларни тирилтирувчилиги шарафидан обод-маъмур эди.

Шариятда тавсия будурким, ҳадис йиғинининг бошланишида қуръондан қироат қилинса ва ундан кейин яхши товушли бир қори дуо қилса ушбу ҳамдни айтсин: «Алҳамду лиллоҳи раббил-оламин, акмал-ул ҳамди ало қулли ҳолин вас-салавату васаллам ал-итмонил акмолони ало сайд-ул-мурсалин, қуламо закарӯху-зокирун ва қуллумо ғафал ан зикриҳул-ғафилун, аллоҳумма салль ало Муҳаммадин ва ало олиҳи ва соирун-набиййин ва олиҳим ва сойирус солиҳин, наҳоят мо янбағин-на ясъалуҳус-сойилун». Яна тавсия буким, ўз шайхига унинг ҳадисидан ривоят қилаётган пайтда, сано айтсин. Агар қачонки ҳадис айтиш йиғинига тайёрланажак бўлса, имоми Молик — тангри ундан рози бўлсин — услубига эргашсин. Йўлда юриб кетаётганда ҳадис айтмасин, ҳадисда шошилиб, пала-партиш айтиш ярамайди, тикка турган ҳолатда ҳадис айтилмайди. Ҳадис йиғинида айтувчи товушини баландлатмасин, шунингдек, бошқаларнинг ҳам овозини қаттиқ қилишига йўл қўйма-син. Яна тавсия шуким, барча йиғин қатнашчиларига юзма-юз

Ўтирсин ва чертиб-чертиб, секин сўзласин, бу қоида шунинг учунким, ҳамма унинг айтганларини эшитиб улгурсин.

Мазкур мавлоно Исфаҳоний илм таҳсилини Яъқуб подшоҳ³ даврида олганлар.

Мазкур подшоҳ машҳур хуштабълардан бўлган. Яъқуб подшоҳ ва мирзо султон Ҳусайн⁴ — ҳар иккаласининг ҳам гўрлари нурга тўлсин — ораларида борди-келди ва совға-саломлар юбориш юзага келган экан. Уша пайтлари Мирзо Яъқуб ушбу ғазални Мирзо Ҳусайнга юборган. Ғазал:

Лашкар кашам зи ашк ва алам бар кашам зи оҳ,
Хоҳам гарифт руи заминро бадин сипоҳ.
Банди камар кашадам аз шоҳи Мисриён,
Қайсар маро аст чокар ва ийзад маро паноҳ.
Шоҳи Ҳирот чун зи дилу жон муҳибби мост,
Хоҳам задан ба мулки Самарқанд боргоҳ.
Султони беоро гар қадам аз ҳад барун неҳад,
Мулкаш ба зарбу теги сиёсат кунам табоҳ.
Яъқубвор мунтазир руи Юсуфам,
Ҳастам ғуломи Маҳди-ю мастам зноми Шоҳ.

(Мазмуни: Кўз ёшидан лашкар тортаман, оҳимни байроқ қилиб кўтаражакман ва шу сипоҳ билан ер юзини олажакман. Мисрликлар шоҳидан камар боғичини тортиб олганман, Қайсар (турк султони) менга хизматдадир, худо эса паноҳим, Ҳирот шоҳи менга жону дил билан мухлисдир, шу учун Самарқанд мулкига ҳам чодиримни тикажакман. Султон агар ўз ҳадидан ташқари қадам қўйса, мулкни сиёсат гурзиси ва қамчи билан ваёрон қилажакман. Яъқубдек Юсуф юзига мунтазирман, Маҳдига қулман ва шоҳ жомидан мастман.) Бу сўзлар Султон Ҳусайн Мирзонинг кўнглига хуш ёқмабди. Жавобида бир мазмундор ва чиройли ғазал битиб юборибдилар. Ғазал:

Ин тахту тожу мулк ба ман дода аст оллоҳ,
Хизр аст ҳамроҳи ману ийзад маро паноҳ.
Ҳастам басони Рустами дастон ба рузи жанг,
Ва зи зол ҳеч бок надорам басари шоҳ.
Харжи тамоми лашқари Яъқуб мешавад,
Сабухе ки мебаранд гадоён зи хонақоҳ.
Ҳарчанд тожу тахт туро дар нигин бувад,
Дар ҳеч кас ба чашми ҳақорат макун нигоҳ.
Хоҳи ки мулки форс муяссар шавад Ҳусайн,
Уфтода бош дар роҳи ийзад чу хоки роҳ.

{Мазмуни:

Бу тожу тахтни бермишдир менга оллоҳ,
Хизрдир ҳамроҳим, худо менга паноҳ.
Жанг уни Рустами дастон билан тенгман,

Бошдаги оқ соч қайтара олмас, кирсам жанггоҳ.
Яъқуб лашкарин барчасининг харжи бўлур,
Гадоларга наҳор оши берса бизнинг хонақоҳ.
Тожу тахт нечоғлик узунинг измида бўлмасин,
Ҳеч кимга ҳақорат кўзила қилма нигоҳ.
Форе мулки муяссар бўлсин десанг, Ҳусайн,
Ташла ўзинг худо йўлига, бўлиб мисли хоки роҳ.)

Жаноб мавлоно Абдулраззоқ Самарқандий⁵ ўз «Тарихи»да ёзишича олий мақомли, муридларга паноҳ ҳазрат хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрор Ҳиротдан рухастсиз Самарқандга келган шу ерлик амирларни ҳимоя қилиб, доврўқли ориф, мавлоно Абдурахмон ул-Жомийга «аъло ҳазрат арзига етказсангиз, буларнинг кўч-кўлонларини ҳам бериб юборишга ижозат берсинлар» деган мазмунда хат ёзганлар. Жаноб мавлоно султон тушган урдугоҳ атрофига яқинлашиб, билсалар — подшоҳ ишрат базмини қувонч ва ўйин-кулги асбоби билан беаётган экан, мутриб ўтиргану соқий турган, айшу-кайф авжида. Улуғ амирлар мавлоно истиқболига югуриб, таъзим ва эҳтиром маросимини бажо келтирибдилар. Мавлавий жаноблари бўлса ҳалиги сўзни етказгач, бир ғазал ҳам битиб, амирлар орқали подшоҳга юбориб, қайтиб кетибдилар. Уша ғазалдан 3 байти бу ерда битикка тушган: Ғазал:

На зухд омад маро монёъ зи базми ишрат андешон,
Ки роҳи қурб бояд далқи гардолуди дарвешон.
Биандешам дуои беш аз ин к-он шоҳи хубонро,
Мабодо ҳечгаҳ осибе аз кейди бадандешон.
Ба жоики атласи шоҳи нашояд фарши раҳ хошо,
Ғами худ дур медорам зи базми ишрати эшон.

(Мазмуни: Ишратдагилар базмига боришимга зоҳидлигим ҳам монёълик қила олмади, чунки дарвешларнинг чангга ботган жандаси яқинлик учун воситадир. Кўп дуолар билан ул хублар шоҳи ҳаққида ўйлайман, илоҳим унга ёмон ниятлилар макридан бирор зарар етмасин, деб. Шоҳона атлас ўрнига йўлга хас-хашак тўшалса яхши эмас, ўз ғамимни алар ишрат базмидан узоқ тутаман.)

Бу шоҳвор дур инсонлар ашрафининг гавҳарга тўла табъ денгизидан қуёш пеллона, жамшид нишона подшоҳнинг ҳумоюн мажлисига етишгач, худди садбарг гулидек юз қувонч билан кулибди ва сеҳр қўзғовчи табъи ҳамда рангга қоришиқ зеҳни меваси ўлароқ мазкур ғазалга бошдан охир жавоб айтиб, жаноб мавлавийнинг олий мажлисига юборибди. Бу ғазалдан ҳам уч байти ёзилди. Жаноб:

Нашояд мажмаъеро гуфт базми ишрат андешон,
Ки набувад партавини руют беҳ базми ишрати эшон?

Бажуз ташвеш набувад тахту жоҳу атласи шоҳӣ,
Хушо ганчи фироғу делқи гардолуди дарвешон.
Ҳусайнийвор аз пири муғон хоҳам қадаҳ бошад,
Зи дӯрди жоми Жомӣ, бодан жоми жигаррешон.

(Мазмуни: Ийгинни ишратчилар базми демаса ҳам бўлади, ки юзинг нуру жилосини кўрмак уларнинг ишрат базмидан яхшироқ. Тахти мансабу шоҳлик атласи ўзи бир ташвиш эмасми, эркинлик хазинаси-ю дарвишларнинг чангли тўнига нима етсин. Ҳусайнийвор муғлар пиридан бир қадаҳ сўрайманки, биз бағри кабоблар учун Жомий жомидаги майнинг қолдиғи бўлсин.)

Бахтиёрмизким, мулло Жомий иборатларидан ҳам бир неча калима келтириб ўтилди.

Яъқуб подшоҳ 896 йили 20—30 ёшлар орасида вафот этган. Байт:

Умри он Хусрави баланд жаноб,
Буд дар ашари сеййўмин зи шаббоб.

(Мазмуни: Ул олий жаноб подшоҳнинг умри, йигитликнинг учинчи ўнлигида эди.) Ва подшоҳнинг вафоти таърихини мавлоно Биноий шундай айтган. Таърих:

Шоҳ Яъқуб онки, шоҳонаш,
Ҳама чокар шуданду вай хусрав.
Буд Қайхусрави⁶ замони хеш,
Рафту таърих монд «Қайхусрав». (896)

(Мазмуни: Шоҳ Яъқуб шундай одам эдики, барча шоҳлар унга хизматкор, у эса подшоҳ бўлган эди. Ўз замонининг Қайхусрави эди, кетди-ю таърих «Қайхусрав» бўлиб қолди). Яъқуб подшоҳнинг бу дунёдан кўчиш аҳволи тўғрисида шундай нақл қилинади. Онаси Яъқубнинг акаси Юсуфни кўпроқ яхши кўрар ва унинг подшоҳ бўлишини хоҳлар экан. Шу ниятда шарбатга заҳар солиб, Яъқубга берибди, Яъқуб ўзи ичгач, ўша шаробдан меҳмон қилиш учун акасига ҳам насиба чиқартирибди. Акасининг онаси қилган ишдан хабари йўқ экан — билмасдан у ҳам ичибди ва онаси ҳузурига ҳам татиб кўриш учун юборибди. Онаси ҳам «ўзинг ичирган шарбатдан ичарсан»⁷ мазмунига кўра заҳарланган шарбатдан ичибди ва «қазо етса — кўздан нур қочади»⁸ ҳукмига биноан ҳаётдан кўз юмибди. Мавлоно Биноий улар марсиясида айтган, марсиядан:

На аз Юсуф нишон дидам, на аз Яъқуб осоре,
Азизон, Юсуф а-р гўм шўд, че шуд Яъқубро боре?

(Мазмуни: На Юсуфдан бир нишон топдим, на Яъқубдан бир из, азизлар. Юсуф агар йўқолган бўлса, Яъқубга на бўлди бу гал?)

Ва жаноб хожа Мавлононинг кўплаб таснифлари бор. Умум фойдаланиши учун форсий тилда яхши тафсир ёзганларким, илмлар калитидир. Ҳадис китобларини шарҳлаб берганлар. Кўпчилик ҳадисгўйлар аларнинг шогирдидирлар. Суннат ва бидъат аҳли орасидаги тафовутларни аниқ кўрсатувчи китоб⁹ ҳам битганлар. Дарвишлик масалалари билан ҳам шуғулланиб, «улуғ тангри, қалбимда ундан бошқага сифиниш йўқлигини, ўзи билса бас»¹⁰ каримасига кўра жаҳрия тариқатидаги қондаларни ҳам канда қилмаганлар. Улуғлик ва кароматдан ҳам бенасиб эмас эканлар. Фақир ҳали йўқлик қаърида пайтим, солиҳа волидамиз воқеада кўрибдиларким, ҳазрат хожан бузургворнинг номини фарзандингга қўй, дермишлар. Шундан сўнг, мен дунёга келгач, хожани Мавлоно табриклаш учун уйнимизга ташриф буюрганлар. Фақирнинг отаси бу каминани нїзмандлик билан алар олдига келтирибдилар ва алар бу фақирга Баҳоуддин Ҳасан деб от қўйганлар. Бу қитъани эса шариф қўллари билан ёзганлар, ул хат ҳалигача фақирнинг қўлида эди. Қитъа:

Хоча Ҳасан нақди дили Подшоҳ,
Хожа Баҳоуддин кунамаш ном ман.
Соний он хожани аброр бод,
«Абнатуҳу аллоҳ наботан ҳасан».

(Мазмуни: Ҳасанхожа Подшоҳхожа қалбининг бир парчаси, унга хожа Баҳоуддин деб от қўяман. Ул яхшилар Хожасиннинг иккинчиси бўлсин ва «Оллоҳ ўни кўркам ўстирсин».)

Ул кишининг дилни ўғирловчи шеърлари жуда кўп. Шеър санъатининг барча турларида назм қилганлар. Жумладан ушбу қитъани ҳам жуда яхши ва дилга ёқадиган қилиб айтганлар.

Қитъа:

Хушист суҳбати қутби замона шайх Ҳусайн,
Агар ба ҳамраҳиям азми ижтимоъ кунад.
Равем важд кунон ҳар ду че хуш бошад,
Мо ҳадис бихоним ва у самоъ кунад.

(Мазмуни: Замонамизнинг улуғи шайх Ҳусайн суҳбати яхшидир, агар мен билан биргаликда халқ сари отланса. Иккаламиз важд (дарвешлар зикру самоъ тушиши — И. Б.) қилибон борсак қандай яхши бўларди: Биз ҳадис айтсагу у киши рақс — самоъ тушса).

Мавлоно Исфаҳонийнинг ҳазил мутойиба рангида айтилган аётлари ҳам бор. Ҳазрат Жонибек султон — гўри нурга тўлсин — эшик оғолиги вазифасини бу фақир отасининг садрлик лавозими устига юклаганларида, айрим ноиблар бетоқат бў-

либ, ишдан кетишган,¹¹ шу муносабат билан ушбу байт хожан Мавлоно томонидан айтилган экан. Байт:

Ҳожию Қосим шуду Абдулали ҳам рафтани аст,
«Ло тасна илло тасаллас» баҳри инҳо гуфтани аст.

(Мазмуни: Ҳожию Қосим кетишди, Абдулали ҳам кетгусидир, Киши «икки эмас, магарам уч бўлмаса»ни булар учун айтгусидир.)

Мунаввар қабри ва муаттар шаҳидгоҳи Хиёбон кўчасининг бошидадир. Фақирнинг отаси улар марсиясида айтганлар: Марсиядан:

Ба дасти хок ажаб қиймати дурре ўфтод,
Ки то ба рузи қиёмат аз каф наҳоҳад дод.

Мазмуни:

Тупроқ қўлига ажаб бир қимматбаҳо дур тушди,
Энди уни қиёмат кунигача қўлидан чиқармаяжак.

Сайфул — уламо Камолиддин Иброҳим Ширвонийнинг муқаддас ёдиким, — алар олиму фозиллар йўлбошчиси экан. Бир неча вақт шаҳарлар фаҳри Бухорода дарс ўқитиш билан машғул бўлган. Сўнг салтанат саройи Самарқандга кетиб, олимлар ва фозиллар мулоқотига етишган. Яна Бухорога қайтгач эса толиблар унинг кўп манфаатли илмлари маъниси дастурхонидан баҳра ола бошлаганлар. Унинг етук шоғирларидан барчаси мавлонолик мақомларига етишганлар. Машҳурким, сўз санъатида ва ижодий фаолиятда мавлоно тенгсиз бўлиб, ундан латиф таснифлар ёдгор қолган. Нақл этишларича, **мавлоно Ширвоний** улуғ бир ёшга етганда олимлар подшосининг каломи (қуръон)ни тўла ёд олишга қаттиқ киришган экан. Мавлоно ўқитиш ишларининг кўплигига қарамай, кўнгил қувончи учун шеърят билан ҳам шуғулланган, яхши шеърлари бор. Бу матлаъ унинг жозибали каломидандир. Матлаъ:

Меҳру муҳаббати ту ки муҳри жабини мост,
Сармояни саодату дунёву дини мост.

(Мазмуни:

Пешонамизга битилган меҳру муҳаббатинг,
Ҳари икки дунёда ҳам бахтимиз сабабчисидир.

Ҳазрати хожан бузургворнинг файзосорлик мозори ёнига дафн этилган.

Мавлоно хожа Муҳаммад Садр Убайдуллохоннинг муаллими ва садри бўлган. Мансаб шарбатидан маст бўлишига қа-

рамай, ундан номулойим ишлар кам содир бўлган, гўё салим таъби мақтовли ишлар ва ёқимли хислатлар сарчашмаси эди. Кўп илмларда пешқадам бўлган, ҳеч бир фазилатдан ўзини қуруқ қўймаган. Илми ҳайъатдан яхши хабардор киши бўлган.

Мавлоно Мазид хизматлариким — гўри ёғдули бўлсин — «алломан Али Қушчи кеча ва кундуз қавслари узунлигини «Кун баробарлигининг иккиланиши» деб номлаган жадвалдаги масала тафовутларини мавлоно хожа Муҳаммад Садр заиф исбот қилган» деб ёзганлар. Камина устозим (Муҳаммад Мазид) шубҳасига дастлаб ишонч ҳосил қилдим. Аммо, яхшилаб эътибор бергач маълум бўлдики, устоз Муҳаммад Мазид исботни кўчирганларида натижасида хатолик ўтган экан, бу ҳам бир кўнгил қувончига сабаб бўлган эди. «Раббим, қалбимга қувонч бағишла, ишимга эса ривож». («Тоҳа» сураси 25—26 оятлар).

Мавлоно шеърда Афзалий тахаллус қиларди. Бир неча воcита билан авлодлик нисбати ҳазрат Содиқ Акбарга¹ — оллоҳ таоло ундан рози бўлсин — бориб тақалади. Бу рангин матлаъ унинг тотли сўзларидандир. Матлаъ:

Бидеҳ соқй, ба даври гул шароби арғувониро,
Ғанимат дон баҳори умру айёми жавониро.

(Мазмуни:

Гул фаслида, қизил шаробдан бер, соқй,
Умр баҳори ва ёшлик айёмини ғанимат бил.

Мансабидан тушгач Бухорода бир гўшани ихтиёр этиб, шу тариқа оламдан ўтди.

Манеҳ по мансаберо дар миёна,
Ки тири аздро гарди нишона.
Зи мансаб руй дар бемансабй неҳ,
Зи ҳар мансаб туро бемансабй беҳ.

(Мазмуни: Мансаб поғонасига қадам қўйма, ўртада қолиб, тақдир ўқига нишон бўласан. Мансабдан кўра мансабсизлик томон юз ўғир, ҳар мансабдан кўра сенга мансабсизлик яхшироқ.)

Қабри Фатҳободдадир.

Мавлоно Фонийнинг муқаддас ёди.

Кўп фозил киши бўлган. Шеър фанларида зўр ва зукко таъбиякда машҳурдир. Қийин нарсаларни ҳам ҳал этувчи ўтқир зеҳни муаммо айтишда ва уни ечишда беназирдир. «Мушкилла шеърлари» эса шоирлар тилида доимо зикр этилади, сўзлари бўлса худди жавоҳирга ўхшаб маънолар саррофлари қо-

шида ўз қийматига эга. Таъини синаш мақсадида ушбу муста-
тазод рубойини айтганларки, бағоят яхшидир. Рубойи:

Дей дар дилам он бадхў меҳраш афзуд
ори аз жон,
Сўи дилам он бадхў рухсора гушуд
бешакку гумон.
Ғайри дилам он дилжў бо кас нанамуд
он рух пинҳон
Фоний охир аз ту дилро бирабуд
бингар ба чи сон.

(Мазмуни:

Кеча ул бадхў меҳрин оширди олиб жонни,
Ул яхши қилиқли юзин кўрсатди йўқотиб гумонни.
Мендан ўзгага яширмагани ул санам ой юзин,
Қара, Фоний, не йўсин олди энди қалбу иймонни)

Агар охирги мустазодни биринчи мисра ва биринчи муста-
зодни иккинчи мисра билан иккинчи мустазодни учинчи мисра
билан, учинчи мустазодни тўртинчи мисра билан бирлаштира
яна мустазод рубойи ҳосил бўлади, сўз ва маънода ҳеч ўзга-
риш, нуқсон бўлмайди ва у қуйидагича чиқади.
Рубойи:

Бингар ба чи сон дей дар дилам он бадхў
меҳраш афзуд,
Оре аз жон сўи дилам он некў
рухсора гушуд
Бешакку гумон ғайри дилам он дилжў
бо кас нанамуд
Он рух пинҳон, Фоний, охир аз ту
дилро бирабуд.

Бу рубойининг ҳар мисрасидан муаммо йўли билан бир ном
чиқади, дейдилар. Бундай шеър айтиш қийин бўлгани учун
баъзи пайтда хато, эътиборсизлик ўтса айбга буюриш, жид-
дий қараш шарт эмас. Фақир қуйидаги рубойини матлаъси
манави тарзда бўлган маснўъ қасидадан чиқариб — матлаъ:

Мекунад ҳалқа шуда бар сар дасти ту камон,
Халқаи ҳукми ту дар гўши ҳама подшоҳон,—

таҳлил ва таркибга муштамал қилганман. Деярли йигирма
хил таркиб қилса бўлади. Мустазод рубойи:

Хоҳам назар пинҳон бар рун нигор
бо чашми пуроб,

Мавлоно Фонийнинг турмуши ночор кечган. Бир куниси, не қийинчиликлар билан қўлга киритган эски салласини шаҳар ташқарисидаги анҳорда ювиб ўтирган экан, итгифоқо, шамол қўзғалиб, саллани муллонинг қўлидан юлқиб, учириб кетибди. Мулло салла кетидан югурай деса, қўзига чанг кириб, юра олмабди. Сўнг, ночор, бош яланг йўлга тушибди. Бу ҳолдан шаҳар ҳоқими хабар топиб, дарҳол бир киши орқали пул тўла ҳамённи юбориб, муллога билдирмасдан, унинг йўлидаги кўприкка қўйиб келишни буюрибди. Мулло кўприкка етишгач, хаёлига кўрлар кўприкдан қанақа ўтаркан, деган фикр келиб, кўзларини чирт юмиб, ўзини кўр санаб, кўрларча йўл юриб, ҳамённи кўрмасдан ўтиб кетибди. Бу шоиру олим тоифасининг омади молу дунё топишда доимо тескари юради ўзи. «Ҳайратул фуқаҳо»³ китобининг муаллифи дейди: «Бир донишманд Тўғонбек⁴ олдига келиб юз ман ун сўрабди. Шунда амир: «Бир масала сўраймиз, агар мулломизнинг қилни қирқ ёрувчи табъига муваффақият ёр бўлиб, жавобини тўғри айтса, минг ман дақиқ (мат) ва минг ман танга пул берамиз» — дебди. Бахти чопмаган бечора мулло масалани еча олмай шафқатли ва марҳаматли амир даргоҳидан қуп-қуруқ чиқиб кетган экан. Масала эса будир: Бир киши вафот этади. Унинг меросхўри сифатида хотини, она томондан бобосининг иниси ва хотинининг иниси қолади. Кишининг хотинига теккан қисмидан бошқа барча молу мулки қайноғасига етади, бобосининг инисига эса ҳеч нарса тегмайди. Тақсимотда нима учун энг яқин қариндошига ҳеч нарса тегмаган?

Масаланинг сурати (ечими) шундай: Бир сўққабош ота ва ўғил бўлган. Уларга таниш бир бева аёл билан қизи бор экан. Ҳалиги ота беванинг қизига, ўғил эса беванинг ўзига уйланган. Отанинг ўғли фарзанд кўрибди. Кўп ўтмай, ота ҳам, ўғил ҳам оламдан ўтибдилар. Отанинг молу-мулки тақсимланганда қонунга биноан мулкнинг саккиздан бири хотинига, қолган етти ҳиссаси эса хотинининг укасига яъни ўғлининг ўғли бўлмиш неварасига қолибди. Шу тариқа мол-мулк энг яқин қариндошлар ўртасида қонуний тақсимланиб, бошқаларга ҳеч нарса тегмайди.

Амир Ҳусайний⁵ муаммолари шарҳларидан бирида, шундай ёзилган: юқоридаги мустазод рубойига ўхшашини Аҳлий Шерозий⁶ ўзининг амир кабир Алишер мадҳида айтган маснуж қасидаси⁷дан чиқариб, Ҳирот шоирларидан жавоб қилишларини илтимос қилган, агар қасидага жавоб топа олмасалар, қасида кучига тенг бўлган ушбу рубойга татаббуъ битинглар дебди, аммо, кейин фикридан қайтиб, биров яхшироқ жавоб айтиши мумкин, деган гумонда рубойини ёзмаган экан.

Биринчи мисраънинг мувашшаҳидан «дилбари жонам» ва мустазод мисраъ бошидан «Бобо Аҳмад» чиқади. Охири мисраъ мувашшаҳидан «сарви равонам» ва мустазоднинг бошидан «Бобо Аҳмад» ҳосил бўлади. Бундай қийин, санъаткорона шеърлар кам ёзилади ва юсак баҳоланади. (Мувашшаҳ ва таърих жанридаги шеърларда араб ёзуви асосий роль ўйнайди ҳамда улар шу алифбода берилсагина мақсадга мувофиқ бўлади. Тазкира ҳошиясида ушбу мувашшаҳ ғазал мисраларидан чиққан сўзлар ва уларнинг чиқиш йўллари ҳам берилган. Бироқ, бу санъат мушкул бўлиб, ҳозирги ўқувчи (ҳатто олимларимиз ҳам) уни еча олишлари гумонлиги учун таржимада келтирмадик. 1. Мисрадан: Бобо Аҳмад. 2. Бобо Аҳмад. 3. Фатхулло. 5. Абдулалӣ. 7. Хожа Муҳаммад. 9. Мир Муҳаммад. 11. Муҳаммад. 13. Али. 15. Шавқий сўзлари чиқади.— И. Б.)

ХОЖА ВОЛАҲИЙ машҳур шоирлардан. Юсак баҳо олган шеърлари ва ёқимли сўзлари жуда кўп. Уткир маънолар яратишда Осафийга¹ эргашарди. Девони ҳам бор. Ушбу ғазали эса эл орасида шуҳрат топган. Ғазал (дан):

Дар ин ғам ки фалак бевафойи накунад,
 Бо дигаре моҳи ман ошноӣ накунад.
 Зи шодмонӣ васлаш ҳазор ғам дорам,
 Ки ногаҳ аз мани мискин жудойи накунад.

(Мазмуни:

Бу (севги) ғамда фалак бевафолик этмагай,
 Ой юзлигим ўзга киши билан ошнолик этмагай,
 Васи шодлигидан минг ғамими бор, ки,
 Ногаҳон мен бечорага изҳори жудолик этмагай.)

МАВЛОНО МАЖЛИСИЙ суҳбатда самимий улфат ва ўтиришларга яхшигина зийнат киши бўлиб, оғир вазиятларда ҳам табъ отини зийраклик майдонида енгил йўрттириб, сўз тўпини нотиклик човғони билан элтар эди. Яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор. Қасидалари нафис ва гўзалдир.

Бир куни Бобур подшоҳ мадҳида бир қасида битиб, унинг муборак мажлисида ўқиб берибди. Шунда подшоҳнинг хаёлига мулло Мажлисийни шу аскаргоҳда етти минг танга билан мукофотлаш фикри келибди. Қасида ўқиш асносида эса тасодифан подшоҳнинг эсига чигатой улуси ҳажв этилган ва Муҳаммад Солиҳга¹ нисбат берилувчи бир рубойи² тушиб қолиб, сўрабди:— Муҳаммад Солиҳ бу рубойини не сабаб билан айтган?

Мулло, рубой подшоҳга ёққан бўлса керак, деб ўйлабди ва:— Рубой ижодкори камина, Муҳаммад Солиҳ номи билан нотўғри шуҳрат топган,— дебди.

Шунда бирдан подшоҳнинг авзойи ўзгариб, уни қатл этишга буюрмоқчи бўлибди, лекин кечирини маъқул кўриб:— Шеър сийлови учун тайин этилган етти минг танга муллонинг хунбахоси ҳисобланади, ўзини эса бу ердан чиқариб юборинглар,— дебди. Қасида матлаъси эса ушбудир. Матла:

Соқиб, хез ки машшотан боғ аст насим,
Дастан ойнаи жом кун аз соиди сим.

(Мазмуни: Эй соқиб, тур, насим боғни ювиб — таровчидир бугун, кумуш соид (кўкракка ўқдан ҳимоя учун қўйиладиган тунукадан) Жом ойнасининг бир нечтасини яса.)

Ва бу матлаъни ҳам мулло Мажлисийга нисбат берадилар, уникидир. Матлаъ:

Ҳар замон гарде зи куи дуст сар бар мекунад,
То кудом ўфтода онжо хок бар сар мекунад.

(Мазмуни: Дўст кўчасидан ҳар замон чанг кўтарилиб қолади, қайси бечора йиқилиб олиб, у ерда ўз бошига тупроқ сочаётган экан.)

МАВЛОНО РУҲИЙ ТАБИБ кўп фозил киши эди, касалликларни даволашда қўли жуда енгил бўлган. Яхши шеърлари бор ва бу матлаъни унга мансуб дейдилар, уникидир. Матлаъ:

Зи ҳар су мерасад дарде ва андуҳе ва савдое,
Кужои эй ажал, охир ту ҳам сар бар зан аз жое.

(Мазмуни:

Ҳар томондан бир дарду андуҳ, бир савдо қўзғалмоқда,
қайдасан эй ажал, сен ҳам қуруқ қолма, бирон ердан бош кўтариб чиқ).

МАВЛОНО МИР ШОДИЙ Жуйбор қишлоғидандир.¹ Назмининг жавоҳири қиррадор ва шеърда машқлари бисёрдур. «Сияр-ун-наби»²ни назм қилган, бу байт ўша дostonдадир. Маснавий:

Дари ганжи саодат боз кардам,
Ҳикояти набӣ оғоз кардам.

(Мазмуни: Бахт хазинаси эшигини очдим, пайғамбар қиссасини бошладим.) Қасида ёзишда жуда кучли эди, яхши маъноларни ёқимли иборатлар билан мазмундор қиларди. Байт:

Ба лафзи хуб маъни дарж кун в-арна че ҳосил зи он,
Ки Юсуфро бар кашӣ аз чоҳ, андозӣ ба зиндонаш.

(Мазмуни: яхши сўз билан маъно мағзини ёз, бўлмаса ундан не фойда; бу худди Юсуфни қудуқдан чиқазиб олиб, зиндонга ташлагандай гап.) Хожа Хусрав³ татаббъусида бу байтни яхши айтган. Байт:

Моли мадхалро оманат дон ки бакри моҳру,
Дар бари анин агар сад сол хуфтад духтар аст.

(Мазмуни: Қирим (киши) молини оманат бил, ки ой юзликнинг боқиралиги, ишга яроқсиз эркак қўйнида юз йил ётса ҳам қиздир).

МАВЛОНО ҚАБУЛИЙ БУХОРИЙ хушсуҳбат ва мақбул киши бўлган. Ҳазрат Шайбонийхон унинг суҳбатини хуш кўрган экан. Нафснинг шитоб маҳали бўлмиш ёшлик айёмида, ҳою — ҳавас кетидан қувиб, йўли Ҳисор тарафга тушибди. Мавлононинг ташрифидан Ҳисор аҳли шодмон бўлиб, суҳбатига ошиқбдилар. Уша ерда Улоуж отли назмга таъби бор бир жувон мулло билан мушоира қилиб, шеър айтмоқчи бўлибди ва унинг бу байтини биттаси ўқиб берибди. Байт:

Мужғони ту, эй нигори раъно,
Бо мо сафи жанг менамояд.

(Мазмуни: Эй раъно юзли йигит, киприкларинг, биз билан урушгали сафга тизилибди-ку!)

Шоира бу ҳажвиёна байтни мулло шаънида айтган экан, мулло Қабулий ҳам бадеҳа айтибди, уники:

Он мурғ ки? канда парашро,
Ишкам зада ранг менамояд.

(Мазмуни: Ул товуқ ким? Патини юлқиб, хўрпайганча, аслини кўрсатмоқда.) Йиғин аҳли хурсанд бўлиб, муллога ортиқроқ даражада ихлос қўйибдилар.

МАВЛОНО Сокиннийнинг исми Қосим, лақаби Ғамзадир. Эркинлик либосида умр кечирган ва тайинсизлик билан масканлар аро сокин бўлган. Аҳли оллоҳ остонасига юз тутган. Тирикчилик юзасидан эса гоҳо китобат иши билан шуғулланган. Сўзлари хўб ва ғазаллари марғубдир. Бу ғазал унинг дилни ўғирловчи сўзларидандир. Жуда яхши айтган. Ғазал:

Рўзи дили ман он хатти шабранг сияҳ кард,
Жуз меҳраву маҳруи ту ёраб че гунаҳ кард.
Ки бар сари тобути ман уфтад зи паси марғ,
Бо доми сиёҳ ту ки сад хона сияҳ кард,
Жон ки ту бошй маҳу хуршид че бошад,
Ҳаргиз натовон бар маҳу хуршид ниғаҳ кард.

Бар раҳи гузараш монд жабини Сокини охир,
Он дилшӯдаро ишқ ченин руй ба раҳ кард.

(Мазмуни: Қора рангли ул чизиқ дилим кундузини қора қилди, Ёраб, сенинг ой ва қуёш юзинг ҳавасидан бошқа не гуноҳ қилган эди у. Қим мен ўлгач тобутим устига юз уйни хонавайрон қилган қора домингга илашиб йиқиларкан. Сен бор жойда ойу қуёш нима бўпти, барибир уларга қарашнинг ҳожати қолмайди. Сокинийнинг пешонаси ёрнинг ўтиш жойида қолди, у бечорани ишқ шундай йўлга термултириб қўйди.)

МАВЛОНО ҒОЙИБИЙ муршиди боамал, ҳожини Таваккал авлодидандир. Ғойибий шариф ҳарамлар тавофини ҳам қилиб қайтган. Шоҳ Шайхнинг муридларидан бўлган. Умрининг охирида Бухорода сокин турган. Улуғлар ва махдумларнинг хизматиға етишган. Яхши шеърлари бор ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Маро болини дами марг остони ёр боистӣ,
Палоси мотамам он сояйи девор боистӣ.

(Мазмуни:

Улаётганимда ёстиғим ёр остонаси бўлсайди,
Мотамим палоси ёр девори сояси бўлсайди.

Уники:

Ба саҳронки ҳар су ноқан он нозанин гардад,
Нишони пой у ойнаи руи замин гардад.

(Мазмуни:

Ул нозанин минган туя қайси саҳро даштда юрган бўлса,
Унинг оёқ изи ер юзининг ойнаси бўлажак.

Мавлоно Ғойибий хожа Гултош мазорига дафн этилган.

ДЕВОНА ҲУСОМИЙ Хевақдандир. Шу сабабли ўзи айтган, Байт:

Аслам зи шаҳри Хивақ, ҳоло дар ин диёр,
Дарвозаи Отост мақоми муайянам.

(Мазмуни: Аслим Хивақ шаҳридан дидир, ҳозир эса бу диёрда, Ото дарвозаси муайян турар жойимдир.)

Беқайдликда ном чиқарган. Бир бор қаландарлар жамоасига қўшилиб, зиёратга кетаётганида, ҳаж йўлидаги вилоятлардан бирининг ҳоқими ҳукм бериб:— Девона Ҳусомий, менадан бирон нарса тиланг,— дебди.

Девона дебдики:— Сенинг хайрингга ҳечам эҳтиёжим йўқ. Аммо буюргилки, манави пашшалар менга қўнишмасин!

Ҳоким:— Пашшалар менинг буйруғимга қулоқ осмайди,

иложи йўқ,— дебди. Шунда девона Ҳусомий дебдики:— Ҳукмига арзимас пашшалар ҳам қулоқ осмаган киши бировга нима ҳам бероларди?!

Ҳусомийни шиаликда айблашган, бироқ қасидаларида хулафон рошидин¹ мадҳи бор. Бу шу қасида жумласидандир. Байт:

Ҳар касе зи ин чор агар як ёрро мункир шавад,
Ҳамчу шайтон лаънати ҳақ бод бар вай сад ҳазор.

(Мазмуни: Ким бу тўрттасидан битта ёрни ҳам инкор этса, унга шайтон каби худонинг юз минг лаънати бўлсин).

Шеърлари қиёмига етган нафис ва сўзлари ёқимли гўзал Мана бу ғазали дил аҳлининг кўнглига ўтиргандир: Ғазал:

Халқ жамъанд ба наззоран чашми тари мо,
Бурув эй ашқу бубар маърақаро аз сари мо.

(Мазмуни: Намли кўзимиз кўргали халқ жой олмиш қошимиздан, оқ эй кўз ёши ва кўтар бу йиғинни бошимиздан.)

Мавлоно Али Қўчқор айтганди, Шаҳзода Шоҳ Табиб² ҳар шоир девонидан биттадан байт танлаб юрганида девона Ҳусомий девонидан эса мана шуларни ёзиб олган экан. Байт:

Ҳамчу хуршид ки тобад зи кабудий фалак,
Оташи меҳри ту пайдост зи хокистари мо,
Об аз чашми рақиб ояду пурбаҳр шавем,
Аз раҳи банда навозй чу дар ойн бари мо.
Гарди ғайр аз рухи мо пок кун, эй сели ёришк,
То намириму таҳи хок намонад зарри мо
Чун, Ҳусомий, шудаам подшаҳи мулки сухан,
Ба асоси сухан орасти шуд лашкари мо.

(Мазмуни: Зангори осмондан нур сочиб турган қуёшдек, меҳринг оташи кулимиз узра кўриниб турибди. Душман кўзидан сув келса, биз қувонайлик, кўнгил сўраш йўли билан ёнимизга келсанг ҳам шундай қилайлик. Узганинг гардини юзимиздан ювиб ташла, эй кўз ёшимиз сели, то тирикмиз ва ҳали тупроқ остига кирмаганимизча.

Ҳусомий, сўз мулкининг подшоҳи бўлибман, демак, лашкаримиз сўз асосида саф тортган).

Шунингдек манави мақтаъси ҳам кўп яхши чиққан. Мақтаъ:

Чашми пурхуни Ҳусомий манқали пўр оташ аст,
Ҳар тараф мужгон, бар у сихи кабоб аз жигар.

(Мазмуни: Ҳусомийнинг қонли кўзи чўғ тўла манқалдир, атрофидаги кинрикларни жигардан кабоб ўтказилган сихдир.)

Мавлоно Хусомий тушда фақирдан, тазкирангда қайси ғазалимни ёздинг, деб сўради. Фақир, юқорида келтирилган ғазални, дедим. Қабри Қоракўлда.⁰

МАВЛОНО СОДИҚ Хитой вилоятидандир. Бир йўл кўрсатувчи оллоҳ инояти билан уни хато йўлдан чиқариб, тўғри йўлга киритиб, кечириш қалами билан хатолари устидан чизиқ тортиб, хайрлар келтирувчи ислом диёрига етказибди ва имон либосини унинг эгнига ташлабди.

Мисраъ: Алминната лиллоҳу таъоло ва тақаддус.

Табиаотида кучли қобилияти бўлгани учун қисқа вақт ичида диний илмлар ва яқиний масалаларни ўрганиб, машҳурлар қаторидан ўрин олибди. Шеър санъатига ҳам зўр қизиқиш ва истеъдоди бўлган. Арабий, форсий ва туркий тилларда яхши шеърлари бор. Бу матлаъни жаноб мавлоно Мирим ундан нақд қилганди. Матлаъ:

Ғамаш дорад дили беҳосили ман,
Надорад жуз ғамаш ҳосил дили ман.

(Мазмуни:

Муродига етмаган дилимда ёр ғами бор,
Дилимнинг ёр ғамидин ўзга яна не муроди бор.

МАВЛОНО ҚАСИРИЙ Бухоронинг қадимий шоирларидандир. Аксар улуғларнинг мулозаматини қилган. Касби нажжорлик бўлган. Инсонийликнинг энг яхши сифату хислатларидан бири бўлмиш инсофлилик фазилати унда мужассам экан. Қайси ишга қўл урмасин, уни бошқалардан ортиқ даражада удалар экан ва лекин инсоф қондасига амал қилиб, тешага ўхшаб ҳадеб ўзи томон тортавермас, рандага ўхшаб ўз манфаатидан қуруқ ҳам қолмас, балки арра янглиғ адлу — инсоф, ўртамиёналик билан иш тугаркан. Назм:

Чун теша ба сун хеш доим матарош,
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош.
Пайваста чу арра бош дар илми маош,
Чизе сун худ мекаш ва чизе мелош;

(Мазмуни: Тешадек доим ўзинг томон йўнаверма, ранда каби ўз ишингдан бебаҳра ҳам қолма. Аррага ўхша тирикчилик илмида: Бирон нарса ўзингга ҳам торт, бирон нарса бошқалар томон ҳам соч.)

Мавлоно Қасирийнинг шеърлари ширин бўлиб, бу икки байт унга мансубдир.

Чанд дарди сар зи дасти ҳажру танҳои кашам,
Пон дил дар домани сабру шакибони кашам.

Эй сабо, аз хоки пон у ба ман гарде расон,
То ба чашми худ ба жон қаҳли бинойи кашам.

(Мазмуни: Қачонгача айрилиқ ва ёлғизлик дастидан бош оғриғи чекай, юрак оёғини сабру тоқат этағи ичига олай. Эй сабо, унинг оёғи остидағи тупроғдан менга бир чанг келтир, то кўзимга даво — сурма ўрнида сурай.)

Кексалик ёшига етганда ажал нажжори унинг умид дарахтини тақдир арраси билан кесиб қулатган. («Музаккири аҳ-боб»нинг айрим қўлёзма нусхаларида мавлоно Қасирийнинг 90 ёшида вафот этганлиги ҳам қайд этилган.— И. Б.).

МАВЛОНО ҚАВСИЙ қадимий шоирлардан ва улфат кишилардан эди. Қарилиқ Қавсий қоматини камондек букканига қарамасдан, қай бурчакда дўстлар суҳбати борлигини билиб қолса, ўқдек учиб ўша ерга борар ва ўтириш ҳалқасининг боши бўлиб, толибларни сўз қармоғи билан ўзига тортиб, ўзини бало новаклари нишонига дучор қиларкан ва зариф ҳазилкаш дўстлар эса уни нишон қилиб, мутойиба ўқини мавлоно томон отишаркан. Қасирий бўлса, улар ҳайратини ошириб, малол чангини хотирига юқтирмас экан. Бу байт унинг шеъридандир. Байт:

Зоҳид наниҳад як қадам аз савмаъ берун,
Бар ҳеш жаҳонро че балотанг гирифта аст.

(Мазмуни:

Зоҳид савмаъдан ташқарига бир қадам ҳам босмайди,
Жаҳонни ўзига у шунчалик тор айламиш.)

ҲУСАЙН АЛОУДДИН Бухоронинг эътиборли савдогарларидандир. Савдо-сотик ишлари бўйича султонлар билан ҳам муомалалар қилган. Бир гал минг танга маблағи хонлик билан олди-сотди ишларида хазрат хон томонида қолиб кетган экан. Ҳусайн Алоуддин бу рубойни битиб ҳазрат Убайдуллохоннинг арзига етказибди. Рубойи:

Дорам сухане ки мекунам пешни ту арз,
Чун ҳаст адои ин сухан бар ман фарз.
Дар сурати қарзу фарз андоз назар,
К-зи фарз ба як нуқта зиёд омада қарз.

(Мазмуни: Сенга арз этмоқ учун бир сўзим бор, зеро бу сўзн айтмоқ мен учун фарз. Қарзу фарз сўзлари кўринишига (араб ёзувида «қоф» ва «фе» шаклан ўхшаш бўлиб, устидаги нуқталарида фарқ бор.— И. Б.) назар сол, фарздан бир нуқта ортиқ келади қарз сўзи.)

Хонга бу шеър мазмуни жуда маъқул бўлиб, қарз устига

рубойй учун сийлов йўсинида яна минг танга қўшиб қайтарибди.

МАВЛОНО МОИЛИЙ СИРРОЖ усталлик касбида шаҳарга шуҳрати ёйилган ва замонанинг ягонаси бўлган киши экан. Ёшу-қари сиррожларнинг сирожии (чироғи) унинг ишхонаси сафосидан равшанлик топган. Савдогарлар Мавлоно Моиллий ясаган безак-зийнатли эгар-жабдуқларни Булғору¹ Чингача элтиб, ажойиб намуна сифатида ҳавола этишган. Ранг-баранг шеърлари ҳам бор ва бу ғазал унинг тотли сўзларидандир. Ғазал:

Ман зи Мажнун дар тариқи ошиқӣ кам нестам,
Ғояташ девонаву расвойи олам нестам.
Тарки ишқашро бағуфтан ёр бовар кай кунад,
Чун дар ин гуфтор медонад ки маҳкам нестам.
Ё ғами ағёр дорам, ё жафон ҳажри ёр,
Як замон боре баҳри тақдир беғам нестам.
Бо вужуди ин ҳама девонағӣ ва беҳушӣ,
Ин қадар ҳастам ки бе ёди ту як дам нестам.
Меғушояд рози дил пеши сагонаш Моилӣ,
Чунки дар базми висоли дўст маҳрам не стам.

(Мазмуни:

Ошиқлик йўлида Мажнундан кам эмасман,
Унчалик девонаву расвойи олам ҳам эмасман.
Ишқидан кечинимни айтган билан ёр ишонармиди,
Чунки бу сўзимда, билурки, маҳкам эмасман.
Ё рақиб ташвиши бор, ё ёр ҳажрининг жафоси,
Бирор замон тақдир ўйидан ҳеч беғам эмасман.
Бул барча телбалик ва беҳушликка қарамай,
Шундайманки, сенинг ёдингсиз бир дам турмасман.
Моиллий итлари олдида қалб сирини очгуси,
Чунки дўст висоли базмида маҳрам эмасман.)

Мавлоно Моиллий қариллик қиялигига қадам босган бўлса ҳам ҳалигача ўзини ёшлик тепасида турибман, деб ўйлаб, ҳаёт узунлигига мағрур бўлиб юрганида қазо хабари ажал отини эгарлаб, хизматиға юборибди ва йўналиш ихтиёрини бақо мамлақати томон бурибди. Байт:

Тў ғарқа машав ки умри ман чандин аст,
Ин аспӣ ажали ҳамиша шийб зийн аст.

(Мазмуни: Умрим фалонча деб гердаиб юрма, Бу ажал оти доимо эгар-жабдуқ билан тайёр туради.)

**БИРИНЧИ БОБНИНГ ИККИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР АЛАР
МУЛОЗАМАТИГА ЕТИШМАГАН, КЕКСАЙИБ ВАФОТ ЭТГАН ВА
БУХОРОДАН ТАШҚАРИДА ДАФН ҚИЛИНГАН ЖАМОАТ
ЗИКРИДА**

**Ҳазрат Шайх Ҳожи Муҳаммад Хамушонийнинг — сирлари
муқаддас бўлсин — қутлуғ ёди**

Машойихнинг энг улуғларидандир. Кўпчилик дарвешлар ул кишига эргашиш баракати ва мурид бўлиш шарофати туфайли башарлик тутқунлиги тубанлигидан малакий фалак авжига кўтарилиб, етуклик фазоларида сайру-сийрон қилиб, иршодлик улуғворлигида иззат топганлар ва алар саховатли вужуди баракатидан кубравия силсиласининг олимлари қаторида ном қозонганлар. Ҳазрат шайхнинг кўплаб ажойиб-ғаройиб мўъжизалари ҳақида халқ орасида нақллар юради. Мазкур силсила бошлиғи ҳам бўлганлар. Умуман, шайх Имомиддин Фазлуллоҳдек¹ муриди бўлган одамнинг таърифи тавсифга муҳтож эмас. Мисраъ:—

— Бас кўнам, худ зийраконро ин бас аст — гапни калта қилай, шунинг ўзи зийраklarнинг англаб олиши учун етарлидир.

Шайх камолотли киши бўлиб, иншо ҳамда бадеъ санъатида билмаган нарсалари йўқ экан, гоҳо гайбия дурларини назм ипига териб, маоний бозори жавоҳирфурушларининг тирикчилик бозорини ўшал шоҳвор дур ва обдор дурдоналар билан таъминлаганлар. Бу ғазал аларнинг шариф гуфтори ва латиф ашъоридан. Ғазал:

Эй, бар сари ҳар кув зи ту гуфту шаниде,
В-эй рози ту дар синан ҳар пиру муриде.
Танҳо на манам қушта ба теги ситами ту,
Уфтода чу ман бар сари ҳар куй шаҳиде,
Ҳожи чу тавофи ҳарамин дуст намудй,
Зи он ру ба гадоёни дари дуст расидй.

Мазмуни: Эй, ҳар кўчада гап-сўз бўлган ёр ва эй сиринг ҳар пиру мурид юрагида бор дўст. Ситам тифингдан ҳалок бўлган битта мен эмас, кўчанг бошида менга ўхшаш шаҳидлар қалашиб ётибди. Ҳожи, дўст ҳарамин тавоф қилган эдинг, шунинг шарафидан дўст эшигининг гадолари қаторига етишдинг.)

Мунаввар қабри Хоразмнинг Вазир қишлоғида жойлашган.

**Санду олимлар ифтихори амир Низомиддин Абулбақо
Ҳиндийнинг — гўри нурга тўлсин — муқаддас ёди**

Олиймақом улуғ сандлардан. Сухандонлиги овозаси ер юзасидаги барча каттаю-кичиклар қулоғига етган ва балки бутун

оламни тутган. Ул амир билимдонлиги тўғрисида ҳеч кимда баҳсу-эътирозга ўрни қолган эмас. Маснавий:

Рои у ганжи илро мифтоҳ,
Руи у базми мулкро мисбоҳ.
Қарда табъаш ба фикрат софӣ,
Дар каломи худой кашшофӣ.
Дар ишорати у шифо макнун,
Асли фаръи нажотро қонун,
Кошифи аҳдҳои юнонӣ.
Шофеъи нуктаҳои иймонӣ.
На «Мажастий»¹ зи шарҳи у хеста
На Иқлидис² зи қадаҳи у руста.
Дар хаёлоти ҳайъати афлок
Табъи уро ниҳояти идрок.
Мутмаъин дар мувофиқи тойд,
Матлаъ бар мақосиди таҳрир.
Лафзу хатташ матлаъи анвор.
Назму насраш таволеъи асрор.

(Мазмуни:

Фикри илмлар хазинасига калит,
Юзи ҳурлар базмига чироқ.
Табъини ақл билан соф этган,
Худо каломин фаҳмига етган.
Ишоратида яширингандир «Шифо»,
Ки, нажот боши ва охирига «Қонун».
Юноний илм муаммоларини ҳал этгувчи,
Имон масалаларининг тагига етгувчи.
«Мажастий»га шарҳлар битган
Иқлидус муаммоларини ечган.
Фалаклар тузилишини англаш ишида
Табъи ақли-идрокка тўлган.
Осмоний тақдирга унда бор ишонч-эътиқод,
Тақдир мақсадларигадир бир матлаъ.
Сўзи-ю ёзуви нурларнинг ибтидоси,
Назму насри сирларнинг нақшномаси.)

Илм таҳсилидан сўнг анча вақт Самарқандда яшаганлар. Бироқ Самарқанд улуғларидан пок хотирлари ҳадеб малол тоғавергач, йўналиш ихтиёрини Ҳинд томонларга тўғирлабдилар. Ул ўлка шаҳару-қишлоқларининг қора халқи қалбини илму-урфон юлдузлари нурларининг ёғдуси билан оппа-ойдин қилиб, уларга бахт келтирувчи йўлни кўрсатибдилар. Ҳумоюн подшоҳ, эса соатма-соат ул зот таъзим-тақримини ошириб, бу ишда бир дақиқа ҳам кам назар бўлмабдилар, фоний дунё

матоҳларидан нима лозим бўлса, аямасдан ул киши пойу-қадмига нисор қилибдилар.

Амир Абулбақо хизматлариким, ул ўлка сарзаминида сокин турганларида бадеъ санъат билан ҳам шуғулланиб сўз тўпини сўзамоллик човгонни билан нотиклик майдонидан олиб қочиб юрганлар. Бироқ, бу узоққа бормай, раббоний тақдир тақозоси билан муаззам подшоҳнинг қуёши бахт авжидан қуйи мартабага эниб, ёмонлик уфқида бота бошлаган айёмда, амир кабир ҳам бахт келтирувчи лашкар сафида Ҳинд шаҳарларидан бўлмиш Синд ўлкаси томон ташриф буюриб, у ерларга ҳам файз киритибдилар. Аммо алар етишган бир шаҳар аҳли салтанат паноҳ салобати хавфидан чўчиб, шаҳарни бекитиб, мустаҳкам қалъага айлантирибдилар. Жамшид мартабали, юлдузлар сонича лашкарли ул подшоҳ бул назм:— Дар афв лаззатийст ки дар интиқом нест — Афвда бор лаззат қасос ишида йўқдир —

мазмунига амал қилиб, амирни ул бебошлар билан сулҳ тузиш учун шаҳарга юборибдилар. Қалъа ёнидан бир азим дарё оқаркан, дарёга қайнқ солиб, элчиларни шунга ўтқазиб жўнатишибди. Қалъага яқин келганларида қалъа аҳли қарши эсувчи шамолга ўхшаб, қутилмаганда номувофиқ ҳаракат қилиб, кема томон ўқ узибдилар. Тасодифдан бир дайди ўқ Мирнинг шариф баданига тегиб, руҳи қушини тан қафасидан ҳуркитиб юборибди. Мирнинг ҳаёт кемаси меҳнат — азиятнинг оғир лангари касофатидан қуйига чўкиб, роҳат-фароғати елкани йиртилиб — узлиб туришибди.

Байт:

Осмон дар кишти умрам кунад доим ду кор,
Вақти роҳат бодбоний, вақти меҳнат лангарий.

(Мазмуни: Осмон умрим кемасида доим икки иш қилади, роҳат-истироҳат пайти ел бўлиб эсади, меҳнат — машаққат пайти лангар бўлиб қуйига тортади.)

Шариф жасадларини Самарқандга ҳазрат хожа Аҳрорнинг — сирлари муқаддас бўлсин — ёнларига келтириб дафн этибдилар.

Мир баъзан кўнгли хиралигини йўқотиш ва дилга қувонч бағишлаш учун шеърга ҳам майл билдирганлар. Бу икки байт аларнинг шариф шеърлари ва нафис файзлари латофатидаким, бу ерда битилди. Байт:

Имоми ки рубанд хайли малонк,
Ба ҳурмати ҳарим дарашро ба шаҳлар,
Сари қуддисиён аст фарши матофаш,
Пағуئي рўхом аст ё санги мариф.

(Мазмуни: Шундай нмомдирки, фаришталар тўдаси, Ҳарам ҳурмат учун эшигини қанотлари билан супураддилар. Мозори

йўлга тўшалган мрамар ёки шу кабилар тош эмас, балки қудсий малаклар бошидир.)

Шарифлар натижаси Хожа Зиёиддин Юсуфнинг муқаддас ёди

Ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдулраҳмонул — Жомийнинг суюқли ўғли, оталари тавсифу таърифида баён бармоғи ва икки тилли қалам ожизлик қилиб, айбини бўйнига олур. Бул маҳдумзода ҳам хубсуратлик ва марғуб сийратлик киши бўлган. Ҳазрат Мулло Жомий маҳдумзода ҳаққида кўп лутфлар қилганлар. Зиёиддин Юсуф кичик ёшида бир касалга чалинган эканлар. Шунда мавлоно Абдулғафур¹ хизматлариким, Зиёиддин Юсуфни ҳазрат Мулло ёнига ётқизибдилар. Ҳазрат Мулло эса ҳазрат қутбулабдор хожаи Аҳрорга, сирлари муқаддас бўлсин, мадад юзини қаратиб, воқеада кўрибдиларким, хожа аларга нисбатан лутф билан муносабатда бўлур эмишлар. Ҳазрат Мулло ўша туш шарҳини назм ипига тизиб, дебдилар, шариф маснавий будир:

Яке шаб ба хоб онченон дидамаш,
Ки чун гунча дар хирқа печидамаш
Ниҳоди ба лутфаш даҳон бар даҳон,
Фуру рехташ обро дар даҳон.
Ба шириний-ю ранг чун шаҳди шир,
Ажаб ширини софй ва дилпазир.
Чунон пур бор омад аз у коми ман,
Ки лабрез гардид аз у жоми ман.
Зи ту чашми он дорам эй баҳри жуд,
Ки ҳарчанд дер омадам зуд-зуд.
Деҳи об кештий ҳароби маро,
Куни рости таъбири хоби маро.

(Мазмуни: Гунчадек хирқамга ўраб олган кечаси, уни мана шу йўсинда мушоҳада этдим. Лутф билан оғзини оғзимга қўйди ва муборак тупугини табаррук сув ўрнида қилди. У худди суг рангида ва таъмида эди, ёқимли ва соф тоза, ажаб бир ширин эди. Оғзим бу сувнинг баракатини сизди, қадаҳим ундан лиммо-лим тўлди. Эй саховат денгизи сендан кутганим, қанча кеч келсам, эрта ўрнида кўр. Хароб кемамга сувдан тўлқин етказгайсан, тушим таъбирини ростлик айлагайсан).

Шундан сўнг касаллик тузалиб кетибди. Зиёиддин йигитлик ёшига етганда илму фазилатлар касб этган. Ҳазрат мулло Жомий «Қофия»ни яхши шарҳлаб, уни мазкур маҳдумзода учун битганлар. Маҳдумзода катта ёшда шундай мартабага етишганким, Юсуфлик зиёси жамоли уфқидан малоҳат Мисрида нурафшону дарахшон бўлиб, азизлари қабул назари билан харидор чиққан эканлар. Маълумки улуг султонлар ва саховатли хоқонлар ҳазрат мулло Жомийга эҳтиром юзасдан

ниёмандлик расмини ерига етириб, туҳфа ва ҳадялар юбориб турганлар. Шу сабабли ҳазрат Мулло уйида ҳар хил қимматбаҳо матолар, кўпгина тилла буюмлар, саноқсиз танга пуллар йиғилиб қолган. Зиёиддин Юсуф отаси дунёдан ўтгач, сахийликнинг додига етиб, шундай иш тутганки очиқ қўллик ва хайру эҳсон мартабасидан бир дақиқа ҳам қуйи тушмаган ва «эҳтиёжлиларга карам қил» мазмунига кўра муҳтожу соил ҳамда ул хонадонга қадам ранжида қилгувчи меҳмонларга ҳаддан ортиқ иззату-икром кўрсатган. Ҳар бир киши учун алоҳида овқат буюриб, подшоҳона идиш-товоқларда тортирган.

Муллозода хизматида кўп бўлган мулло Ахий Гуянда деганки, «махдумзода ажаб хушахлоқ киши эди ва ҳеч кимнинг айбини юзига солмасди».

Яхши таъби бор эди. Шеърга таважжуҳ қилганида таъбида латиф сўзлар пайдо бўларди. Бу матлаъ ул жанобга мансубдир. Матлаъ:

Зи дар ағёру зи девор санги ёр меояд,
Балои дардмандон аз дару девор меояд.

(Мазмуни: Эшикдан рақиб кириб келяпти, девор оша эса ёрнинг маломат тоши ёғилмоқда, қаранг, дардли ошиқлар бошига бало ҳам эшикдан, ҳам тешикдан ёпириляпти.)

Хуросонда дафн этилган.*

Шайх Боязид Пуронийнинг муқаддас ёди

Шайхнинг асли Хуросоннинг мўътабар улуғларидан. Ҳирот аҳлининг улар муаззам аждодига эътиқоди зўр. Шайхга шуҳрат келтирган фазилатлардан бири хушнависликдирки, етти қаламда ҳам яхши ёзарди. Бухоронинг собиқ жомеъ масжиди меҳробидаги китоба у кишининг ижодига мансубдир. Камбағаллик ҳамда тирикчилик воситаси йўқлигидан Ҳиндга кетган. У ерда эса бахтининг баланд юлдузи турғун бўлиб, катта саодатни қўлга киритган ва ўша ўлка халқи унинг ташрифини қутлуғ ва суҳбатини ғанимат билганлар. Яхши таъби бор эди. Шеър айтиш билан ҳам машғул бўлиб, гоҳида таъби уфқидан чиройли, мақбул матлаълар тулуғ қиларди. Бу матлаъ ҳам унинг табаррук сўзларидан. Матлаъ:

На он хештаст бар ҳам қабрҳон дардмандонро,
Қазо бар як дигар чндааст дафтарҳон ҳижронро.

* 4282 рақамли қўлёзма ҳошиясида яна шулар битилган: «Ҳожа Зиёиддин Юсуф ҳазрат Махдумнинг учинчи фарзанди бўлиб, ажойиб киши эди. Таваллуди 882 йил шавволида, вафоти 919 йил шавволида (1513 йил декабрида) Арп қишлоғида рўй берган. У бу қишлоққа қизилбош фатридан қочиб бориб қолган».

(Мазмуни: Дардмандлар қабрида устма-уст терилганлар гишт эмас, балки тақдир ҳижрон дафтарларини бир-бири устига тахлаб қўйибди.) Ва бу ҳам униқидир:

Аз роҳи дайрам ба масжид зоҳиде ногоҳ бўрд,
Ман намерафтам бадонжо у маро аз роҳ бўрд.

(Мазмуни: Дайр йўлидан кетаётганимда бир зоҳид тасодифан масжидга бошлаб борди, мен бормоқчи эмас эдим, у ерга мени йўлдан (уриб) обкетди).

Саидлар сараси Шаҳзода Шоҳ табибнинг муқаддас ёди

Шоҳзода Шоҳ табиб қадами қутлуғ саидлардан эди. Диду фаросатда етук киши бўлиб, бу мулки аъзамда шеър байроғини юқори кўтарган ўз замонасининг «маликулкалом» шоири эди. Маъноли яхши шеърлари, ёқимли чиройли сўзлари бор. Жаноб хожа Ҳошимий Сиддиқийнинг¹ замондошидир. Тахаллус талашиб, шу хожа билан ораларида тортишувлар ҳам бўлган. Қишини тўлқинлантирувчи мана бу мазали ғазал униқидир, жуда латиф воқеъ бўлган. Ғазал:

Гар аз халқ пинҳон кунам дарди худро,
Че дармон кўнам чеҳраи зарди худро,
Зи ҳастӣ чунон дар ғуборам ки хоҳам
Ба боди фано бар диҳам гарди худро.
Чу най ҳар шаб аз дард чандон бинолам,
Ки оғаҳ кўнам моҳи шабгарди худро.
Хуш ондам ки чун сарв дар жилва бинам,
Саҳн қомату ноз парварди худро
Макун Ҳошимий нола аз номуродӣ,
Ба бечорагӣ чора кун дарди худро.

(Мазмуни: Дардимни халқдан яширган билан, сарғайган юзим иложин не қилай. Борлиқ қонунини туфайли бир зарраман, фано елига ул заррани учирай дерман. Найга ўхшаб дарддан нечалар нола қиларман, хабардор этмоқ учун ул тунаро кезгувчи ойимни. Хуш ул дамким, сарвдек жилвада кўрарман, ўз хушқад-қомату нозлимни. Ҳошимий номуродликдан нола чекма, бечораликда дардингга чора ахтар.)⁹.

ХОЖА МУҲАММАД АЛИ ТАҲУРИЙ ҳазрат Шайх Хованд Таҳурнинг мажид авлодидан. Ҳазрат хожа Аҳрорга — сирлари муқаддас бўлсин — қариндошлиги бор. Диний маслакларнинг солиқлари ва яқиний мамлакатларнинг молиқлари жумласидан бўлиб, гоҳо илоҳдан келган маъноларни назм ипида адо қилган. Бу байт ўша жумладандир. Байт:

(Мазмуни: Малакут денгизлари қаърининг балиқларимиз, зан-
жирларни шақирлатиб, тўрга ташланиб қирғоққа чиққанмиз.)

МАВЛОНО ФАХРИДДИН АЛИ ВОИЗ Мавлоно Ҳусайн
Воизнинг¹ катта ўғли. Ҳусайн Воизнинг олийжаноб хислатла-
ридан бир қисмини амир кабир Алишер Навоий ўз тазкирасида
баён қилиб ўтганлар. Мавлоно Ҳусайн бир кунни ваъз чоғи сўз
авжини роса олиб турганларида, савол сўрамоқчи бўлган ки-
шилар воизга савол — истакларини бир парча қоғозга ёзиб,
мавлоно Ҳусайннинг жой намози остига қўя бошлашибди.
Шунда ҳазилкашлардан бири мана бу байтни ёзиб, минбар
поясига қўйган экан. Байт:

Воззон к-ин жилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванду он кори дигар мекунанд. (Ҳофиз
Шерозийдан).

(Мазмуни: Меҳробу минбарда бундай кўриниш бераётган воиз-
лар, овлоқда ҳалиги бошқа ишлар билан шуғулланадилар.)
Муллонинг шариф кўнглида оғриниш пайдо бўлиб, «бу байтни
ёзган одам афтидан биз билан овлоқ жойга чиққан кўринади»,
дебди. Буни қарангки, бахтга қарши шу кун ваъзга йиғилган-
лар орасида мулло Аҳлий ҳам бор экан. Мавлоно Ҳусайн хан-
ни шу мулло ёзиб ташлаган, деб ўйлабди ва унга тегизиб сўз-
лай бошлабди:— Масала айтаман. Эшаклар икки тур бўлади.
Бир тури аҳлий (хонаки), иккинчиси эса ваҳший (ёввойи).
Ёввойиси ҳалол, аҳлийси эса мурдор, яъни ҳаром. Ёввойи де-
ганлари эшакнинг фақат чўлу биёбонда юрадигани, аҳлийси
эса одамлар орасида бўлади,— мулло Ҳусайн кейинги жумла-
ни айтаётганида мулло Аҳлийга² кўз қирини ташлабди.

Аммо Ҳусайн воизнинг барибир бу гаплар билан ҳам кўн-
гли тўлмабди ва бир ойгача ваъз айтмай юрибди. Мулло Аҳлий
эса бундан ҳам оғир аҳволга тушиб, оз вақт ичнда кўриниши
худди юз йиллик меҳнат тагида эзилган кишига ўхшаб қолиб-
ди. Унинг бу ҳолига ишора қилиб мавлоно Биноий «ишлас-
дан меҳнат ва алам тагида эзилиб, яғири чиққан» деган иб-
орани ишлатган экан. Аммо мавлоно Аҳлий ўшанда Биноийнинг
воиздан ҳам баттар гапириб, нимага ишора қилаётганини дар-
ров фаҳмлаш даражасида эмас экан.

Маълумки, айрим воизлар минбарга чиқиб олгач, одамлар-
да ҳис-ҳаяжон кўзгатувчи роса дабдабали гапларни айтишади.
Шундай бир машҳур ҳикоя бор. Бир одам ана шунақа воизлар-
дан биттасига тегинмоқчи бўлибди. Эшагини йўқотган бир ки-
шига, мана шу минбардаги киши жарчи, агар ундан сўрасанг,
халқ орасида жар солиб, балки йўқотганини топиб берар,

дебди. Ҳалиги бечора бу гапга лаққа тушиб, воиздан илтимос қила бошлабди. Воиз қараса, бу бечорани кимдир роса лақиллатган. Шунда воиз ишни бузмабди-да, ўтирганларга қараб: «Орангизда ишқ кўчасига кирмаган киши борми?» — деб мурожаат қилибди. Ҳеч ким жавоб бермабди.

Муаллифдан:

Бажурми ишқ ҳамин муттаҳам Нисорий нест,
Мазоқи ишқ сиришта аст дар гили ҳамакас.

(Мазмуни: Ишқда айбланаётган фақат Нисорий эмас, муҳаббат таъми ҳамманинг лойида қоришиқ.)

Воиз ҳадеб сўрайвергач, жун тўн кийган суст эътиқод, норасо бир порсо, мана мен ҳеч қачон ишқ нимаю, ошиқлик нима деган нарсани билган эмасман, деб қолибди. Байт:

Ин ишқ гуле аст дар баҳоре?
Е номи деҳеист дар диёре?

(Мазмуни: Ишқ дегани бу баҳорда очилувчи бир гулми? Ё қайсидир ўлкадаги бир қишлоқ номими?)

Шунда воиз ҳалиги кишига қараб, мана шу сенинг йўқолган эшагинг бўлади, деган экан. Муаллифдан:

Нисорий, дар жаҳон ҳаргиз нахоҳад порсоеро,
Ба журми ишқ меҳоҳад ки доим муттаҳам бошад.

(Мазмуни: Нисорий жаҳонда бўлмаёжак ҳеч бир порсо, ки ўзини доимо ишқ ишида айбдор, деб билгай.)

Дейдиларки, мавлоно Ҳусайн воиз ваъз ўқиганда Ҳасан Шоҳ² уни қисқача қилиб назм ипига териб бораркан.

Отасининг зотида яширинган айрим фазилатлар «бола отасининг ҳам яхши феъл-атвори ва чиройли сўз мақолида юзага чиққан. Фазилатлари дарахти мевасидан барча тоифа халқ лаззат-ҳузур топган. Мавлоно Фахриддин Али ҳазрат хожа Аҳрорнинг — сирлари муқаддас бўлсин — хизматида ҳам бўлган ва итоаткорлик қондасини бажо келтирган ва машойих силсиласи баёнида «Рашаҳот» номли фойдали китоб тасниф этган, таъриhini эса шундай айтган.

Таърих:

Омад рашаҳоти мо касирул-баракот,
Чун оби Хизр мунфажир аз айни ҳаёт.
Ёбанд муҳосибони санжида сифат,
Торихи тамомаш аз ҳуруфи «рашаҳот» (909)

(Мазмуни: Бизнинг рашаҳотимиз (асал томчиси) кўп баракатли чиқди, худди Хизр суви ҳаёт чашмасидан отилиб чиққан-

дай. Олим-ҳисобчилар топарлар унинг тамомланиш таъриhini, «рашаҳот» ҳарфларидан.) Бу хил номдаги таърих кам айтилади ва мавлоно Фахриддиндек хожагон «силсилати — заҳаби» мадҳини айтувчи киши ҳам кам топилади. Зеро, фақирнинг қариндошларидан бўлмиш Амир Шайхим демишки, «Ҳирида туркман (сафавий қизилбошлар) замони (1510—1513) да мулло минбарда туриб, хожагон — тангри руҳларини муқаддас қилсин — мадҳини айтар эди ва ҳеч кимда уни бу ишдан қайтаришга куч топилмаганди».

Шариф оталари «Тафсири форсий»ни тамом қилганларида (1494—И. Б.) мавлоно Фахриддин Али китоб ёзилиб битиши муносабати билан бир таърих айтган. Жаноб мавлоно Ҳусайн ўз китобида ўғли айтган бу таърих васфиди шундай ёзадилар. «Пок вужуди ва соф қалби завол топмасин» аржуманд фарзандимиз, бу варақлар тугалланиши таърихида рубойи ишро қилибди, ўша рубойи мана. Рубойи:

Бо хома ки ин нома ба иқбол навишт,
Иқболи сухан ба йоумнул фол навишт.
Гуфтам: маҳу солу руз таърих навис,
Филҳол «дўввум зи шарҳи шаввол» навишт (899)»

Латиф шеърлари шеърлар тилида зикр этилади. Ва бу рубойи унга нисбат берадилар. Рубойи:

Ойнаи нур аст руҳи ёр имшаб,
Эй маҳ, биншин дар паси девор имшаб,
Фориғ шудаам даме зи ағёр имшаб,
Эй субҳ, даме хеш ниғаҳ дор, имшаб.

(Мазмуни:

Ер юзи нур ойнасидир бу тун,
Эй ой, девор орқасида тур бу тун.
Бирозгина рақиблардан қутулдим бу тун,
Эй тонг, бирпас ўзингни тўхтатиб тур бу тун.)

Дейдиларки Убаҳ⁴ тарафларда мадфун эмиш, аниқ билмадик, тангрининг ўзига яхши аён. Аламу эндиоллоҳу⁰.

Хожа Аюб бин хожа Абулбараканинг муқаддас ёди.

Асли Шаҳрисабзнинг улуғларидан. Отаси хожа Абулбарак¹ йигитлик айёмида Ҳирига бориб қолган. Беқайд, бадмаош киши экан.

Хожа Осафий² қуйидаги рубойида бадмаош сўзининг иккита маъносини кўрсатиб ўтган.

Рубойи:

То мулк бувад шахси ту воли авло,
Хатти раҳи ман шағни олий, авло.
Дар Балх маро маош бад мегузарад,
Мулки ту зи бад маош холи авло

(Мазмуни:

Давлат тургунча волийлигинг яхши
Мулкиннга бориш учун ижозат хати берганинг яна яхши эди.
Балхда турмушим ёмон кечяпти,
Мулкинг ёмон кишилардан холи бўлгани яхши ёки сенинг
мулкингда ҳаёт яхшидир.)

(1. Маош — тирикчилик. 2. Бадмаош:— а) Ёмон муомала билан яшовчи киши. б) Ёмон турмуш — И. Б.).

Шунинг учун амир кабир Алишер уни ўз тазкирасида яхши сўз билан ёд этмаганлар ва ундан намуна учун бирон нарса келтириб ҳам ёзмаганлар. Аммо, хожа Абулбарака жуда яхши таъбли киши бўлган, яхши шеърлари борлиги нақл қилинади. Чиройли ғазаллари ва ғўзал қасидалари бор. Бу ғазал эса унинг дилни хумор этувчи беғубор сўзларидан. Ғазал:

Эй шох гул, чу сарве қад кашидан,
Бар барги гул хатти зи зумурруд кашидан,
Қаддат бар омад чу алиф мадди зулла,
Аз абрувон фарози алиф мадд кашидан.
Ташвиш мекаши, макаш эй нақшбанди чин,
Набувад чу чашму зулфаш агар сад кашидан
Жуз номан кабули ман, эй хоман қадр,
Ҳар нақши дилпазир ки бошад кашидан
Аз давлати висол Фироқий тамаъ мабар,
Жавру жафон ёр чу беҳад кашидан.

Мазмуни:

Эй шох гул, тўғри сарвдек қад ғоз этибсан,
Гул баргига зумурруддан чизик тортибсан.
Қаддинг бўй чўзмиш худди мад сояли алифдек
Қошларингдан алиф устига мадд чизиги тортибсан.
Ташвиш чекарсан, овора бўлма, эй Чин наққоши,
Барибир кўзу зулфидек бўлолмайди юз чизганинг билан.
Менинг қабул номамдан бўлак, эй тақдир қалами,
Қандай яхши тақдир бўлса ёзгансан ўзинг.
Висол давлатидан, эй Фироқий, умид узавер,
Ёрнинг жавру жафосини роса тортгансан-ку).

Ва хожа Аюб ҳам бу мазмунга кўра, яъни демишларки, мисра: Аз куза ҳамон барун тароватки дар уст.— Кўзадан унда бор тароват чиқади — шариф отаси қилиқларидан қуруқ қолган эмас, табиати ҳазил-мутойибага мойил экан. Юзи кўриниши шундай эканки, унинг ҳар хил ўзгаришини кўрган киши кулмасдан қолмас экан. Хожанинг беқайдлиги шу даража бўлганки, бу ҳақида жаноб Саид Муҳаммадхожа шундай ҳикоя қилади: Ҳумоюн подшоҳ хожа Аюбни элчи қилиб Гужаротга юборибди. Гужаротликларнинг намакин суҳбати хожа Аюбнинг табиатига ўрнаб, дилини ром этибди.

Мавлоно Шаҳидий³ ҳам бу ҳақда бир ғазал битиб, гужаротлик шўхларни васф этганлар, шундан 3 байт бунда сабт бўлди. Байт:

Гужаротиён ҳама намакин, дил кабобишон,
Майхўраанд ва хуни Шаҳидӣ шаробишон.

(Мазмуни: Гужаротликлар барчаси намакин, дил улар учун кабоб. Майхўрдирлар ва Шаҳидий (шаҳидлик) қони улар учун шаробдир.)

Хожа ёшлар билан кайфу сафога берилиб, ўша ёқларда қолиб кетибди. Гужарот фатҳ этилгач Ҳумоюн подшоҳ уни қилган айби учун қафасга солибди. Мақтаъ:

Шоҳе зи хубон зад нафас ўфтод дар домн ҳавас,
Чун андалибони қафас монда аз гуфтори хўд.

(Мазмуни: Хублар ҳақида дам урган шоҳ, ҳавас тузоғига илиниб, қафас булбуллари каби чаҳ-чаҳ уришдан тинди.)

Ва ўша тангу тор жойда бедил булбулдек сабрсизлик тилини сўзга очибди ва мазкур ҳолни гўё ушбу мақол билан тараннум этибди. Мақтаъ:

Осафӣ сабр надорад ба ғаму дарду фироқ.
Мекашад меҳнати Аюб,⁴ вале собир нест.

(Мазмуни:

Осафийда сабр йўқ ғаму дарду фироққа,
Аюбнинг меҳнатини тартади, лекин сабр қилувчи эмас.)

Шундан сўнг ҳазрат подшоҳ, ушбу мисраъ:— дар афв лаззатенг ки дар интиқом нест — мазмунига амал қилиб, кечириниш чизигини айбномаси устидан тортиб, ҳаққида риоятлар қилибдилар. Аммо мавлоно Олим Қобилий айтишича, уни қафасга гужаротликлар солишган экан. «Ғайбларни билувчи фақат ол-лоҳдир».

Табъи яхшидир, яхши шеърлари, ёқимли сўзлари бор. Бу ғазали ҳам кўп яхши чиққан. Уни кўпчилик шеърӣ тўплам (баёз)ларда ёзишади. Ғазал:

Саҳаргаҳ саҳни чаман пури гўлу шақоиқ бувад.
Чаман ба коми дили андалиби ошиқ бувад
Зи роҳи мақсад агар тофтам инон талаб,
Зи ҳамроҳи рақибони номувофиқ бувад.
Зи хатту холи ту омухтам дақоқи ишқ,
Зеҳи мажоз ки мажмуаи ҳақоиқ бувад
Чу рехт хуни ман аз дарди дил халос шудам,
Мараз илож пазирад табиб ҳозиқ бувад
Надошт тоқати жавру жафои у Аюб,⁵
Агарче бар ҳама ақрон ба сабр фойиқ бувад.

(Мазмуни:

Тонгда чаман саҳни гулу шақоиқла тўлғуси,
Ошиқ булбул ундан мақсадин ҳосил этгуси.
Мақсад йўлида инон-ихтиёр излаб югурган эсам,
Бу ҳам эл бўлмас рақиблар йўлдошим бўлганидан.
Гўзаллигинг, жилою нозингдан ишқ илми сирини ўргандим,
Сиру асрор тўплами бўлган бу табиат-мажозингга офарини.
Қонимни тўкди ёр, дил дардидан қутулдим энди,
Табиб ҳозиқ-уста бўлса, касал шифо топгуси.
Аюб унинг жабру жафосига чидай олмади,
Гарчи барча ўзига ўхшаш дўстлари сабр-чидамли бўлса ҳам)

Мавлонозода Абдулғаффорнинг муқаддас ёдиким (ул зот)
Тошканд вилоятининг ашрафларидан бўлган. Бир неча вақт қозиликнинг олий мансабига муносиб равишда иш олиб борган. Илму фазилат касб этган. «Фарониз»ни яхши назм қилган. Яхши, пухта шеърлари ва ёқимли ширин сўзлари бор ва ушбу матлаъси ҳам кўп машҳурдир. Матлаъ:

Аз рамад гар дидан мо дарди беҳад гард кард,
Ин ки маҳрум аз жамолаш кард моро дарди гард.

(Мазмуни: Кўз оғриғидан дидамизни ҳисобсиз дард ун — ушоқ қилган бўлса, ул гарддек дард бизни жамолидан маҳрум этди). Ва бу матлаъни ҳам Мирзо Жовам ҳақида кўп эътиборга сазовор айтган.

Матлаъ:

Баҳри дил бўрдан ба масжид омад он раънову маст,
Наъра аз арбоби дин омад барун: к-ин жо у маст?

(Мазмуни: Дилни обкетмоқ учун масжидга ул раъново маст келибдир, дин аҳлидан садо чиқдики: бу ерга у маст келибдир?) («Қинчо у маст»да сўз ўйини бор, зеро араб алифбосида «**و** — вов» ҳарфи «в» ва «у» товушларини беради, натижада» ин жо-у-маст» — «жо-в (а)-м аст» сўзлари шу икки шаклда ўқилиб, биттасида «бу ерда у маст?», иккинчисида «бу жоваммидир» маъноси англашинади.— И. Б.)

Шунчалик фазилатлар эгаси бўлишига қарамасдан кейинчалик уни қозилик мансабидан туширганлар. Байт:

Бахту давлат ба кордонй нест,
Жуз табоиди осмонй нест.
Кимёгар ба ғусса мурда ва ранж,
Аблаҳ андар хароба ёфта ганж.

(Мазмуни:

Бахту давлат ишбилармонликка қараб эмас экан.
У ҳам бир дуч келганига касиб қилғувчи тақдир экан.
Кимёгар олтин ҳосил қиламан деб азоб-ғуссада ўлиб кетади,
Харобада аблаҳ ганж топади).

Бобо Айнулмулкнинг муқаддас ёдиким, мўътабар мажзублардан ва муқаррар бузруклардандир. Ҳожат аҳли зиёрат учун қабрига борадилар ва пурфутуҳ руҳини мурод ҳосил қилишда восита деб биладилар. Ул зотнинг ҳам латиф табъи гоҳида шеърга илтифот кўрсатган экан ва бу рубоий унга мансубдир. Рубоий:

Эй соҳиби фатво зи ту пуркортарим,
Бо ин ҳама мастй зи ту ҳушёртарим.
Ту хуни касон хўри ва мо хуни разон,
Инсоф бидеҳ: кудом хунхортарим?

(Мазмуни: Эй фатво берувчи, сендан кўра фойдаси тегадиганроқмиз, шунча мастлигимизга қарамасдан сендан хушёрроқмиз. Сен одамлар қонини ичасан, биз эса узум қонини, ўзинг инсоф қилиб айт; қайсимиз қонхўрроқмиз?)

Алар жуда бурун ўтган олим ва шоирлардан бўлишига қарамасдан, юракка яқин олиб, бу ерда номлари зикр этилди.

Мавлоно Муҳаммад Алининг муқаддас ёдиким, ишқи кучли дарвишлардан, балки соҳиби камол шайхлардан бўлиб, Маҳдумий мулло Хожагий Косонийнинг — сирлари муқаддас бўлсан — хизматида маърифат касб этган эди. Алардан сўнг толиблар билан суҳбатлар қуриб, халқни худо изловчилик йўлига тарғиб қилган. Латиф табъининг шеърга илтифоти бор экан ва бу матлаъси софу равон чиққан. Матлаъ:

Эй ки зи оби ҳаёт софтари,
Ҳар дам аз мо равон че мегузари?

(Мазмуни: Эй, ҳаёт сувидан ҳам тиниқроқ ёр, нега бизга насиб этмасдан ўтиб кетасан?).

Қабри Фарғонанинг Косонидадир.

Мавлоно Ҳамидиддин Шошийнинг муқаддас ёди

Қамолотли дарвишлардан бўлган. Одамлар унинг муборак мажлиси ва ширин суҳбатини орзу қилишаркан. Шеърлари киши ҳиссиётида туғён қўзғатувчи ва гаплари шакар сочувчидир. Бу икки байт унинг малоҳатли каломидан. Байт:

Агарче бонги най аз ҳад барун асар дорад,
Лек нишонаи май ҳолати дигар дорад.
Ба ҳар гуле ки назар мекунам дар ин гулшан,
Чу лола доғи ғами ишқ бар жигар дорад.

(Мазмуни: Агар най товуши ҳаддан ташқари таъсир этса, лекин май аломатларининг ҳам ўзгача ҳолати бор. Бу гулшан ичра қайси гулга назар ташламайин, улар бағрида лолага ўхшаб ишқ ғамининг қора доғини кўраман.)

Мавлоно Шоший Тошкандда вафот этган, қабри ҳам ўша ерда.

Қози Саиднинг муқаддас ёди.

Бир неча муддат дилкаш Кеш ўлкасида қозиликнинг олий мартабали мансабига мансуб турган. Илму фазилатларга эгаллиги билан ном чиқарган. Замонаси подшоҳи уни мансабидан четлаштирган, лекин у ўша диёрда яшаб қолган ва бошқа ёққа бош олиб кетмаган. Бу матлаъни эса ўша ҳолига нисбат бериб айтган. Матлаъ:

Ғар ба гирди ҳарамаш раҳ надеҳад кас маро,
Сокини кишвари уям, ҳамин бас моро.

(Мазмуни:

Ҳарамн атрофига йўл бермаса ҳам ул инсон,
Унинг мамлакати яшовчисиман, шу бас бизга.)

Бизнингча ўша ўлкада дафн этилган.

Қози Лоғар Сейистонийнинг муқаддас ёди.

Сейстонда иккита қози бор экан. Битгаси хўппа семиз, битгаси эса роса озгин экан. Бир сабаб билан подшоҳ семизини

ни ўлимга буюрибди ва тирик қолган озғин (форсчаси «лоғар»)нга эса ўлдирмагани учун миннатюкини юклабди. Қози шеърда бунга жавобни шундай ёзган. Байт:

Қатли маро на аз сари ёрй гузашти,
Аз баҳри лоғарй-ю назорй гузашти.

(Мазмуни:

Қатлимни дўстлик юзасидан қолдирмадинг,
Озғинлигим ва чўп-суяк бўлиб, ёғсиз қолганлигим учун
қолдирдинг)

Бир куни подшоҳ қозини шаробхўрлик ўтиришига чақирибди, қози шарият фарзлари ҳурмати юзасидан подшоҳ мажлисига бормабди ва бу қитъани кечирим йўсинида ёзиб юборибди. Қитъа:

Шаҳаншоҳо, зи карам узри бандаро бупазир,
Зи хизматат ду-се руз агар канора кунам.
Маро зи хизмати ту монёъ аст амри қазо,
Ту худ бигу ба қазову қадар че чора кунам.
Зи бода манъи ту натавонаму науку ҳем нест,
Қи май хўранд ҳарифону ман наззора кўнам?

(Мазмуни: Эй шаҳаншоҳ, карам юзасидан каминанинг узирини қабул эт, агар хизматингдан икки-уч кун ўзимни четга олсам. Дин амри хизматингга боришимга қаршилиқ қиляпти, ўзинг айт, тақдиру қазо (дин) ишига қандай қаршилиқ кўрсата оламан. Бодани сенга манъ қила олмайман ва яхши ҳам эмас ахир, атрофингда, ҳарифларим май ичиб ўтирсаю, мен тамошо қилсам.)

Хожа Қалонбекнинг муқаддас ёди.

Хожа Қалонбек Бабур подшоҳнинг эътиборли амирларидан бўлиб, подшоҳона эъзозга эришган киши эди.

Подшоҳ уни Ҳинддан Ғазни ва Қобул ҳукуматини бошқариш учун юборганлар. Ушанда кетаётиб йўлда ушбу матлаъни айтиб жўнатган экан. Матлаъ:

Агар бахайру саломат гузар зи Синд кўнам,
Сиёҳ руй шавам гар ҳавои Ҳинд кунам.

(Мазмуни:

Агар эсон-омон Синддан ўтиб олсам,
Юзи қаро бўлай агар Ҳиндин яна ҳавас қилсам.)

Подшоҳга бу сўзлар малол келиб, жавобида ушбу рубоий-ни ёзиб юборибди. Рубоий:

Юз шукрки Бобурга карими гаффор,
Берди яна Ҳинду Синду мулки бисёр
Ғар Ҳинднинг иссиғлиғига турмайсан,
Совуғ юзни кўрай десанг Ғазнига бор.

Мир Қалонбек унчалик истараси иссиқ киши эмас экан, шунинг учун подшоҳнинг айтганларини ўзига олиб, жавобида ёзибди, рубоий:

Изҳори латофату зарофат қиласиз,
Ҳар нуктада юз туман киноят қиласиз.
Ғар Ҳинд иши тарскорӣ эрмас, не учун,
Иссиғ ердан совуғ зарофат қиласиз?

Бобур подшоҳга бу сўзлар оғир ботиб, жавобида ҳеч нарса ёзмабди. Мир Қалонбек бу сукунатдан ҳадикка тушиб, манави матлаъни ёзиб юборган экан. Матлаъ:

Эй подшоҳи хубон токай куни тағофил,
Еде намекуни ҳеч аз ошиқони Қобил?

(Мазмуни: Эй хублар подшоҳи, қачонгача бизга нисбатан гафлатда бўласан, Қобиллик ошиқларни ҳеч бир эсга олмайсанми?)

Мирнинг чиройли шеърлари кўп. Бу матлаъ унинг дур сочувчи каломидан. Матлаъ:

Қаро бахтимдин ул толеъ, қаниким сочидек бўлсам,
Гоҳе тушсам оёғига, гаҳе бошидин ўйрулсам.

Туркманлар* Қандаҳорни қуршовда қолдирганда Комрон Мирзо халос этишга отланибди, бир чопар эса зафар келтирувчи лашкар келаётганини етказибди, ўшанда Мир мазкур подшоҳнинг бу матлаъсини ўқиган экан. Матлаъ:

Етишти қосиди жонон менга дами сакарот,
Бу чин эмиш ки тирик жонга бор умиди ҳаёт.

Мавлоно Шаҳобиддин Муаммойининг муқаддас ёди.

Ўзининг келиб чиқиш нисбатини Содиқ Акбарга — оллоҳундан рози бўлсин — улаган. Қасидаларидан фаҳмласа бўладики, муътабар фозиллардан ўтган. Ҳумоюн подшоҳ хизматига

* Туркманлар — эронлик (сафавий)лар кўзда тутилаётир.

яқинлик топганлардан бири. Қийин масалаларни осон ечувчи табъи муаммо фанида беназир, тўғриликдан нишон бўлувчи фикри шеър ва иншо илмида дилпазирдир. Муаммо фауи қондасини назм ва наср орқали баён этган. Чиройли қасида ва шеърлари бор. Бу байтда эса хос бир маъно айтган. Байт:

Кори Ҳинду ҳама акс аст магар ҳиндавий шаб,
Дарди сар дошт ки молид ба пояш сандал.

(Мазмуни: Ҳинду иши ҳаммаси тескари, фақат қоронғу тундан бўлак, боши оғриси оёғига сандал (дарахти) рангини суради). «Фикрий» исмига бу муаммо унинг тенгсиз фикри мевасидир. «Фикрий» исмига муаммо:

Шуд фалак ойна ва маҳ акси руят эй пари,
Руй пинҳон кун киаз агёр пинҳон хуштар.

(Мазмуни:

Фалак ойна бўлди ва ой эса юзинг акси, эй пари,
Юзингни яширки, рақиблардан яширин тутмоқ афзал.)

Пари «руй» (юзи)ни яширса юзининг акси, яъни «фалак»-даги «л» ҳарфи ҳам бекинади ва мақсад ҳосил бўлади. Бу муаммони эса «Шаҳоб» исмига жуда яхши айтган.

Шукрилиллоҳ ки дар ин дайри хароб,
Шаҳи ошуфтаи мо нест ба хоб.

(Мазмуни: Худого шукр ки бу хароб дайр (майхона)да, ошуфта шоҳимиз уйқуда эмас.) «Шаҳи ошуфта», яъни ташвишли демек, маълумки шоҳ уйқуда эмас экан бедордир ва шундан мазкур исм ҳосил бўлади.

Ҳиндистонда Полам (Дехлига яқин — И. Б.) деган вилоят бўларкан, унда яхши дарахтлар кўп экан, подшоҳ ўша ерни мавлоно Муаммойнга суюрғол қилиб берибди. Иттифоқо жаноб мавлоно Муҳаммад Фалғарий¹ нморат қураётиб, қурилиш учун мавлонодан ҳадеб ёғоч сўраб олаверибди. Муллонинг охири жонига тегибди ва бу рубойни айтиб юборибди. Рубой:

Эй олими фалғарий чй нолам аз ту,
Алломай, олимй ва олам аз ту.
То чанд зи ман ту чуби Полам талаби,
Полам аз туву чуби Полам аз ту

(Мазмуни: Эй Фалғарийдан чиққан олим, сендан нега нолий, Алломасан, олимсан ва олам сеникидир. Қачонгача мендан Полам ёғочларини сўрайсан, ол, Полам сеникию полам ёғочлари бари сеникидир).

«Чўп»дан сўнгги «по» олиб ташланса қизиқ бир нарса чиқади, шоир бунинг учун подшоҳдан инъом олибди. (Яъни охириги икки сатрдаги «чуби по лам»да сўз ўйини бор.— И. Б.)
Мавлоно Ҳиндда дафн этилган.

Мавлоно Фозил Андижонийнинг муқаддас ёди.

Мавлоно Фозил мўтабар фозиллардан. Улуғ султонлар наздида тўла аҳтиромга эга экан. Замон аҳли унинг суҳбатига роғиб ва мажлисига толиб бўлишган. Шоирлик соҳасида етук киши бўлган ва сўзамолликда чечанликни қанда қилмаган. Бу матлаъ унинг дилга хуш ёқувчи яхши сўзларидан. Матлаъ:

Ҳаст дил каъбан мақсуд машав ғафил аз у,
Гарди дил гард ки мақсуд шавад ҳосил аз у.

(Мазмуни: Дил мақсадларни берувчи каъбадир, ғафил бўлма ундан, Дил атрофида айлан, тавоф эт, ундан мақсаднинг ҳосил бўлади.) Айтишларича Ҳиндда дафн этилган.

Хумоюн Ироқийнинг ёди. Машҳур шоирлардан. Хўжаста фаржом каломи фозиллар олдида ўзининг юксак қадр-қийматига эга. Шеърда ғариб ва дилпазир хаёллар қиларкан. Бу ғазал унинг латиф таъби натижасидир. Ғазал:

Шаб маро саҳар аз партави жамоли ту бошад,
Хушо он фироқ ки поёни он висоли ту бошад.
Ба дард мурдану лаб ногушудан беҳ аз он аст,
Ки нола кунаму мавжиби малоли ту бошад.

(Мазмуни: Туним сенинг жамолинг нури туфайли тонгга айланади, яхшидур ул фироқ ки охири сенинг висолингга айланади. Дард билан ўлишим ва оғиз очмаслигим, Нола қилиб, сенга малол келтиришимдан кўра яхшироқдир.).

Шоирларнинг энг малоҳатлиси мавлоно Восифийнинг ёди.

Машҳур шоирлардан. Ой ҳаракатлик муншийлар ва Уторид иззатлик дабирлар мавлоно ёзган иншо матнидан бош кўтара олмасдилар. Байт:

Хоҳад дилам иншон хатти ту ҳамагоҳ,
Инаст умиди дилам иншооллоҳ

(Мазмуни:

Дилим сенинг иншонг ёзувини истайди мудом,
Шудир дилим умиди худо хоҳласа.).

Ҳокимлар ҳамиша унга муштарий бўлиб, ғамхўрлигу риоя-
тини сира кам қилмасдилар. Аниқлик шнор таъби фазлу кам-
мол мажмуасини ўзида қамраган ҳамда тоза хаёлот ва янги
фикрлар яратувчиси бўлиб, назм денгизида чуқур шўнғир ва
маъноларнинг ажойиб дуру гавҳарларини териб чиқарди. Му-
аммо илмини етук эгаллаганди ва исм айтилмаган қийин
муаммоларни ҳам осонлик билан ечарди. Ҳофиз Султон Али
муфти¹ хизматлариким, дегандилар, хожа Аттор «Бобо» исмига
4 та муаммо айтганди, мулло Восифий исм зикрисиз дарров
ечди. Байт:

Мешанидам ки роҳати жони,
Чун бидидам ҳазор чандони.

(Мазмуни: Жон роҳатилигингни эшитувдим, кўрсам ундан ҳам
минг бор ортиқ экансан). Мулло Восифийнинг манави «Бобо
Дўст» исмига айтган муаммоси жуда яхши чиққан: Муаммо:

Ҳаргаҳ бидунам номи хушаш такрор,
Гуям ду-се бор ва боз гуям ду-се бор.

(Мазмуни: Яхши номини такрор этганда, икки уч бор ва яна
қайта икки (ни) — уч бор айтаман).

«Ду» уч бор айтилса «Бобо» ҳосил бўлади. Яна бир ҳисоб-
да бундан олти ҳосил бўлади, олтидан «сит» чиқарилса мақсад
ҳосил бўлади (Олтининг арабчаси «Сит», шу сўз ҳалиги учин-
чи ортиқча «ду»га уланса «Дўдў дўст» сўзлари чиқади. «Дўдў»
دو арабча бўлиб «бобо»ни билдиради.— И. Б.) Мавлоно
Котибий² эса айтишларича 400 та хос маънога эга ғазал ёзган
экан. Шу маънолардан биттаси қуйидаги байтда жой олган.
Байт:

Жонро садои теги ту аз ранжи тан раҳонд,
Овози об заҳмати бемор мебарад.

Мавлоно Восифий шу маъно татаббуъсида бешта ғазал айтган
ва сўз олмоси билан хос дурларга тешик солган. Ана шу ғазал-
ларнинг матлаълари бу ерда ёзилди. Матлаъ:

Гирифт теги ту бар ҳалқ роҳ рафтани жон,
Зи об тез гузаштан наметавон осон.
Чун бар сар аст теги ту натавон кашид оҳ,
Натавон бар зери об нафас доштан нигоҳ.
Музтариб гардам чу гардад дар гелуям теги бор,
Дар гелуи ҳар ки гирад об гардад беқарор.
Гуфти зи теги ман шаводохир жаҳон хароб,
Ори жаҳон хароб шавад оқибат зи об.
Аз тани хокй бар орад гард ҳар дам оҳи сард,
Тег бар дорва бо оби лутфи худ кун дафъи гард.

Ва Мулло Восифий ўша бешта ғазалга «Хамсаи мутаҳаййира» деб ном қўйган ва буни эшитган ҳасад аҳлини эса ҳайратга кўмган. Қотибийнинг ҳам «Шутур ҳужра»сига татаббуъ битган ва унинг ҳар байтида унсурлардан биттасини зикр этган. Қасида:

Бубанд бар шутур боду хоки ҳужраи тан,
Шутур дар оби фано рону ҳужра оташ зан
Бурун зи ҳужраи хокам чи суд як шутур об,
Ба ҳужра сад шутуроташ задаст боди фетан,
Шутур зи ҳужра равад ҳамчу бод зи оташи хашм,
Зи пас кашад шутур аз об хоки ҳучраи меҳан.

Бу фақир Жамшид мартабали шоҳ — Ҳумоюн подшоҳнинг мажлисига туҳфа учун бу қасидани маснуъ тарзда қилиб, ундан унсурларни ўз ичига олган бир рубоий чиқарган эдим. Ундан ҳам бир матлаъни маснуъ тариқида чиқарганман ва у матлаъ мақлуби муставий вазнида. Муаммо йўли билан ундан икки исм чиқади — бири «Моҳим» ва иккинчиси «Ҳумом». Татаббуъ эса ушбудир:

Че мекаши чу шутур обу хоки ҳужраи тан,
Шутур ба бад фитода, ба ҳужра оташ зан,
Че мекуни шутуру ҳужра баҳри оташу об,
Чу мебарад шутур бод ва хок ҳучраи тан.
Чу меравад шутуру ҳужраву об ба оташу бод,
Мағуй аз шутуру обу хоку ҳужра сухан.

Ҳалиги рубоий ва унинг матлаъси эса қуйидагилардир. Рубоий:

То ҳамроҳи оби дида лаъл фишон,
Аз оташ ҳавл дорам ин суз ниҳон.
Чун бод агар ҳамраҳ бар маҳ гардам,
Дорад хоки дараш маро дил ҳамон.

Мақлуби муставий матлаъ:

Ҳамраҳи оби лаъл ба амри маҳ,
Ҳавл дорам дарди маро дил деҳ.

Ва бу миншорий матлаъ ҳам маснуъ йўсинда қасидадан чиқади. (Бу ерда араб ёзувидаги қоидага суянилиб байтнинг биринчи сатри бир бутун ва иккинчиси яна алоҳида яхлит ёзилади. Зеро араб — форс алифбосида ўзидан кейин ҳарф бириктирмайдиган еттита ҳарф бор, таркибида улар мавжуд сўзлар бўғинлари ажратиб ёзилади, бу матлаъда эса шундай ҳодиса учрамайди ва сўзлар қўшилишига тўсиқ бўла олмайди. Буни ҳозирги алифбода кўрсатиш қийин.— И. Б.) Матлаъ:

Бе май нафасе ҳамнафасам нест касе,
Бе шишан май намешинам нафасе.

(Мазмуни: Майсиз бирон киши ҳамнафас (йўлдош) эмас, май шишасиз бир нафас ўтира олмайман.)

Ва Мавлоно Восифий бир муҳрдорга ҳам мадҳ ва ҳам ҳақорат сўзларидан таркиб топган жуда ажойиб шеърӣй намуна айтганлар.

Назм:

Ҳаст дар силсилаи султонӣ,
Муҳрдоре!ки надорад сонӣ...
Фахри офоқ² бувад э-у шуда фош,
Ҳаст эҳсонӣ вай аз айни маош...
Ҳаст у хайри башар³дар раҳи дин,
Ки набинӣ гиреҳ уро ба жабин...

(Тазкиранинг Тошкент нусхаларида шеърдан фақат уч байти, унинг Покистон нашрида 6 байти берилган. Шеърнинг I байтидан:— мурдор, 2- хари офоқ — дунё аро эшак, 3. Ҳез... сўзлари ҳам чиқади. Қаранг С. Айний. Восифий ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Нашр. дав. Тоҷикистон. Ст-о-бод, 1956; Восифий. «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Тошкент, 1976 й). Мавлоно Восифий Тошкентда дафн этилган.

Қози Бурҳониддиннинг муқаддас ёди.

Олийжаноблиги васф этилган ва фазилати билан танилган мавлоно эди. Бир неча вақт Карминада қозиликнинг олийжадр мансабида турди ва инсофу ҳақ йўлида адолат билан иш кўрди. Баъзан назм гавҳарларини ҳам сочган ва киноятомиз абётлар айтган. Бу матлаъси ўша маънодан хабар беради: Матлаъ:

Муқтадомен деб чиқардинг халқ ичинда яхши от,
Сен дегандек бўлмаса холиқ қошида на уёт.

Қабри ўша вилоятдадир.

Мавлоно Амир Нотиқий. Юқори мартабали саидлардан. Ёлғизлик либосида умр кечирган. Ҳеч қачон молу дунё учун биронинг миннатини кўтарган эмас. Вақтини асосан диний ишлар учун сарф қилган. Ва ниҳоят дарвишлар суҳбатининг жозибаси уни хожагон «силсилаи заҳаби»га илинтириб, ҳазрат Маҳдумий мавлоно Хожагий Қосоний сирлари муқаддас — уни ўз мутобаътига муқаййид қилганлар.

Назарга тушгулик шеърлари ва ёқимли гуфтори бор. Бу ғазал унинг ўшал малоҳатли гуфторидан намунадир. Ғазал:

Он дар мажлис сухан зи он зулф чун занжир кард,
Сурати ҳоли паришони маро тақдир кард.

Дониш омузе ки шарҳи сураи Юсуф намуд.
Мусҳафи руи дилороми туро тафсир кард.
Онки шаб афсона аз Куҳи ғами Фарҳод гуфт,
Аз ғам чун куҳу бори меҳнатам таъбир кард,
То зи модар омадам аз ҳажр ҳастам талхком,
Доя гӯё чошнии ишқам андар шир кард.
Оқибат чун Нотиқӣ сар дар паришонӣ ниҳод,
Ҳар ки дар зулфи ту гум сарриштаи тадбир кард.

Мазмуни:

Мажлисида занжирдек зулфи ҳақида сӯзлаган одам,
Аслида менинг бахти қаро аҳволимни баён қилди қўйди.

Юсуф сурасини шарҳлаган муллавачча, аслида дилором-нинг юзи мусҳафи (қуръон, саҳифа — И. Б.) ни тафсир қилиб берди. Фарҳоднинг ғам тоғидан ўша тунда афсона сӯзлаган киши, ғами тоғ бўлган, оғир меҳнат остида қолган менинг таъбиримни айтиб қўя қолди. Онадан туғилгандан бери айри-лиқ балосидан қўнглим (оғзим, дилим) талх, гӯё энагам сутимга ишқ ширасини қўшиб ичирганга ўхшайди. Оқибат Нотиқӣйдек бошини паришонлик (қоронғулик)ка қўйди, кимки зулфинг орасида тадбир ипи учини йўқотган бўлса.) Бу рубоийни ҳам унга нисбат берадилар. Рубоийнинг ҳар тўрт ташбеҳи ҳам яхши чиққан. Рубоий:

Хат гирди рухат ғолиягун силсила аст?
Ё руи ба Рум аз ҳабаше қофила аст?
Ё ояти ҳуснаст ба шаънат нозил?
Ё мусҳафи рухсори туро бисмила аст?

(Мазмуни:

Юзинг атрофидаги толалар мушк-анбар занжиримидир?
Ё Рум сари юзланган ҳабаш карвоними?
Ё ҳусн ояtimi шаънингда осмондан тушган?
Ё юзинг мусҳафига «бисмилло»ми?)

МИР ГИСУЙИ улуғ саидлардан ва кўплаб илмларни мутолаа қилган олимлардан. Ёндириб, куйдирувчи сўзлари бор. Бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Набуд ба кунжи меҳнати шаби ҳажр ҳамзабонам,
Ба жуз оташи фироқат ки забон зад ба жонам.

(Мазмуни: Меҳнат кунжида ўлтирганимда айрилиқ туни мен билан тиллашмади, фақат жонимни олов тили билан ялаб турган фироқинг ўтигина ҳамроҳ бўлди.)

ҲОФИЗ МЕРОСИЙ ҳазрат Убайдуллохонинг имоми бўлган. Бу хатиб еттида қироатда¹ қуръон қироатини адо эта олган. Китоба хатларини ҳам яхши нақш қилган. Тахаллуси Ҳифзийдир. Мана бу иккита байт унинг назарга тушган ашъоридан. Байт: (назм).

Даври хон онҳоки пинҳон жоми гулгун меҳўранд,
Гуша рафта зи дасти муҳтасиб хун меҳўранд.
Бода ҳамчун заҳри талху даррае мепичад чу мор,
Ман дар ин фикрам ки заҳру морро чун меҳўранд.

(Мазмуни:

Хон даврида гулгун майни яшириб ичувчи ул кимсалар,
Бир чеккага қочиб назоратчи қамчисидан қон ичарлар.
Бода худди аччиқ заҳар ва илонга ўхшаб даррадек ўралади,
Ўйлайманки ичувчилар ўша заҳару илонни бирга ютадилар.)

Ҳофиз Жомда туркманлар (қизилбошлар, 1528 й.— И. Б.) билан бўлган жангда шаҳодат шарбатини ичган.

МАВЛОНО ҚАМОЛИДДИН ЛИСОНИЙ кучли ва танилган шоирлардан эди. Яхши ва ёқимли абёти бор. Айтишларича, шеърлари унинг суҳбатига қараганда яхшироқ бўлган экан. Ашъорининг ниҳоят кўплиги жиҳатидан уларни бир ерга тўплаб ёзиш амри маҳол бўлган. Дейдиларки, агар бирор шоир уни устоз билиб ёки ҳурмат юзасидан уни қора тортиб келса, шеърий қораламасидан бир порасини ўша шоир тахаллусида ўқиш ҳуқуқи билан унга бахшида қилар экан. Мавлоно ғаройиб ҳолат ва кароматдан ҳам холи эмас экан. Бир куни шоир дўстлари билан сайру гаштак қилган ва кечки ўтириш тугагач, яъни овқатдан сўнг рози-ризолик сўраган ва соппа-соғ бўлишига қарамасдан, шу кечаси оламдан ўтган. Унинг ушбу ғазали кўп яхши ва ёқимли чиққан, шоирлар орасида машҳурдир. Ғазал:

Имруз паришонтар аз онам ки тавон гуфт,
Ва зи доғи жудой наченонамки тавон гуфт.
Бедодгарй панжа фуру бурда ба хунам,
Нагирифта ҳарифе раги жонам ки тавон гуфт
Жои мани дилхаста ба шакли нигаронам,
Аммо на ба шакли нигоронам ки тавон гуфт.
Ҳар навъ ки бошад бағамаш негузаронам,
Аммо на ченон мегузаронам ки тавон гуфт.
Гуфти ки бигу ҳоли дили хеш Лисоний,
Зи онсон нагирифтаст забонам ки тавон гуфт.

(Мазмуни: Бугун шу даража паришонроқманки айтиб бўлмас, жудолик доғидан шу ҳолатга келганманки айтиш даражасида

эмас. Бедодлик қонимга панжасини ботирди, душманним жоним томирини узиб олмагунча айтиб бўлмас. Мен дилхаста нпгронман, аммо уни ҳам тасвирлаб бўлмайди. Қандай бўлмасин ғамда умр ўтказяпман, аммо айтиб берарлик даражада эмас, таърифлай десам. Ҳолингни айт Лисоний, дединг, тилим шу қадар тугилиб қолганки, гапиришга иложим келмайди.)

МАВЛОНО ЛИСОНИЙ МАРВИЙнинг шеърлари шуҳрат топган ва сўзлари мазадан қуруқ эмас. Манави ғазали шоирлар тилида жуда машҳурдир. Ғазал:

Лайли ки зи хубони араб хайлу сипаҳ дошт,
Хона снѐҳй буд ки сад хонан снѐҳ дошт,
Бар рағми рақибон суи мо низ ниғаҳе,
То чанд тавон жониби ағѐр ниғаҳ дошт.
Ҳар жо ки дил аз наъли саманди ту нишон дид,
Дар ҳасрати боз омаданат чашм ба раҳ дошт.
Дар бохт ба меҳру маҳ руют шаби дигар,
Он ҳусну латофат ки шаби чордаҳ маҳ дошт.
Шуд кушта ба теғи ситами ѐр Лесонй,
Касеро нашуд он зумра ки гуяд че гунаҳ дошт.

{Мазмуни: Араб хубларидан сипоҳ-лашқари бор Лайлининг,

Юзта қора уйи бор эдиким, бу шунча уйларга бахти қаролник келтирарди. Рақибларга қарамасдан биз томонга ҳам нигоҳ ташла, ахир қачонгача ағѐр томон нигоҳ ташлайвериш керак. Қаерда дил саман отинг тақаси изини кўрса, қайта келишнинг ҳасратида йўлингга кўз тикканча қолди-ку. У тун юзнинг ой-қунига мот бўлди, ул ҳусну латофатга ким, ўн тўртинчи тунда чиққан ойдек.

Лисоний, ѐр ситами қиличидан ўлди, ҳеч ким, у нима гуноҳ қилди, демади.)

МАВЛОНО ҲАЙДАР ҚУЛУЧ кучли шоирлардан бўлиб, асли касби кулучапазликда ҳам ном қозонган пазанда киши экан. Бир куни ғазал битиб, амир кабир Алишер Навоий мажлисига олиб борибди. Бироқ ўзи ёзган шеърдаги маъноларни тушунтиришга ожиз қолиб, узрида манави матлаъни айтган экан. Матлаъ:

Чунон тутт сифат ҳайрони он онна руям,
Қи меғуям суҳан, аммо намедонам че меғуям.

{Мазмуни:

Тўти каби ул ойна юзликка ҳайрон боқаман,
Сўзлайману нима деяганимни ўзим билмайман!)

Шоир сайқал берувчи шу сўзлари билан мажлис аҳли дил

ойнасидан ғуборни кетказибди. Хат ва саводдан беҳабар киши эди, аммо бу ғазали хуш ва дилкаш чиққан. Ғазал:

Дило, Мажнун сифат халос зи қайди олам кун,
Раҳи саҳрои меҳнат гиру ру дар водни ғам кун.
Бо ҳар кас дустӣ карди шуд охир душмани жонат.
Ба худ гар нести душман бо мардум дустӣ кам кун.
Ба дарду доғи ноумидӣ даво аз кас мажуй, эй дил.
На изҳори жароҳатҳои худ, на ёди марҳам кун.
Чу дар хайли сағони ёр раҳ ёби, ғанимат дон,
Намегуям канор аз суҳбати ёронӣ ҳамдан кун.
Манол аз сустии аҳди бутони сангдил Ҳайдар,
Асоси ақл барҳам зан, бано и ишқ маҳкам кун.

(Мазмуни:

Эй дил, Мажнундек, олам тутқунлигидан қутул,
Меҳнат саҳросига йўл олу юзингни ғам водийсига қарат.
Дуч келган билан дўст тутиндинг, охир жонингга душман бўлди,
Ўзингга душман бўлмасанг, одамлар билан дўстликни кам қил
Дардинга, умидсизлик доғига одамлардан даво излама, эй дил,
Жароҳатинг изҳорию, дору-дармон, марҳамни ҳам дема уларга
Ёрнинг итлари тўдасига йўл топсанг ғанимат бил,

Иўқ, яхши дўстлар суҳбатидан ўзингни четга ол демоқчи-масман. Тош бағир санамларнинг аҳди бўшлигидан нолима Ҳайдар, Ақл пойдеворини бузиб ташла, ишқ иморатини мустаҳкам қил). Мавлоно Ҳайдар кулuch аскарликда Комрон подшоҳнинг бахт келтирувчи йиғинига етишибди. Подшоҳ:— Не мазҳабдасан?— деб сўрабдилар. Ҳайдар Кулuch қуйидагича жавоб берибди, матлаъ:

Тариқи мазҳаб аз риндони бо машраб чи мепурси,
Ту аз риндон зи машраб пўрс аз мазҳаб че мепурси.¹

(Мазмуни; Машрабвор риндлардан мазҳаб йўлларини сўрайсанми? Сен риндлардан машраблик ҳақида сўра, мазҳабни нега сўрайсан?)

Шу беқайдларча жавоби сабабли подшоҳнинг ҳурматини қозонмабди.

МАВЛОНО СОЛИҲ солиҳ кишилар жумласидан бўлган. Кунлардан бирида йўли қайсидир шаҳар томон тушибди ва бир қитъа битиб, шаҳар катталаридан бирининг ҳузурига борибди. Бироқ, ҳалиги одам шоирга илтифот дастурхонини очмабди. Уша қитъасини яна бир бошқа кишига элтибди, у ҳам димоғдорлик қилибди. Хуллас кимга олиб бормасин ҳаммалари ҳам

шундай муомала қилаверишибди. Бир куни шаҳар улуғлари йиғилиб қолишиб, гапдан гап чиқиб, ўтирганлардан биттаси, бир шоир менга битта қитъа тақдим этувди,— деб қолибди. Қарашса шу нарса аён бўлибдики, шоир битта қатъани кўтариб, барча пулдор кишилар олдига олиб бориб чиққан экан. Йиғиндаги бу ҳангомадан Солиҳ ҳам хабар топибди ва дебди. (Қатъа:

Байти чаннат бод бар ман Солиҳй, дигар ҳаром,
Гар кашам бедодй ва гуям барои сим байт.
Гар бувад ҳар байти ман бор номи сад кас айб нест
Зи онки аз сад кас нашуд ҳосили баҳои ним байт

(Мазмуни: Жаннат менга энди ҳаром бўлсин Солиҳий, бедодлик тортиб, пул учун байт айтсам агар. Агар ҳар байтим юз киши номига бўлганда ҳам айб эмас эди, чунки юз кишидан ярим байтнинг ҳам баҳоси унмади-ку!) Бунини эшитган катталар кечиримга оғиз очиб, узр асносида шоир қадрини оширишга ҳиммат қилибдилар.

Қайсидир шоир ҳам айнан шу мазмунда яхши бир шеър айтган экан. Қитъа:

Духтарони ки бакри фикри мананд,
Ҳар якеро ба шавҳаре додам.
Онки кобин надод анин буд,
Зи он гирифтам ба дигаре додам

(Мазмуни: Фикрим бокираси (ижод меваси) бўлмиш қизларнинг. Ҳар бирини биттадан эрга бердим. Куёвларнинг қалин бермагани ишга яроқсиз экан, ундан чиқариб олдим бошқа бировига сотдим).

МАВЛОНО КАМОЛИДДИН АЛИ ФАЙЗИЙ Хуросонга қарашли Чинобод қишлоғидан. Машҳур шоирлардандир. Фуруъ ва усулларни эгаллаган киши эди. Мавлоно Абдулғафурнинг пурзур шогирдларидандир. Ҳазрат мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Ружийга иродатлик нисбати бўлган. Яхши шеърлари бор. Гўё рангин маънолар бирламчи нур маконидан онинг хотирига ёғилиб турган, шу сабабли сўзлари мақоми баланд ва маънолари дилписанд воқеъ бўлган. Унинг ушбу ғазали кўп яхши ва жуда ёқимли чиққан, ундан икки байти битилди. Назм:

Мую шудаам ба хатти мишкин рақами у,
Ку бахт ки оям ба забони қалами у.
Мажнун ба раҳи ишқ зи сар карда қадам рафт,
Дорам мани саргашта қадам бар қадами у.

(Мазмуни: Унинг мишкин рақам хати билан бир қилдек бўлдим, қани ул бахт ки қалами тилига келсам. Мажнун ишқ йў-

лида бошдан оёқ ясаб юрди, мен саргашта ҳам унинг босган изидан бораяпман). Манави қитъани эса мавлоно Ҳилолий ва Зилолийлар учун айтган. Қитъа:

Зилойро бо он каж таъби дигар,
Намедонам ки улфат аз кужо ҳаст.
Ҳамона баҳри қатъи ростихо,
Ду каж боҳам чу миқроз омада рост.

(Мазмуни: Зилолийнинг анави яна бир каж таъб билан, билмайман улфатлик ҳаваси қаердан қўзғади экан. Тўғриликлари қирқиб ташлаш учун, икки каж (эгри) биргаликда бир қайчини ташкил қилибдилар). («Кажкорд» форсчада «қайчи» — И. Б.) Манави матлаъ ҳам унинг дилкаш сўзларидан. Матлаъ:

Баланд мартаба зи ин хоки остон шудам,
Ғубори куи туам гар бар осмон шудам.

(Мазмуни: Ул остона тупроғи бўлганим учун баланд мақомга эришдим, аммо, учиб осмонга чиққан бўлсам ҳам ўша-ўша кўчанг чангининг бир гардиман).

МАВЛОНО ТОЛЕЪИЙ ўзининг ўқчилик касби билан эл-юрт орасида танилган бўлиб, қаерга борса баланд маънолар ва дилписанд сўзларини элтиб, уларни тўғри таъбидан ўқ учидек ўткир бир суратда намойиш этаркан. Манави матлаъси ҳазрат Махудмийнинг ушбу матлаъсига татаббуъ сифатида яхши чиққан. Биринчи матлаъ:

Ҳуққан лаъли ту аз жавҳари жон сохтаанд,
Коми ҳар хаста дар он ҳуққа ниҳон сохтаанд.

(Мазмуни: Лаълинг қутиси (оғзинг — И. Б.) ни жон гавҳаридан ясаганлар, ҳар хаста дилнинг коми (истаги, оғзи — И. Б.) ни ул қутида яшириб қўйганлар)

Жавоб:

Ҳуққан лаъли бутонро на зи жон сохтаанд,
Балки жонро зи лаби лаъли бутон сохтаанд.

(Мазмуни:

Санамлар лаъл қутисини жондан ясамаганлар,
Балки жонни санамларнинг лаъли лабидан ясаганлар.)

Айримлар бу матлаъни бошқага нисбат берадилар. Мавлоно Тoleъийнинг мусиқадан ҳам хабари бўлган. Ушбу матлаъга жуда яхши куй басталаган. Матлаъ:

Чашми ман, эй маҳвашон, баҳри шумо маскан аст
Мардуми чашми манид, пеши шумо равшан аст.

(Мазмуни:

Эй ой юзлилар, кўзларим сиз учун маскандир,
Кўзимнинг қорачиғисизлар, сизга бу равшандир.)

ДАРВИШ ҲОШИМИЙ САМАРҚАНДИЙ истараси иссиқ
ва эътиқоди қаттиқ дарвишлардан бўлган. Ҳаммомгарчилик
соҳасида ҳам шуҳрат топган. Шеърнат соҳасида эса айниқса
мухаммасни яхши битган. Бир куни шайх Хожагий Косоний-
нинг — сирлари муқаддас бўлсин — шариф мажлисида бир му-
хаммас ўқиб бераётган экан, иттифоқо, ўша ўтиришда, аслида
шайх Хожагийга нисбатан эътиқод ва муридлик шарафидан
қайтиб, ҳозир эса ўзини мўътақидлар жумласидан кўрсатиб
ўтирган бир ноқобил мурид ҳам қатнашаётган экан, дарвиш
Ҳошимий мухаммасининг мана бу жойига келганда, Мухаммас:

Онҳо ки дар тариқи вафоат набудаанд,
Худро чаро ба ишқи ту содиқ намудаанд.
Хуб аст агар чунончи намуданд будаанд,
Халқе забон ба даъвои меҳрат гушудаанд,
Эй ман ғуломи онки дилаш бо забон якист,—

(Мазмуни: Вафодорлигинг тариқида бўлмаганлар, нега ўзла-
рини сенинг ишқингга содиқ қилиб кўрсатадилар. Яхши бў-
ларди агар ўзларини қандай бўлса, шундай кўрсатсалар. Халқ
сенинг меҳринг даъвосини қилиш учун тил очдилар, мен тили
билан дили бир одамнинг қулиман) — ҳазрат Махдумий қат-
тиқ ҳаёжонга тушибдилар ва уни (Ҳошимийни. И. Б.) ўзига
мақбул кишилар қаторига қўшибдилар.

Шайх Жамолнинг муқаддас ёди.

Ҳинд ўлкаси шоирларидан. Уша юрт султонлари у билан
катта эҳтиром ва иззат-ҳурмат заминида муомала қилганлар.
Шайхни ҳикмат ва кароматдан қуруқ деб билмаганлар.

Бир куни подшоҳ шайх мулозаматига келган. Шайхнинг боғ
ўртасида олий бир иморати бор экан. Шайх ўша куни иморат
томида юрган экан ва султон келаётганини кўриб қолибди-да,
ерга юмшоқ нарсалар тўшанглар, деб буюрибди. Подшоҳ шайх-
ни том тепасида кўриб турган ҳолатда, у ўзини султон истиқ-
болига ташлабди. Шайх ерга тушибди-ю, бироқ оёғи таги юм-
шоқ бўлганидан, ҳеч ери лат емай, дарҳол ўрнидан туриб,
мулоқотга ошиқибди. Подшоҳ эса бунини шайхнинг одатдан
ташқари ишларига йўйибди. Шундан кейин подшоҳнинг эъти-
қоди янада ошибди ва эъзоз-икромига яна иззат-икром қўшиб-

ди. Шайхнинг сўзлари кўнглини очувчи ва шакар сочувчидир.
Бу матлаъсининг шуҳрати бор. Матлаъси:

Моро аз хоки куяш пирохонест аст дар тан,
У ҳам зи сейли мужгон сад чок то ба доман.

(Мазмуни: Эгнимизда куйи тупроғидан бир кўйлак бор, у ҳам мужгон ўқидан этагига тушгунча юз еридан илма-тешик.)

НОДИРИЙ САМАРҚАНДИЙ асрнинг нодир шоирларидан.
Ширин ва тотли сўзлари бор ва манави икки байти шоирлар орасида севилиб тилга олинади. Назм:

Банда шавам он қадду рафтарро,
Ваҳ че хироменст қадди ёрро,
Сун харобот гузар Нодирӣ,
Дар сари май кун сару дасторро.

(Мазмуни:

Ёрнинг қадди намунча бўй тортиб турибди,
Банда бўлай қадду кўринишига,
Харобот томон йўл сол Нодирӣ,
Май бошида гаров тик бошу саллангни).

МАВЛОНО НАСИБИЙ АНДИЖОНИЙ хушгўй шоирлардан ва фазилатлар насиб этган бахтли инсонлардан бири бўлган. Бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Ба зулфи печ-печаш шона то дандона мебояд,
Зи ғайрат ҳар тараф девонае занжир меҳояд.

(Мазмуни:

Урам-ўрам сочини бир тўп қилиб тараш лозим,
Ғайратга келиб ҳар тарафдан бир телба занжир тишлагуси).

ДАРВИШ ЖАМОЛ ҚАЛАНДАР қарилик ёшига етгунча ёлғизлик кўчаси ва танҳолик гўшасида сайру-сайронлар қилган. Унинг манави матлаъси ҳам айнан шу маънони айтиб турибди. Байт:

Санги тағбанди қаландар кештин тажридро,
Аз пейи таскин ба баҳри бенавои лангар аст.

(Мазмуни: Қаландар сандалининг тоши ёлғизлик кемасига, саргардонлик денгизида салгина тасалли бўлсин учун бир лангардир)

ДЕВОНА НИШОБУРИЙ мўътабар шоирлардан ва муқар-
рар хуштабълардан. Чиройли байтлари ва гўзал шеърлари
бор. Бу ғазали бўлса шоир ҳолу аҳволидан гувоҳлик бериб ту-
рибди. Ғазал:

Эй зи хатти анбар афшонат муаттар мужмара
Ҳасрати чашми ту дорад дар Хито(й) оҳу барра
Ҳар сиришкери ки хуноби жигар ҳамроҳ нест.
Пеши саррофи хирад сим аст, аммо, но сара,
Бар сари роҳи хиёлат хонаҳон дидаро,
Мекунам ободу месозам зи мужгон панжара.
То абад бар оташи ишқи ту хоҳад сухтан,
Аз жигарҳо уёду аз дилҳо и пурхун мижмара.
Гар ҳавон суф дори тан бинсҳ баржандара.
Аз либоси даҳр чун Девона бо шоле бисоз,

(Мазмуни: Эй, анбар сочувчи, хатинг (лаб устидаги сабза —
И. Б.) — дан оташдон муаттар бўлган ёр, Хитойда кўзинг ҳас-
рати билан юрибди оҳу боласи. Бағир қонига ҳамроҳ бўлма-
ган ҳар бир кўз ёши, ақл саррофлари олдида кумушдиру аммо,
қиймати пастдир. Хиёлинг йўли бошида туриб дида хонала-
рини, ювामан, ҳозирлайман ва киприклардан дераза ясайман.
Мангуликка ишқинг оташида куяжак, бағирлардан уд ва қон-
ли юраклардан эса оташдон. Даҳр либосидан, Девона, бир шол
тўнга кўникавер, сўф (ийлик) ҳавасинг бўлса жулдур кийимга
рози бўласан-да ахир).

Дейдиларки, бир киши ҳазрат Мулло (Жомий)дан Самар-
қандга туҳфа ўрнида олиб бориш учун бир ғазал илтимос қи-
либди, ўшанда мулло мазкур ғазални тавсия қилган эканлар.

МАВЛОНО ҚАТИЛИЙ мўътабар шоирлардан. Маснуъ қа-
сидалар айтишда машҳур ва кучли бўлган. Ҳазрат Убайдулло-
хон мадҳида бир ажойиб қасида битган бўлиб, унинг қуйидаги
мақтаъси мақтови тилларга тушган. Мақтаъ:

Касе ба назми Қатилий назар намеафканад,
Ба даври адли ту гавҳар бо хок яксон аст.

(Мазмуни:

Ҳеч ким Қатилий шеърига назар солмайди,
Сенинг адолатли даврингда гавҳар билан тупроқ бир хил
қийматга эга.)

(Бу ерда иккита маъно бор. Биринчи — давринг шу даража
адолатга тўлаки, ҳамма тенг яшайди, фаровонлик; иккинчиси
эса — даврингда қимматбаҳо гавҳар ҳам, яъни менинг дурдона
шеърим ҳам, арзимас қаро тупроққа тенг бўлди.— И. Б.)

МАВЛОНО АҲМАДИЙ Хуросон хуштабъларидан. Табиатида ҳазлу мутойиба туйғуси кучли бўлган. Ҳирот улуғлари унинг ширин суҳбатини ҳавас қилишаркан. Мавлоно бу аъёнлар билан ҳазил — мазах қилиш даражасида экан. Амир кабир Алишер ҳазрат хожа Абдулла Ансорий мозори шайхлигини қабул қилганларида шу муносабат билан айтган матлаъси бундур:

Эй, мири кам июноту бисёр нози ман,
Козургаҳию шайхи алоқа дарози ман.

(Мазмуни Эй кам июнотли ва нози кўп амирим, козургаҳлик ва салласи учини елкадан узун ташлаган шайхим).

Муллонинг ёқтирган бир дўсти бўларкан, бир куни у чумчуқ ўйнаётган пайтда, тилини чумчуқ оғзига тиқибди, Аҳмадий шу сабаб билан айтган экан, рубой:

Эй забони ту дар даҳони жуғук,
Ва зи забони ту зинда жони жуғук.
Мардумон волаи жуғук шуданд,
Аҳмадй волаи жавони жуғук.

(Мазмуни:

Эй тилини жуғук оғзига тиққан дўст,
Ва тилингдан жуғук жони ҳаёт топган ёр.
Одамлар жуғук шайдоси бўлмиш
Аҳмадий эса жуғук ёшнинг шайдосидир.)

Мавлоно Аҳмадийнинг бошқа яхши шеърлари ҳам бор ва бу байти шу жумладандир. Байт:

Огаҳ нан аз нолаи шабҳо н асирон,
Фарёд аз ин хоби гарони ки ту дори.

(Мазмуни: Асирлар тунидаги ноладан ҳеч хабаринг йўқ, дод бу сени элитган карахт уйқу дастидан.)

Мулло ёнғоқ ейишга жуда ўч бўлган, натижада ич оғриқ касалига йўлиқиб, оламдан ўтган.

МАВЛОНО ФАРДИЙ Турбат¹ вилоятдандир. Кўп фазилатлари бор экан, Ҳазрат Мулло Жомийнинг манави шариф матлаъсига яхши татабуъ ёзган. Матлаъ:

Аз хор-хори ишқи ту дар сино дорам хорҳо,
Ҳар дам шукуфта бар захм зи он ҳорҳо гулзорҳо

(Мазмуни:

Ишқнинг санчиқларидан синамда тилимлар бор,
Яра устида доим ўша тилимдан гулзорлар очилмиш.).

Татаббуъ:

Гул-гули туро аз тоб меафрухта рухсорҳо,
Ва зи ҳасрати ҳар гул маро дар дили шикаста хорҳо.

(Мазмуни: Қизил рангингни иссиқ тафтидан ёндирмиш ёноқлар, ҳар бир гул ҳасратидан шикаст дилимда санчиқлар бор.)
Ва қози Ихтиёрнинг вафоти таъриhini яхши айтган. Таърих:

Эй мир ки дошт халқ номус аз ту,
Рафти-ю жаҳонӣ шуда маъюс аз ту,
Торихи вафоти ту чи гӯяд Фардӣ,
«Эй зубдан аҳли фазл афсус аз ту».

(Мазмуни: Эй мир ки, сендан халқ уяларди, кетдинг ва халқни маъюс қилиб кетдинг. Фардӣ вафотинг таърихин не десун, «Эй фазл аҳлининг қаймоғи афсуски энди йўқсан».)

ҲОФИЗ ҚАМОЛ ТУРБАТИЙ Ҳофиз табибнинг ўғли. Тибилмида жуда моҳир эди. Шеърлари хуб ва гуфторлари марғуб намоён бўлган. Табибларга доимо ҳазил — мутойиба қиларкан, отасини ҳам бундан қуруқ қўймас экан. Камол Турбатийнинг яхшигина қитъалари бўлиб, бу қитъаси жуда машҳурдур. Қитъа:

Лофи ҳикмат зада жамъи-ю бадишон акнун,
Халқро турфа сару кор баҳоком ўфтод.
Қосим, Бахши-ю Абдулаъли, Абдулрахмон,
Марг аз ин жумла че дар хосу че ом ўфтод.
Дигаре Ҳожи Туршизӣ томеъ ба мисл
Гар харе хаста шавад у дар тамаъ и хом ўфтод.
Ҳама ҳастанд кунун қотилу пайи йўми аммо,
Зи он миён Ҳофизӣ дил сухта бадном ўфтод.

(Мазмуни:

Барчаси табиблик лофини урур ва уларга бугун,
Бахсизликдан халқнинг иши ажаб бир йўсинда тушиб турибди
Қосим, Бахший, Абдулали, Абдулрахмон,—
Булар бариси сабабли турли тонфа халқ орасида ўлим шарпаси ораламиш.
Яна бири Ҳожи Туршизий-тенги йўқ таъмагир,

Агар бир эшак касал бўлса, у хомтамаллик қилади (ёки эшак териси таъмасига тушади — И. Б.) Барчаси аслида қо-

тилку, аммо дуои хайр умидида юришибди, фақат шу орада
Ҳофизи дил сўхтагина бадном бўлиб қоляпти).

МАВЛОНО НАВИДИЙ ТУНИЙ наққод (давлат томони-
дан чиқарилган ҳамда сохта пулларни текшириб юрувчи —
И. Б.) лик амали билан танилган. Олам-атрофини кезиб чиқиб,
кемаю — қайиқда кўп юрган, денгизлар оша сайру — гаштлар
қилган. Шеърлари обу-тобида. Бу дур сочувчи матлаъ унинг
гуҳар нисор қилувчи хотири денгизидандир.
Матла:

Ба хўлқи ташнаи мо теги ёр жо карда,
Худо ажаб дам обе насиби мо карда.

(Мазмуни: Ташна томоғимизда ёрнинг шамшири жой топмиш,
худо ажаб бир вақтда обдор нарсани бизга насиб айламиш).

МИРЗО ИБРОҲИМ ЖОНИЙ Бобур подшоҳнинг амирлари-
дан бўлган. Бобур подшоҳ андижонликларга кўпроқ эътибор
қиларкан. Мир Иброҳим қанчалик жон куйдирмасин хизматига
яраша қадр-қиймат топмабди. Шунда йўналиш жиловини Ҳи-
рот томонга бурибди ва йўлда мана бу матлаъни битиб, под-
шоҳга юборибди. Матлаъ:

Ёрға жон чектим, аммо ёр жони бўлмадим,
Айладим азми Ҳири чун андижоний бўлмадим.

Бу сўзлар Бобур подшоҳнинг ҳумоюн қулоғига етиб, илти-
фот орқасидан бўлиб, уни аскарлар орасида бахтиёру шодмон
қилибдилар.

МАВЛОНО НОМИЙ хожа Абдулла Марворид¹нинг қарин-
дошларидан. Муסיқада кучли эди. Ҳазрати Хондгор² — давлa-
ти абадий турсин — Озарбайжонни фатҳ этганларида мулло
Номийни сийлов тариқасида Румга³ олиб кетганлар. Бу мат-
лаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Зи тоби оташи ҳижрон чунон гудохт танам,
Ки тан шуд ахгару хокистар аст пираҳанам.

(Мазмуни: Айрилиқ ўти иссиқлигидан таним шу даража ёнди-
ки, Таним чўғга айланиб, кўйлагим куйиб кул бўлди.)

МАВЛОНО ОГОҲИЙ огоҳ шоирлардан ва қалби ҳақиша
уйғоқ хуштабълардан эди. Хожа Хусрав Деҳлавийнинг «Баҳ-
рул — аброр» қасидасига татаббуъ ёзиб, унда Ҳирот аҳлидан
ҳар бирини ўз ҳолю — аҳвол ва кирдорига яраша зикр этган.
Юқори ҳасаб ва олий насаблиликда танилган Мир Муҳаммад
Юсуф мулозимликни илм билан шуғулланишдан устун қўйиб,
илм ва ҳикматни хизмат белгисини билдирувчи нақора ва бай-

роқ билан алмаштириб, хизмат камарини белига боғлаб, Ҳирот ҳокимининг мулозимлари қаторида юмуш бажариб юраркан ва у ҳақида Огаҳий ўз китобида шундай ёзган, байт:

Жилди мусҳаф кандаву чарми нақора сохта,
Мешавад маълум аз ин к-у ёғни пайгамбар аст.

(Мазмуни: Қуръон чарм муқовасини қўпориб, ноқорага қоплаган, Бундан маълум бўладики, у пайгамбар душманидир.).

Ҳокимлар шу ҳажви учун Огаҳийнинг тилини кесганлар. Айтишларича, ўзи аслида Огаҳийнинг тили сал узунроқ бўлиб, учини кесганларида қайтанга калолати кетиб, бурро гапирадиган бўлибди ва гўё қуйидагига мос иш юзага келган. Матлаъ:

Ҳар неку бадй к-дар шумор аст,
Чун дар нигари салоҳи кор аст.

(Мазмуни: Ҳар бир яхши — ёмон ишнинг, қарасанг бир томондан фойдаси чиқиб қолади.).

Мазкур воқеага боғлаб ўзи ҳам айтган, мисраъ:— Забон бурид чу шамъам вале забона фузун шуд — Шамдек тилни қирқди, лекин алангаси яна ошди.

Ва асарида ўзини ҳам ёд этиб, шундай деган, Мақтаъ:

Огаҳий пир, асо дар дасту нақрас дар қадам,
Онгаҳ уро масҳияш дар пову масхе дар сар аст.

(Мазмуни:

Огаҳий кексайган, қўлида ҳасса ва оёғида шиш,
Гўёки оёғида маҳсиси ва бошида масх).

**УЧИНЧИ ФАСЛ ФАҚИР АЛАР МУЛОЗАМАТИНИ ҚИЛМАГАН,
КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТМАЙ БУ ДУНЕДАН КЕТГАН ВА БУХОРОДА
ДАФН ЭТИЛГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА.**

Қамолиддин Зиёийнинг муқаддас ёди.

Равшан фикрли ва сўзга ҳам сайқал берувчи ўсмир бўлган. Дарвишларнинг атрофидан узоқлашмас экан. Яхши маъноларни ёқимли иборатлар билан юзага чиқараркан. Дилни алангалатувчи ўтли сўзлари бор. Ва бу ғазали халқ орасида машҳур бўлган, нафсиламрини айтганда яхши ҳамдир. Ғазал:

Ваҳ ки дилам кабоб шуд зи оташи бевафоят,
Сухт. маро бо ҳар касе гарми ошноият.

Банд зи банди ман чудо гаштаву ҳар ғаме зи ту,
Мекашадам жудо-жудо хосаи ғами жудоят.
Дил ба каманди беҳудй суй ту мекашад маро,
Эй шуда шуҳраи жаҳон қиссаи дилрабоият.
Шайх ту пок домани лек ба чашми мо бувад,
Қам зи палоси майкада хирқаи порсоият.
Хотири нозуки ту чу карде ба айшу хурраим,
Ҳеч ажаб набошад а-р нест ғами Зиёият.

(Мазмуни: Воҳким, бевафолигинг оташидан дилим кабобдир, ҳар ким билан қизгин ошнолигинг ёндирди мени. Танам ҳар банди бир-биридан жудо бўлди, сенинг эса қандай ғаминг бўлса сендан йироқлашди, жудолигинг ғамини хос ҳолда алоҳида-алоҳида тортмоқдаман. Дил беҳудлик боғи билан мени сен томон тортмоқда, эй дилраболик қиссаси жаҳон аро ёйилган ёр. Эй шайх, сенинг этагинг тоза, лекин бизнинг кўзимизга ўша порсолик тўнинг майхона палосидан кам бўлиб кўринади. Айшу хуррамлик қилган нозук кўнглингда ҳеч ажаб эмас агар Зиёингга нисбатан ғаминг бўлмаса).

Му матлаъ ҳам яхши чиққан. Матлаъ:

Ғами ниҳони маро наъли тоза шуд ғаммоз
Аз ин бурида забон, кош менуҳуфтам роз.

(Мазмуни: Яширин ғамимни ошкор этди чақимчи,
Шу сабаб тилимни кессаму қанийди сиримни бутунлай яширсам).

МАВЛОНО СИДҚИЙ Мир Шодий Жуйборийнинг¹ ўғли. Аҳду меҳрида содиқ ёшлардан бўлиб, кишилар билан яхши садоқатлилиқ риштасини боғлаб яшаган. Бу матлаъ унинг шеърларидан. Матлаъ:

Лаби майгуни соқй ханда бар тақвошиорон зад,
Ба ғамза жисми масташ роҳ бар шаби зиндадорон зад.

(Мазмуни: Соқийнинг майгун лаби тақводорлар устидан кулди, маст жисм ғамза билан зоҳидлар тўнига чанг солди).

МИРЗО МАЛОЛИЙ уйшун қабиласидандир. Убайдуллохоннинг яқин мулозимларидан бўлган. Ёшлигида вафот этган. Манави матлаъсини Мирзои Қотил учун айтган экан. Матлаъ: Боз меҳоҳам ба як ошиқкуше моил шавам.

Дилбарон ҳастанд, аммо, бандан Қотил шавам.

(Мазмуни: Яна бир ошиқ ўлдирувчига моил бўлишни истайман, дилбарлар кўп, аммо, Қотилга банда бўлмоқчиман).

МИРЗО ҲИНДУ ўзбек амирзодаларидан ва ҳазрат Убайдуллохоннинг яқин кишиларидан бўлган. Мисраъ:

Эй ман ва туркони ҳама ҳиндавий ту,

— Эй мен ва сенинг барча ҳиндавий туркларинг.

Бу матлаъ унинг донг таратган сўзларидан. Матлаъ:

Эи май ба пири ман қуввати фаравон аст.
Суроҳни майи гулгун асои пирон аст.

(Мазмуни:

Майдан менинг кексалигимга кўп қувват етади,
Гулгун май кўзаси қарилар қўлидаги ҳассадир.

МИРЗО ҚОИЛИЙ амир Туйумнинг ўғлидир. Бу қитъани ўз хужраси таърифида айтган. Қатъа:

Қонлий аз барои жононаш,
Соҳт ин ҳужраро ба сад ихлос,
Ҳар ки омад дар ин хужаста мақом,
Гашт аз меҳнати замона халос.

(Мазмуни: Қоилий жононаси учун, бу хужрани юз ихлос билан қурди. Кимки бу хўжаста мақомга кирибди, демак замон меҳнатидан қутулибди).

Айни ёшлик пайти ўткинчи жаҳонни тарк этган. Бухоронинг Хиёбон мавзуидаги мазкур амир Туйум қабри бошида дафн этилган.

МИРЗО ҚУИЙИ* мазкур хон (Убайдуллахон — И. Б.) нинг туғчисининг ўғли. Яхши табъи бўлган. Сўзамоллик майдонида назм байроғини қилпиратган. Ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Бар ҳар замин ки пой ниҳад гулруҳи жабини,
Буи беҳишти аъдан вазад эи он гул замин.

(Мазмуни: Гул юз, гул манглай қаерга қадам қўйса, жаннат боғларининг ҳиди эсиб келади ўша гул тупроқдан.)

МИРАМ СИЁҲ Хуросондандир. Фазилатсиз бўлмаган. Кўп вақтини ҳажвий шеърлар ёзиш билан ўтказган. Бир куни тақрибан ушбу ғазалини ҳазрат Мулло (Жомий) арзига етказибди. Ғазал:

Сухбат ғанимат аст бикаш жоми салсабил,
Нақди ҳаётро нашуда ҳеч кас кафил.
Як хуб аз қабилаи хубон вафо накард,
Ҳар жо ки бувад сангдилӣ бувад аз ин қабул.
Аз душмани заиф битарс ва қавий шумор,
Аз ваҳми пашша хоб наояд ба чашми фил.
Мебош бетамъе ки азизи жаҳон шави,
Дидам баса азиз ки шуд аз тамаъ залил.

*Мирзо Қуий — Ҳиндистон ва Англия нусхаларида Алвоний, Аволий тарзида келган.

Мирам, зи дасти лолауъзорон ба тарафи боғ
Бистон ту жоми бода ва бигузор қолу қил.

(Мазмуни:

Суҳбат ғаниматдир, жаннат сувини сипқор,
Ҳаёт нақдига ҳеч ким кафил бўлган эмас.
Хублар қабиласидан бир хуб ҳам вафо қилмади,
Қаерда бағритошлик бўлса шундай бўлади-да.
Ожиз душмандан қўрқ ва уни кучли деб бил,
Пашша ваҳмидан филнинг кўзига уйқу келмай чиқади.
Таъма қилувчи бўлма, агар жаҳонда азиз бўламан десанг,
Кўплаб азизларни кўрдимки, тамаъ сабаб бўлмишлар паст.
Мирам, лола юзлилар дастидан боғ ичра
Қўлингга май қадаҳи ол ва кеч бу бекорчи шовқиндан).

Шунда ҳазрати Мулло, шундай бир шеър айтишга кучи келадиган кишининг ҳажвга майл билдириб юриши хайф, дебдилар. Мирам Сиёҳ дебди:— Қанчалик яхши айтмайин, барибир маҳдумлар мақомига ета олмайман. Шунинг учун ҳозирги ҳолатимда шундай бир жойни эгаллаб сўз айтмоқдаманки, бу ерга эса ҳеч ким яқинлаша олмайди. (Сўз ўйини, яъни биринчидан ҳажв ёзиш ёмон нарса, ҳеч ким бу майдонга келмайди, иккинчи маъноси, ҳажвни менчалик ҳеч ким айта олмайди — И. Б.).

БИРИНЧИ БОБНИНГ ТҮРТИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИНГ МУЛОЗИМАТИНИ ҚИЛМАГАН, КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТМАЙ ВАФОТ ЭТИБ КЕТГАН ВА БУХОРОДАН БОШҚА ЕРЛАРДА ДАФН ЭТИЛГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА.

Шайх Имодиддин Фазлуллоҳ бин хожа Алоиддин Али бин хожа Камолиддин Нейматулло Буздошободий ат-Тусийнинг муқаддас ёди

Жаноб шайх Ҳожи Муҳаммад (Хабушоний)нинг улуғ халифаларидан.

Шайх Муҳаммад Хабушоний воқеада кўрибдиларким, бир лочин алар қўлига келиб қўнибди ва қиёфаси оламга ўшар, номи шаҳбозхўр эмиш. Воқеадан сўнг ходим шайх арзига, бир ёш йигит мулозамат учун келганини, етказибди. Шайхнинг йигитга назари тушиб, қарасалар ўша тушдаги лочин кўриниши намоён бўлибди ва ўша суҳбатдаёқ сайд қилинибди. Инобатдан кейиноқ хилват мужоҳадасига топшириқ олибди. Нафис нафсини хилват қолибида мужоҳадага машғул қилиб, зикр сайқали билан дил ойнасини руҳонийлар қуршовида шундай тип-тиниқ қилибдики, ул қалб ойнаси яширин сирлар ва илоҳ-

нинг кўринмас нурларининг кўриниш жойига айланган ва етти хил атвор (ҳар хил ёмон хислат, жузъий камчиликлар — И. Б.) йўлини ўн икки кунда босиб ўтиб, ўн тўрт кунлик ойдай улуғлик вилоти уфқида балқиб чиққан ва осория, афъолия, сифатия, зотиянинг нурафшон хусусиятларига мушарраф бўлиб, етуклик донрасига қадам қўйган. Бу фақирнинг отаси айтгучи эдилар, ҳали шайх Имодиддин силсилага уланмасдан туриб, ижозат хати ҳосил қилиб, толибларни ҳаққа даъват этишга киришганлар, у киши учун иршодлик (етуклик) хати эса 897 йилнинг зулҳажъда ойи бошларида (1492) муборак Меҳнада ёзилган. Ул хатда шайх Имодиддин ушбу абёт билан васф қилинган. Маснавий:

Тойри айвони лохутй вай аст,
Булбули гулзори но сутй вай аст.
У аз он мурғони боғи ломакон аст,
Мовараи жисму жонаш ошиён аст.
Қосиди у зер омад аз чархи баланд
То шикаста болигон дар вай тананд.
Дар вай овезед то бозон шавед,
Гарче жуғд оянд шаҳбозон шавед.

(Мазмуни:

Маънавият айвонига қўнган қушлар ўшадир,
Моддийлик гулзоридаги булбуллар ўшадир.

У ломакон боғ қушларидандир, жисму жони оралиғи унинг ошиёнидир, унинг хабарчиси баланд чархдан пастга тушганки, то қаноти қайрилганлар унга осилиб олсинлар. Унга осилиб олинг то уча олгайсиз, гар бойқушлар келса лочинлар бўлгайсиз).

Шайхнинг қалби кашшофликдан шундай эканки, ҳеч кўрмаган ва таърифини эшитмаган одамларнинг ҳам аҳволини озгина диққат билан муфассал баён қиларкан. Кўриниши, ёши ҳамда ўлимига сабаб бўладиган касаллигини айтиб бера оларкан. Шайх Имодиддин ташқи ҳасабда ҳам жуда хусндор киши экан. Шайх Жалол хизматлариким, аларни шундай таъриф қилганлар: — Бир етукни кўрдимки, ҳусну жамол зийнати билан бе-заифган ва бир соҳиб жамолни кўрдимки, хатту хол ва етуклик кийими билан ясанган». Шайх Жалолнинг шайх Имодиддин билан муносабати зоҳирий равишда бўлган, ботиний яқинлиги йўқ экан, ул киши айтишича, бир куни шайх боғга кирса, дарахтлар эгилиб, сажда қилишган. Фақир бу гапни Искандар нишонли ҳазрат хонга — мулки мангу бўлсин — айтдим. Буюрдиларки, «Шайх ўзининг ниёзи натижасини мушоҳада қилган. Аммо «юлдузлар ва дарахтлар сажда» қиладилар каримаси

мазмунига биноан дарахтлар сажда қилиши ғаройиб нарса эмас». Шайх Жалол хизматлариким, ёзмишлар: «Шайх Имодиннинг ҳазрат Хожагон — тангри руҳларини муқаддас тутсин — шариф тариқатларига эътиқоди жуда кучли эди ва дердики, алар тариқати шундай юзага келмишки, салим ақллар учун уни қабул қилишдан ўзга чора йўқ». Шайх Имодинга шаҳидлик шарбатини ичирганларида бу икки рубойни ўқиган экан. Рубойи:

Дар матбахи ишқ жўз накуро накушанд,
Лоғар сифатони зештхуро накушанд.
Гар ошиқи содиқи зи куштан магурез,
Мурдор бувад ҳар онче уро накушанд.

(Мазмуни: Ишқ ошхонасида яхшидан ўзгани сўймайдилар, ориқ сифат, бад башараларни сўймайдилар. Агар содиқ ошиқ бўлсанг, сўйилишдан қочма, ҳаром нарсанигина сўймайдилар.)
Уники:

Дар ишқи ту расми сарафрозй инаст,
Ушшоқ туру камина бози инаст.
Бо теги ту гар сарам жудо шуд че ажаб,
Шояд ки туру банданавозй инаст?

(Мазмуни:

Ишқингда бошни баланд тутиш расми шудир,
Ошиқлар, сизга қуллуқчилик ўйини шудир.
Шамширинг зарбидан гар бошим учса не ажаб,
Балки сенинг банданавозлигинг шудир?)

Айтишларича, шайхга илмий истилоҳлар аён бўлган экан ва бу жуда нодир ҳолисалардандур. Шеърлари хўб ва гуфтори марғубдир. Бу икки байт эса унинг малўҳатли мақолларидан ва фасоҳатли гуфторидан. Назм:

Захми тегаширо ба жони нотавон мехостам,
Бар сар омад онче ман умре ба жон мехостам.
Рози худ, гуфтам, пинҳон дорам зи халқ, аммо, сиришк,
Кард зоҳир онче аз мардум ниҳон мехостам.

(Мазмуни:

Теги захмини нотавон жоним учун истагандим,
Бир умр жон деб истаган нарсам амалга ошди энди.
Сиримни халқдан яширин сақлай девдим, аммо, кўз ёши,
Ўша халқдан яширмақ истаганимни ошкоро қилди).

Ёши қирқлар атрофида эканида шаҳодат шарбатини татиган ва шаҳидгоҳи Машҳади Ризодадир.

Мавлоно Муҳаммад Жомийнинг муқаддас ёди.

Ҳазрат мавлоно Абдурахмон Жомийнинг азиз, етук инисидир. Муътабар хуштабълардан. Наво таратувчи таъби етуклик бўстониининг булбули, кўнгилни ром этгучи каломи нотиклик шакаристониининг тўтиси бўлган. Яхши шеърлари, ёқимли сўзлари бор. Маълумимиз бўлишича, ёшлик айёмида шитоб билан бу бузуқ вайронадан оқибатли олам сари сафар этган. Ҳазрат Маҳдумий, хужаста фаржомий унинг марсиясида демишлар.

Марсия:

Ман будам аз жаҳону гиромӣ бародаре,
Дар силки назм дурри гаронмоия гуҳаре.
Зи онсон бародаре ки дар атвори илму фазл,
Чун у назода модар айёми дигаре.
Дар бустони фазл сароянда булбуле,
Дар осмони илм дарахшанда ахтаре.
Хуршиди авжи фазл Муҳаммад ки биродарам,
Пеши қадам зи нур қадам дошт раҳбаре.
Як шама аз шамоили у гар баён кунам,
Чамъи ояд аз макорими ахлоқ дафтаре,
Дардову ҳасрато ки зи боғи жаҳон бирафт,
Нохӯрда аз ниҳоли камолоти худ баре.
Чун у надида дидан айёми қарнҳо,
Равшан деле, дақиқашунос ва суханваре.

{Мазмуни:

Мен эдим бу жаҳонда ва яна азиз иним,
Назм силкида қимматбаҳо бир гавҳар эди.
Шундай ини эдики илм-фазл бобнда етук,
Унга ўхшагани бошқа бир даврда онадан туғилмаган.
Фазл бўстониининг бир сайроқи булбули эди,
Илм осмониининг чарақлаган юлдузи эди.
Фазл чўққисининг қуёши, Муҳаммад инигинам,
Унинг олдини ёритарди шоҳ нуридан бир раҳбар.
Унинг шамонлидан агар биринигина баён этсам ҳам,
Яхши хулқларидан йиғилажак бир китоб.
Дарду ҳасратларким жаҳон боғидан кетди қолди,
Ўз етуклиги дарахтидан бир мева татиб кўрмай.
Аср айёмининг кўзи ҳам ундайини кўрган эмас, ки,
У бир равшандил, дақиқашунос ва сўзамол эди.)

Матлаъ:

Ин нуқта гуш дор ки дурри гаронбахост,
Назми бадинъ уст вале ҳасби ҳоли мост.

(Мазмуни:

Бу ҳикматли гапни эшитиб ол, у қимматбаҳо дурдир,
Унинг нафис назмидир, аммо бизнинг аҳволимиздан дарак берар).

Бу ғазал мазкур Мулло Муҳаммад сўзларидандир, уни ҳазрат Мавлавий ўз шеърлари остида келтириб ўтганлар. Ғазал эгасига шу бахтнинг ўзи катта мақтовдир ва мана ўша ғазал:

Рафти-ю дарди видоъ тавон ёдгор монд,
Сад ҳасрат аз ту бар дил уммидвор монд.
Булбул кашида ранчи гулистону оқибат,
Гулро сабо рубуду аз у баҳраи хор монд.
Дарё шуд аз сиришк канорам, вале, че суд,
Зи он гуҳари ягонаи дилам дар канор монд.
Эй ёри меҳрибон зи карам даст гири
Ки зи даст рафт кораму дастам зи кор монд.
Дар ҳайратам ки аз дили решам асар номанд
Ва ин сузу беқарорин ман барқарор монд.
Он кас ки буд орзуи жон зи даст рафт,
Ва ин жон зар монда надонам че кор монд.
Хоре ҳамехалид маро дар дил аз гуле,
Он гул номонд ва дар дилам ин хор-хор монд.

(Мазмуни:

Кетдингу айрилиқ дарди менга ёдгор қолди,
Йўқлигиндан юз ҳасрат бу умидимга етмаган дилимда қолди.
Булбул гулистон машаққатини чекдию, лек оқибат,
Гулни сабо ўғирлаб, унинг тиканигина қолди.
Кўз ёшидан атрофим денгиз бўлди, аммо нетай,
Дилим ягона гавҳардан четда, бегона бўлиб қолди.
Эй меҳрибон ёр, карам юзасидан қўллагайсан,
Ки иш қўлдан кетди (ўнгидан келмади) ва қўлим ишга бормай қолди.
Ҳайратдаман, яраланган дилимдан асар ҳам қолмади,
Бу ёниб куйиш ва беқарорлигим менга ҳамроҳ қолди.
Жоним орзуси бўлган ул киши қўлдан чиқди,
Ва бу зор қолган жон, билмадим энди не иш қиларкан.
Бир гулнинг тиканидоим дилимни тирнарди,
Энди у гул йўқ, дилимда эса унинг тирнашидан ҳосил бўлган «алвон гул» қолди).

Шайх Абу ал-Важднинг муқаддас ёди.

Ҳазрат шайх Зайнуддин Хофийнинг¹ мажид авлодидан. Илму фазл ва хуштабъликда замон ягонаси ва ўлканинг дурдонаси бўлган. Фаройиб ва дилфариб сўзлари бор. Бир оз вақт

Бобур подшоҳ хизматида туриб, подшоҳнинг лутфу марҳаматидан сафароз бўлган. Бу ғазал унинг балоғот низом каломи-дандир. Ғазал:

Гирифт бурқан хат моҳ руи жонро,
Ҳижоби куфр бипушид нури иймонро.
Ҳануз бар сари он куй ногирифта ватан,
Дил аз ғариб навози гирифта жонро,
Дароз умртар аз ман касе нахоҳад буд,
Агар зи умр шуморанд рузи ҳижронро.
Ба ғайри сурати хуби ту кай расад ба хиёл,
Агар хиёл тавон кардсурати жонро.
Ҳадиси лаъли лабаш Форигий мағу бо ғайр.
Марез зи баҳри хасу хор оби ҳайвонро,

(Мазмуни:

Жононнинг юзини гўзал сабза хат очиб юбордию,
Куфр пардаси бекитди имон нурина,
Ҳали ул кўча бошида тутмайин ватан,
Дил мусофирнавозлик юзасидан жонни олди.
Ҳеч ким мenden умри узунроқ бўлаолмайди,
Агар айрилиқ кунларини ҳам умр ҳисобига киритсалар.
Сенинг хуб сувратингдан бошқа нарса қачон эсга тушибди,
Агар жон сувратини хаёлда гавдалантириб бўлса.
Лаъли лабин ҳадисини, Форигий айтма ўзгалар олдида,
Жаннат сувини ҳар қандай ҳору-ҳас учун ҳам зое қилаверма.)

Бу матлаъси жуда яхши чиққан. Матлаъ:

Жони ман, аз дида ҳар дил мекунам манзил туру,
То ниҳон аз мардумон бинам ба коми дил туру.

(Мазмуни;

Жоним, кўзим қарочиғи орқали дилимга олиб киргайман сени,
Токим, одамлардан яширин дилим тўрида кўргайман сени).

Шайх Зайнуддиннинг муқаддас ёди.

Санжида фазилатлар билан мавсуф ва ёқимли хислатлар билан маъруфдир. Мазкур Абу ал-Важд қариндошларидан. Салим табъ ва мустақим зеҳн эгаси бўлиб, Бобур подшоҳ мурозаматида тураркан. Подшоҳ сўрабдики: «— Шайхнинг шариф ёшлари нечада экан?» Шайх ҳозиржавоблик билан дебдики, ҳозир қурруқ ёшдаман*, бундан беш йил бурун қирриқ ёшда эдим ва икки йилдан сўнг қирқ ёшлар бўламан.

Суҳбат форсча бўлиб, чел, чеҳел (қирқ) сони биринчи (гапта) ч(ж) аҳл (жоҳил) иккинчида чел (аҳмоқ) учинчида ўз ҳолида — чеҳел (қирқ) талаффуз этилган. Иккинчисида яна бир маъно бўлиб, одоб доирасидан ташқари бўлгани учун изоҳламадик.

Таърихни жуда яхши айтаркан. Мир Муҳаммад Мир Юсуф ҳафтада икки оқшомни дарс учун таъйин қилибди экан ва шайх унинг таъриhini шундай айтган. Таърих:

Он қудувван аҳли фаҳму арбоби талаб,
Қард аз пайи дарси илм таъйин ду шаб.
«Шабаҳи шаби меърож» ва «шабиҳи шаби қадр».
(923) (923)
Гашт аз пайи ин ду шаб, ду таърихи ажаб.

(Мазмуни:

Фаҳм аҳли ва талаб арбобларининг ул пешқадами,
Дарс учун икки кечани таъйин қилган.
«Меърож кечасига ўхшашини» ва «қадр кечасига ўхшаганини»
Шу икки кеча учун ажаб бир икки таърих ҳам вужудга келди»)

Шайх Ҳиндда жуда яхши уй қурган экан. Байт:

Ин хона ки аз хонайи чашм аст нишона,
Чун мардуми чашм аст: дар у соҳиби хона.

(Мазмуни: Кўз хоналаридан бир нишона (ўхшаш) дир, бу уй, чунки унда уй эгаси-кўз қорачиғидайдир).

Мавлоно Шаҳобиддин Муаммой унинг васфида айтган муаммо, байт:

Ҳар киро дар Ҳинд бошад инченин кошона,
Дорад аз фирдавси аъло дар жаҳаннам хона.

(Мазмуни:

Кимнинг Ҳиндда шундай кошонаси бўлса,
Дўзаҳда жаннат боғидан уй қурган деяверинг).

Шайх Ҳиндда дафн этилган⁰.

Амир Асадуллонинг муқаддас ёди.

Исфаҳоннинг Ҳусайний саидларидан. Араб ва Ажам Ироқи-нинг катта-ю кичиги унинг гапига ҳеч бир хилоф амал кўрсатмасдан, ҳузурда ўзларини иззат авжидан ерга ташлаб, хизмат камарини белига боғлаб, унинг ихлос доирасидан бош тортмай, келишув ва чиқишув усулини созлаганлар. Шуъба билувчилар унинг овозини оламнинг теварак-атрофига ёйганлар. Мир зуҳд ва худойжўйликда донг таратган. Шунингдек солиҳлик аслаҳасини эгнига отиб, ҳалол-покизалик билан қадам ташлаган. Турмуш шаронти жуда етук даражада бўлишига қарамасдан

фақирлик либосида ҳаёт кечирган. Дейдиларки, ҳар куни еру сувининг ўзидан минг оқ танга ҳосил бўлар экан, аммо мир бу маблағни худо йўлига бахшида қиларкан.

Яхши шеърлари бор ва рубоий унга мансубдир. Рубоий:

Дар базми ту чун шамъ манам зору асир,
Дар куштани ман ҳеч надори тақсир.
Бо ғайри сухан куни ки бо рашк бисуз,
Суям накуни ниғаҳ ки аз ғусса бимир.
(Мазмуни: Базмингда шамдек зору асирман,
Мени ўлдиришда ҳеч тўхталишнинг йўқ.
Рашкдан ўл, дея ўзга билан суҳбат айлайсан,
Мен томон қарамайсан, ғуссадан ўл деб).

Нуриддин Муҳаммад Миракнинг муқаддас ёдиким, қози Бурҳониддин садрининг ўғлидир. Ёшлигидаёқ отаси дунёдан ўтгач, Султон Ҳусайнинг — гўрини тангри нурлантирсин — садрул — судури бўлган ва Марвнинг қозилик мансабига ўтирган. Фаҳмининг ўткирлиги ва фаросатининг кўплиги билан ном чиқарган. Шайбонийхон замонида ҳам катта эътибор топиб, бадмаош қизилбош замонида 21 ёшарлигида қатл этилган.* Яхши таъби бўлиб, бу луғзни Хотам деган киши ҳаққида сара айтган. Қитъа:

Чист он қалбро, ки сурати у,
Чун рикоби шаҳи жаҳон бошад.
Аз сияҳруяш шавад зоҳир,
Ҳар чи дар синааш ниҳон бошад.
(Мазмуни: Қим у ўзгарувчан юзли ки, юзи,
Жаҳон шоҳи (қуёш) узангиси (тун)га ўхшайди.
Қора юзлигидан, билиниб турибди,
Нима қалбида яширин бўлса).

Марвдаги Бурайда ва Ҳаким мазорлари ёнида дафн қилинган.

Шоҳ Қавомиддиннинг муқаддас ёди.

Рей шаҳрининг Тўрўшт ноҳиясида яшаган Нур Бахшия сайдларидандир. Тўрўшт унинг замонида кўп маъмур ва обод бўлиб кетган, бу эса унинг ҳоли ҳароб бўлишига олиб келган. Уни саркашликда айблаб, жонига қасд қилиш даражасига бориб етганлар. Тутқунликда турган чоғида эса ушбуларни айтган. Байт:

---

* Нуриддин Мирак 1510 йилда Марв қизилбошлар қўлига ўтгач ҳам юқори мансабда турган, бироқ қўл остидаги битта қизилбош ходим томонидан қатл этилган. Бумаълумот «Музаққирн аҳбоб»нинг Британия музейи нусхасида мавжуд бўлиб, тошкент нусхаларида йўқ.

Дилам пичида тумореист дар вай достони ғам,
Че бикуюшом ки буи хун аз ин тумор меояд.

(Мазмуни:

Дилим ўралган бир тумордир, унда ғам достони,
Қандай қилиб очай, ултумордан қон ҳиди келажак.)

Охирида ҳоким Табризда қатл эттирган.

Байрамхоннинг муқаддас ёди.

Ҳумоюн подшоҳнинг эътиборли амирларидан бўлган, «Амирул — умаро»лик мансабига мушшараф бўлиб, барча соҳаларда ҳукм юритиб турган. Байрамхон хизматига етганлар уни ҳаддан ортиқ мақтайдилар, айниқса жаҳонбонлик ва мамлакат олувчилик бобидаги ишларини таъриф қиладилар. Фозил кишиларга яхши риоятлар ва марғуб тарбиятлар қиларкан. Хайру саховатда эса Хотамга менгзир ва ҳушмуомалаликда беназир экан. Абулмузаффар Жамолиддин Муҳаммад Акбарподшоҳ — мулки абадий бўлсин — замонида ўртага ҳасадчилар ҳасади аралашиб, барча инон — ихтиёрни қўлидан тортиб олишибди. Шундан сўнг ҳажга кетаётганида саркашлардан бири кемада қатл этибди.

Шакар сочувчи табъ тўтиси бор бўлиб, манави матлаъ унинг ширин сўзларидандир. Матлаъ:

Ман кистам инони дил аз даст додае,
Аз дасти дил ба роҳи ғам аз по ўфтадае.

(Мазмуни:

Мен кимман, дил инон-ихтиёрини қўлдан берган бир одам,
Дил дастидан ғам йўлида оёқдан қолган бир инсон).

Мана бу ғазал ҳам унинг асал қоришиқ сўзларидан. Ғазал:

Эй кўнгил, муждаки ул сарви хиромон келаду,
Янги бошдин тани афсурда аро жон келаду.
Яна кўзим учадур шодлиғ ашқини тўкуб,
Магар ул мардумака дидан гирён келаду.
Сина манзилгоҳни холи этинг, жону кўнгул
Ким, бу манзилғача бугун ўзгача меҳмон келаду.
Кўзлари термиладур ҳар тарафи йўлга боқиб,
То хабар келдиким, ул сарви хиромон келаду.
Байрама солма кўнгул ҳажри паришонлиғидин,
Кел ки жамияти дилҳон паришон келаду^о.

Султон Одилнинг муқаддас ёди.

Лор султонларидан. Айтишларича, ўша шаҳар қозисининг бир деҳқон хотинига ишқи тушиб, у билан алоқа боғлабди.

Шунақа нарсаларга ишқивоз подшоҳ бундан хабар топиб, унинг буйруғига биноан, деҳқоннинг хотинини зўрлаб олиб, қозига берибдилар. Шундан сўнг ҳалиги деҳқон ул лайли юзликнинг ғамнда Мажнун каби чўлу дашт ҳайвонлари орасида одамлардан беркиниб юрибди. Муаллифдан:

Вафо то аз миёни мардумон кам шуд, Нисорйро,
Рамидан аз касону босагонаш оромидан бин.

(Мазмуни:

Одамлар орасида вафо камайгач, Нисорийнинг,
Кишилардан қочиб, (ёр) итлари билан ором олишини кўр).

Бир куни Султон Одил жомеъ масжидидан чиқиб, келаётганда ҳалиги аламзада деҳқон султон бўғзига пичоқ тортиб, ҳалок этибди.

Султоннинг покиза сўзлари ва дилкаш ғазаллари бор, бу ғазал эса унинг латиф каломидандир. Ғазал:

Душ ки он бевафо жавру жафое надошт,
Нолаи дил афсурда буд гирья сафое надошт.
Душ ки пайкони ёр дар дили тангам набуд,
Чун жараси бенаво ҳеч садое надошт.
Душки омад табиб бар сари бемори ғам,
Чун марази ишқ буд, ҳеч давое надошт.
Душ ҳарифон бо ҳамчангунаво мезаданд,
Най зи нидо монда буд, чанг садое надошт.
Куштанд, Одил, туро ҳеч тафовут накард,
Подшоҳи муҳташам фикригадое надошт.

(Мазмуни:

Кеча ул бевафонинг жавру жафоси йўқ эди.
Дил ноласи афсурда эди, йиғининг сафоси йўқ эди.
Кеча ёр ўқининг учи танг дилимда жой олмаган чоғда,
Бенаво қўнғироқдек ҳеч бир садоси йўқ эди.
Кеча табиб ғам беморининг ёнига келганда,
Кўрдик, ишқ касали экан, демак, ҳеч давоси йўқ эди.
Кеча ҳарифлар биргаликда чангу най чалишарди,
Най нидодан қолган эди, чангнинг садоси йўқ эди.
Одил, ўлмоқ сенга ҳеч фарқ қилмади,
Муҳташам фикр подшоҳнинг бир гадоси йўқ эди.).

Музаффар Барлоснинг муқаддас ёди.

Хуросоннинг мўтабар амирларидан. Хубсуратлик ва дилкаш хулқлик киши бўлган. У ўтказган йиғинларда доимо шоирлар иштирок этаркан. Шеърга жуда катта диққат — эътибори бўлган. Бу сўзлар унинг дилкаш сўзларидандир. Матлаъ:

Кори Фарҳоди болокаш сарбаландӣ доштӣ,
Гар ба жои зури бозу дардмандӣ дошти.

(Мазмуни:

Балоларни тортувчи Фарҳоднинг иши ривож оларди, гарчи
билак кучи ўрнига танида дардмандлик бўлса ҳам).

Амир Ҳайдар Алишернинг муқаддас ёди.

Амир кабир Алишернинг қариндошларидан, Ҳазрат Махдумий Мавлавий Абдулрахмон Жомий — сирлари муқаддас бўлсин — мазкур амир Алишер Навоий таърифида буюрмишлар. «Назми гавҳари шу миқдор улуғворки Назм денгизининг ҳеч бир садафи, унга тенг келаолмайди ва шеър мулкининг ҳеч бир мақоми унинг баландлиги шарафини топа олмайди.»

Шеърдаги таҳаллуси манави муаммода тилга олиб ўтилган
исмдан аён бўлғуси. Муаммо:

Кунаву номаш дар таҳаллусҳо наёбад ҳеч кас,
Бар лаби ёбандагон аз вай Навое дону бас.

(Мазмуни:

Куняси ва номини таҳаллуслардан тапаолмас ҳеч ким,
Ахтарувчилар лабига ундан бир Наво бил ва бас).

Гарчи табиатининг қуввати ва қобилиятининг кенглиги ҳар
икки хил — туркий ва форсий шеърга муяссар бўлса-да, аммо,
табъининг майли форсийдан кўра туркийга кўпроқдир. Анинг
ғазаллари мазкур тилда ўн минг байтдан кўпроқ ва Низомий-
нинг «Хамса»си муқобилида вужудга келган маснавиёти 30
минг байтга яқиндир. Шунинг учун ўша тилда ундан кўпроқ
ва ундан яхшироқ қилиб ҳеч ким шеър айтмаган ва назм гав-
ҳарини сочмаган. Ва амир кабирнинг форсча шеърлари жумла-
сидан бири Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидаси
жавобда айtilган бир қасидадирким¹, кўпгина маънолар,
мазмундор нукта ва латиף хаёлотларни ўз ичига олган. Ва
матлаъси ушбудир. Матлаъ:

Оташин лаъл ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Мазмуни:

Подшоҳлар тоҷини безаб турган оташин лаъл,
Бошдаги хом ақлни пиширмақ учун бир чўғдир).

Ва манави рубойни эса Ҳижоз сафаридан қайтган баъзи зодирлар қадамни мубораклаб, руқъа тарзида ёзган эканлар.
Рубой:

Инсоф бидеҳ, эй фалаки минофом,
З-ин ҳар ду кудом хубтар кард хиром.
Хуршиди жаҳон тоби ту аз жониби шарқ,
Е моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом?

(Мазмуни:

Инсоф қилиб айт, эй кўк гумбаз фалак,
Бу иккаласидан қай бири яхшироқ ва хайрли йўл босди,
Сенинг жаҳонни айланувчи қуёшининг шарқдан келишими,
Ёки менинг оламни кезувчи ойимми, Шом тарафдан келиб?)

(«Шом»да сўз ўйини бор:— тун; Макка йўлида Сурия мамла-
кати — И. Б.).

Воқеа (туш)да ҳазрати мир муаллифдан:— «Бизнинг аъшо-
римиздан бирон нарса ёд билурмисан?»— деб сўрадилар. Фа-
қир аларнинг ушбу шариф мақтаъсини ўқидим. Мақтаъ:

Эй Навоий, сен киму меҳробу масжид истамак,
Қайдаким хублар оёғин қўйса сен бошинги қўй.

Илтифот қилиб бу камина ҳаққида ушбу матлаъни ўқиди-
лар. Матлаъ:

Чу дар кор дар мони аз ҳар касе,
Ба руҳи жон бахши ман дар раси.

(Мазмуни:

Бирон ишда кимдандир халал етса,
Менинг жонбахш руҳимдан мадад топгайсан.)

То шу ергача алар (Алишер Навоий — И. Б.) нинг бало-
ғот низом каломиким, олқиш тариқасида келтирилди. Ва
амир Ҳайдар ушбу рубой:

Марди, бояд дуруст бимон, марди,
Аз жону жаҳон гузашта ғам парварди.
Озод қаландари, зи олам фарди,
На зан сифати, муқаййиди, бедарди —

(Мазмуни:

Тўғрилигингча қол, ўшанда мардсан, 21
Бу жону жаҳондан кечиб, у дунё ғамини есанг мардсан
Агар озод қаландарсан, оламда ягонасан,
Хотин сифат эмассан, эътиқодлисан, бедардсан — демак мардсан) —

мазмунига кўра ёлғизлик ва яккалик йўлини ихтиёр қилиб, қаландарлик сўқмоғида қадам ташлаб, фано либосини кийиб, фақирлик ва камбағалликда байроқ бўлиб, айланувчи айвон остида йўқлик ноғорасини чалгандир. Матлаъ:

Фано дар бар чу дарвешон ба саҳро зад қадам лола,
Ба зангу тос у туғу шаддаву таблу алам лола.
(Эғнида фанову дарвишлардек саҳрога қадам қўйди лола,
Қўнғироқу тосу туғу тасбеҳу ноқараву байроқла лола).

Ва халққа эҳтиёж кўзи билан боқмай, ушбу байтни тараннум қилиб. Байт:—

Хусрави фақрем-у моро мулки истиғно бас аст,
Бар сарири ҳиммат аз баҳри фароғат жо, бас аст.

(Мазмуни: Фақирлик мамлакатининг подшосимиз ва бизга эҳтиёжсизлик етади, ҳиммат тахтида фароғат юзасидан жойимиз бор, шу етади).

Ва кечаю кундуз аро энгил йўртувчи ул ой ва қуёш янглиғ кўплаб шаҳару ўлкаларни кезиб, тавоф учун Балхга ҳам келиб тўхтаб, ниёз учун Шоҳ остонасига қадам қўйиб, мужовирлар қаторида белига хизмат камарини боғлаб, ушбу сўзларга мутараннум бўлган, муаллифдан:

Ҳазор шукр ки бори дигар зи лутфи илоҳ,
Сари ниёз неҳодам бар остонаи Шоҳ.
(Мазмуни: Минг шукр, яна тангри лутфи туфайли,
Эҳтиёж бошини Шоҳ осотнасига қўйдим).

Уша муқаддас даргоҳда соҳиб нукта қаландарлардан бири, ўз илмига орқа қилиб мирнинг рухсатисиз тавофга кирибди. Мир уни тариқат йўлига тортибди. Қаландар эса дебди:— Шундай бир назр қилиш кўнглимга келувдиким, агар тавофга кирсам, ҳеч тўхталмай муқаддас даргоҳ остонасидан ҳатлагайман. Шу сабабли «йуфун бинназр» (назр (айтганингиз)га вафо қилинг) юз берди.

Мир:— «Йуфун (вафо қилмоқ)нику билибсан, аммо «яхофун (қўрқинглар) каримасидан қўрқмадингми?— деб уни мулзам қилиб, тариқат таёғини урибди. Байт:

Ҳазор нуктан бориктар зи му ончост,
На ҳар ки реш тарошад қаландарй донад.

(Мазмуни: Соч толасидан ҳам нозикроқ минг хил маъни бор тасаввуфда, қошу мўйлов, соқолу — тукни қиртишлаган билан ҳамма ҳам қаландар бўлавермайди) (Қаландарлик сулукида бош, юзда бирон тук қолмай олиб ташланади — И. Б.).

Дарвишлик либосига боқмай мулук (моддий ҳаёт) кийимида ҳам намоён бўлган ва шунинг учун атрофида барча авбош (чапани — И. Б.)лар йиғилишган экан, ўшалар билан ҳамкорлиги чоғи қандайдир жиноятда айбланиб қатл этилган.

Аммо машҳур хуштабълардан эди. Унинг бу матлаъси яхши воқеъ бўлган. Матлаъ:

Ишқ аҳли ичра кирма, каслигинг фано тутиб,
Тазвир доми бирла бу қушларни ҳуркутиб.

А Л И Б Е Қ Бобур подшоҳнинг яқинларидан бўлган. Яхши абёти ва ёқимли шеърлари бор. Унинг манави матлаъси яхши чиққан. Матлаъ:

Гуфтам ки: аъдам гашт вужудам зи ғами ту,
Гуфто ки мусовинист вужуду аъдами ту.

(Мазмуни:

Дедим, вужудим ғамингда йўқликка айландику,
Деди, мен учун ўша сенинг вужудинг ва йўқлик-иккиси баб-
баравардир).

МАҲРАМ ҚЎҚА Комрон подшоҳнинг маҳрам кўкалдошларидан ва ҳамдам маҳрамларидан бўлган. Хуб ашъори ва марғуб гуфтори бор. Ва унинг ушбу матлаъси назар эгалари ва басар аҳлига манзур бўлган. Матлаъ:

Моҳи ман, наргис хамид аз гушаи дастори ту,
Чашми у тарсам ки ўфтод бар гулрухсори ту.

(Мазмуни:

Ой юзлигим, наргис салланг четидан қийшайиб турибдику,
Кўзи гулюзингга тушмасин деб қўрқаман).

ҲАМДАМ ҚЎҚА ҳам мазкур подшоҳнинг ҳамдам кўкалдошларидан ва маҳрам ҳамдамларидан бўлган. Ўткир табъ эгаси экан, сўзлари мақоми баланд ва маънилари дилписандир. Ва бу матлаъ унинг юракни ўғирловчи сўзларидандир.

Матлаъ:

Оташ фитад дар май аз оҳи оташинам,
Сурух шуд дили най аз нолаи ҳазинам.

(Мазмуни:

Майга оташин оҳимдан ўт тушди,
Най қалби тешилди мунгли ноламдан).

МИРЗО УЛУҒБЕК амир Муҳаммад Солиҳнинг¹ ўғлидир. Муҳаммад Солиҳ ҳазрат Шайбонийхон олдида катта эътиборга эга бўлган ва бир пайтлар Нисо² вилоятининг ҳукуматини у кишига топширган эканлар, ўшанда Дурун вилоятининг ҳукумати фақирнинг отаси қўлида бўлиб, шу сабабли ораларида мушоира ўтиришлари ўтказилиб турилган³, латиф сўзлари бор, муайян хуштабълардан ва таърифга муҳтож эмас. Улуғбекнинг ҳам яхши табъи бўлган ва бу матлаъ ундан нақл қилинади. **Матлаъ:**

Эй хуш ул кунларки кўнглум васлидан хушҳол эди,
Ахтарим фархундаву бахтим хумоюн фол эди.

САИДШОҲ КАСБИЙИ Қасби¹ қишлоғининг саидларидан бўлган ва фазилатлар касб этган. Қалб қувончи учун шеърга ҳам тил очган ва бу матлаъ унга мансубдир. **Матлаъ:**

Борурда қуйида жон қолди мандин ёдгор онда,
Қилурмен нолалар мен мунда ва жон фигор онда.

МУЛЛОЗОДАИ ЛОҲИЖОНИЙ Лоҳижон амирларидандир. Кўп фазилатларга эга экан. Шеър фунунида сўзи пояси банд ва латиф шеърлари дилписанддир. Ва манави муаммони Мир Шайхим исмига жуда яхши айтган. **Муаммо:**

Муаммо: Ду, се рузе ки дар замона хушем,
Бода бо маҳваши хуше бикашем.

(Мазмуни:

Икки уч кунлик дунёда хуш эканмиз,
Маҳваш бир гўзал билан май тортайлик).

«Май» **می** ни «ре» **دی** билан ва «шайх» ва «шайб» (қарилик) сўзини тортамыз дейилгани учун охирги «им» устига келтирсак, йиғиндисидан кўзланган мақсад ҳосил бўлади. мазмундор нукта ва латиф хаёлотларни ўз ичига олган. Ва (Бода сўзи «май»га айланади», «бо маҳваш», «маҳваш билан» сўздан ой юз бўлгани учун «ру» сўзи олиниб, **میرو** (миру) ҳосил қилинади, «...ши хуше бикашим»даги (...ши хуше бикаш)дан «шайх» ҳосил бўлиб, ундан кейинги «шеб» устидан «каш» — «торт» дейилгани учун охирги — «им»га келиб қўшилади, шейб тушиб, Шнхим (араб ёзувида «шайхим») шакли ҳосил бўлади — И. Б.).

МАВЛОНО НАЖМИДДИН КАВКАБИЙ мусиқа фани етуклигида жуда зўр ва таълиф, таснифда машҳурдир. Бу илмнинг жамланишини Пифоғурис ҳақимга¹ нисбат берадилар. Манбаларда 12 мақом ҳақидаги фикрлар турли-тумандир. Баъзилар айтишича, ҳазрат Мусо алайҳиссалом «Ҳассангни тоғга ур» амрига кўра асосини тошга урганлар ва Мусо алайҳиссалом асони тошга ургач 12 та чашмабулоқ оқа бошлабди* ва ҳар бир булоқ суви бир куй ва товуш билан қуйилган. Шунда бир нидо эшитибдиким, Мусо (Асл шакли Муси موسى) «қ»
ق яъни бу оҳангларни асра» мазмунида экан. Ва булар

12 мақом номи билан машҳур. Шу муносабат билан бу илмга «мусиқий» деб ном қўйганлар. Ҳар мақомни бир буржга нисбат берадилар ва дейдиларки, муқаддас (қудсий) мақбаралар (фалак)да руҳларнинг ғизоси (озиги) нағма бўларкан, шу сабабдан барча нафслар (Жон, ақл; хуш)да нағма қобилияти бор. Довруқли шуъбадонлар бу фалакий бурж товушининг ҳар бирини мақом деб атаб, шу сирни айтувчи ва дилнавоз созларни чалувчидирлар. Матлаъ:

Ишқ дар парда менавозад соз,
Ошиқе ку ки бишнавад овоз.

(Мазмуни:

Ишқ пардада соз чалади,
Қани овозга қулоқ солувчи ошиқ?)

Ва ҳинд донишмандлари тилидан ушбу нақлни ҳикоя қилдилар. Бир дарахтда бир парча ичак нечукдир осилиб қолган экан ва вақт ўтиб, шамол эсиши кучайган кезлари кечаю-кундуз ундан турли хил нағма (товуш)лар чиқадиган бўлибди. Шу орада бир ошиқ йнгит бўлиб, айрилиқ чангалида ғам зарбаси билан синаси торларини уд каби созлаб, нағмалар қонунига ўхшаб, қонун симлари каби ҳар бурчакка кўз ёшларини сачратаркан. Тўсатдан ичак томондан ул хуш садо ва ул дилкаш нидо унинг хуш қулоғига етиша бошлабди. Мунгли кўнгли ором топибди ва камонча шаклида ўзи ҳам бир соз ясабди, таълиф ва қонунлар яратилиши асносида ул мулойим нағма билан уйғоқлик юзасидан лаб очиб, ийъқоъ вазнлари зайлида шул огоҳ қалб билан созга қўл солибди. Маснавий:

Нафас тан дону жон ёри худованд.
Ки танҳоро ба жонҳо дод пайванд,

Бу сўзлар қуръоннинг «Бақара» сурасидаги биринчи порасидан бўлиб, Мусо Бани исроил халқи учун сув сўраганда тангри «ҳассангни тошга ур» деган ва амр бажарилгач 12 булоқ ҳар хил нағмалар билан оқа бошлаган.

Ба гафлат гуфтан тан-тан дар алҳон,
Зи қувва олон бувад танҳо бе жон.
Тани бежон ниҳон дар хок беҳтар.
Бисоти зиндаги з-у пок беҳтар.

(Мазмуни:

Нафасни тан бил, жонни худонинг ёри,
Ки танларни жонга айламиш пайванд.
Гафлатда «тан-тан» товуш чақирмоқ,
Қуруқ гап бўлур ёлғиз жонсиз эса агар.
Жонсиз таннинг тупроқ остида кўмилгани яхши,
Ҳаёт палоси усиз пок тургани яхши).

Қуйлар тури шу даражага етибдики, мақомот (ҳар бирига алоҳида ўрин, жой — И. Б.) тайин этиб, мақомотдан яна шуъба (бўлим)лар ажратибди. Ва бу овоза бутун оламга ёйилибди.

«Мақсади алҳон»² соҳиби шу фикрдаки, уднинг ватари ярмидан мавжуд бўлувчи турли нағмалардан 18 таси асосий сарчашмалардир, ҳар бир мақом саккиз нағмадан таркиб топган, ҳар бир мақомнинг кечаю-кундуз соатларидан бир соатга нисбати бор. Ҳар бир мақомга илоҳдан файз етади. Валлоҳу аълам. (Тағин худо билади.) Ва мулло Қавкабий мусиқа соҳасида Убайдуллохон номига бир рисола тасниф этиб, унда таълиф ва ийқоъ ҳақида сўз юритган, ҳажм, жинслар баҳсини ҳам келтириб, етгита бўлган биринчи табақа зарбидан ва ўн учта бўлган иккинчи табақа зарбидан ҳосил бўлувчи 12 мақомни 6 овозда назм қилиб манзумага қўллийет боғлаганким, мусаннифлар бир овоздан бу дилкаш амалга таҳсинлар айтиб келмоқдалар. Ва бу савт беғаш дилларда ўзининг латофати туфайли «тошга» ўйилган нақш»³ дай сақланиб қолади. Ҳазал:

Аз роҳи «Рост» гар оҳанг мекуни ба «Ҳижоз»,
Зи «Исфаҳон» гузари жониби «Ироқ» андоз.
Ба Ноқа «Зангула», дар парда «Раҳовӣ» банд,
Зи «Бусалик» «Ҳусайний» сифат бар ор овоз.
Машав «Бузург» ва зи роҳи ниёз «Кучак» бош,
Дар он мақом ба «Ушшоқи» бе «Наво» пардоз.
«Гушт»у «Моъ»у «Герду» чу бар хони,
Навоз пардаи «Наврӯзу» «Сулмак»у «Шаҳбоз».
Бо гуши чон шўнав аз Қавкабӣ ки кард адо,
Бо чор байт даҳуду мақому шеш овоз*.

* Биринчи учта байтда 12 та мақом номи келган, кейинги тўртинчи байтда нағма овозларининг олтитаси ҳам берилган. Биз уларни гарчи мумкин бўлмасда, бу ерда сўз ўйини бўлгани учун таржима қиламиз ва катта ҳарфлар билан берамиз.

(Мазмуни:

Гар «Тўғри» йўлдан «Ҳижоз» (Макка жойлашган ўлка) томон
бормоқчи бўлсанг,
«Исфаҳон»дан ўтиб йўлингни «Ироқ» томон сол.
Туяга «Қўнғироқ» боғла, пардага (бўйнингга) «Раҳовий»
(тумор қўнғироқчани) осиб ол,
«Бусалик» (музика асбоби — И. Б.)дан «Ҳусайний»дек нола
овозини чиқар.
«Қатта» тутма ўзинг, ниёз йўлида «Кичик» бўл,
Шу куйи «Наво»сиз «ушшоқ»лар ҳолига қара.
«Гўшт»у «Сув»у «Енғоқ»дек дастурхонда экансан,
«Наврўз»у, «Оққуш»у, «Лочин»ни чорла ўзинг томон.

**Қавкабийдан жон қулоғинг билан эшит, Ки у тўрт байт (юқо-
ридаги байтлар — И. Б.) да ўн ва икки мақомни ҳамда олти
овозни номманом жо қилди).**

Ва бу мақтаъси тенги йўқ чиққан Мақтаъ:

Чун, Кавкабий ҳайрон, шодам бо ғами хубон,
Ишқ аст маро пеша, ҳар кас ҳунаре дорад.

(Мазмуни:

Ҳайрон Қавкабий ёр ғами билан шодман,
Пешам ишқдир, чун ҳар кимда бир ҳунар бор).

**Ҳиридан Бухорога қайтаётганида йўлда шаҳодат шарба-
тини татиган⁰.**

**МАВЛОНО САНГИЙ Фарғонанинг Санг қишлоғидандир.
Зўр сўзлари бор ва бу мақтаъси рангин ва обдордир. Мақтаъ:**

Сангин мискин надорад қадр андар жон хеш,
Лаълро қадр набошад то барун наояд зи санг.

(Мазмуни:

Бечора Сангийннинг ўз ўрнида қадри йўқ,
Лаълнинг қадри бўлурми Санг (тош)дан ташқари чиқмагунча).

**МАВЛОНО УМИДИЙ ИРОҚИЙ кучли шоирлардан. Ғоят-
да хуш айтувчи шоирдир. Яхши шеърлари бор ва суханварлик
ҳамда нуктапарварлик бобнда шаҳар ичра машҳур ва олам
аро ягонадир. Қасидаларида ўзининг шоирлик истеъдодини на-
моён этган ва бу қасидасини Ҳаким Анварий татабуъсида
яхши айтган. Қасида (дан):**

Сафида дам ки аз ин анкабути заррин тор,
Гусаст робитан тору пуди лайл-ун-наҳор.

Фитод зоғи зар андуд аз ошиёни уфқ,
Чунонки мурғ ба нури чароғ дар шаби тор.

(Мазмуни:

Тонг оқарган маҳал бу олтин торли ўргимчак, (қуёш — И. Б.
Кечаю-кундузнинг алоқа торларини узиб юборди.
Олтинга бўялган зоғча уфқ уясидан қулаб тушди,
Худди чироқ ёғдусида қоронғу тун ичра қушнинг кўзи тутилиб,
ерга қулагандай).

Боғ таърифида бу қитъани яхши айтган. Қитъа:

Чу мурғ, Исо агар суврате кашад аз гил,
Ва зи имтиҳон фиканандаш ба боғ аз девор,
Зи лутфи обу ҳавояш ачаб набошад агар,
Яке ҳаёт баду бахшаду дигар гуфтор.

(Мазмуни:

Исо агар лойдан бир қуш яратиб, («Инжил» ва «Қуръон»—
даги ривоятларга ишора.—И. Б.)
Синаш учун девордан боққа отиб юборса,
Обу-ҳавосининг лутфидан ажаб эмастур агар,
Унга ҳаёт етиб, тилга ҳам кирса.)

Бир кечаси душманлари Рей вилоятида жонига қасд қил-
ганлар.

МАВЛОНО ҲАЖРИЙ Балх қозисининг иниси экан ва қози
билан ҳазил — мутойиба қилиш даражасида иноқ бўлган. Бу
байт эса унинг кўнгил очувчи сўзларидандир. Матлаъ:

Қози а-р май манъ нафармом,
Ёри мон, бародари мон.

(Мазмуни:

Қози агар майни тақиқламасанг,
Дўстимсан, жонажон инимсан.)

МАВЛОНО ҲАЖРИЙ ҲЕРАВИЙ фозил йигит бўлган. Му-
ҳожират либосида кўп шаҳарларни кезаркан. Ғаройиб ашъори
ва дилфариб гуфтори бор, бу ғаройиб матлаъ унинг дилфариб
сўзларидандир. Матлаъ:

Ғариби кўи ту кас нест инчунин ки манам,
Ғарибтар ки ба хотир намерасад ватанам.

(Мазмуни:

Мендек ҳечким кўчанг ғариби эмасдур,
Шу даража ғариблигимдан ватанни ҳам унутиб қўйганман).

Табризда вафот этган ва Сурхоб пуштасида дафн қилинган.

Мавлоно Шавқий Андуҳудийнинг шавқомез шеърлари ва завқ ангез гуфтори бор. Сўзлари кўп яхши ва ёқимли чиққан. Бу ғазали ғоятда дилни ўғирловчидир ва катта шухрат топган. Ғазал:

Зи ноз гар че сухан бо ман он санам накунад,
Бадин хушамкисухан бо рақиб ҳам накунад,
Зи сояи қаддат эй сарви гулрух осудаям,
Худой аз сари мо сояи ту кам накунад,
Натарсам аз ситамаш нотавон шавам, тарсам,
Ки нотавонии ман бинаду ситам накунад.
Бисухтам алами қабри худ зи оташи оҳ,
Ки чун савора раси тавсани ту рам накунад.
Ченни ки фикри даҳони ту барад Шавқиро,
Ажаб ки такия ба сари манзили адам накунад.

(Мазмуни:

Ул санам ноз этиб мен билан гаплашмаса майли,
Чунки рақиб билан ҳам гаплашмайди.

Қаддинг соясида, эй сарви гулруҳ, тинчман, худойим бошимиздан соянгни кам қилмасин. Нотавон бўлиб қоламан деб ситамидан қўрқмайман, қўрқаманки менинг нотавонлигим кўриб, энди ситам ўтказмайдими деб. Уз қабрим байроқчасини оҳим ўти билан ёндирдим, чун отлиқ келсанг, саманинг ҳуркмасин деб. Шавқийни оғзинг фикри шундай олиб қочса, не ажабки йўқлик уйига ёнбошламаса).

ХОЖАЗОДАИ ҚОБИЛИЙ яхши сийрат ва хуш сурат ўсмир экан. Бухорода таҳсил олган ва хуш таъликда донг таратган ва бу ғазали яхши чиққан. Ғазал:

Хиёли он хам абрун чун ҳилол хушаст,
Агарче даври хиёли аст ин хиёл хушаст.
Ба шоми ийд назар мекуни ба абруяш.
Ки шоми ийд назар жониби ҳилол хушаст.
Ба ранги зард кучам арз ҳоли худ бо ў,
Ки пеши ёр ба ин ранг мекунам арзи ҳол хушаст.
Чу хуш бувад ки расам ба висоли ў Раҳмӣ,
Ки мубтало шудам ҳажро висол хушаст.

(Мазмуни:

Ҳилолдек ул қайрилма қошлининг ёди хушдир,
Агар ўйлаш чоғи бўлса-бу ўй-хиёл хушдир.

Байрам оқшоми қошига назар ташлайсан,
Байрам оқшом ҳилол томон ташланадиган назар хушдир.
Саргайган юзим билан ҳолимни арз қилай унга,
Ер олдида шу ранг билан ҳол арз этмоқ хушдир.
Раҳмий не хуш эди висолига етсам,
Мубтало бўлдим, айрилиққа, висол они хушдир).

Табиатида мазах кучли экан. Мирзо Бахшали билан ҳазил-хузил қиларкан, бир куни ўтириш бўлиб, таом тортилибди. Дебди, байт:

Дар миён пушти лоғаре дидам,
Гуфтам ин пушт жазми Бахшали аст.

(Мазмуни:

Уртада бир ориқ дунба кўрдим,
Дедим, бу думба Бахшалига тааллуқлидир.

Ешлигида оламдан ўтган. Ҳинда дафн этилган.

АБДУЛВАҲҲОБ шўх табъ ва бегок (уят-андишасиз) бўлган экан. Сўзлари риндона воқеъ бўлган ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Аз он қаллош дар майхона мехоҳам дарун оям,
Ки худро раҳн мегардонаму бехуд барун оям.

(Мазмуни:

Ул (йўқлик) майхўрдан қочиб майхонага кирай дерман,
Ўзимни гаровга қолдириб, ўзликсиз қайтиб чиқай дерман.)

МАВЛОНО ВОҚИФИЙ Марв вилоятидандир. Туркийча шеър айтишда танилгандир. Бу матлаъ ундан нақл қилинади. Матлаъ:

Ул ой парвона янглиғ куйганимни билмади ҳаргиз,
Назар шамъи била кўнглумни равшан қилмади ҳаргиз.

ШАИХ САФИДДИН НУРБАХШ Рей саидларидандир. Шеърга илтифоти зўр бўлган. Соҳиби девондир. Кўплаб яхши шеърлари бор. Манави матлаъни иниси қатлидан сўнг айтган экан. Матлаъ:

Сняҳ шуд таҳи дил ҳамчу лола дар бари ман,
Зи доғи фурқати ёри ману бародари ман.

(Мазмуни:

Қалбим туби қаро бўлди лоладек этагим узра,
Дўстим ва иним фироқи доғидан).

Шу сабаб билан ушбу рубойини ҳам айтган. Рубойи:

Бо ман ду бародаре ки буданд қарин,
Он рафт ба меҳру ин яке монд ба кин
Рузи сад бор эй Сафӣ мекушадам,
Но будани он бародару будани ин.

(Мазмуни:

Мен билан икки оға-ини жуда яқин эдик,
Унис меҳр билан кетди, буниси кин-адоват билан қолди.
Эй Сафӣ, кунда юз бор ўлдиради,
Ул инининг йўқлиги ва бунисининг тирик қолганлиги.)

Ва бу матлаъ ҳам унинг тиниқ — тоза сўзларидандир.
Уники:

Дур аз ҳарими кун ту шарманда мондаам,
Шармандаам ки бе ту чаро зинда мондаам.

(Мазмуни:

Кўчанг ҳарамидан узоқ тушиб шарманда бўлдим,
Яна шармандаманки, нега сенсиз тирик юрибман).

ШАРИФ ТАБРИЗИЙ кичик ёшидан мавлоно Лисоний¹ хизматига фазилат орттирган ва шеърят тилини ундан ўрганган. Шеър соҳасида маҳорат пайдо қилгач ва катта шуҳрат топгач мулло Лисоний тилидан хато йўсинда жорий бўлган сўзларга мухаммас боғлаб, ўшал мажмуага «Саҳвил-лисон» (Тил хатолари)* деб от қўйган. Байт:

Қас наомухт илми тир аз ман,
Ки маро оқибат нишона накард.

(Мазмуни:

Яхшиям мандан биров ўқ отиш илмини ўрганмади,
Бўлмаса оқибат-охир ўзимни нишонга олган бўлармиди).

«Хилоф ишда барибир мева йўқ»² деганларидек, бу хилоф ишнинг меваси шу бўлибдики, Шарифга ҳеч қачон бойлик ва

* Бу ерда сўз ўйини, яна устози «Лисонийнинг хатолари» деган маънони ҳам билдиради.

фаровонлик насиб этмай, қийинчилик билан кун кечирибди, бойлик насиб этган чоғда эса ажал бунга фурсат бермай, дунёвий матоҳлардан бенасиб этган. Охир — оқибатда пул — эҳсонларини ва Баҳромий инъомларини³ ўзи билан гўрига олиб кетган. Байт:

Каманди сайди Баҳромий⁴ биафкан, жоми Жам бистон,
Ки ман паймудам ин саҳро на Баҳром аст, на гураш.

(Мазмуни: Баҳромнинг ов камонини ташла, Жамшид жомини қўлингга ол, Саҳродан ўтдиму на Баҳромни кўрдим, на у овлайдиган гурни учратдим. (Гур ёввойи эшак, гўшти ейилди — И. Б.).

Мавлоно Шарифнинг яши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор. Гиёсуддин Қаҳрани ажиб бир йўсинда ҳажв этган. Ва бу икки байт ўша ҳажвдандир. Байт:

Қасе ба чашми кабуди ту кам намудор аст,
Чаро ки ойна ғилофи зангор аст.
Ду ложуварди негинанд ҳар ду наканда,
Агар ишорати намоий кананда бисёр аст.

(Мазмуни:

Сенинг кўк кўзингда ҳеч ким деярлик акс этмайди,
Чунки улар зангори ғилоф ичидаги ойнага ўхшайди.
Ҳар иккаласи ҳам узукдаги йўнилмаган ложувард қошга ўхшайди,
Агар бир ишорат қилсанг йўнувчилар кўп топилади).

(Охирги сатрда сўз ўйини бор бўлиб, одобдан ташқарилиги учун изоҳламадик — И. Б.) Ва бу ҳам унинг ғазали:

Ҳар киро дидам ба рози ишқ маҳрам сохтам,
Хешро дар ошиқӣ расвои олам сохтам.
Шамро дидам ки аз рози шаби васл оғаҳ аст,
Субҳ чун наздик шуд кораш ба як дам сохтам.
Панбаҳои доғро кардам сиёҳ аз дуди оҳ
Пушеши осудағиро рахти мотам сохтам.
Онче дил аз тоби у месухт дарди ҳажр буд,
Охир аз носозни даврон бо у ҳам сохтам.
Аз чаҳон бо меҳнати бисёр рафтам чун, Шариф,
Бар муроди хеш коре дар жаҳон кам сохтам.

(Мазмуни:

Қимни кўрмайин ишқим сиринга маҳрам этдим,
Узимни ошиқликда расвои олам этдим.

Қарасам шам висол кечаси сиридан огоҳ бўлибдир,
Тонг яқинлаша бошлагач (шам) ишини бир зумда бирёқлик этдим
Бу кўраётганингиз доғли кийимларни оҳ дудидан қорайтурганман,
Осудалик (байрам) кийимларини мотам либоси этдим.
Дил унинг тафтидан куйган эрса, бу айрилик дардидандир,
Ниҳоят, даврон носозлигидан дард билан ўзимни соз этдим.
Жаҳондан кўп меҳнат билан кетмоқдаман, Шариф
Ўз муродимга бу жаҳонда жуда кам етдим).

Мавлоно Шариф Табризий Ардабилда⁶ дафн этилган. Ардабил Озарбайжонга қарашли жой. Айтишларича, унинг ноҳияларидан бирида темирга ўхшаш бир тош бор эмиш, оғирлиги икки юз мандан ортиқ экан. Агар ёмғирга эҳтиёж сезилса, тошни шаҳарга олиб келишаркан ва тош шаҳарда қанча турса шунча вақт ёмғир ёғаверар экан, шаҳардан ташқари олиб чиқсалар шу заҳоти ёғин ҳам тўхтаркан.

МАВЛОНО ҚУДСИЙ ТЕРМИЗИЙ мажзуб бўлган, ёлғизлик либосида умр ўтказган. Ва бу қитъа унга мансубдир. Қитъа:

Ба хешти фарши ҳарими дари ту муштоқам,
Чунонки, қолиби бе жон бувад ба жон муштоқ.
Зи ҳақ висоли туро рўзу шаб ҳамехоҳам,
Ба ҳаққи гўша нешинони Мисру Шому Ироқ.

(Мазмуни:

Эшигинг маҳрамхонаси йўлига тўшалган ғиштга муштоқман,

Худди жонсиз тан жонни орзиқиб кутгандай.

Ҳақдан сенинг висолингни кеча-кундуз тилайман,

Яна Мисру Шому ироқлик узлатга чекинганлар ҳаққи-ҳурмати ҳам).

МАВЛОНО ТОЛИБИЙ ном чиқарган озчилик толибларнинг бири саналади ва тағин уни истараси иссиқ дарвишлардан ҳам ҳисоблайдилар. Юрак сирларини парда ичра адо қилган ва бу матлаъ унинг дилни олувчи шеърларидан. Матлаъ:

Парда аз рухи он парда нешин во кардам,
Онче дар парда ниҳон буд тамошо кардам.

(Мазмуни:

Ул парда ортида ўтирган ёр юзидан пардани очдим,
Парда ичида не бор бўлса тамошо қилдим).

МАВЛОНО БОҚИЙ туркиғуй шоирлардан ва бу матлаъси шуҳрат топган. Матлаъ:

Ишқ аҳли аро мендек ғам шефтаси камдур,
Мажнун менинг олимда бир Аҳмади беғамдур.

ҚОЗИ РИЗОИЙ илмлар соҳасида етук киши бўлган ва таҳсилини Ҳиротда олган экан. Бир неча муддат «илмлар маскани» Хоразмда қозиликдек юқори мансабда турган. Бу матлаъни унга нисбат берадилар. Матлаъ:

Рузи навруз зи май бас ки шудам бехуду маст,
Шабу руз аст баробар ба мани бодапараст.

(Мазмуни:

Навруз куни майни роса ичиб бехуду маст бўлибман,
Кечаю-кундуз мен майпараст учун баб-баравардир.)

МАВЛОНО ШУҲИЙ кафшдўзлик касбида ном қозонган уста ўтган. Шўх таълиқда ҳам ягона бўлган. Нотиқлик майдонига қадам қўйиб, сўзамоллик човгонни билан сўз тўпини олиб қочган ва бу ғазал унинг малоҳатли сўзларидандир. Ғазал (3 байти):

Дар воқеа дидам ки шуда ёр паришон,
Ҳастам аз ин воқеа бисёр паришон.
Шаб хўрда маю руз бо ағёр чу наргис,
Аз хона барун омада дастор паришон
Шўхй, дирами чанд ба даст ор, ки ҳастанд,
Хубони жаҳон аз пан динор паришон.

(Мазмуни:

Тушда ёрнинг паришон бўлганини кўрдим,
Сўнгра бу воқеадан кўп паришон бўлдим.
Кечаси май ичиб, эртаси эса ағёр билан, худди наргис гулга ўхшаб,
Уйдан бошидаги дастори қийшайиб чиқди.
Шухий сен ҳам бир нечта дирҳам пул топ, чун жаҳон хублари
аслида динор кетидан юришаркан.)

**ИККИНЧИ БОБНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР АЛАРНИ КУРГАН,
КЕКСАЛИК ЕШИДА ВАФОТ ЭТИБ. БУХОРОДА ДАФН ҚИЛИНГАН
ЖАМОАТ ЗИКРИДА.**

**Улуғлар ва шарифлар йўлбошчиси хожа Жалолиддин
Ҳошимий — ас-Сиддиқийнинг муқаддас ёди.**

Муътабар улуғлардан ва донг таратган ашрафлардан бўлурлар. Улуғ жаддлари ҳазрат хожа Ҳофизиддин Қабири за-

монидан шаҳарлар фахри, балоғардон Бухоро вилоятининг номдор шайхулисломлик мансаби аларнинг шариф хонадони қўлида бўлган. Айтишларича, бу ҳол бузруклардан бирининг дуоси натижаси эмиш.

Хожанинг сўзамоллик ва нуктадонликда шариф табъи ниҳоятда юксак даражада бўлиб, абёти дилписанд ва маънолари мақоми ғоятда баланддир. Бадеъ шеърлари бошдан охиригача фасоҳатга мойил, жимжимадор мисралари бошдан оёқ балоғатга шомилдир. Айниқса матлаълар айтишда чечанлик тўпини нотиклик майдонида олиб қочиб, муфассаллик қораламасини Мусо қўлидек илиги билан ёритарди. Байт:

Ба ҳар байти шоҳи назар кун бубин,
Қаши оғоз хубу ниҳоят хуш аст.

(Мазмуни:

Ҳар шоҳбайтга назар қилу кўр,
Чиройли бошланиши яхшию, охири ҳам аълодир)

Ҳазрат Махмудий Жомий хўжаста фаржомий томон совға-саломлар эшигини очиб, гавҳар сочувчи дурдона шеърларини саломнома юзига сочган ва алар эса таҳсин назари билан манзур тутиб, ҳаққида илтифотлар қилганлар. Ва бу матлаъ унинг матлаълари жумласидандирки, оламни қиздирувчи офтобдек Ҳирот уфқида жамол кўрсатиб, ёшу қари кўзларига нурафшонлик бахш этган. Матлаъ:

1. Чунон афсурдаам аз ғам ки гар домон бар афшонам,
Тани хокй равад чун гард аз чоки гарибонам.
2. Маро ту дидаву аз дида ҳам азизтари
Че дидае ки бар аҳволи ман наменигарн.
3. Ба ноз сурма макаш чашми бетараҳдумро,
Нешасте гир ба хоки сиёҳ мардумро.

(Мазмуни: 1. Ғамдан шунчалар ҳилпираб қолдимки, агар этак силкитсам, тупроқ тан чангдек ёқам чокидан тўкилиб кетажак. 2. Сен менинг кўзимсан, балки кўзимдан ҳам азизроқсан, аммо қанақа кўзан аҳволимга ҳеч қарамайсан? 3. Раҳм — шафқатсиз ул кўзларга ноз ила сурма тортма, қора тупроққа ўтқаз-а одамларни).

Шариф ёши тўқсонга етганда, яъни, ўн биринчи ражабулмуржаб ойида 934 йили² пурфутуҳ руҳининг лочини баланд парвоз бўлди ва мунаввар қабри хожа Бугро Бакр пуштасида³ улуғ бобоси қабри ёнида жойлашган. Ва унинг бу шариф матлаъсини муборак мазори тошига ёзганлар. Матлаъ:

Қабрам макун тавоф ки беҳушӣ оварад,
Лавҳи маро махон ки фаромушӣ оварад.

{Мазмуни:

Қабрим тавоф этма, беҳушлик келтирур,
Лавҳ тошим ўқима, фаромушлик келтирур.

Зоҳидлар ичра ягона Муҳаммад Амин Зоҳиднинг муқаддас ёди.

Ёлғизлик тариқи ва зуҳд мақомида нодири замон эди. Баракат — қутли вақтини диний илмлар мутолаасига сарф қилиб, бошқа машғулот билан иши бўлмаган, ҳол бошидан то иртиқол (қайтиш) замонигача аҳлу — аёл ихтиёр қилмаган эди. Ва султонлар суҳбати ва хизматиға руйхушлик бермасди. Султонлардан фақат Убайдуллоҳонга эътиқоди бор эди. Бир вақтлар мазкур хон даврида саркорлар лашкар харжу-харажати учун халқдан молу-жон билан ўлпон ола бошлаганлар. Бу оғир номаъқул ишнинг олдини олиш ҳеч кимнинг қўлидан келмай қолган. Шунда мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид хонга арз қилиб, деганки; «бу буйруқда тўртта номуносиб иш рўй берган, яъни, — амалдорларингиз олиниши керак бўлган кишидан олмаяптилар ва олинмаслиги керак кишилардан эса оляптилар, берилиши керагига бермаяптилар ва бермаслик лозим бўлганларга беряптилар».

Хон шу сўз бўйича ноҳақ чиқарилган тавжиҳ (ўлпон) фармонини бекор қилибди. Мавлоно Муҳаммад Амин бундай эҳсон ва хайрли ишларни фақирлар ҳақида кўплаб адо этган. Расмий ва қоида асосидаги ишларга риоя қилмасди, жуда қуйи мартабада, ўз хоҳишича ҳаёт кечирарди. Дарс машғулотларининг кўплигига қарамай шеърға ҳам майл кўргазарди ва унинг бу матлаъси яхши чиққан. Матлаъ:

Ҳазор бор кунад жони худ нисор яке,
Накарда шукри ғами ёр аз ҳазор яке.

{Мазмуни:

Биттаси ўз жонини минг бор нисор қилади.

Биттаси эса ёрнинг мингдан бир ғамига шукр қилмайди.

Ҳазрат хожа Нақшбандийнинг улуғвор, шукуҳли мозори ёнида дафн қилинган.

Мавлоно Шамсиддин Қаҳстонийнинг муқаддас ёди.

Кўп илмларни ўзлаштирган киши эди. Фиқҳда эса катта шуҳрати бор. Фазилатлари фозиллар орасида худди кун ўрта-

сидаги қуёшдай чароғон эди. Манави сўзлар гўё унинг васфида айтилгандай. Маснавий:

Қорни асамон Сурайё маҳал,
Аз пай алтофи ту рузи азал,
Қард чу аз мусҳафи дониш суол,
Сураи «ваш-шамс»¹ бар омад ба фол.

(Мазмуни:

Сурайё жойли исмлар қорийси,
Азал куни лутфингга умидвор бўлиб,
Илмлар мусҳафи бўйича савол қилувди,
Фолга «ваш-шамс» сураси чиқди.).

Шунингдек ифода (ўқитиш) йўлларини ҳам босиб ўтган эди. Ёзган асарлари саноғи ҳам анчагина, айта оладиган ҳинкюяту ривоятлари ҳам чексиз миқдорда бўлиб, кўплаб ажойиб-ғаройиб ривоятларни биларди.

Замон олимлари билан баҳсу-тортишувлар ҳам қилиб турарди. Низомли табъи диний илмлар назмининг нозими бўлишига қарамай гоҳо назмга ҳам илтифот қиларди. Ва «Муқаддимату-с-саловат» асарини шеърда қисқартиб баён қилганким, олимлар таҳсинига сазовордир. Ва бу абёт шу жумладандир. Маснавий:

Баъди ҳамду санои бепоён,
Мухтасар аз муқаддима бархон.
Фарзҳои таҳорату суннат,
Бар ту хонам равон беминнат.
Баъд аз он дон намозу руза тамом,
Суннату фарзу боқӣ ақсом.

(Мазмуни:

Сон-саноқсиз олқишдан сўнг,
Муқаддимадан мухтасар ўқи,
Таҳорату суннат фарзларини,
Сенга равон ўқиш учун ёзганман.
Шундан сўнг номозу рўза барчасини билиб ол,
Яна ўрган суннат, фарз ва қолган нарсаларни ҳам.)

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммаднинг мунаввар қабри ҳазрат хожаи бузургворнинг мозори ёнидадир.

---

* Ифода — ўқитиш.

Мирак Саид Гиёснинг муқаддас ёди.

Асл доврўқли оти Султон Маҳмуддир, Саид Гиёс эса шариф этасининг исми. Танилган саидлардандир. Ҳирийда жуда эътиборли одам бўлган. Ҳеч бир иморат қурилишида ҳеч кимса Мирак хабарисиз биронта ғишти ерга қўймаган ва унинг боғлар тарҳи ва ер ости сув иншоотлари ва экин — далалар жойлашиш тартиботлари бўйича ишлаб чиққан тарҳ (план — И. Б.)лари жуда кўпдир. Қалъа бошқаришнинг идоравий ишларига ҳам араллашиб турган. Қизилбошлар сабабли юзага келган нотинчликлар туфайли Бухорога келиб қолган. Ҳазрат Убайдуллохон унинг ҳаққига кўп риоятлар қилди. Мазкур хон учун жуда бир кўркам боғ барпо қилган ва бу боғда турли хил мевали ва мевасиз дарахтлар ҳамда гулу сунбуллар ўтқазган, у шундай бир боғ бўлганки, жаннат боғларини эсга соларди. Маснавий:

Равзае мао наҳрҳо салсол,
Давҳа сажъ, тайрҳо мавзун,
Он пур аз лолаҳои ранго-ранг
Ва ин пур аз меваҳои гуногун.
Бод дар сояи дарахтонаш,
Густаронида фарши буқаламун.

{Мазмуни:

Бир боғким, сувли анҳорлари тип-тиниқ,
Дарахтлари устма-уст, қушлари қаторма-қатор.
Тўладир униси ранг-баранг лолаларга,
Тўладир буниси турли-туман мевалардан.
Шамол дарахтлари соясига
Буқаламун (ўзгарувчан) ранго-ранг гиламни ёйган).

Очиққўллик ва тангиликда ўз замонасининг ягонаси эди. Фақирлар ва мискинлар учун эҳсон йўлини қуйи эндирмасди. Тоат-ибодати доимий, қимматли вақти ҳамиша фойдали иш билан банд эди. Мавзун табъи шеърга камроқ майл қиларди. Безгак туганда бу рубойини ҳасби ҳолини баён қилиб айтган эди. Рубойи:

Пайваста фақир аз табби сармо ларзам,
Гаҳ бегаҳу гаҳ багаҳ ба гавғо ларзам.
Ин турфа ки рузеки набошад навбат,
Аз дағдаған навбати фардо ларзам.

{Мазмуни:

Фақир совуқ иситмасидан қалтирайман,
Гоҳ маҳал, гоҳ бемаҳал гавғо билан қалтирайман.

Қизиғи шуки, бирон кун тўхташ навбати йўқ,
Эртанги кун навбати дағдағасидан қалтирайман.).

Хиёбон мавзеидаги хожа Исфаҳоний мазори ёнида дафн этилган.

Жаноб хожа Мунаввар Меҳнанинг муқаддас ёди.

Яхши сийратлик ҳазрат Султон Абусаид Абулхайрхоннинг¹ авлодидан. Нуруний, ёруғ чеҳрали киши эди. Салим таъби ва ўтқир зеҳни бор эди. Бир неча муддат муборак Меҳна шаҳрида шайхулисломликнинг доврўқли мансабида умргузаронлик қилди. Шеърга ҳам илтифот қиларди. Бу қитъа унга мансубдир. Қитъа:

Манам даргаҳ бандан бу Саъидй,
Че ёрон онам ки хонанд фарзанд.
Саги куи уям бубин жониби ман,
Ки бинанд сагро бар вай худованд.

(Мазмуни:

Бу Саъидий даргоҳбандалариданман,
Фарзанд деб атавчилари жумласиданман.
Унинг кўчаси итиданман, биз тарафга ҳам боққил,
Қи итини хўжаси ҳурмати мақомида кўрадилар.)

Баъзилар бу қитъани хожа Абу Наср Меҳнаники² дейишади. Абу Наср Меҳна Хуросоннинг муътабар фозилларидандир, кўп яхши шеърлари бор. Ва амир Шоҳийнинг³ бу машҳур ғазалига марғуб татаббуъ қилган. Матлаъ:

Эй ҳар дам аз чафон ту дилро ғами дигар,
Олам зи ту харобу ту дар олами дигар.

Татаббуъ:

З-нисон ки дам ба дам зи ту дорам ғами дигар,
Мурдан ҳамин дам аст маро ё дами дигар.
Аз зуд рафтанат ҳама руз аст мотам,
Ва зи дир мурданам ҳама шаб мотами дигар.
Тарсам ки гар ҳикояти ғамҳои худ кунам,
Ғамгин шави аз ин ғаму ин ҳам ғами дигар.
Эй Носирй, муқаййиди ин хокдон мабош,
Зи ин олам а-р малул шуди олами дигар.

(Матлаъ мазмуни:

Эй жафонигдан дилда ҳар дам ўзгача ғам ҳосил бўлувчи ёр,
Олам сен сабабли харобу сен эса бошқа оламда бепарво юрибсан.)

(Татаббуъ мазмуни:

Дам-бадам сендан бунчалар ғам тортаман,
Улишим шу дамдами ёки бошқа вақтмикин?
Тез кетиб қолишинг кун бўйи мен учун мотам,
Кеч ўлишимдан эса туни бўйи яна бир мотам,
Қўрқаман, агар ғамларим ҳикоясини айтсам,
Сен ғамгин бўлиб ғамдан менга эса яна бир ғам келади деб.
Эй Носирий, бу хокдонга кўпам кўнгиб берма,
Бу оламдан агар малул бўлган эсанг, бошқа олам ҳам борку
ахир)

Хожа Мунаввар Меҳна тўқсон уч ёшида бу вақтинчалик оламдан мангулик мулкига кўчди.

Жаноб Миршайх Пуронийнинг муқаддас ёди.

Шайх Нуриддиннинг шариф фарзанди. Кўп илмларни мутолаа қилган киши эди ва баъзиларида таснифлари ҳам бор. Бошқа фазилатлардан ҳам тўла хабардор эди. Айниқса хусни-хатни шу қадар зўр битар эдики, эътирозига сўз топиб бўлмасди. Олтин билан безаш ва бошқа ҳар хил наққошлик ишларида ҳам тенги йўқ санъаткор эканлигини намойиш қиларди.

Дур сочувчи қалами билан Ёқут¹ номи устига насх² (йўққа чиқариш — И. Б.) чизигини тортган эди. «Райҳоний хати»нинг³ нозук-майдалиги ғубор янглиғ бўлиб, «ғубор хати» эса «қоронғуликдаги нур»⁵ ибораси мазмунидек узоқни кўрувчи ўткир кўз донолар дидасига ёруғлик бағишларди.

Миршайх Пуроний шаҳар ичкарасидаги Чорсу масжидида мударрислик қиларди. Шариф табъи шеър бобида ҳам машғулотга банд бўларди. Бу матлаъ унинг ширин шеърлари ва тотли ғуфторидандир. Матлаъ:

Мачнун шанид ояти «вал-лайл»у⁶ ҳол кард,
Гўё ҳадис гесун Лайли хаёл кард.

(Мазмуни:

Мажнун «вал-лайл» оятини эшитиб,
Бехуш бўлиб қолди,
Чунки ҳадисни Лайлининг қора сочи ҳақида деб ўйлабди.

Ва бу рубоний ҳам унга мансубдир. Рубоний:

Чандон ки сирншк аз назарам хоҳад рафт,
Хуни жигар аз чашми тарам хоҳад рафт.
Сар аз қадами сагат нахоҳам бардошт,
Дар роҳи вафо агар сарам хоҳад рафт.

(Мазмуни:

Кўз ёши қанчалик дидамдан кетажак,
Шунча бағир қони нам кўзимдан кетажак.
Бош олмаяжакман итинг оёғи остидан,
Вафо йўлида агар ул бошим кетажак).

Ёши етмишдан ошганда вафот этди. Хожа Исфаҳоний қабри ёнида дафн этилган.

Шайх Муайян Меҳнанинг муқаддас ёди.

Султон Абусанд Абулхайр авлодидан ва сандлик нисбати Машшад саидларига тааллуулидир. Илмлар ташсила этган эди. Султони шаҳид Улуғбек — аноруллоҳу бурҳонуҳу — олий мадрасасида мударрислик қиларди. Мансабдор шахсларнинг бе-парво ва лоқайдлиги оқибатида номуносиб вазифаларда туриб қолди, шу сабабли кўп саъй — ҳаракатлар кўрсатса-да, мавзуотлари ғараз билан инкор этилиб, муқаддимотлари ёшу-кекса назарида бенатижа чиқди.

Яхши табъи ва ёқимли шеърлари бор. Ва бу икки байт унинг нотиқлик расмида адо этилган сўзларидандир. Қитъа:

Дилам аз савмаа бигирифт, раҳи дайр кужост?
То ба як журъа кунам хирқаву сажжода гаров.
Ба сафоли саги он куй, Саидий, хуш бош,
Матлаб жоми Жаму салтанати Қайхусрав.

(Мазмуни:

Савмаъ меъдамга тегди, майхона йўли қайда?
Бир қултумга хирқаву жой намозни гаров қилмоқчиман.
Ул кўча ити ялоғи билан, Саидий, хуш бўл,
Жамшид қадаҳини талаб этма, Қайхусрав салтанатини ҳам қўй)。

Истеъдодлилар йўлбошчиси мавлоно Гиёсиддин ал-Баҳрободийнинг муқаддас ёди.

Таниқли олимлардан эди. Кўп вақтини ҳақиқий илмлар учун сарф қиларди ва кишилар орасида номи доврўқли эди. Муборак хотирининг кемаси маънолар жавоҳиридан илм денгизида дурга тўлган бир уммон эди. Байт:

Баҳре ки дару ҳазор дур аст ниҳон,
Дурре ки аз у ҳазор баҳр обод аст.

(Мазмуни:

Бир денгизким, унда минг дур яшириндир,
Шундай дурким, унда минг денгиз обод бўлур).

Ҳакамиёт илмида мустаҳкам билимли ва фалсафий билимларда мусаллам илми эди. Салим таъби толибларни ҳикмат томон етакларди ва ўткир зеҳни «Ҳикмати айн»¹ мутолаасида ҳикматнинг кўзи эди. Ҳикмат илми бўйича яхши таснифлари ва дил истовчи таълифлари бор. Хайюло (илк материя — И. Б.) исботини яхши бир суратда етук назм этган ва яхши айтган. Маснавий:

Он хаюло шуд ки хафй зоташ,
Ҳашт омад тариқи исботаш.
Фасл билфёлу эттисол чунон,
Сеюм имкони нафас амре дон
Панжўмин феълу инфёол бувад,
Шешўмин ваҳму инфисол бувад.
Ҳафтўм имкони зотин фасл аст,
Ҳаштўм имкони зоти васл аст.
Чор аз ин мусбат аст собит на
Ду аз он собит аст мусбат на
Нест собит на мусбаташ ҳафтўм,
Ҳаст монанди ҳафтумаш ҳаштўм.
Чун дар ин чор низ ҳаст мақол,
Мусбаташ гуфтаам ба зоҳирн ҳол.

Ҳазрат хожан бузургвор мозори ёнида дафн этилган.

Жаноб хожа Абдулла Меҳнанинг муқаддас ёди.

Султон Абусаид Абулхайр авлодидан бўлиб, турли хил илмларга нисбатан жуда кучли нисбати бор эди ва жаноб хожа Абул Фазлнинг ўғлидир. Отаси таърифидан бир қисмини амир кабир Алишер «Мажолисун-нафоис»да зикр қилганлар.

Кўриш қобилияти заифлигидан фазилатлари ўткир кўзлилар назаридан бекитиқча қолган. Ва бу икки байт унинг шеърларидан. Байт:

Ҳеч шаб нест аз ҳажр тавоми мотам нест,
Бе ту рузи мани мотам зада аз шаб кам нест.
Маҳраме нест ки гуяд сухани ман ба у,
Онки гуяд сухани ман бар у маҳрам нест.

(Мазмуни:

Ҳажрдан мотамсиз ўтган бир тун йўқ,
Сенсиз мен мотамсаронинг куни тундан кам эмас.
Менинг сўзимни унга айтадиган бир маҳрам ҳам йўқ,
Энди аслида сўзим унга айтган ҳам маҳрам эмасда).

Табиблар ифтихори Муҳаммад Мазиднинг муқаддас ёди.

Мақтовга лойиқ сифатли зоти илмлар йиғингоҳи эди. Барча илмларда моҳир бўлиб, шариф вақтининг кўпини тиб илми

мутолаасига сарфларди ва қамровли табъи билан тибнинг умум мақсадлари (асослари)дан воқиф бўлган ҳамда сир-асрор кони бўлмиш касалликнинг сабаб ва аломатлари иллатини ҳам билиб, хаста диллар шифоси қонунини созлаб, у дунё савобини ғамлаб, касаллик тadbирини беташвиш топарди. Ва одам бола-си мулозимати хилъатидан воз кечиб, эҳтиёжизлик кийимида ҳаёт кечирарди ва султонларнинг мукофот ва инъомларига қайрилиб ҳам боқмасди. Замонамизнинг кўпчилиги табиблари тиб илминини мавлоно қошида ўқиганлар ва ул кишининг бошқа соҳаларда ҳам етук шогирдлари бўлиб, ҳозир мавлонолик мақомида турибдилар. Муаллиф унинг васфида деган. (Муаллифдан):

«Басе нодири фаннон бурданд қонуни шифо аз ту,
Ки андар чанги ишон бувад ожиз бу Али Сино.
Каломи муъжазат бошад мудом аз шарҳ мустағнй,
Аз он нафаси нафисат мезанад бар халқ истиғно.

(Мазмуни:

Кўплаб фан соҳиблари шифо Қонунини сендан урганганлар,
Ки бу Али Сино ҳам улар чанғалида ожиз қолади.
Муъжаз каломинг шарҳга-мақтовга муҳтож эмас,
Ул нафис нафасингдан эса халққа истиғно шабадаси тегиб турибди).

(Яъни сен мисолингда халқ истиғно (бировага таъма кўзи билан боқмаслик)ни ўрганади — И. Б.)

Фақир ҳам тибни охунднинг дарсида ўқиганман ва бошқа илмлардан яна илми ҳақиқияни ҳам улар назари имтиҳонидан ўтказганман. Ул зотнинг китобат санъатига ҳам майли кучли эди. Агар ёзганларини шариф умри ҳисоби билан солиштириб кўрилса, ақл ҳайрон қолади. Шунингдек ушоқ фазилатларни ҳам батамом эгаллаган эди. Айниқса шеър санъатида ва яъни унинг қонун-қондалари соҳасида катта маҳоратга эга эди. Ва бу матлаъси ғоятда тиниқ ва равон чиққан. Матлаъ:

Зи он рухи оби ҳаёту абрувони нилгун,
Киштии умид дар гирдобини ғам дорам нилгун.

(Мазмуни:

Ул оби ҳаёт юз ва зангори қошлар сабаб,
Умид кемам ғам гирдобиди чўкиб қолган.)

Мавлоно таърихни ҳам яхши айтарди. Фақирнинг иниси вафот этганда номни таърих қилган ва «пайдо» сўзини исқот қилиб, яхши таърих чиқарганди. Таърих:

Он Фаридунхожа пайдо нест, осори ў кужост?
К-зи гамаш ҳар лаҳза аз нав бар дили ман доғҳост. (941)

Гоҳида мавлоно Сайфий³ шеърларига татаббуъ қилиб турарди ва бу матлаъ шу жумладандир. Матлаъ:

Қомати моҳи муаззин че латифаст оллоҳ,
Ин че сунъ аст ки зоҳир шуда субҳоноллоҳ.

(Мазмуни:

Муаззиннинг ой қомати бунча латиф, эй худо,
Бу не санъатким зоҳир бўлмиш, эй поки-парвардигоро).

Азиз умри тўқсонга етган ҳам эдики, ҳаётининг табиати ўлим олами сари иштиёқ билдирди. Ҳозирлик панжаси билан шифо қонунини қанчалик созлашга уринмасин, илож нағмаси тириклик қулогига кирмади. Байт:

Мазожи кавн чу ру дар фасод бар ниҳод,
Накарда фойда дар дасти Бу Али «Қонун».

(Мазмуни:

Ҳаёти йўқлик сари юз тутганди,
Шунинг учун Бу Алининг қўлидаги «Қонун» ҳам фойда бермади).

Шайх Жалол мозорида мадфундир.

Мавлоно Хуш Муҳаммад Азизоннинг муқаддас ёди.

Жаҳрия¹ машойихидан. Эътиқод нисбати Шайх Худойодга эди. Табиатида жазава кучли бўлган. Туркий халқларнинг қўпчилиги унга мурид эдилар. Дастлабки пайтлари риндлик бўйича эл аро ном чиқарган эди. Тавфиқ унга рафиқлик қилиб, азалий иноят йўл бошловида башарий пастлик қаъридан малакийлик осмони авжига етказди. Мавзун таъби бор эди. Ва бу матлаъ унинг малоҳатли сўзларидан. Матлаъ:

Ду абруи туро то кай сари даъво ба ҳам бошад
Бифармо холро то дар миён ояд ҳакам бошад.

(Мазмуни:

Икки қошинг қачонгача бир-бири билан жанжал қилишади, талашади.
Холга буюр, ўртага тушиб ҳакамлик қилсин)

Гешти қишлоғида² ўз хонақоҳига қарашли боғда дафн этилган.

ШАЙХ ОБИД турк машойихидан. Фазилатларда мавлоно Муҳаммад Фалғурий¹ билан тенг туради. Таҳсилни тарк этиб, халқни художўйликка тарғиб қилиб юрарди. Қитъагуйликка машҳур. Табиатида мазаҳга майл кучли бўлиб, ҳусну жамолда бир-биридан қолишмайдиган Ҳасан ва Шоҳий исмли кишилар хусусида бу қитъани яхши айтган: Қитъа:

Ҳасанро гуфтам:— Эй шўхи науқ ном,
Ба бадномии Шоҳй чанд куши.
Ба жои шарбати ширин биёри,
Деҳи заҳру зи ёрй чашм пуши.
Надони ки андарини дайр мукофот;
«Ҳар он шарбат ки нушони, бинуши»,

{Мазмуни:

Ҳасанга дедим: Эй яхши исмли муҳтарам зот,
Бунча тиришасан, Шоҳийни қиламан деб ёмон от.
Шприн шарбат ўрнига заҳар келтириб бот-бот,
Ич дейсану дўстлик баҳридан кечасан шул заҳот
Билмасмисан ахир, бу дайр аро ажаб мукофот:—
«Қимга нима ичирдинг, энди ўзинг ҳам шундан тот!»)

Саксон ёшга етганида вафот этди ва Гиждувонда дафн этилди.

ҲОФИЗЛАР ЙУЛБОШЧИСИ ҲОФИЗИ ҚАЛОН Самарқанднинг муътабар соҳиби вуқуф ҳофизларидан ва яхши қироатли қорийларидан. Шайбонийхон ҳузурида тўла ишончга эришган киши экан. Қўпчилик ҳофизлар унинг фойдали илмларидан баҳраманд бўлишган.

Бир неча муддат имом — хатиблик мансабида туриб, қадри пояси баланд кўтарилди. Шоирлар орасида ҳам ўзига яраша обрўси бор. Ҳазил-мутуйбага майли бор бўлиб, мазаҳомез шеърлар ёзган ва улар орқали барча тонфа кишиларга қараб, мутуйба расмида хитоб қилган. Ва бу ғазал унинг малоҳатли сўзларидан. Ғазал:

Че шуд, че шуд ки наёмад нигори ман имшаб,
Зи нола то чешавад ҳоли зори ман имшаб.
Асири суҳбати агёраму намедонам,
Ки шамъи анжумани кист ёри ман имшаб.
Зи дасти ғам ба ки нолам, кужо равам, че кунам,
Ки нест дар бари ман ғамгусори ман имшаб.
Ба ҳар тараф раваму нолаҳон зор кунам,
Чаро ки нест ба як қарорн ман имшаб.
Бигу ба нолаву зорй, ба ёри худ Қорй,
«Биё, биё ки нашуд бе ту кори ман имшаб».

(Мазмуни:

На бўлди, на бўлди ки келмади ёрим бу оқшом,
Нола чекиб не бўлгуси энди ҳоли зорим бу оқшом.
Ағёр суҳбатни асирман ва билмайман кимнинг,
Йиғинида нур сочувчи шамдир ёрим бу оқшом.
Ғам дастидан кимга нола этай, кимга борай, не қилай,
Йўқдир ёнимда менинг ғамгусорим бу оқшом.
Ҳар томон борадирман ва нолаву зорлар қиладирман,
Чунки йўқдир бирон жойда қўним-қарорим бу оқшом.
Айтгил ўз ёрингга, эй Қорий, нолаву зор билан,
«Кел, келгил, сенсиз битмади ҳеч корим бу оқшом».

Саксон ёшдан ошган чоғида бу ўткинчи жаҳондан абадийлик оламига кўчиб ўтди.

МАВЛОНО СУЛТОН АЛИ УБАҲИЙ машҳур фозиллардан. Мусофаҳаси санади беш восита билан ҳазрат саиди коинот саллаллоҳи алайҳи вассаламга етади. Бухородаги ҳурматли кишиларнинг кўпи анинг мусофаҳаси шарафига мушарраф бўлганлар. Фақирга ҳам муҳаббат тариқи бор эди ва ўз мусофаҳаси шарафига мушарраф қилганди. Ҳаётдан кўз юмаётган вақтида ҳузурига етиша улгурдим. Дедики, «кутиш била илҳақ эдим». Мусофаҳаси бобида шариф қўли билан ёзган рисоласини фақирга лутф қилиб, рухсат бердилар. Қитъа:

Ба рузи ҳашар ки баҳри азоби дўзахро,
Забонаи аламаш дам ба дам ҳаво гирад,
Зи по уфтода дар он ҳол чашми он дорим,
Ки ин мусофаҳа он руз дасти мо гирад.

(Мазмуни:

Қиёмат кунн дўзах азобини бераман, деб,
Байроғи тили ҳавода дам-бадам қиллираб турганида,
Оёқдан қолиб, ўша ҳолатда кўзимиз термуладики,
Бу мусофаҳа ўшал кун бизни қўллармикин, деб.)

Ва ҳуснихатни ниҳоятда яхши битарди. Хат бобида котиблар подшоси мавлоно Султон Али Машҳадийдан қолишмасди ва бу байтида ўша маънога ишорат қилган. Байт:

Гарчи он Султон Али аз Машҳад аст,
Лекин ин Султон Али аз Убеҳ* аст.

(Мазмуни: Гарчи у Султон Али Машҳаддандир,
Бироқ бу Султон Али Убеҳдандир). (Охирги сатрда сўз ўйи-

* Уба, ҳ) шаклида ҳам талаффуз этилади.

ни бор: «Ликан ин Султон Али аз у беҳ аст — лекин бу Султон Али ундан яхшидир.— И. Б.).

Ҳазрат Шайбонийхон, «Фасаййукифайкуҳумуллоҳ» оятини жалий қаламида чиройли битиб, фозиллардан таъриф қилишларини сўрабди. Шунда Ҳофиз Убеҳий унинг таърифида айтган экан, қитъа:

Бар маснади иқбол туи Хусравн Жамжоҳ
Эй хони жаҳонгир ки аз лутфи илоҳ.
То лавҳу қалам ҳаст, касе дар ҳама олам,
Нанавешт ба хубй чу хатти хуби ту диллоҳ.
Бар хубни хаттат ду гувоҳ ба адолат,
Кофист ду кофи «фасаййукифайкуҳумуллоҳ».

(Мазмуни:

Эй, оламни олувчи хон, тангри лутфи туфайли,
Иқбол тахтида ўтирган Жамшид мартабали Хусрав (подшоҳ) сенсен.
Токим лавҳу қалам бор экан, ҳеч бир киши барча оламда,
Сенинг яхши хатинг каби даражада мақбул қилиб ёзаолмаган.
Хатинг яхшилигига адолат юзасидан икки гувоҳ:—
«Фасаййукифайкуҳумуллоҳ»нинг икки «коф» ҳарфи етарлидир)

Мавлононинг ғойибона равишда ҳазрат хожа Аҳрорга — сирлари муқаддас бўлсин — иродати бўлган ва алар хам бу мисраъ билан Ҳофизни ёд этганлар. Мисраъ:

— «Ҳузуре гар ҳамихоҳи аз ў ғойиб машав, Ҳофиз».
«Ҳузурини истасанг бекинма ундан Ҳофиз.»

Шеърда яхши табъи бор эди ва бу рубойни жуда яхши айтган. Рубой:

Лаълест лабат ки беҳ зи ёқути тар аст,
Дуржест даҳанат ки лаболаб гуҳар аст.
Бар моҳи рухат на як ҳилол аз абруст,
Ҳар муе ки зи абруят ҳилолаш дигар аст.

(Мазмуни:

Лабинг лаълдир, ёқут-анордан ҳам чучукроқ,
Оғзинг бир лаъл қутисиким, ичи тўла гавҳардир.
Юзинг ойн устида қошингина ёлғиз ҳилол эмас,
Қошингдаги ҳар бир тук ўзи бир ҳилолдир.)

Шариф ёши бир юзу тўққизга етганда, бироқ ҳали енгил руҳли ёшлардек юриб турганда, Хожа Порсо² хонақоҳида оламдан ўтди.⁹

ҲОФИЗ МИРАҲМАД ХАТИБ Ҳофизи Қалоннинг эътиборли шогирдларидандир. Яхши мавлавийлиги бор, балки, кўп илмларда тўла саркор киши эди. Олимлар моликининг калом лафзи ва маъносидан тамомила бохабар эди ва Шотабий фанини жуда яхши ўқитарди. Ҳар ҳафта жозибали бир хутба ишро қилиб, ихчам каломда кўп маъноларни баён қиларди. Таъби мавзун эрди. Гоҳи айрим сабаблар ила шеър ҳам айтарди. Фақирнинг отаси Саид Подшоҳхожани Балхда шайхулислом қилиб тайинлаган вақтларида бу қатъани айтиб юборган эди, яхши чиққан, Қитъа:

Шайхулислом чун шуди Хоча,
Аҳли исломро паноҳ тун.
Подшоҳ сохт шайхулисломат,
Шайхулисломни подшоҳ тун.

(Мазмуни:

Шайхулислом бўлибсан Хожа,
Энди ислом аҳлига паноҳгоҳ сенсан.
Подшоҳ шайхулислом этиб тайинлабди,
Подшоҳнинг шайхулисломни сансан —

ёки:

Подшоҳ ва шайхулислом сенсан.

Еши олтмишдан ошганда фано уйидан бақо манзилига кўчиб ўтди. Фатҳободда дафн этилган.

МАВЛОНО МИР АЛИ КОТИБ саидлиги жиҳатдан ҳам машҳур эсада хат мулкида ҳам котиблар подшоси эди. Насъатлик хатида замон котибларининг ишини йўққа чиқариб, мэдоду қалам кўмагида хушнависликнинг арз-додига етарди. Қаламдан бўлак киши унинг хати устига ўлчов бармоғини босмаган. Шеър соҳаларидан ҳам тўла хабардор киши эди. Таърихларни яхши айтарди. Ҳазрат хон ўз номига хутба ўқитганда бу таърихни айтгани, таърих будир:

Шукруллоҳ ки ба тавфиқи худой,
Гашт имруз жаҳон рашки жинон.
Хусраве хони жаҳон шуд ки бо уст,
Фаҳри шоҳон шарафи аҳли замон.
Ҳомни миллату дини набавӣ,
Мо ҳайи аҳли фасоду исён.
Соли таърих зи дил жустам, гуфт:
«Воли мулк Убайдуллоҳон». (940).

(Мазмуни:

Тангрига шукрки худо инояти билан,
Ер юзи бугун жаннат рашкини келтирувчи жойга айланди.
Чунки шоҳлар фахри, замон аҳли шарафи бўлмиш бир подшоҳ
жаҳонга хон бўлди.
Набавий миллати ва динининг ҳомийси,
Бузуқ ва динсизларни қийратгувчи киши.
Таърихи йиллини юракдан сўрасам, деди:
«Мулк волийси Убайдуллохон»).

Изҳори музмар айтишда ҳам қудрати борлигини изҳор қиларди ва ушбу изҳори музмарни Бобур подшоҳнинг атоқли отига жуда яхши айтган. Изҳори музмар:

Сари ман хоки дари подшаҳи мулк ки ҳаст,
Фаҳри шоҳони мамолик, шарафи насли самар.
Подшаҳи фузало, кони сахо, баҳри карам,
Сари ҳалқан даҳру сари хунари беватанӣ,
Сари арбоби ҳунар Шоҳ Муҳаммад Бобур.
Ҳоқони диловарию Хизри замони,
Ғайр аз суҳанат нест ба гитӣ акнун,
Мажмуан маънии, шаҳи мулки суҳани,
Ҳазрати подшаҳи мулки суҳан.

(Мазмуни:

Бошим бир мамлакат подшоҳининг эшиги тупроқидирки,
Ул мамлакатлар шоҳлари фаҳри, мевали насл ифтихори бўлган бир
шоҳдир.
У фозиллар подшоси, саҳийлик кони, карам денгизи,
Санъат аҳлининг боши Шоҳ Муҳаммад Бобурдир,
Дунё ҳалқасининг ва ватансизлик санъатининг бошидир;
Қаҳрамон ҳоқонсан ва замон Хизрисан.
Сенинг сўзинг бугун дунёни тўлдиргандир,
Маънолар тўпламисан, сўз мулкининг шоҳисан,
Суҳан мулкининг ҳазрат подшоҳи).

Фақир Хусрав султон мадҳини айтганим маснуъ қасидадан бу хил изҳори музмарни чиқарганман ва ҳар икки рубойида ва мезонда мадҳ этилувчининг доврўқли исимини келтирганман. Изҳори музмар:

Донм сифати адли ту дар дил дорам
Дар дил сифати Хусрави Одил дорам.
То дар наравад хиёли дигар ба дилам,
Донм дили худ суи ту монл дорам.
Эй гаштан зи футуввати ту нийяти ҳосил,
Фатҳи зи нафири давлати ту дар дил.
Кайхусрави рузи ҳарбу гитӣ яқин,

Бишкан дили аъдан данӣ эй одил,
Мезони сифат Хусравн Одил бикуним.

Мулло Мир Али котиб таърих айтишида ҳам донг таратган эди,

Мирзобек девон мулло Мир Али вафотидан сўнг уни тушида кўриб, вафоти таъриhini сўраган, мулло жавобда «Мир Али фавт намуда» деган ва девон шу моддани назм либосига буркаган. Таърих:

Он баҳри фазонл, сари арбоби ҳунарро,
Дар воқеа дидам бо атвори сутуда,
Гуфтам ки таърихи вафоти ту че гуям,
Гуфто ки бигу, «Мир Али фавт намуда». (951)

(Мазмуни: у фазилатлар денгизи, санъат аҳлининг бошини яхши хулқ қиёфада тушда кўрдим. Вафотинг таъриhini не деб айттай, деб сўрадим, Дедки, «Мир Али фавт этди», деб айтгил.)

Мазкур Мирзобекнинг ҳам касб этган илм-фазилатлари кўп эди, бироқ вазирлик ишлари орқасида юзага чиқмай қолди.

Мавлоно Мир Али деярлик 70 ёшида эканида қазо болтаси унинг ҳаёти дарахтини чоғиб қулатди, тақдир қўли унинг номини ҳаёт дафтаридан ўчириб, умрининг расмли китобини йиртиб, варағу жилдини бир-бирдан ажратди. Қабри ҳазрат шайхул — олам² ёнида, мавлоно Муҳаммад Солиҳ суфасида жойлашган.

МАВЛОНО АФСАРИЙ Қармина вилоятидандир. Узоқ вақтлар Убайдуллохон хизматида бўлиб, ўзини яқинлар қаторига қўшганди. Шеърлари мўл. Амир Қосим¹ девонига татаббуъ битган, Амир Шоҳий² девонига эса жавоб ёзган. Мир Алишер Навоий наволари пайравига кўп тиришиб, ўзини иккинчи амир Алишер хаёл қиларди ва шу хаёл орқасида ўзига Соний (Иккинчи — И. Б.) деб тахаллус қўйиб олганди. Мисраъ: Зи каъба то сари куят ҳазор фарсанг аст.— Қаъба билан сен турган маҳалла орасида минг фарсанг масофа бор. Абёти орасида яхши сўзлари топилади ва бу матлаъ унинг синовдан яхши чиққан сўзларидан. Матлаъ:

На аз боди сабуҳе ларза жоми шароб ўфтод,
Зи акси рун соқй жоми май дар изтироб ўфтод.

(Мазмуни:

Тонг шамолдан шароб жоми тебранмайди,
Май жомини изтиробга солувчи нарса соқийнинг юзи аксидир.)

Айтган муаммо шеърлари ҳам жуда кўп ва бу унинг машҳур муаммоси. «Ниёзий» исмигадир.

Юзини кўрса кўзум ҳар дам оқар ёши онинг,
Ул қуёшдир шам ва икки қоши минқоши онинг.

Қуёш (араб: айн — қуёш.— И. Б.) дан ع (айн) чиқариб, бир бор «қоши минқоши» айтилиб, عين ن даги «нун»-ни عين айн ўрнига қўйиб نى «най» сўзини ҳосил қилиб, яна бир марта қоши минқошини ёзиб, қош, қоши сўзини «з» билан ўзгартириб, ئى (йо) дан ҳосил қилинади ва Ниёзий исми такмил бўлади.

Ёши саксонга етай деганда фоний оламдан мангулик мулкига сафар қилди.

МАВЛОНО РАФЕЪ ТАБИБ мавлоно Муҳаммад Мазиднинг камолотли ўғлидир. Кўп илмларни ўзлаштирган киши эди. Тиб илми бўйича эса камолига етган олим эди. Настаълиқ хатини мулло Султон Али (Убеҳий)¹ ҳузурда машқ қилиб, хушнавислар жумласидан бўлганди. Мусиқа соҳасида ҳам қўли бор эди. Қонунда хожа Абдулла Марвариднинг¹ сабоқ чўпини еб, мусиқа мусобақасида созандалар жамоасидан ўзиб кетган. Ва қай бурчакда созининг овози одамлар қулоғига етса дидаларидан беихтиёр кўз ёшининг кумуш тангаларни сочиларди. Рубойи:

Сина қонун шуда аз чанги гами ёр маро,
Ажабе нест агар нола бувад зор маро
Гуштоби ки маро панжан ҳижрони ту дод,
Меревад сими сирешк аз мужжан чун тор маро.

(Мазмуни: Ёр ғами чангали остида синам қонундек тирмаланди. Агар ноласи менинг оҳларимни ифодаласа ажаб эмас. Айрилиқ панжанг менга берган зарблар сабабли, Кўз ёшимнинг кумуш томчилари кипригим орасидан узун тордек оқади).

Мавлоно Рафеъ табиб ҳар кун каминани ўз мулоқотига мушарраф қилар ва бу шикастанинг уйига чиқиб, илмий баҳсу мунозараларга киришар эди. Яхши табъи бор эди. Ва бу матлаъни жалиий ёзувли³ қалами билан китоба расмида ўз уйи айвонига битган эди. Матлаъ:

Банон тоқу равоқи Рафеъ марғуб аст,
Барои суҳбати ёрон мутаффиқи хуб аст.

(Мазмуни: Рафеъ (ёки баланд — И. Б.) биносининг тоқу — равоқи марғубдир, дўстлар суҳбат қиладиган жой учун қулай бир мақомдир). Ёши етмишга етганда ҳаётининг қонун торини ажал панжаси жафо бармоқлари билан узиб, бир-биридан ажратиб ташлади, даволаш созига қанчалик қўл югуртирмасин, шифо асбобини созлай олмади ва қазонинг учқур шамоли умри дарахтини тагидан қўпориб ташлади. Қабри отасиники ёнида жойлашган.

МАВЛОНО АБУЛҚОСИМ ҲАҚИМ мавлоно Дарвиш Ҳусайн табибнинг ўғли ва Амӣр кабир Алишернинг — оллоҳ унга паноҳ бўлсин — табиби бўлган мавлоно Дарвиш Алининг¹ биродарзадаси (жияни)дир. Бир куни «табиблар ифтихори» мавлоно султон Маҳмуд табибнинг уйида барча улуғлар йиғилган эдилар. Хуросон фозилларидан бўлмиш Мир Муллои Воиз деди: Амӣр Алишер жомеъ масжиди биноси² қурилишини поёнига етказгач, фозиллар иморат учун таърих айта бошладилар. Шунда мулло Дарвиш Али ушбуни айтди. Байт:

Таърихи имораташ агар меҳоҳи,
Арқоми аносир асту сифру афлок.

(Мазмуни:

Қурилиши таърихни билмоқ истасанг,
Унсурлару сифру фалаклар сонидир.*).

Хирот аҳли офаринлар айтиб, шуларни иморат кошинига нақш қилдилар. Булардан 904 рақами ҳосил бўлади. Фақир дедимки:— Ҳандаса фанида бошда айтилган нарса ёзилганда хат охирига тушади, чунки рақамларни чапдан ўнгга қараб ёзамиз-ку. Шу сабабли бу ерда 409 рақами ҳосил бўлади. Агар бошқача баҳрда, яъни мана бундай «арқоми афлоку сифру аносир» тарзида айтилса тўғри бўларди.

Анча тортишув бўлди, фозиллардан кўпи бу фақир ённи олишди, аммо, айтувчи ўз сўзидан қайтмади, фикрида қаттиқ турди.

Мулло Абулқосим кўп нарсаларни билувчи одам эди. Айниқса табобат соҳасида катта тажриба орттирганди, даволаш усулларининг майда-чуйда томонларигача тўла ўзлаштириб олган эди. Тибдан бўлак яна талайгина илму фазилатларни ҳам қўлга киритганди. Шеърда ҳам салоҳиятли киши эди. Ва «Нур» исмига айтилган бу муаммо унга мансубдир. «Нурум» ҳам чиқарса бўлади. Муаммо:

Надори боварам, эй лола рухсор,
Ки гаштам дар ғами ишқи ту бемор.

(Мазмуни:

Ишонмайсан эй лола рухсор,
Ки ишқинг ғамида бўлмишам бемор.)

* Метафизиклар ақидасига кўра моддий олам тўрт унсурдан — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган, сифр эса ноль демак, ҳақаниёт илмида осмон 9 табақа (фалак)лардан иборат. Булар араб ёзувида ёзилиб, рақамлар ҳам шу тартибда жойлаштирилса 904 рақами ҳосил бўлади.

نه (на)ни (ур, вар) билан бирган қўйса نور Нур чиқади*. Ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Баски девонаам аз ҳажри рухи ёр имшаб,
Мекунам нолаву фарёд мани зор имшаб.

(Мазмуни:

Ер юзи ҳажрида телбаман бу тун,
Мен зор нолаву фарёд этарман бу тун.)

Шариф ёши етмишга етганда, ўлим шарбатини татиб, доимий қароргоҳига кўчиб ўтди. Намозгоҳ яқинида отаси оёқ учисида дафн этилган.

ДАРВИШ МАҚСУД ТИРГАР тайнли жойда турғун турмаган озодаваш киши эди. Ёлғизликда кўп нарсалар баҳридан кечганча умр ўтказарди. Шайхлар шайхи Махдуми Аъзамга мурид ҳам бор эди. Касби-кори ўқчилик ҳунари эди. Табъи ҳам ўқдек тўғри ва баланд учар эди. Қаерда рангин маъноларга етишса, назар ўқини унга отиб, нишонга урганини ўз хотирига жойлаб оларди. Ва латиф табъи латифага мойил эди ва ўзи хусусида кўплаб латифалар айтарди. Шу мазмунда айтганидан биттаси:— Бир куни Шайх Ҳожи Муҳаммад билан — унга худо раҳмати бўлсин — Шайх Алихожа (яъни бу фақир амакиси) нинг уйига меҳмонга борган эдик. Илгариги гал жаноб хожа барча дарвешларга либослар улашган эдилар, фақирга лутф қилган кийими эса калта эди ва шу сабабли унинг устидан фаражи* кийиб, хожа ҳузурига борган эдим. Шайх Алихожа:— Ия, бояги либосни эгнингизга ёпинмадингизми?— дедилар. (Сухбат форс тилида бўлган, хожа «напушидан?» деб сўраган, бу сўзнинг иккита — «киймоқ» ва «бекитмоқ», «ёпмоқ» маънолари ҳам бор — И. Б.)

Мен эсам:— «Нега энди, берган либосингизни ёпганман,— деб жавоб бердим. (Мақсуд тиргар ҳозиржавоблик билан «пўшидам» деркан, сўз ўйини қилиб ҳам кийдим, ҳам уни устидан бекитдим, ёпдим, деган маъноларда жавоб қайтарган — И. Б.) Хожа жуда хурсанд бўлиб, кулдилар».

Дарвишнинг ушбу матлаъси кўп машҳурдир, ҳақиқатдан ҳам яхши чиққан. Матлаъ:

Хубони Ҳири хубтар аз оби ҳаётанд,
Бисёр рубояндаву ширин ҳаракотанд.

---

* Надорад боварам, نادراد باورام (менга ишонмайди) сўзлари «на дорад бо варам» نادراد باورام не шаклида («на»нинг) варами («урум») яъни «шиши бор» ўқилса шундай бўлади.

(Мазмуни:

Ҳирот хублари оби-ҳаётдан ҳам хуброқдирлар,
Дил ўғирловчи ва ширин ҳаракатдирлар).

Ва унинг бу рубойиси ҳам жуда шуҳрат топган. Рубойӣ:

Эй дил, ғами ёру нолаи зор хушаст,
Хуни жигару дидан хунбор хушаст.
Ғайри аз ғами ёр ҳар че ҳосил кардам,
Ҳосили ҳама ҳеч асту ғами ёр хушаст.

(Мазмуни:

Эй дил, ёр ғамнио зор нола хушдир,
Бағир қонию қонли кўз ёш оқизувчи дида хушдир,
Ёр ғамидан ўзга исни қўлга киритган эсам.
Ул барчаси беҳудадир ва ёр ғами хушдир).

Дарвишнинг Бегим масжидида жуда бир тор ҳужраси бўларди, ўша ерда оламдан ўтди, умри ҳам тўқсонга етган эди.

МАВЛОНО ИБРОҲИМ ҚУНДА Хуросон вилоятидандир. Илму фазилатлардан қуруқ эмасди. Форжак мадрасасида дарс ўқитарди. Бу муллонинг табиатида ҳам мазаҳ кучли эди. Унинг Назар исмли бир яхши кўрган яқин дўсти бўлгучи эди. Магълаъ:

Аз он аҳли назар дар ғам асиранд,
Ки манзурони бағоят беназиранд.

(Мазмуни: Ғам чанғалида назар аҳли шунинг учун ҳам асирки, уларга манзур бўлганлар ниҳоятда беназирдирлар).

Ва Қунда лақабли бир рақиби бор эди, иттифоқо, ўшал дўстининг эса ана шу рақиби суҳбатига дўстона майли бўлган. Шу сабабли мавлоно ҳам Назарнинг ёнидан ҳеч узоқлашмасди ва бу рубойийсини шу сабаб билан айтган. Рубойӣ:

Эй Қунда, илоҳи ду сад пора шави,
То чанд дилбалон бечора шави,
Пайваста туро пеши Назар мебинам,
Хоҳам ки зи пеши назар овра шави.

(Мазмуни:

Эй Қунда, илоё икки юз бўлакка бўлингайсан,
Ахир қачонгача бечоралар қалбини бўлаклайсан.
Ҳар донм сени Назар олди (ёки кўз ўнгим)да кўрганамда,
Истайманки, Назар олди, (ёки кўзим) дан йироқлашиб овра
бўлгайсан).

Мавлоно Иброҳимга лақабини ҳам афтидан ана шу рақиб
сабабли таққанлар. Бухорода дафн этилган.

МАВЛОНО ХОЖА КАЛОН МАҲРУМИЙ муътабар фозил-
лардан эди ва ўзини ҳазрат Мухдумий хўжастафаржомий шо-
гирдларидан деб юрарди. Гапида «Махдуми Жомий» сўзини кўп
ишлатарди. Ва ғариба илмларидан ҳам хабарсиз эмасди. Бу
матлаъси эса кўп машҳурдир. Матлаъ:

Гуфти ки намоям ба ту рузе қадду қомат,
Ин ваъда магар рост бувад рузи қиёмат?

{Мазмуни:

Бир кун қадду қаматимни кўрсатаман деган эдинг,
Ваъдангинг вафосини, нима, қиёмат кун ибот этмоқчимсан?

Кексалик ёшида вафот этди.

ХОЖА МУҲАММАД ҚАННОД ҳазрт хожа Аҳрорнинг —
тангри сирларини муқаддас тутсин — назарига тушган эди. Ка-
салликларни даволашда моҳирлиги аларнинг кимё асар назар-
лари шарофатидан эди. Шу нақл машҳурким, бир кун ҳазрат
хожа (Аҳрор) га атрофдагилар «бир шифохона қуриш керак
эди» дейишган. Шунда хожа лутф билан: «Хожа Муҳаммад
қандолатчининг дўкони етарлидир»,— деб буюрмиш эканлар.

Яхши табъи бор эди ва абиётининг ҳам мазаси кўпдир.
Сўзи гулобасининг шираси олий навли ва бу ғазали ана шу
ширинлик намунаси тарзида намоён бўлган. Ғазал (дан):

Ошиқ ба ҳама умр дили шод надорад,
Ғайри аз аламу нолаву фарёд надорад.
Шамшоди қаддаш жуз раҳи ошуб нагирад,
Чашми сияҳаш жуз сарн бедод надорад.

{Мазмуни:

Ошиқнинг умр бўйи дили шод бўлмайдир,
Нолаву аламу фарёддан ўзга иши бўлмайдир.
Қадди шамшоди оворалар олдидаги тўсиқдир,
Қора кўзлари фақат зулм бошида турадир.)

Қарийиб табиий умр вақтига етганда «барча жон ўлим ши-
расини татийди» каримаси мазмунига мувофиқ ўлим шарбати-
ни татиб, мангулик шифохонасига тушди.

МАВЛОНО ХУЛҚИЙ хуштабъ таниқли шоирлардан. Асли-
да яхши ахлоқ бирлан яратилган ва шу ёқимли сифатлари ор-
қасида эл аро мақтов топган киши эди. Халқ билан яхши хул-
қу ахлоқ воситасида муомала қиларди. Яхши ашъори ва мар-
ғуб гуфторининг шоирлар ичида шухрати бор ва бу матлаъ
унга мансубдир. Матлаъ:

Дилам таҳаммули бисёр дур аз он гул кард,
Аз он гузашт ки дигар тавон таҳаммул кард.

(Мазмуни:

Дилим ул гулдан жуда узоқда сабр тоқат қилиб келди,
Энди чидаб туриш тоқати қолмади менда.)

МАВЛОНО МАҲМУД қози мавлоно Иброҳим Ширвоний-нинг хизматлариким, шогирдларидан бўлиб, кўп фазилатлар эгаси эди. Мусулмонлар арз ва шикоятни ажримда жуда эътибор ва адолат билан ҳакамлик қиларди. Гоҳо шеърга ҳам майл билдирарди ва бу рубойи унга мансубдир, яхши чиққан. Рубойи:

То ришта жон ба тори зулфат бастам,
Дил аз ҳама кандаму баду пайвастам.
Аз жомии муҳаббаташ шудам беҳуду маст,
Аз қайди ғаму шодии олам растам.

(Мазмуни:

Жон ипини зулфинг торига боғлагач,
Барчадан дил уздиму унга боғландим.
Муҳаббати жомидан беҳуду маст бўлдим,
Оламнинг ғаму шодлик тутқунлигидан халос бўлдим.)

Хожан бузургворнинг мазориди мадфундир.

МАВЛОНО АЙНИЙ Хушрат қишлоғи аёнларидан. Мирзо мадрасасида бўлиб, илму фазилатлар касб этгувчи эди. Кўпгина расмга кирган китобларни таниқли олимлар хизматида ўқиб тугатганди, фиқҳ соҳасидаги илми ҳам мукаммал бўлиб, ғариба илмлардан эса халққа таълим бериш даражасида эди. Ҳазрат санадул — муҳаддисин мавлоно Мустафо (Румий)¹ ўзларининг «Чароғон ҳадислар»² дарсларини тамом қилган куниси, сабоқнинг поёнига етиш таърихини шундай айтган эди. Таърих:

Дар фохиран фахри Маккаву Сирабу Шом,
«Мушиққивати ҳадис» гуфт бо жамъи инном.
Итмоми ҳадиси Мустафий чун гардид,
Шуд тамми ҳадис рамзи таърих тамом (962) (1555)

(Мазмуни:

Макка, Сироб, Шом ўлкаларининг фахри бўлмиш Бухоро шаҳрида,
«Ҳадис чироғдони» дарсларини барча халққа ўргатди.
Мустафо (сўз ўйини пайгамбар) ҳадисини айтиши ниҳоясига етгани
учун,
«Тамми ҳадис» тугалланиш таърихнинг рамзи бўлди.)

ҲОФИЗ САРВИЙ Зиёратгоҳнинг муътабар ҳофизларидан. Қадду қомати расо, баланд бўй киши эди, шу сабабли Сарвий таҳаллусини қўлларди. Ва унинг бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Ман ки дар куи маломат пой маҳкам сохтам,
Қомати худро сутуни хонаи ғам сохтам.

(Мазмуни:

Мен ки маломат кўчасида қаттиқ қадам ташлабман,
Қоматимни ғам хонасига устун қилмишман).

МАВЛОНО ҲАСАН ҚАВҚАБИЙ ҳам етук фозиллардан бўлиб, мусиқада жуда маҳорати зўр одам эди. Яхши таснифот ва марғуб таълифотлари бор. Гоҳо шеърга ҳам майл билдирадди. Манави қитъани эса таҳаллуси зикрида айтган эди. Қитъа:

Номи мани хаста дил Ҳасан бувад,
Дар хубии номи ман сухан нест.
Карданд фалак, сепеҳриям ном,
Ин аз фалак аст аз Ҳасан нест.

(Мазмуни:

Мен хаста дилнинг номи Ҳасан эрур,
Номим яхшилигига сира гап йўқ.
Менга «Фалак», «Осмон» деб ном қўйдилар,
Бу фалакнинг ишидир, Ҳасаннинг эмас.)

ИККИНЧИ БОБНИНГ ИККИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР АЛАРНИ МУЛОЗАМАТ ҚИЛГАН, КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТИБ ВАФОТ ЭТГАН ВА БУХОРОДАН ТАШҚАРИ ЕРЛАРДА ДАФН ҚИЛИНГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА.

Улуғлар ва ашрафлар ифтихори хожа Низомиддин Абулҳодий Порсонинг — сирлари муқаддас бўлсин — муқаддас ёди.

Ҳазрат хожа Абунаسر Сонийнинг¹ фарзандидир. Уч восита билан нисбати ҳазрат хожа Муҳаммад Порсога — оллоҳ азиз сирларини муқаддас тутсин — етади. Йигитлик чоғидан шариф вақтини илму фазилат касб этиш учун сарф қиларди. Аммо зиёратчи халқнинг келди-кетдиси гоҳо мутолаасига тўсқинлик этарди. Анча муддат қуббатул — ислом Балхда шайхулисломликнинг донгдор мансабига мансуб бўлди ва мансаб алар шариф зоти туфайли фахрли ишга айланди. Улуғлар ва ашрафлар

алар мулозаматига етишгандан фахру ифтихорга тўлар ва жалқ оқими олар муқаддас остонаси сари ҳеч тўхтамас эди.

Қалб қувончи учун кўнгил саҳифасига шеърлар ҳам рақам қиларди. Бу матлаъни ҳазрат Убайдуллоҳон Ҳиротдан Балхга келганларида айтиб, назарларидан ўтказган эди. Матлаъ:

Шукр мегуям ки хони арсан даврон расид,
Хони динпарвар Убайдулло ғозихон расид.

(Мазмуни:

Шукр дейманки, даврон майдонининг хони келди,
Динпарвар, ғазотда марди майдон — Убайдуллоҳон келди).

Озгина касаллик сабаб бўлиб пурфутуҳ руҳи тан қафасидан чиқиб, парвоз сари киришди. Улуғ жадди мозорида дафн этилган.

Олимлар раҳнамози мавлоно Асомиддин Иброҳимнинг муқаддас ёди

Ута даражадаги илмли олимлардан эди. Кўпгина илм соҳалари бўйича яхши таснифлари бор. Айниқса ғариба фанн¹да иқтидори кучли эди. Иншо ёзганда кўп маъноларни муъжаз ва лўнда каломда баён этиб, сиққиқ ҳажм мазмунида катта ва кўп фикрларни англатарди. Ҳазрат Убайдуллоҳон пешиндан кейин арабий тилда бир рубой айтиб юборган экан, мулло эса намозшомгача довуру вақт ичида шу рубой хусусида бир арабча рисола тасниф қилишга улгурганлар. Мазкур рубойнинг ҳар бир мисраси бобида олти юз эллик маъно айтганлар.

Турмуш ташвишлари ва ишларининг кўплигига қарамай ҳар куни инсон ҳафсаласи кўтара олиши мумкин бўлмаган миқдорда дарс ўқитиш билан машғул бўларди, вақт танқислиги сабабли кечалари ҳам кўплаб ижодиёт жавоҳирини яратганки, ғўё умри китобининг ҳеч бир тунни варағи ул қоралама гавҳаридан ҳоли эмасди. Юсуф алайҳиссалом сураси тафсирини ёзаётган пайтида шундай бир туш кўрибди, ҳусни жамолда баркамол бир йигит рўпарасида пайдо бўлибди эмиш ва ул йигит қўлларини бир-бирига урар эмиш, ҳар гал қўлини бир-биридан ажратганда эса кафтларида нуроний ёзувлар пайдо бўлармиш, шу зайл охирида бўлса ушбу байт ҳосиласи кўрибди. Байт:

Буи он мешинав ки карди гум,
Ки на уро сабу бувад на хум.

(Мазмуни:

Иўқотган нарсанг аломатини билиб олгинким,
Қўлида на кўзаси бору на елкасида хум.)

Уйғонгач, булар муллонинг хотирида сақланиб қолган экан. Аммо баҳсу тортишишга иштиёқи зўр эди. Толибларнинг бир мунозарасида Ҳири дорулҳарби* баҳсида Азизон қози билан даҳшатли бир мунозара қилди ва шу сабабли чақимчилар олий ҳукмдор кўнглини мавлонога нисбатан бадгумон қилди-лар ва мавлонони Бухородан чиқариб юбортирдилар.

Яхши таъби бор эди. Гоҳо шеърга ҳам илтифот қиларди, кетаётганида бу байтни айтган эди. Байт:

Ман ҳар че хондаам ҳама аз ёди ман бирафт,
Ғайри аз ҳадиси роҳ ки такрор мекунам.

(Мазмуни:

Нимани ўрганган эсам барчаси ёдимдан чиқиб кетди,
Фақат такрор этишим учун йўл ҳадисигина эсимда қолган).

Самарқандга етишгач кўп ўтмай фоний оламдан мангулик мулкига сафар қилди ва ҳазрат хожа Аҳрорнинг мозори ёнида дафн этилган. (Вафоти 943 йил содир бўлган).²

Мавлоно марҳумий Сафиуддин Мустафо Румийнинг муқаддас ёди.

Уторид иззатли дабирлар Рум вилоятини 12 тирга тақсим этганлар ва ҳар бирига бир амал деб ном қўйганлар. Ҳар бир амал 120 минг кишига улуга етказарди.

Рум, Сақлаб¹ ва Арманлар Ёфас бин Нуҳ алайҳиссалом авлодидан бўлиб, ака-ука бўлганлар ва ҳар бири бир ерда турғун яшаб қолганлар. Ва ўша жойларни улар номи билан аташган. Афсус шаҳри Рум шаҳарларидан биридир ва Асҳоби Қаҳф² ўша ердан икки фарсах узоқликда оғзи «Банотун-наъш» юлдузлар туркуми томонга қараган горда яширинганлар. Улардан олти нафарни орқага суянган ҳолда ва бир нафарни ўнг томонга оғанча ўтиришибди. Оёқларининг учи томонида битта ит ётибди. Улар аъзои баданидан битта тук ҳам тўкилмаган. Горнинг олдида бир масжид бўлиб, унда қилинган дуо албатта муста-жоб бўлади.

Кустантания (Константинополь — И. Б.) ҳам Рум шаҳарларидандир. Қалъасининг баландлиги йигирма бир газ, дар-возаси эшигини темир ва қўрғошиндан ясаганлар... Ва шу ерда вақт соатларини билиш учун бир жой ясаганларки, 12 та эшиги

* Дорулҳарб — мусулмон бўлмаган ерларга ғазот уруши қилиш.

² «Банот-ун-наъш» (Улик қизлар) араблар етти қароқчи (Катта айиқ) юлдузлар туркумини шундай атайдилар.— «Банотун-наъш» бадий адабиёт-да айрилиқни билдиради.— И. Б.)

бор ва ҳар бирининг эни бир шибр. Кун ёки туннинг бирор соати ўтганда бир эшик очилади ва бир киши эшикдан чиқиб туради, бу ҳол то соат тамом бўлгунча давом этади. Соат ту-гагач одам ичкари кириб кетади ва бу эшик ёпилиб, бошқа бир эшик очилади.

Балхда ҳам Мир Мунажжим бир сандиқ ясаган эди. Бал-ландлиги икки газ бўлиб, унда бир маймун, маймун олдида эса бир тос қўйилганди. Ҳар чорак соатда маймун тосга таёқ урар-ди, шунда мажлис аҳли ҳозир бўлиб, ёнғоқ ҳажмича ҳафт жўш (темир, қўрғошин, мис, олтин, кумуш, қалайи ва рух қоришма-си, бронза — И. Б.) дан ясалган муҳра (шар — И. Б.) ни ким ният қилса унга ташларди, муҳра тоснинг тагидан ўтиб, пастга кетарди, сандиқ тагига етгач, яна юқорига қараб ҳаракат қи-ларди. Унинг кетганидан кишилар хабардор бўлиб тургани учун муҳра кетаётганда сандиқнинг бир эшиги очилиб, ундан бир аждар боши чиққанини кўрардилар, аждар эса оғзидан бир парча қоғозни чиқариб ташларди, қоғозда эса одатдаги рамал (фол)нинг 16 та шаклидан биттаси бўлар эди ва мунажжим ўша шакл бўйича фол қарарди. Шундай қилиб муҳра юқорига келаётган чоғда сандиқ юқорисига яқин жойда эшик очилиб, бир шер боши кўринарди ва у пастдан юқорига келаётган ҳа-лиги муҳрани оғзидан чиқарарди. Фақир бу манзарани ўзим кўрган эдим.

Мавлоно Румнинг таниқли кишиларидандир. Илму-фазллар касб этгач, шариф ҳарамлар тавофи шарафига етишиб, Мак-каи муаззамадаги Фаржан Аълоий мадрасасида дарс ўқитиш-га машғул бўлиб, толиблар ёруғ кўнгли чироғдонини пайғам-бар ҳадиси ёғдулари билан чароғон этганлар. Қуръон тафси-рини юқори бир даражада адо қилганларки, гўё маъноларни баён этувчи тили фирқоний нозик маъноларнинг асл ҳақиқа-тини юзага чиқарувчи кашфиётчиси эди.

Мавлононинг ширин мантиқи ва тотли каломи бор эди. Риёзий ва ҳакамиёт масалаларини ечишда кўп риёзатлар чек-кан ҳамда усул ва фуруъ (асосийлардан то иккинчи даражали масалалар)гача фанларнинг қоидаларини касб этишда кўп машаққатлар тортган. Тибда эса ҳозиклик тили билан сўзлар-ди, доволаши жуда мувофиқ тушарди. Дилкаш мажлис ва ёқимли сўхбати билан таъб эгаларини ўзига жазб қиларди. Тақво парҳезкорлиги туфайли бировлар таомига майл билдир-масди, тама ва такаллуфнинг оғир кулфатли либосини эгнидан итқитиб ташлаб, нимага эришса ўшанга қаноат қиларди. Бар-ча моликлар унга таъзим ва тақрим билан муомала қилиб, қадамини азиз ва муқаддас ҳисоблардилар. Бир оз муддат Бу-хорода ҳам ҳадис дарсларини ўқитиш билан машғул бўлди ва олимлар **шу дарсларда қатнашиб, унга шогирд тушганларидан** фахрланиб юрардилар. Алҳамдулиллоҳ валминна ки бу камина ҳам шогирдликлари давлатига мушарраф бўлиб, ҳадис айтиш-га рухсат олди. Ва мавлоно «уламо учун шеър айтиш узрли-

дир» каримаси ҳукмига кўра гоҳида шеърга ҳам илтифот қиларди. Араб тилида кўплаб яхши абёти бор. Ва бу байт уларнинг балоғатнизоми каломидандир. Байт:

Лав малик ярҳаму ман фис — сара,
Ярҳамуху уллоҳ малику — сама.

(Мазмуни:

Агар подшоҳ қўл остидагиларга раҳм этса,
Уни само подшоҳининг ўзи ёрлиқайди.)

Олимлар сараси мавлоно Қамолиддин Абулхайр алайҳур — раҳманинг муқаддас ёди

Фуруъ ва усулни ўзида мужассам этган, манқул ва маъқул илмларини эгаллаган киши эди. Аъзам султонларнинг кўпи у киши билан ўта эҳтиром ва эъзоз юзасидан муомала — мулоқот қилардилар. Айниқса Қистан Қаро Султон — гўри нурга тўлсин — мавлоно Қамолиддин таъзимини вожибона бир тарзда адо этарди ва унинг табобатига жуда ихлоси баланд эди. Бир куни султон ҳазратлари шу хусусда бу фақирга «менинг ақидам (эътиқодим) муллога шу сабабли ҳам кучлики, у белги ва аломатдан мен қачон касал бўлажагим ва шу касаллик қачон барҳам топажагини аниқ топиб айтади» деган эди.

Муллонинг латиф табъи жуда нозик эди. Зарофат ва латифада бир нуктани ҳам қуйн эндирмасди. Бир куни мулло зарифлардан бири билан кетаётган экан, бир қушча кўриниб қолибди, мулло, бу саъва дебди. Ҳамроҳи эса, саъба, дебди. Мулло дебди:— Вооллоҳ (худо ҳақи), «вов» (в) билан ахир, мулломиз.

Ҳамроҳи дебдики:— Биллоҳ (худо ҳаққи), «бе» (б) билан,

Мулло Ҳилолий «Шоҳ ва гадо»ни тасниф қилгач, келтириб мулло арзига етказибди. Ва мулло тилидан бадиҳа тарзида айтилган баъзи абётни ҳурмат юзасидан ўз асарига битибди ва дейдиларки, бу икки байт шулар жумласидан эмиш. Маснавий:

Сарви қадде ки чун қадам мезад,
Ҳар қадам оламе баҳам мезад.
Шўх чашме ки чун ниғаҳ мекард,
Хонаи мардумон сияҳ мекард.

(Мазмуни:

Ул сарвқад қадам ташлаш билан,
Ҳар қадамда бир оламни хароб этди.
Ул шўх кўзли қарашлари билан,
Одамлар хонасини қаро қиларди).

Мавлоно настаълиқ хатини яхши ёзарди ва иншони ҳам хуб битарди. Ва ашъорни дағи яхши айтарди. Марғуб қасидалари бор. Ва унинг бу ғазали кўп шавқомез ва шурангез чиққан. Ғазал:

Эй сабза багарди суманат голияомез,
Ва аз голияоти оташ савдо зад даҳҳо тез.
Гуфтам бубандам зи рухаш дида баноком,
Бо дил че кунам дар хама он зулфи диловез.
Фарҳоду ба дил куҳи ғам аз меҳнаи Ширин,
Осуда аз ин бори гарон хотири Парвез
Бар талхияи жон кандан аҳбоби далили аст,
Ин хандае ширини ту зи он лаъли шакаррез.
Гуфти зи бутон кист балои дили Ошиқ,
Он раста багарди суманаш сабзан навхез.

Ва бу матлаъсининг жуда шуҳрати бор. Матлаъ:

Ба гулшан меравам аз дурии куи ту мегирям,
Ба гул мебинам аз нодидани руи ту мегирям.

(Мазмуни:

Гулшанга бориб, кўчанг узоқлигидан йиғлайман,
Гулга қарайману сенинг юзинг кўрмаганлигимдан йиғлайман).

Ва бу рубойиси ошиқлар орасида оламшумул шуҳратга эга.
Рубой:

На сояи беду на чаман хоҳад монд,
На ҳусни бутони симин тан хоҳад монд.
Ин олами бевафо ки ман мебинам,
На нози ту, на ниёзи ман хоҳад монд.

(Мазмуни:

На тол сояси-ю на чаман қолажак
На кумуш тан санамлар ҳусни қолажак.
Бу мен кўрган бевафо оламда
На сенинг нозинг, на менинг ниёзим қолажак).

Ва бу рангин байтни ҳам қилни қирқ ёрувчи ўткир кўзликлар мазкур муллога нисбат берадилар. «Байт:

Ба даври адли ту аздодро баҳам улфат,
Чунон ки мие нагунжад миёнаи шабу руз.

(Мазмуни: Сенинг адолатли даврингда икки хундор душман

ҳам бир-бирига улфатдир, дўстликлари худди кечаю-кундуз орасига қил сиғмагандек даражададир).

Яхши сифатлар ва мақтовли хислатлар билан фоний оламдан мангулик мулкига риҳлат қилди. Шариф тахаллуси Ошиқ бўлгани учун «вафоти Ошиқ» (958) сўзлари вафотига таърих бўлди. Балхда султон Аҳмад Хузравия мозори ёнида дафн этилган.⁹

Обидлар сараси Мир Обиднинг муқаддас ёди.

Қўп баракатли саидлардан эди. Илмлар таҳсилени Хирот шайхулисломи ҳузурда ҳосил қилган, хуш суҳбати ва дилкаш мажлиси бор бўлиб, султонлар наздида тўла эҳтиромга эга эди. Ва машҳур хуштабълардан ҳам саналарди. Ва бу туркий матлаъни фақир учун айтган эди.

Матлаъ:

Эй сабо, зулфини ҳар лаҳза намоён этма,
Гиреҳин очмаву кўнглумни паришон этма.

Ва бу байтни ҳам яхши айтган. Байт:

Бар суфан фақр шину ингор ченон,
Бар тахт нишастан Сулаймон шуда.

(Мазмуни:

Фақирлик суфасида ўтиргил,
Ва ўзингни тахт узра Сулаймон бўлди тут).

Кексалик ёшига етиб, «чақирув» хитобини¹ «лаббай» дея қабул этди.

Хожа Қосим Мавдуднинг муқаддас ёди

Хожа Мавдуднинг мажид авлодидандир. «Бу дунёда ғарибдек бўл ёки йўловчидек шай тур» мазмунига кўра вақтининг кўпини мусофиратда сарф қиларди ва ғарибу ғурбатда ҳаёт кечирарди. Бир неча кун Балхда ҳам сокин турганди. Утириб-туриши фозиллар билан кечарди ва шеър ушоирликка ҳам илтифоти бор эди. Бир рубой битган эдики, унинг ҳар бир мисрасида одам аъзоларидан 2 таси зикр этилганди, аммо, шу аъзолар такорланишини жойиз кўрмай, ким шундай шеър ёзиб, бироқ мен айтган аъзоларни ишлатмаган бўлса, минг танга мукофоти нақд, деб шоирларни шеър ёзишга чақирган эди. Шу шарт тузоғи билан сўз майдонини маъний отларининг чавандозлари учун тору-танг этиб ва фаросат отлари оёғини ланг қилиб, ҳеч кимнинг қадамини бу водий аро босишига имкон қолдирмаганди. Рубойи эса манавидир:

Чашму дил аз он муе миён тоза шавад,
Зикри ту кунам кому забон тоза шавад.
Оре, ба лаб аз забон ки жон тоза кўнӣ,
Оре, зи забонат жон тоза шавад.

Ва яна рубойида келган «оре» сўзи баробарида ҳар ерда маъно жиҳатдан жавобда ҳам шунга ўхшаш сўз бўлсин, деган экан.

Шайх Муфаззал Меҳнанинг муқаддас ёди.

Жуда хушчақчақ ва очиқ чеҳрали киши эди, шу туфайли қаерга борса хурсандлик палосини ер узра ёйиб ташларди. Шунингдек бошини тафаккур ёқаси ичра тортиб, сўз сирларини англашга ҳаракат қиларди ва дил китобини хаёл жилди билан қопларди. Яхши сўзлари ва ёқимли хаёлотлари бор. Ва бу матлаъ унинг ширин сўзларидандир. Матлаъ:

Бозам ҳавои он лаби майгуну чашми маст,
Жоми шабона доду хумори саҳар шикаст.

(Мазмуни:

Яна ул лаби майгун ва кўзи мастнинг орзуси,
Кечки қадаҳни берди ва саҳар хуморини бузди.)

Ва бу рубойини жуда тиниқ айтган. Рубойӣ:

Гуянд рухи ту меҳр ё маҳ бошад,
Бисёр ҳадиси номуважжаҳ бошад.
Бо зулфу қадди ту нисбати сунбулу сарв,
Фикри кажу андешан кутаҳ бошад.

(Мазмуни:

Дейишларича юзинг қуёш ё ой эмнш,
Аммо, бу аниқ — ўринли ҳадис эмас.
Зулфинг, қаддинг сунбулу сарвга ўхшайди
Дейилганда ҳам бу нотўғри фикр ва калтафаҳмлиқдир).

Насаф вилоятида дафн этилган.

Мавлоно Камолиддин Мир Маҳмуд Байҳақийнинг муқаддас ёди

Байҳақ Хуросон қишлоғларидан биридир. Мулло Камолиддин барча илмларни ўзида мужассам этган киши эди. Аммо, дарвишлик либоси билан бу асл ҳолини яширарди. Жалий

(ёрқин) фазл эгаси бўлмиш мавлоно Абдулалининг етук шогирдларидандир, ул мавлоно таърифида эса тил қанчалик лофқоф урса ҳам барибир ожизлик қиларди. Фақир Мулло Мир Маҳмуд хизматида мусиқа (таҳсили)ни ўқиётган маҳалларим дегандиларки, «мен мулло Абдулалининг шогирдиман ва мулло эса Алишоҳ Ҳожининг шогирди бўлиб, ул зот ҳам мусиқада машҳур кишилардан эдилар. Мақом бўйича васфи таҳрири тақрир доирасидан ташқаридир. Мақомотга тааллуқли барча созларни ўзлари ясаган эдилар. Бош томони қайрилган бир ҳассаси бўларди ва унга бир тор боғлаган эди, 18 та турли хил нағмани ўша ҳасса — созда ҳосил қиларди. Бу нағмалар мавжуд шуъбаларни ўз ичига олган барча мақомлардан ташкил топган эди. Жами ўлчов ва турлар унда йиғилган эди».

Жаноб мулло Қамолиддин дарс кўплиги ва рўзгор ташвишларига қарамай қалб қувончи учун шеърга ҳам илтифот қиларди. Ва бу матлаъни яхши айтган. Матлаъ:

Эй хуш он дам ки шавам хоки дари майхона,
То кунад аз гили ман чархи фалак паймона.

(Мазмуни:

На хуш ул дам ки майхона эшигининг тупроғи бўлсам,
Айланувчи фалак лойимдан пиёла ясаса).

Озгина касаллик сабабли Балхда ҳаёти шираси аччиқ заҳарга айланди. Байт:

Чу аввал номи у Маҳмуд карди,
Илоҳо, оқибат маҳмуд гардон.

(Мазмуни:

Бошда номини Маҳмуд (олқишли) қилган эдинг,
Илоё, оқибат — охирда ҳам олқишга арзигулик қил)

ШАИХ РУКНИДДИН МЕҲНА фоний сифат киши эди. Абдулазизхон лашкар тортиб, Балхга кетаётганида унинг таъриhini, «сафар дар паноҳи худой беҳун бод»¹ (955) деган эди. Ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Мастам ба даври лаъли лабат, майпараст ҳам,
Ҳастам асирн чаъди туву пой баст ҳам.

(Мазмуни:

Лаъли лабинг атрофида мастман, майпараст,
Зулфингга асирман ва оёқ билан ҳам боғланганман).

Муборак Мадина йўлида вафот этган. Тахаллуси **УСМИЙ-дир.**

Шайх Алоуддавланинг муқаддас ёди

Шайх Ҳожи Муҳаммаднинг шариф ўғлидир. Яхши атвори ва ёқимли рафтори бор эди. Фақру фано асари феъл-атвори, туриш-турмушидан кўриниб турарди. Бир неча муддат таҳсил йўлини ҳам босиб ўтганди. Дейдиларки, барча ўқиган дарсларини ёддан биларкан. Иншо фанида ва шеър қоидасида нозик табъи ҳеч нарсани четда қолдирмаган. Гоҳида кўнгил қувончи учун шеър билан ҳам машғул бўларди. Ва бу матлаъ унинг хўжаста фаржом каломидандир. Матлаъ:

Тожи наврузй ниҳод аз ғунча бар сар шоҳи гул,
Хилъати наврузй аз нав кард дар бар шоҳи гул.

(Мазмуни:

Наврўзий тож қўйди ғунчадин бошига шоҳи гул,
Наврўзий либосини янгидан эғнига ташлади шоҳи гул)

Шариф умри етмишдан ошганда руҳи қуши тани қафасидан
учиб чиқиб, баланд парвоз бўлди.

МАВЛОНО МАҲРАМИЙ Хуросондандир.

Фаросати кучли ва топқир одам эди. Аммо, шунга қарамасдан, ҳамиша мансабга мойил эди ва шу орқали илм талабкорлигини тарк этиб, Ҳиндистон томонга йўл олди. «Мин талаба шайъан важада»¹ мазмунига кўра ҳаракатлари мақсадга восил бўлди. Бир пайтлар Ҳинд элчилари орасида элчилик расми билан Балхга келди. Буни қарангки Ҳиндистонда кийиб юрадиган либосини кийиб келибди.

Ва унинг бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Токай эй хубон кашам бедод аз дасти шумо,
Дод аз дасти шумо, фарёд аз дасти шумо.

(Мазмуни:

Қачонгача эй хублар, қўлингиздан бедодлик тортаман,
Дастингиздан дод, фарёд дастингиздан).

Мавлоно Маҳрабий Ҳиндустонда вафот этди.

АМИР МУЗАФФАР ТУРҚМАН. Яъқуб подшоҳнинг¹ қадимий амирларидан эди. Нақл қиладиларки, подшоҳ баротлар*

* Барот — хазинадан пул олишга ижозат қорози.

ёзиб, гилам остига қўяркан ва ким талаб, эҳтиёж билан келса, унга қараб, булардан бирини торт, деркан. Бир куни бир соил келибди, подшоҳ эски одати бўйича унга ҳам ол, деб буюрибди. Аммо соил подшоҳнинг қўлини олибди ва «менинг ишим асли билан», дебди. Жаноб мавлонои Сафи Муҳаммад Ҳанафий соилнинг бу ишини жуда мақтаб, унга таҳсин айтган эдилар.

Амир Музаффар бир неча муддат Убайдуллохоннинг хизматида ҳам бўлган ва лойиқ хизматлар кўрсатган. Хуш суҳбати ва дилкаш мажлиси бор эди. Иншо ва имло қондаларини яхши биларди. Яхшигина шеърлар айтарди. Унинг бу матлаъси яхши чиққан. Матлаъ:

Дар хилъати сафид қадди он пари ҳисол,
Шохи шукуфе аст зи бустони эътидол.

(Мазмуни:

Ул пари ҳисолнинг қадди оқ кийимда,
Алл дарахтли бўстондаги оплоқ гуллаган шохага ўхшайди).

Хоразм фатҳ этилганда Ҳазорасп қалъасини талаб қилиб бу байтни айтган экан. Байт:

Понсаду ду эспаҳ баҳри ғазот) мекунам савор,
Гар бахшадам шаҳаншаҳи ғозий ҳазорасп.

(Мазмуни:

Икки беш юзлик аскарни ғазот учун отлантираман,
Агар ғозий шаҳаншоҳ менга минг от (сўз ўйини, «Ҳазор асп» — «минг от»), бу сўз яна ноҳия номини ҳам билдиради — И. Б.) берса.

Амир кейинчалик афтидан Ҳиндистонга кетиб, ўша ерда вафот этган.

АМИР ҲУМОЮН САМАРҚАНДИЙ машҳур шоирлардан. Шакар сочувчи шеърлари шоирлар тилида доимо зикр этилади. Ёлғизлик либосида умр кечирарди. Яхши шеърлари ва марғубабети жуда кўп. Бу ғазали жуда машҳурдир. Ғазал:

Душ дасторе гаров аз пай саҳбо кардам,
Доштам дарди саре аз сари худ во кардам.
Соф аз нақши жаҳон то шавад ойнаи дил,
Талаб аз майкадаҳо жоми мусарффо кардам.
Номи занжири жунун кам шуда буд аз олам,
Дар раҳи ишқ ман ин силсиларо барпо кардам.

{Мазмуни:

Кеча бир қултум учун салламни гаров қўйдим,
Бошимда оғриқ бор эди, шу салла билан бирга ундан ҳам қутулдим.
Дил ойнаси жаҳон тақдирдан тиниқлик касб этгунча,
Майхоналардан тоза тиниқ жом талаб қилдим.
Телбалик занжири номн оламда камайган эди,
Ишқ йўлида мен бу силсилани яна барпо қилдим).

Ва бу матлаъси ҳам кўп шуҳратга эга ва яхшидир. Матлаъ:

Ба куяш рафтам ва гуфтам ки бидам руи накуяш,
Чу дидам ҳамдами ғайри, гузаштам аз сари куяш.

{Мазмуни:

Кўчасига бордим ва яхши юзини кўрай дедим,
Аммо ўзга билан турганин кўргач, кўчаси (бахри)дан ўтиб кетдим).

Амир Ҳумоюн Самарқандда дафн этилган.

ҲАКИМ ШАҲРИСАБЗИЙ ҳозик табиб эди ва даволаш ишларини усталлик билан ерига етирарди. Ғариба улумидан ҳам воқиф эди. Ва нужум илми соҳасида бирор дақиқа вақтини бекор ўтказмасди. Шеър, муаммо ва аруз қондаларини етук даражада енгил йўсинда ҳосил қилган эди ва бу байт унинг рангин сўзларидандир. Байт:

Гул че ҳожат духтан бар баҳлан булғор гул,
Панжан бози ту бас бар баҳлан булғор гул.

{Мазмуни:

Гул тикмоқ не даркор булғорий чарм* қўлқопга,
Эй ёр, лочининг панжаси бас, ул булғорий қўлқоп устидаги гулдир.)

Ва Ҳақимнинг бир иниси бор бўлиб, ғариба илмидан хабардор эди ва Ҳайдархожа хизматини қиларди. Бир куни Машҳадга бормоқчи бўлибди. Бухоро орқали ўтиб кетиши керак экан, шу сабабли Бухорога келди, аммо хожа аскарлари борлиги монёъ бўлгани учун ғариба илминини ишга солишига тўғри келиб, ўзини гадо либосида намоён этди ва кўзларини махсус дору билан қизил қилди, юзи-соқолини оққа бўяди, сўнг шу

*Булғорий чарм. Ов лочини қўлда ўтириши учун қўлга махсус чарм қўлқоп кийилган. Булғор ҳозирги Оренбург областидаги жой номи бўлиб у ерда ўзбеклар яшашган ва мазкур чарм ҳам ишлаб чиқарилган шу жойга нисбат берилган.

қиёфада Ҳайдар хожа лашкари орасидан бемалол ўтиб кетди,
ҳеч ким танитай қолди. Байт:

Пуст пушидааст Мажнун то кас нашиносадаш,
Бар дари Лайли бадин сурат гадои мекунад.

(Мазмуни:

Мажнун тери ёпинибди ҳеч ким танимасин деб,
Ва Лайли эшигида шу қиёфада гадолик қилиб юрибди).

Муаммо соҳасида ҳам жуда билимдон эди. Бу муаммо унга
мансубдир. «Имом» исмига муаммо:

Марост қонда дар пеши ёр гирия ва суз,
Равам ба қонда бо вай амал кунам имруз.

(Мазмуни:

Ёр олдида йиғламоқ ва сиқтамоқ менга қондадир,
Боргум у ёнига бугун амал қилиб қондага).

(**قو** (қоуам) да қондага амал қилинса **رام** (ром) бў-
лади, унинг «руз»и«равй» (кетгувчи) бўлгани учун **ا** (а, м)
қисми қолади ва исталган сўз чиқади.

МУЛЛО БАЛОЙИ машҳур шоирлардан. Бир оз муддат ҳаз-
рат Шайбонийхон хизматида бўлган. Кўпинча, худо ҳимояси-
даги шаҳар — Самарқандда яшарди. Шоирлар билан мулоқо-
ту — суҳбатлар қиларди ва бу матлаъси жуда машҳурдир.
Матлаъ:

Мирам аз рашк мабодо ба ту мойил бошад,
Ҳар ки ояд ба дарат, гар ҳама сойил бошад,

(Мазмуни:

Ким эшигинга келса ва гар барча келувчилар сойил бўлишса,
Аммо, мабодо устига-устак сенга мойил бўлишса, ўлишим аниқ.)

Айтишларича, муллонинг ёқтирган бир дўсти бўлиб, отаси-
нинг исми Соил экан, мазкур матлаъни шу сабабли айтган
эмиш. Мулло Балойи Самарқанд шаҳрида дафн этилган.

НАВИДИЙ НИШОБУРИЙнинг Мир Қурайшга қариндошли-
ги бор эди. Фарзандлар эътиборсизлиги сабаб Ҳиндистонга кет-
ди ва у ерда эътибор топди.

Ва бу матлаъни ўзига тааллуқли дерди, яхши чиққан.

Матлаъ: Ҳилол хост шавад ҳалқан дарат шаби ийд,
Зи дур баст хаёле вале баҳам нарасид.

{Мазмуни:

Ҳилол ой байрам кечаси эшинг халқаси бўлишни исаганди,
Бу ўйини узоқда туриб ўйлаганди, аммо унга етмади).

МАВЛОНО ХОВАРИЙ Одилшоҳ султоннинг шоирларидан. Жаноб салтанатпаноҳ Қистан Қаро султоннинг шоир ва фасоҳат эгаларига катта майли бор эди. Шу сабаб барча фозилларни жуда эҳтиром қилиб, иззат — икромларини ўрнига қўярди. Фозилларнинг ҳам султоннинг доврўқли номига атаб ёзган таснифлари кўпдир. Бу фақирнинг отаси туркий тилда «Лайли ва Мажнун» асарини унинг номига атаб битган эди. Кўп лутфу иноятлар қилди.

Ва мулло Ховарий замон вазирлари билан баҳсу-жадаллар қилиб турарди, уларни ҳажвдан холи қўймасди. Ушбу байт вазирлардан бири ҳажвида айтилган абёт жумласидандир. Байт:

Аз забон оварияш халқ ба танг,
Ва зи дилаш то ба забон сад фарсанг.

{Мазмуни:

Ман — манлигию, қуруқ сўзлиги халқнинг жонига теккан,
Ўзиям дили билан тили орасида юз фарсанг масофа бор. (яъни, дили бошқая тили бошқа).

Фақир билан Балхда аҳволи талх бир пайтда учрашиб қолди ва ҳолидан шикоят қилиб, ушбу мақтаъсини ўқиб берди. Мақтаъ:

Ховарй, монда ба роҳи ажалам зору залил,
Аз азизон дами охир мададе металабам.

{Мазмуни:

Ажалим йўлига кўз тутиб, Ховарий, хору зор,
Азизлардан сўнги дамда ёрдам сўрайман.)

МИРАҚ ҲУСАЙН БУХОРИЙ Бухоро таниқлиларидан. Таърих айтишда ажиб маҳорати бор эди. Мавлоно Ҳилолий қатли таърихини яхши ва кўнгилга ўрнашадиган қилиб айтган. Таърих:

Фориғ аз зуҳду варъа мулло Ҳилолйро бубин,
Онки уро буд доим номан усён ба мушт.

Кушта шуд дар дасти Сайфулло дар шаҳри Ҳирӣ,
Соли таърихаш аз он ру гашта «Сайфулло кушт».

(Мазмуни:

Зухду таассубдан йироқ мулло Ҳилолийни кўрки,
Исён номаси доимо қўлида эди.
Ҳирот шаҳрида Сайфулло қўлида ўлтирилди,
Шу сабабли йили таърихи «Сайфулло ўлдирди» бўлди). (931) (1529).

Нависандаликдан* хабари бор эди, шу сабабли кўпинча садрлар атрофида юрарди. Бир неча муддат фақир қошида¹ ҳам Бухоро вақфлари мутаваллийлиги мансабида бўлди. Ёши қарийиб тўқсонларга етганда вафот этди.

МАВЛОНО ШАЙДО мавлоно Қавомиддин Балхий қариндошларидандирки, кўп фазилатларни ўзида мужассам этган киши эди. Ақлий ва нақлий илмлар ифодаси билан ҳам шуғулланарди, ҳақиқа илмидан дарслари дилпазир ва фикҳ тафсиридан таълими беназир эди. Бир неча вақт фақир ҳам унинг хизматида ҳайъат ва нужумдан таҳсил кўрди. Бу каминани маҳрибончилик юзасидан оз фурсатда тақвимнома чиқариш даражасига етказганди. Ҳали вуқуфлик ёшида ҳам эдики, ҳаётининг мустақим юлдузи юқоридан қуйи сари мойил бўлиб, иззат авжидан тубанликка энди. Мавлоно Шайдо қадимий шоирлардан ва улфат дўстлардан эди. Шоирлик майдонида сўз тўпини моҳирлик билан олиб қочарди. Кўп сўзлари мазаҳомез жорий бўларди. «Гулистон»га татаббуъ қилганди ва бу байт унинг ўша татаббуъсидандир. Байт:

Тафовут ҳамин аст, эй маҳрами роз,
Ки Шайдо аз Балх асту Саъдий аз Шероз.

(Мазмуни:

Фарқи фақат шундаки, эй сирдошим,
Шайдо Балхдан эса Саъдий Шероздандир.)

Мавлоно Шайдонинг юз тузилиши шундай бир ажиб кўринишда эдики, кўрган одам беихтиёр кулиб юборарди. Бир куни Абдулазизхон Шайдо билан Бақойинга ҳазрат Мулло Жомийнинг ушбу байти татаббуъсида бадиҳа айтинглари, деб буюрибди. Матлаъ:

Эй ба боло ҳамон ки медонӣ,
Ту гули мо ҳамон ки медонӣ.

* Нависанда — ҳисоб-китоб, крим-чиқим масалаларни ёзиб юрувчи.

(Мазмуни:

Эй юқорига бўй чўзган, буни билурсан,
Ки сен бизнинг гулимизсан худди ўзинг билгандай).

Мулло Бақойининг доимо одамлар билан уруш — жанжал қилиб юрувчи бир чарвойи хотини бўлгувчи эди. Утиришда ҳалиги мавзу кўтарилгач баҳонада Шайдо шунга ишора қилиб гап отиб қолмоқчи бўлибди ва бадиҳада ушбуни айтибди, байт:

Ефт танҳо занн туро имшаб,
Кард Шайдо ҳамонки медонӣ.

(Мазмуни:

Хотинингни ёлғиз топиб бу оқшом,
Қилди шайдо (ёки Шайдо) ҳалигидай билурсан).

Утириш аҳли хушҳол бўлишиб, Шайдони инъомлар билан сарафроз этибдилар. Мавлоно таърихни ҳам яхши айтарди. Султоннинг Аркда қурилган олий иморати учун айтган таърихни мақбул чиққанди. Таърих:

Дар Арки қалъан Балх олий иморате шуд,
То обу хок бошад бодо бақой манзил.
Таъриху номи бонӣ пурсида гашт, гуфтам,
Бонӣ-ю соли торих «Қистан Қарои Одил». (946) (1540)

(Мазмуни:

Балх шаҳри Аркида олий бир иморат қурилди,
То еру сув ,дунё) тургунча бу уй мангу турсин.
Таърихи ва қурувчиси (эгаси)нинг номи сўралганда, дедим,
Бинокори ва таърих йили «Қистан Қарон Одил»).

Уша таърихни султон уйига ёзиб қўйдилар ва эвазида туҳфа — инъомлар билан ҳам сийладилар.

МАВЛОНО АБДИЙ тўғри қалам нависандалардан эди. Яхшигина табъи ҳам бор эди. Балхда бир хиргаҳ (уй) қурган эди ва бу иморатга ўзича ном қўйиб, шу ном ва қурилиш таърихи хусусида таърих айтганди.
Таърих:

Соҳибаш ин хонаро торих ва ном
«Байтул — эҳзони фақирон» кардааст. (951) (1545)

(Мазмуни:

Эгаси бу уйга «байтул-эҳзони фақирон» (фақирларнинг ғамхонаси)
Таъриhini ҳам шу сўзлар билан атаган.) деб номлаб,

Ва бу туркий матлаъ уники бўлиб, умуман айтганда мавло-
но Абдийнинг бошқа яхши шеърлари ҳам кўп. Матлаъ:

Ноумиде мен каби борму экин олам аро,
Кештин умидин оқизгон (дур) муҳити ғам аро.

Қуббатул ислом Балхда дафн этилган.

**ИККИНЧИ БОБНИНГ УЧИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ КЎРГАН
КЕКСАЛИК ЕШИГА ЕТМАЙ ВАФОТ ҚИЛИБ БУХОРОДА ДАФН
ЭТИЛГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

**Улуғлар натижаву набираси хожа мирак Шайхнинг муқаддас
ёди**

Хуш суратлик ва дилкаш сийратлик киши эди. Ёшлигига қарамай илму санъати туфайли улуғвор кўринарди. Отаси ва-фотидан кейин тўққиз йил давомида Шайхул — исломликнинг донгдор мансабига мансуб турди. Улуғлар ва Шариф кишилар унинг бу каттаконлигини қабул тутдилар. Табиатида мансабга иштиёқ ва риёсатга интилиши кучли эди. Яхши шеърлари ҳам бор. Шоҳзода Шоҳ табиб, оллоқ руҳини пок тутсин, Хожа Хусравнинг «Баҳрул — аброр» қасидасига жавоб айтиб, Бухорога юборганди ва Бухоро шоирларини ҳам шунга жавоб қилишга даъват этганди. Қимки фасоҳат майдонида фаросат отини йўрттирган бўлса, қасидага жавоб ёзишда ҳаракат қадамини дадил ташлаб, орқада қолмасликка тиришдилар. Мусобақа охирига етгач, натижаларни кўздан кечирган Шаҳзода Шоҳ табиб жаноб Хожа Миракнинг ёзганини бошқаларникидан устун деб топган. Хожа бу ғазални ҳам яхши айтган.

Ғазал:

Жон пеши рун ту сухан аз гул намекунад,
Бо зулфи ту ситиши сунбул намекунад.
Гуфти ки ру ба руй ниҳам чун рави ба хоб,
Чашмат ба ҳеч ваҳж тағофил намекунад.
Ҳар жо зи жилван ту жаҳонӣ ба гуфтагу,
Жўз мурғ дар чаман сухан аз гул намекунад
Гул аз ту хост хилъати хусну ба боғ рафт,
Гуфтам ба у ки орнати гул намекунад.
Дидем, Сунънә, зи фироқи гуле зи ту,
Зи он гуна изтироб ки булбул намекунад.

(Мазмуни:

Жон юзинг турганда гулдан ҳеч оғиз очмайди,
Зулфинг борида сунбулни ҳечам мақтамайди.

Дединг, юзингга юзим қўяман гар уйқуга кетсанг,
Кўзингни ҳеч йўл билан ғафлатда қолдириб бўлмайди.
Сен ҳақингда бутун жаҳон халқи гапириб юради,
Гул тўғрисида эса чаманда булбулдан ўзга ҳеч ким чурқ этмайди.
Гул сендан ҳусн либосини илтимос қилди ва боғга кетди,
Унга, гуллик ориятини қилмайсенми дедим.
Чекдик, эй Сўнъий, бир гулнинг айрилигини сен сабабли,
Ки ҳатто бундай ўртанишни булбул ҳам ўринлата олмайди).

Унинг бу матлаъси ҳам яхши чиққан. Матлаъ:

Сияҳ чу чашми ту шуд рўзи мову беҳабари,
Шавад вуқуфи туро гар ба чашми худ нигари.

(Мазмуни:

Кўзингдай қаро бўлди кунимиз,
сен эса беҳабарсан, То ўз кўзинг билан кўрмагунча ҳеч ишонмайсан
шекилли).

Қирқ саккиз ёшида бу вақтинча карвонсаройни тарк этиб,
абადийлик уйига кўчиб ўтди. Дафн этилган жойи ҳам олий
отаси ёнидадир.

Фатҳулло хожа қозининг муқаддас ёди

Ғиждувон қозилиги қадим замонлардан бери унинг улуғ
аждодига таалуқли бўлиб келган. Салим табъида тақвога майл
кучли эди. Олийқадр қозилик мансабида туришига қарамай,
тўла тавозеъ (камтарлик) билан умр кечирарди, ниҳоят қози-
ликни ҳам ташлаб, дарвишлик мақомида ном қозонди. Яхши
шеърлари бор ва бу матлаъ унинг дилни ўғирловчи шеърлари-
дандир. Матлаъ:

Зи ашки лолагун домани ман дар боғ пўргул шуд,
Маро бо домани гул диду булбул бетаҳаммул шуд.

(Мазмуни:

Лоларанг кўз ёшимдан этагим боғ аро гулга тўлди,
Мени гул ёнида кўриб булбул юраги эса сабр — тоқатсизлик ила
тўлди).

Айтишларича, қози хилватда чилла ўлтирган чоғлари ўзи-
нинг дунёдан ўтиш ҳолати унга аён бўлган эмиш ва бу ҳақда
одамларга ҳам сўзлаб берган экан. Хожа Қози Ғиждувонда
дафн этилган.

МИРЗАЖОН МУҲАММАД СОНИЙ НАЙМОН наймон
амирзодаларидан. Хуш сурати ва дилкаш сийрати бор эди.
Сийрати гўзаллиги ўз навбатида сурати ҳуснидан яхшироқ эди.

Фаҳму фаросати ўткир бўлиб, ҳар нарсага онгу — идроки етарди. Ва бу матлаъни ўзига нисбат берарди. Матла:

Баски чашмони сиёҳи у баҳам ноз кунанд,
Гоҳ дари фитна бубанданду гаҳе боз кунанд.

(Мазмуни:

Қаро кўзларинг биргалашиб бунчалар ноз этмаса,
Гоҳ фитна эшигин бекитиб, гоҳида эса намунча очишмаса).

Ҳали ҳаёт чашмасидан қомати ниҳоли тўйиб сув ичмай туриб, ажалнинг учқур шамоли уни илдизидан қўпориб, юз тубан қулатди. Байт:

Кудом сарви саҳйро сипеҳр обе дод,
Қи боз хушк нагардад, наканадаш аз бунёд.

(Мазмуни:

Осмон қайси адл қомат сарвга сув берибди,
Қуриб қолмасин ва илдизидан қўпориlmасин, деб).

АБДУЛВОСЕЪ Нур вилоятининг таниқли кишиларидан. У ҳам хушсурат киши эди. Табъи дағи мазадан холи эмасди. Аммо вақт ўз ҳаёти ниҳолидан мева татишига ва турмуш нозу неъматларидан ҳузур топишига фурсат бермади. Байт:

Жаҳон бе мадор асту бе эътибор,
Мажу эътибор аз ин бемадор.

(Мазмуни:

Жаҳон кишига меҳрибон, улфат эмас, у инсонга лутф кўрсатмайди,
Бу ўзи муҳтождан бирон неъмат, лутф излаб юрма).

Бу матлаъ эса Абдулвосеънинг оташин сўзларидандир. Матлаъ:

Забон зи сузи дарунам забонае бошад,
Шарари оҳи ман аз вай нишонае бошад.

(Мазмуни:

Тилим ичимдаги ўтнинг алангаси учидир,
Оҳим учқуни эса унинг бир нишонасидир).

МАВЛОНО ФАЗОИЙ амир кабир Алишер ўз тазкирасида камонгарликка нисбат берган мавлоно Бақойининг ўғлидир. Фақир Бақойидан, муллои замон не сабабдан бу касб соҳиби

номини олмишлар, деб сўрадим. Деди:— Бу соҳада бизнинг санъатимиз йўқ. Бу шикастага мазкур лақабни мана бу сабабдан таққанлар. Бир пайтлар Музаффар Барлос билан Ҳиротга борган эдик. Ушанда камонгарлик дўконига кириб, усталар орасида бир гўша тутиб, ўз камонимизга гўшагир қўяётган эдик ва шу ишлар билан бўлиб, амир кабир Алишернинг йўли шу ердан тушиб кимёасар назарларини менга солажак ва ғафлат сабабли рўй берган беадаблигимиз учун маломат ўқиға дучор қилажакларини билмай қолибман.

Мулло Бақоий жуда хуш суҳбат ва одобли, камтар киши эди. Убайдуллохон хизматига яқинлиги ҳам бор эди. Форсий, туркий тилларда ёзган шеърлари кўп ва жуда яхши ҳамдир. «Нозу Ниёз» номли маснавий битган, бу байт ўша китобдан. Байт:

Ду хурусанд жангжў бо ҳам.
Ду хурусанд жангжў бо ҳам.

(Мазмуни:

Икки қалқондор (шамширбоз) иккаласи юзма-юз,
Бу туришда улар худди урушқоқ хурус (хўроз).

Ва бу ғазални ҳам жуда хўб айтган. Ғазал (матлаъси):

Харидори жаҳон бундан ба савдояш намеарзад,
Мусаххар қардани олам ба ғавғояш намеарзад.

(Мазмуни:

Жаҳонга харидор бўлмақ, кел қўй, савдосига арзимас,
Оламни эгаллаб олмоқ ҳеч бир ғавғосига арзимас).

Манави туркий лафздаги ғазалида ҳам жавоҳир доноларини сочган ва сўз мақомини авжиге етказган. Ғазал:

Юз шукр ки ҳар беғам ила ҳамдам эмасмен,
Ишқинг ғамидин шодману беғам эмасмен.
Тангри ки мени айлади масжуди малойик,
Бу қадрни гар англамасам одам эмасмен.
Ўзимни жунун силсиласидан десам ул йўқ,
Ва зи аҳли хираддин санасам ул ҳам эмасмен.
Дайр ичра мени пири муғон айлади маҳрам,
Зоҳид каби ул базмда номаҳрам эмасмен,
Мажнунча менинг телбалигим бор Бақоий,
Ортукроқ агар бўлмаса ондин кам эмасмен.

Мавлоно Бақоийнинг доимий шаробхўрлиги учун фақирнинг отаси уни Туркжандий мозори шайхлиги вазифасидан тушириб,

Ўрнига мулло Соқийни тайинлаган эди. Бир оз муддатдан кейин мулло тавбасига таяниб, бу рубойни ёзиб Хожа хизматига келди. Рубой:

Журми май доштам ки бар жоям,
Садри аъзам нешонд Соқйро.
Чун ман аз май гузаштам, бо ман,
Ҳеч боқй намонд соқйро.

(Мазмуни:

Майдин гуноҳкорлигим учун ўрнимга,
Садри аъзам Соқийни ўтқазди.
Энди мен май баҳридан кечмишман, мен билан,
Ҳеч иши қолмаган соқий (ёки Соқий)нинг.

Мулло Бақоий Балхда фақир уйида вафот этди.¹ Хожа Султон Аҳмад Хузравия мақбарасида дафн қилинган. Ва бу фақир унинг ушбу рубойсини турбати тошига ёзганман. Рубой:

Маскан шуда кучан маломат моро,
Раҳ нест ба водий саломат моро.
Дарвишонем тарки олам карда,
Ин аст тариқ то қиёмат моро.

(Мазмуни:

Маломат кўчаси бизга маскан бўлмиш,
Иймон водийси томон биз учун йўл йўқ.
Оламни тарк этган дарвишлармиз,
Қиёматгача фақат шу йўл бор биз учун).

Ва бу байт ўғли (Фазоний)нинг абётидандир. Байт:

Гулзор мешавад бо ту эй гул уъзори ман,
Ҳар гаҳ назар ба жониби гулзор мекуни.

(Мазмуни:

Эй гул юзлигим, сен билан гулзор бўлади,
Қачон гулзор сари бир назар солсанг).

МАВЛОНО РОҲИЙнинг жон бағишловчи суҳбати ва роҳат берувчи мажлиси бор эди. Фақирнинг қадимий ўртоқларидан ва надим дўстларидан. Мамлакат моликлари хизматида эътибор пайдо қилди. Ва бу ғазал унинг шариф сўзларидан. Ғазал:

Жону дилтири ту меҳоҳанд чун хоҳад шудан,
Гар биандози мён ҳар ду хун хоҳад шудан.

Ламъа аз тешан Фарҳод дар шони фироқ,
Чашман шире равон дар Бестун хоҳад шудан.
Зулф чун печад дар ангушти он пари аз мушки тар,
Баҳри ман печида занжири жунун хоҳад шудан.
Оташе дар хонаи чашмам зада аз ашки сӯрх,
Дар гирифт мардуми чашмам барун хоҳад шудан.
Сухтам дил бар уммиди онки Роҳӣ суи ман,
Бун сузи дили сағашро раҳнамун хоҳад шудан.

(Мазмуни:

Жону дил сенинг ўқинг истайдилар, кетмоқ учун,
Ўртага отсанг ҳар иккови қон бўлажак.
Фарҳод тешасдан бир учқун айрилиқ оқшомида,
Бестун тоғидан сут булогини оқизажак.
Зулф мушк ила агар ул пари қўлида эшилса,
Мен учун гўё телбани боғлайдиган занжир тайёрлаётгандай,
Қизил кўз ёшидан кўзим хонасига гўё ўт тушмуш,
Ўт олди кўзим қарочигин, отилиб ташқари чиқай, дейди.
Унинг умидида ёндимки, Роҳий, мен томон,
Ити юрагининг куйган ҳиди йўлбошловчи бўлажак).

Ва бу матлаъси рангин ва намакин чиққан, яхшидир. Матлаъ:

Хуни ҳар касро ки мерези мапурс аҳволи ў,
Теги пурхуни ту бас бошад забони ҳоли ў.

(Мазмуни:

Қонини тўкаётган одамингнинг аҳволини сўраб нима қиласан,
Қонли тегинг унинг ҳол тилидир ўзи).

Йигитлик чоғидаёқ бу фоний жаҳон билан видолашди.

МАВЛОНО ЗИЙНАТИЙ хуштабъ йигит эди. Наққошлик санъати билан шуғулланарди. Ҳазрати Мулло Жомийнинг:

Муғанний ба овози чангу чағона,
Чи хуш гуфт вақти сабуҳ ин тарона —

(Мазмуни: Чангу чағона садосига жўр бўлиб, тонг маҳали муғанний бу қўшиқни нечоғлик яхши куйламиш) матлаъли ғазалини уйнинг бир бурчагига нақш қилиб, очиқ қолган жойига эса бадиҳа тарзида ўзининг манави байтини ёзган эди. Байт:

Ба кунже нишину шав аз пай нишонон,
Аз он беш киаз ту намонад нишона.

(Мазмуни:

Бир бурчакда ўтириб, из қолдирувчилардан бўл,
Шундан бошқа сендан ҳеч бир нишона қолмаяжак).

Зийнатий ёшлик айёмидаёқ у дунё сафарига отланиб, илдам
одимлар билан бу ғамхонани тарк этди.

МАВЛОНО КОМИЙ тўқувчилик касби билан шуғулланувчи
нассож уста эди. Зоҳиран ўзини шундай тутардики, гўё наза-
рида ажал устаси ҳаливери унинг умри ипи торларини узишга
қодир эмасдек, балки моддий ҳаёт мангулигига даҳлдор киши-
дай эди. Аммо, ёши эллик атрофида ҳам эдики қазо панжаси
унинг умид қўлини эгнидан узиб, фано чуқурчасига ирғитди.
Шатранж ўйинига муккасидан берилган одам эди, мабодо би-
рон-бир дўсти-ёри билан ўйнаб, уни ютгудай бўлса, худди ёш
боладай қувонар ва мақтаниб, бу соҳада бизга тенг келадиган-
нини ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, дерди. Тўқувчилик
ишларидан бўшаган ҳамоно ўз девони китобатига ошиқарди ва
ажиб сўзлар тўқиб чиқарарди. Унинг бу ғазали машҳурдир ва
кўп дардмандона айтилган. Ғазал:

Зор нолам зи ғамат, гирия зи бедод кунам,
Бо ки гўям ситабат, пешни ки фарёд кунам.
Бо вужуди қадду зулфу рухат, эй сарви равон,
Чун тамошон гулу сунбулу шамшод кунам.
Эй хуш он дам ки ту дар саҳни чаман хоб кўни,
Чун насим ояму руи ту бо гул бод кунам.
Бо вужуди лаби ширини ту эй роҳати жон,
Шаккару қанд че бошад ки аз у ёд кунам

(Мазмуни:

Ғамингда зор нола қиламан, унсиз йиғлайман,
Ситамингни кимга айтмай, ким олдида фарёд қилай?
Қадду зулфу юзинг туриб, эй сарви равон,
Гулу сунбулу шамшодни бориб томоша қилайми?
Хушдир ул дам ки сен чаман саҳнида уйқуга кетсанг,
Мен эсам насимдек бўлиб, юзингни гул билан елписам.
Эй жон роҳати ширин лабинг турганда ахир,
Шакар, қанд не бўлибди, нега энди уларни эслай?)

«Чаҳор гунбаз» ёнида дафн этилган.

ИККИНЧИ БОБНИНГ ТҮРТИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ ҚУРГАН
ВА КЕКСАЛИК ЕШИГА ЕТМАЙ ВАФОТ ҚИЛГАН, БУХОРОДАН
ТАШҚАРИ ЕРЛАРДА ДАФН ЭТИЛГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА

Шайх Абдуллатифнинг муқаддас ёди

Ҳазрат шайхулислом Аҳмад Жомийнинг¹ мажид авлодидан. Тариқатда пири Шайх Ҳожи Муҳаммад Хамушонийдир. Анча вақт пири хизматида сулукка машғул бўлиб, кўп мужоҳада кўрсатди ва мушоҳада давлатига етишди, сўнг халафлик улугворлиги билан эъозланиб, иршодлик тахтида ўлтирган эди. Ироқ мухолифлари (эрон шиалари И. Б.) дан рост таби ибод қилиб, Қрим йўли билан бенаво ошиқлар каби талаб туясига қўнғироқ боғлаб, Ҳижоз оҳангини қилди. Рум ўлкасида олий ҳазрат халофат манзилат, пок фаришта сифат, Сулаймон мартабали, Искандар давлатли, одамлар паноҳгоҳи, ислом қалъаси, аъзам султон ва муаззам хоқон, олам ичра султонлар фари, тахтнинг муносиб эгаси² — (Онки дорад даруни чон маскан, Аз одоб нест номи у бурдан — Улким жон ичра тутмиш маскан, унинг номини айтмоқ одобданмикан) қиёматгача соясини худо кам қилмасин — билан мулоқот қилиб, катта эъзозу икром топиб, ғазовотда бу шариф матлаъ: (Матлаъ:) —

Дар сафар куштану ин бе сомони мо,
Баҳри жамъияти дилҳост паришонии мо —

(Мазмуни:

Сафарда ўлмоғу бу саргардонлигимиз —
Дил аҳли учундир яна бу паришонлигимиз) —

мазмунига биноан ул ҳазратнинг бахт келтирувчи мавкабида ҳамроҳ бўлган. Бироқ Хонгорликнинг инъом ва илтифотига кўп ҳам эътибор бермаган. Бир куни халофат паноҳ ҳузурда — давлати абадий бўлсин — вазирларидан бири бир ҳамён ашрафийни ниёз тарзида шайх олдиға қўйибди. Шайх олтин тангаларни енги ичига солиб, ташқари чиқибди ва барчасини эшикда турган камбағал муҳтожларга улаша бошлабди, бир пайт қўлини кўтариб силжитса, ҳеч нарса қолмаган экан. Муаллиф байти:

Рангин на аз хазон шуда сар панчан чинор
Дасти сахои туст зарафшон бар омад.

(Мазмуни:

Чинорнинг панжадек ёйилган шохлари хазон туфайли сарғаймади,
Балки сенинг сахий қўлинг олтин ранг сочувчи чиқиб қолиб бу
ўшандан бўлди.)

Тангри мулки ва салтанатини мангу қилсин ҳазрат Хонгорнинг васфи шу даража зиёдки, ул маънонинг бир қисмини ҳам меод мададио икки тилли қалам билан баён қилиб бўлмайди. Унинг олий хислатлари ҳамма жойда худди кундуз куннинг қоқ ўртасидаги қуёш каби намоён ва хувайдодир, алалхусус, таққиқ аҳли наздида ундан ҳам яққолу равшан суратда аёндр. Матлаъ:

Муҳаққиқ аст сифати ту аҳли маъниро,
Ба маҳтоб че ҳожат шаби тажаллиро.

(Мазмуни:

Маъно аҳли олдида сифатинг ҳақиқий баҳосини топган,
Ёрқин тунда маҳтоб не ҳожат).

Ул ҳазрат (яъни Сулаймон I — И. Б.) нинг форсий ва туркий тилларда шеърлари бор ва бу матлаъ ҳам аълоҳазратниқидир. Матлаъ:

Лолалар чиқти қизил тож ила шоҳлар каби,
Чекти савсан тиглар сунний сипоҳлар каби.

Шайх Абдуллатиф эса муборак сафардан қайтгач вафот этди ва Вазир шаҳрида ўз пири Хамушоний мозори ёнида дафн этилган.

Валийлар ва Сайидлар натижаву самараси Маъсумхожанинг муқаддас ёди.

Ҳазрат шайхи муҳаққиқ ва муршиди муҳаққиқ шайх Муҳаммад Содик бин Абулҳасан шайх бин Илёс шайх Муҳаммад-шайх бин Худойқули шайх Ишқийнинг наслидандир. Бу шайхлар нисбати тариқи ҳазрат султонул — орифин Боязид Бастомийга бориб тақалади. Ва шайх Муҳаммад Содик зуҳда замон яғонаси эди, ёрқин шарият тариқи ва ойдин миллат йўлидан ташқарига қадам босмасди. Мақсад сари риояга амал қилиб, ўз пайравдор ва эргашувчиларига бидъат кўчаси томон рухсат бермасди. Илм юзасидангина амал қиларди ва унинг илмини эшитувчилар олий мажлисда олимлар подшоҳининг каломни тафсиридан бошқа нарсани камроқ эшитишарди. Мажид каломини тўла ёд олган ҳофиз ҳам эди. Олиму ҳофизлар иззатида кўп саъй — ҳаракатлар кўрсатарди. Беш вақт намоз имомлигини ўз баракатли зоти билан шойнста йўсинда адо этарди. Қуръон қироатининг олий услубини энг юқори чўққисига чиқарган эди. Нофеъ илми (қуръон)ни хатолардан холи ўқиб, тезкорлик йўлидан бориб, кишилар хотирини жам қилиб, ҳол ўртасида ўрталиқ йўли билан қироат этарди. Қўшиб ёки ажратиб ўқиши бемаҳал рўй бермасди ва қироат вазнини ё оши-

риб, ё камайтириб ўқиганини ҳеч ким эшитмаган эди. Замон ҳофизларидан устунлиги бор бўлиб, уларни ўзидан қуйи деб билишида ҳақ ҳам эди... Саховат соҳасида эса туҳфа — эҳсонларни дариг тутмаслик расмини етуклик мақомига етказиб, шу қабилда иш тутардики, бу ҳолатни одатдан ташқари ишлар қаторида кўриш мумкин эди ва ҳеч ким бундай ишнинг юзага чиқишини хаёлига ҳам келтира олмасди, балки амри маҳолдай туюларди.

Алҳамдулиллоҳ, фақир дилкаш Кеш шаҳрида мулозаматига етиб, фазилатлари хирмонидан бошоқ терган эдим.

Ва махдумзода Маъсумхожа ёшлик айёмида шарафли ҳарамларни тавоф қилишга кетаётганида Бухорога ташриф буюрди ва ихлосманд дўстларни ўзининг шариф мулоқотига сазовор этди. Хубсуратлик ва марғуб сийратлик киши эди. Гўё бу рубой унинг васфида айtilган. Рубой:

Ийзад ки жаҳон ба қабзан қудрати уст,
Додаст туро ду чез к-он ҳар ду накуст,
Ҳам сийрат онки дўст дорй касро,
Ҳам суврат онки кас туро дорад дуст.

(Мазмуни:

Жаҳонни қудратли қўлида ушлаб турган тангри,
Сенга иккита нарса берганки, иккаласи ҳам яхшидир.
Ҳам яхши хулқ, сийрат берганки, у туйайли сен бошқаларга меҳр —
муҳаббат билан қарайсан,
Ҳам чиройли суратки, бошқалар шу сабаб сенга меҳр-муҳаббат билан
қарайдилар).

Ким ул юсуфюзликни кўрса ақлу ҳуши ҳайрону мот қоларди ва агар ҳозир ҳусни таърифини қилсак ҳикоя анча узоққа чўзилади. Мисраъ:— Онче хубон ҳама доранд ту танҳо дори — Барча хублар ҳусни бир тараф, ёлғиз сенинг ҳуснинг ўзи бир тараф — Шунинг учун унинг васфи бу ўринда етарлидир. Шеър айтишда ҳам нозиктаъби ҳусндорлик билан намоён бўларди. Сўзамоллиқ ва фикрларнинг аниқ баёнида ҳеч бир маънони тушириб қолдирмасди. Байт:

Сузи Хусрав дораду алфози Ҳофиз дар сухан,
Нозуқиҳон Ҳасан, онки хаёлоту Камол.

(Мазмуни: Сўзида Хусрав оташи ва Ҳофиз лафзи бор, нозик фикрлари Ҳасанникидек хаёлоту Камолникига ўхшаш).

Манави рангин матлаъни эса ўзига нисбат берарди. Матлаъ:

Шодам ки доманам саги кун ту мекашад,
Ва ин шодин дигар ба сун ту мекашад.

(Мазмуни:

Этагимни кўчанг ити тишлаб тортқилаётганидан шодман,
Ва бу ява бир шодликки у мени сен томон тортқиламоқда).

Ешлигининг айни навбаҳорида ҳаёти боғу бўстонида ҳазон
елидан умри дарахтининг сабза япроқлари ерга тўкилиб, муаз-
зама Макка водийсида ҳаёт билан видолашди. Мақтав:

Жамоли ту ноида жон дод Жомий,
Зеҳи ноумедӣ, зеҳи номуродӣ.

(Мазмуни:

Сенинг жамолингни кўрмасдан жон берди Жомий,
Яшасиней бундай ноумидлик, офариней бундай бемуродликка),

Гўё қайтиш пайти ҳол тили билан ушбу мақолга мутаран-
ним бўлган. Муаллиф ғазали:

Дар чаман сарви хиромони маро ёд кунед,
Дар чаман ғунчан хандони маро ёд кунед.
Жаъди сунбул чу бар руҳсори гул ўфтад ҳар су,
Халқаи зулфи паришони маро ёд кунед.
Дар шаби тийра чу бурқаъ фиканад бадри мунир,
Партави шамъи шабистони маро ёд кунед.
Дар масоҳир чу дар ояд ба назар ояту вақф
Лаби лаълу хатти райҳони маро ёд кунед.
Абри найсон ба баҳорон чу гуҳар афсонад,
Килки назми гуҳар афшони маро ёд кунед.

(Мазмуни:

Чаман аро менинг сарви хиромонимни ёд этинг,
Ул чаманда тағин ғунча хандонимни ёд этинг.
Сунбул кокили гул юзига ҳар тарафдан тўкилганда,
Қора зулфим халқасини ёд этинг.
Қора тунда ёғдули ой юзидан пардасини ташлаган чоғда,
Шабистоним шами нурини ёд этинг.
Мусҳаф (саҳифа) юзига оят сўзларини айирувчи гул шаклидаги
    белги — вақф рақам қилинган пайт,
Лаъли лабим ва устидаги райҳон чизғини ёд этинг,
Баҳор булуту кўклам фаслида гавҳар сочган маҳал,
Гавҳар сочувчи назмим қаламинни ёд этинг).

Мавлоно Асомиддин Муҳаммад Жомийнинг муқаддас ёди.

Жаноб шайх Ҳожи Муҳаммад Хабушонийнинг кўп ихлосли
ва етук ихтисосли муридларидан. Анча вақт шайх мулозама-

тида бўлиб, лойиқ хизматлар кўрсатиб, муҳаббатасарли ва дўстлик самарали назарларига мушарраф бўлган. Маслак йўлини босиб ўтиб, ҳақиқат мамлакатлари мазмуни сарзаминига етиб, яхши таъриф ва тавсифлар билан маълум ва машҳур бўлгандир. Ёқимли хулқлар ва мақтовли сифатлар билан «асфори арбаъ»¹ мусофиратини адо этиб, «Хамсан мазид»² мақсадини ҳосил қилган. Бағоят хушхулқу дилкаш равишларга эга киши эди ва ҳеч кимнинг бу тўғрида хилоф назари йўқ. Жаноб шайх Нуриддин Муҳаммад — оллоҳнинг раҳмати бўлсин — қубатул — ислом Балхга ташриф буюрганларида жаноб шайх Ҳожи Муҳаммад — сирлари муқаддас бўлсин — мазкур мавлоно ҳақида қилган иршодлик мазмуни бўйича бир китобат битиб, мавлононинг иршодлигига воситачи (талабкор)лик қилгандилар.

Машғулотларга ғарқ бўлишига қарамай, гоҳо ғайбиядан келган фикрларни назм либосига буркаб намойиш этарди. Бу ғазални ҳазрат рисолатпаноҳнинг, унга оллоҳнинг саломи ва салоти бўлсин, наътида бағоят яхши ва ёқимли айтган. Ғазал:

Зеҳи зи абруву қаддат намунаи «нун ва қалам»,
 Накарда хомаи қудрат ченин хўжаста рақам.
 Бафарқи тож, «лаъумрика», зеҳи сарафрозид,
 Жаҳон туфайли ту масжуд шуд зи катми аъдам.
 Нисорн гесун мушкнини ту диёри араб,
 Туфайли як сари мўят тамоми мулки аҷам.
 Зи лутф агар назаре сун оснён фиканин,
 Зи баҳри жуду сахо қатрас нагардад кам.
 Ҳазор шукр, ки домани ў ба чанг омад,
 Муҳаммад арчи хамиди зи бори жавру ситам.

(Мазмуни:

Яшасин қошу қаддингки «нун ва қалам» оятидан намунадир,
 Қудрат қалами ҳали бундай ажойиб нарсани чизмаган.
 Тож тепасидаги «лаъумрика»⁴ ояти сарафрозлик белгиси.
 Жаҳон сен туфайли йўқликдан сажда қилиб чиқди.
 Қора сочингга нисордир араб диёри,
 Бир тола сочинг учун бутун аҷам мавжуддир.
 Лутф юзасидан биз оснийлар томон бир назар ташласанг,
 Сахийлигинг денгизидан бир қатра ҳам кам бўлмайди.
 Минг шукр ки этаги қўлга кирди,
 Муҳаммад, агар жавру ситамдан қаддинг эгик бўлса ҳам).

Амир Меҳди бин қози Маҳмудул — Ҳусайнийнинг муқаддас ёди

Салоҳият безағи билан ораста эди. Ва Кубравия силсила-сида сулукка машғул эди. Олий сайидлик нисбати бор. Ва фазилатлардан холи эмасди. Баланд воқеъот ва дилписанд мақо-

лотларга мушарраф бўлганди. Хожа Камолиддин Қўноқ¹ мадрасасида мударрис эди ва Чағминий² ҳандасаси дарсини бу камина билан шерикликда олиб борарди. Фақир ҳазил тарзида дегандим, байт:

Меҳди ки дар улуми риёзӣ сар омад аст
Нек аст дар нужум вале ҳайъаташ бад аст.

(Мазмуни: **Риёзӣ илмида бош бўлган Меҳдининг нужум** (астро-рология) соҳасидаги билими яхшидир, Бироқ ҳайъати (астрономия) (Сўз ўйини: ёки — юз тузилиши) — ёмондир).

Мазкур байт яхши бўлмаса-да, яхши ўрнида қабул қилганди. Ҳасан Тоткандий деган бир ярамас аблаҳ бу сайидзодани арзимас бир нафсоний гараз (мақсад) учун рамазон кечаси ўлдирган.

Яхши табъи бор эди. Ушбу байт бадиҳа йўсинда шариф тилидан жорий бўлганди. Байт:

Мурғи заррин жиноҳ ҳиммати ту,
Аз шараф сидра ошиён бошад.

(Мазмуни:

Ҳимматинг олтин қанотли қушдир,
Шарафи юзасидан сидра (жаннат дарахти) унга ошиён бўлсин.)

Балхда Шоҳ мазорида дафн этилган.

МИР САВОДИЙ сайидликда машҳур. Ҳаяжонга солувчи табъи ва найсон булутидек гавҳар томчиларини сочувчи қалами бор эди. Бу рангин матлаъ унинг ширин сўзидан. Матлаъ:

Чун ғунчан сироби ту дар ханда дар ояд,
Гул сурх шавад пеши ту шарманда бар ояд.

(Мазмуни:

Намли ғунчанг (оғзинг) кулгу-ла очилганда,
Гул олдингда қизариб, уятдан ҳузурингни тарк этади).

ХОЖА МУҲАММАД ВАЗИР Хуросон вилоятидандир. Фазилатсиз эмасди. Бир неча муддат Марвда вазирлик қилди, охири саломат кўчасига қадам қўйиб, маломат асбобини тарк этиб, бир гўшани ихтиёр қилиб, шу куйи бақо мулкига кетди. Ва бу матлаъсини Бухорога юборган эди. Матлаъ:

Ба рузи васл хоҳам чок кардан синан худро,
Ки то берун деҳам аз дил ғами деринаи худро

(Мазмуни:

Васл кунн синамни чок этажакман,
Шу йўл билан дилдан эски ғамни чиқариб юборажакман).

Мирзо Севинч унинг татаббуъсида шундай айтганди. Жавоб:

Чу лола чок хоҳам кард охир синаи худро,
Ки бинамом ба у доғи ғами деринан худро.

(Мазмуни:

Лоладек бағримни чок этажакман,
Ва шу йўл билан унга эски ғамни доғини кўрсатажакман).

МИРЗО ҚОТИЛИЙнинг хуш сурати ва дилкаш сийрати бор эди. Жонфизо суҳбати ва руҳафзо мажлиси дил соҳибларининг севгани эди. Турли туман фазилатлардан ҳам хабардор эди. Шеърлари намакин ва маънолари рангиндир. Ва унинг ушбу матлаъсига яхши куй басталашган. Матлаъ:

Умрест ки дорам ба сагонат дами ёрй,
Фарёд ки аз хайли сагонам нашумори.

(Мазмуни: Мана бир умр итларинг билан дўстона кунларни ўтказиб келмоқдаман. Аммо доду фарёдки итларинг қатори кўрмайсан мени).

Ешлик айёмидаёқ ҳаёти навниҳоли хазон бўлди.

МАВЛОНО ЖОНИЙ ЯТИМБОН ятим, машраб киши бўлиб, беқайдлик либосида ҳаёт кечирарди. Бир неча муддат Ҳиндистонда жонажон дўстлар билан суҳбатда бўлиб, уларнинг фойдали ҳикматларидан баҳра олиб, илмига илм қўшди. Шеърлари яхши чиққан. Ва бу рубоий унга мансубдир. Рубоий:

Хатти гарди рухат боиси ҳайронин мост,
Зулфат сабаби бесару сомони мост.
Он кокули мушкин пайи вайронин мост,
Инҳо ҳама асбоби паришонни мост.

(Мазмуни: Лабинг узра тортилган чизик ҳайрону — мотлигимиз сабабчисидир, зулфинг эса саргардонлигимизга сабаб. Ул қора кокилинг вайронлигимизни келтириб чиқарувчидир, булар бариси паришонлигимизни вужудга келтирувчи нарсалардир).

Мавлоно Жонийнинг таъб тўтиси Ҳинд шакаристонида тупроқ қафаси ичра хомушликни ихтиёр этди.

МАВЛОНО АЗМИЙ янги етишиб чиққан шоирлардан эди. Кўпинча сайру саёҳат сари азм айларди, оламдан ўтиши ҳам мусофиратда рўй берди. Бу матлаъси яхши чиққан. Матлаъ:

Мо ба жустужуи ёру ёр дар дил будааст,
Гояти таҳсили мо таҳсил ҳосил будааст.

(Мазмуни:

Биз ёрни излабмизу ёр дилимизда экан,
Жуда ахтараверганимиздан муродимиз ҳосил бўлган экан.)

МУЛЛО ФАРИБИЙНИНГ табиатида беқайдлик туйғуси кучли эди. Мажозий ишқни ҳам ҳаддидан оширарди. Балх томон кетаётганида йўлда «йўлни кесувчи»¹ ҳаёт йўлини кесиб қўйди. Ва унинг бу мақтаъси ўша ҳолига муносибдир. Мақтаъ:

Гуфтамаш: Чарх Фарибйро кўшт,
Гуфт: Осуд зи саргардонӣ.

(Мазмуни: Дедим унга:— Бу чарх Фарибийни ўлдирди. Деди:— Саргардонликдан қутилибди).

МАВЛОНО ШУУРИЙ шуур аҳлидан эди. Хуб хаёлотли ва марғуб ашъори бор. Бир пайтлар сайру тамошо расми билан Марвга отланганди. Фақир, борма, дедим. Гапимга кирмади. У ердан касал бўлиб қайтди. Шер шутур деган жойда, руҳининг шутурмурғи (туя қуши) ажал овчисининг қопқонига тушди — Мавчи реги водии ғам зеби қабри мо бас аст — Ғам водийсининг қуми тўлқини қабримиз безағи бўлса басдир,— мақомига мутаранним бўлиб, бошини тупроқ ниқоби ичига олди. Ва бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Гашт рузи ийду ҳар су дар пеш биштофтем,
Ёр мекард канор аз бедилон дар ёфтем.

(Мазмуни: Байрам келди, ҳар томон югуриб — елдик, Ёр биз бедиллардан ўзини четга олганди, барибир топдик).

Ва бу мақтаъси ҳасби ҳолидан хабар берарди. Мақтаъ:

Дар зерн замин аст туро жой, Шуурӣ,
Гар зерн нигин сохтаи руи замин аст.

(Мазмуни:

Жойинг ер остидадир, Шуурий,
Агар ер юзи нигин остида бўлса ҳам).

**Учинчи БОБНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР МУЛОЗАМАТ ҚИЛГАН,
КЕКСАЛИК ЕШИГА ЕТГАН ВА БУХОРОДА ЯШОВЧИ ЖАМОАТ
ЗИҚРИДА.**

**Шайхулислом хожа Низомиддин Яҳе Ҳошимийнинг муқаддас
ёди**

Жаноб Ҳошимий Сиддиқий¹нинг ўғлидир. Мана неча муддатдирки Бухоронинг шайхулисломлик мансабида ўлтирибди.

Бу ҳақда шуни айтиш керакки, агар қачон тақдир қўли мансаб либосини унинг эгнидан ечиб олса, тез орада бирор ҳодиса рўй берардию, мансаб яна «қадимгиси яна ўз ўрнини топади»² мазмунига кўра ўз ўрнида қарор топарди. Шу зайл мазкур мансаб қайта-қайта бошқа кишидан тағин шайхга қайтиб ўтардики, ақл бовар қилмасди. Айрим улуғлар дейдиларки, бу борада аждоди руҳлари уни қўллар эмиш. Ошкоро яхши сифатлари бор. Гоҳо қалб қувончи учун шеърга ҳам эътибор қилади. Ва бу матлаъни ўзига нисбат беради. Матлаъ:

Ғариби ишқ монад бар замин гар ногаҳон паҳлу,
Ки бар дорад зи хок уро ки гардонад бадон паҳлу.

(Мазмуни:

Ишқ ҳажри ерга тубан ногаҳон кўтариб ташласа,
Ким уни ердан кўтариб у томонга ётқизиб қўяди).

Ва бу матлаъни фақир унинг татаббуъсида шундай айтган эди. Татаббуъ:

Ченон бар хоки ҳасрат монд жисми нотавон паҳлу
Ки натвонад дигар гаштан аз ин паҳлу бадон паҳлу.

(Мазмуни:

Нотавон жисм ҳасрат тупроғиға шундай ётқизиб қўйдик,
Энди у бу томондан у томон ағанаб ёта олмайди).

Улуғлар сараси хожа Абдулазиз қозининг муқаддас ёди

Ул зот Хожа Хурд номи билан ҳам танилганлар. Жаноб Хожа Ҳошимийга яқин қариндошлиги бор. Бир неча муддат шаҳарлар фаҳри Бухорода қозиликнинг олийқадр мансабида муносиб иш юргизди. Фазилатларда ва мавлавиятда тенглари орасида ягона бўлиб, ҳасби (мансаб юзасидаги) шарафини олий насаби баракати билан қўшган ҳолда олиб борди. Ҳар соҳада камол касб этишда кўп саъй — ҳаракатлар қилди. Салим таъби ва мустақим зеҳни бор. Мушкулларни ечувчи таъби ҳар хил муаммо шакллари тугунини қийналмасдан бир-бир оча олади. Аруз баҳрлари қондаларини эгаллашда жуда билимдонлик намоён этиб, назм денгизида ғаввослик қилади ва маъно жавоҳирларини назм тизмасига теради. Хуб ашъори ва марғуб гуфтори бор. Ва бу ғаройиб матлаъни дилларни ўғирлай олиш даражасида айтган. Матлаъ:

На ороме ба ғурбат, на қароре дар ватан дорам,
Маро ин беқарорӣ ҳаст то жон дар бадан дорам.

(Мазмуни:

Ғурбатда на оромим бор, ватанда на қарорим,
Бу беқарорлик мандадир, то жоним тандадир.)

Ва бу **مسأوی الطریق الطرفین** (Мусовӣ ут-тариқут-тарафайн)
йўсиндаги рубоийини ҳам яхши айтган. Рубоӣ:

Бинам чу зи Даврон Хатти Навраста	Даврон Кашадам зи сад алам пайваста	Хатти сад алам аст барману ман дар ҳам	навраста пайваста дар ҳам баста
--	--	---	--

Фақир ҳам ушбу рубоӣни маснуъ қасидадан чиқарганман.
Рубоӣ:

Хубаст зи Хурон Қадди гулдаста	хурон бимонанд чилвагар пайваста	Қадди чилвагар аст бар ману ман дар ҳам	гулдаста пайваста дарҳам баста
---	---	--	---

**Машойихлар зубдаси Абулҳасан Ваҳидиддин шайх Миржоннинг
муқаддас ёди**

Машҳур шайхлардан. Ўз номи хусусида шундай деб ёзган.
Байт:

Номи машҳурам ки безорам аз он,
Дар миёни халқ омад Миржон.

(Мазмуни: Мен безор бўлган номим, Эл орасида Мири жон
(жон хўжайини) бўлиб келган.)

Тариқатда Зайния силсиласига эргашади. Бу силсила шайх-
ларининг исмлари юқоридан пастга қараб санаганда қуйида-
гича тартибда келади. Бу силсиланинг йўналиш баёни:

Шайх Ҳасан Басрий,¹ шайх Ҳабиб Ажамий,² шайх Довуд
Тойи,³ шайх Маъруф Борий,⁴ шайх Абу Али Қотиб⁵, шайх Абул-
қосим Қурагоний⁶, шайх Абу Бакр Нассож⁷, шайх Аҳмад Ғаз-
золий⁸, шайх Аҳмад Динаварий⁹, шайхул — Нажиб Сухравар-
дий¹⁰ ва шайх Шаҳобиддин Сухравардий¹¹, шайх Бўзғаш Шеро-
зий¹², шайх Абдуссамад Назирий¹³, шайх Маҳмуд Исфаҳоний¹⁴,

шайх Тожиддин Ҳасан Гурлони¹⁵, шайх Абдулрахмон ал-Аърош¹⁶, шайх Зайнулдинул Хофий¹⁷, шайх Аҳмад Исфарғобидий¹⁸, шайх Сўфи Али¹⁹.

Шайх Миржон давримизда расм бўлган кўпчилик илмларни эгаллаган, камтарлик ва ниёзмандлик йўлини босиб ўтган киши. Айни кунларда ваъзу насиҳатга тиришиб, одамларни тўғри йўлга бошламоқда ва ҳалойиқ унинг нафис нафасидан манфатлар топмоқдалар. Шайхнинг мақтовга сазовор ёқимли таъъин бор бўлиб, шеър фунунида сўзга огиз очган ва қатор таснифлар битган. Тасаввуфда ҳам сўзлари баланду дилписанддир. Шеърларининг доврўқи бор ва бу ғазал унга мансуб сўзлардандир. Ғазал:

То чархи жафопеша маро аз ту жудо кард,
Ғамҳои фироқи ту че гуям ки чиҳо кард.
Ҳар аҳду вафони ки фалак баст ба бахтам,
Дар даври фироқи ту ба он аҳд вафо кард.
Беҳуш фитодем зи боди сари зулфат,
Ин фитнагарй дар ҳаққи ман боди сабо кард.
Он моҳ насим аз чамани лутф фиристод,
Сад шукр, ки коре ба ҳавои дили мо кард.
То ёфт Анисй ба дари дўст мақоме,
Ҳар шому саҳар руй ба даргоҳи худо кард

(Мазмуни:

Жафокор чарх мени сендан жуда этдию,
Фироқинг ғамлари не дейинки, нелар қилмади.
Фалак бахтимга қандай аҳду вафони битган бўлса,
Сенинг ҳажринг пайти ўшал аҳдига вафо қилди.
Зулфинг ҳидидан беҳуш йиқилдик, ки,
Бу фитнани менинг ҳаққимда боди сабо қилди.
Ул ой лутф чаманидан насим юборибди,
Юз шукрки, дилимиз истаган ишни қилибди.
Анисий, дўст эшиги олдида мақом топгач,
Ҳар шому саҳар юзини худо даргоҳига тутди).

Шайх Миржоннинг шариф ёши етмишга етганда, аниқроғи, тўққиз юз етмиш учинчи йили²⁰ шундай бир гап тарқалди, эмишки, бир қиз ушбу рубойини айтиб, кимки унинг шеърдаги мақсадини топса, унга тегаман, деб шарт қўйибди. Бу кўнгилда шавқ қўзғатувчи хабар теваарак атрофга бир зумда ёйилибди. Шеър жавобига ошиққанларнинг барчаси бошида эса ўша хом хаёл орзуси экан. Рубойи:

Бингар ки бараҳна рўе бар металабад
Аз хонаи анкабут нар металабад.
У аз даҳани мор шакар металабад
Аз пашшан мода шери нар металабад.²¹

(Мазмуни:

Қара, юзи очик ҳосил талаб этмоқда,
Ургимчак уясидан пар талаб этмоқда.
Илон оғзидан шакар талаб этмоқда,
Мода пашшадан эркак шер талаб этмоқда).

Махдумлар шеърга шарҳлар битишди. Қарангки, шайх Мир-жоннинг шарҳи бошқаларникидан кўра батафсилроқ бўлиб чиқибди. Байт:

Холе бачашм кардам бар руи дилрабое,
Савдо, нигар ки бахтам жоё ва ваҳ че жоё.²²

(Мазмуни: Кўз билан ёр юзига хол қўйдим, Савдо, қара, бахтимдан қандай жой, ваҳ не жойдир).

Кейин маълум бўлишича, қиз масаласи ҳаётда йўқ гап бўлиб, қуруқ сафсатаю хом хаёл экан. Мисраъ:

Зеҳи тасавури ботил, зеҳи хиёли маҳол!— Яшасин хом хаёл яшасин ширин рўё!

Олимлар зубдаси Мавлоно Ҳусайн Туркистонийнинг муқаддас ёди

«Фуруъ» ва «Усул» таҳсилини ақлу нақл билимлари асосида мавлоно Асомиддин Иброҳим¹ дарсида ҳосил қилган. Илмлар икки-чикирини шу даража ўзлаштирганки, бу соҳаларнинг кўпида маҳорат билан иш олиб борарди. Учинчидан эса ғариба фанида фасоҳатомез нутқи ва балоғатангез каломи билан кўп гап танобини тортиб, фаровон маъноли фикрлар иншосини оз жумлаларда ойдин, раvon баён қилардики, дунё кезувчи ақл исботлаш кемаси билан тасаввур денгизида кетидан қанчалик эргашмасин, уни шарҳловчи сўз топа олмасди, аниқроғи, исботланмас масалалар туркумидан ҳисобларди. Мавлоно ҳозир султони шаҳид Улуғбек Курагон — оллоҳ далилларини улуғ тутсин — олий мадрасасида дарс ва таълим-тарбияга машғулдир. Толибларни сўз қармоғи билан ўзи сари тортиб, бошқа тарафларга мойил бўлишига йўл қўймайди. Аруз баҳрлари бўйича билимдон олим. Мусиқада эса овозаси янада баланд бўлиб, таъсифини ёзиб таърифлаш қийин. Шеър фунунида ҳам ўта билимдонлиги бор. Айниқса муаммо соҳасини мукаммал эгаллаган. Исталган қийин муаммолар тугунини осонликча еча олади. Ушбу муаммосини эса «Сайф» исмига яхши айтган. Муаммо:

То дур шудаёт орази гул,
Бехуд шуда дил шикаста булбул.

(Мазмуни:

Гул юзи йироқ тушгач,
Дили синган булбул беҳуш йиқилди.)

Яъни (الف) „алаф“ (ا) „алаф“сиз бўлса, الف „лаф“ қолади.
„Лом“ (ل) дан „си“ (سى) чиқарилса мурод ҳосил бўлади.

(Биринчи сатрдаги „гул“— ўт-ўсимлик бўлгани учун арабчаси الف—„алаф“, араб алифбосининг биринчи ҳарфи номи „алиф“ (ا) ҳам ёзувда шу الف шаклидадир. „Гул“ узоқлашди, яъни „алиф“ الف узоқлашади, аммо. энди الف даги биринчи „алиф“ I (a) узоқлашяпти бунда, демак шакли қолади ва у маъно англамайди, шунинг учун „лом“ қиймати изланади, лом (ل) абжад ҳисобида ўттиз (форсча „си“) га тенг. „Си“ (سى) „ф“ (ف) олдиқўйилса араб ёзувида „Сайф“ маъносини берувчи (Сиф) سيف шакли ҳосил бўлади.—И. Б.)

Бу қасидани эса Ҳумоюн подшоҳ мадҳида айтган, матлаъ (си):

Маро сохта аст ин сипехри бадахтар,
Зи ҳижрони моҳе паришону абтар.

(Мазмуни:

Мени бу бахтиқаро фалак,
Бир ой ҳажрида бахти қарову овора айламиш).

Олимлар йўлбошчиси Мавлоно Кепакнинг муқаддас ёди.

Ул жаноб ҳам туркистонликдир. Кичик ёшидаёқ инобат қўлини ҳазрат махдумий мавлоно Хожагий Косонийга — сирлари муқаддас бўлсин — берган ва сулукда собит қадам бўлиб, оёғини истиқомат (дин) йўлидан ташқари босган эмас. Етук ақли воситасида ёмон йўлларга бошловчи нафс деган балога қарши курашиб, вақтининг барчасини азиз умрнинг ёшлик фаслидан бошлабоқ, арбоблар яратувчиси раҳнамолигида турли илмлар касб этишга сарф қила бошлаган. Ширин шаклу шамоилли киши. Айтадурган ҳадислари дилни ром этади. Нурли қалбининг чироғидан пурнур ва мустаҳкам эътиқодининг метин деворли қалъаси яқиний масалалар мўл — қўллигидан ободу маъмурдир. Латиф табъи истиқоматнинг катта йўлида ва салим зеҳни саломатликнинг улуғ поясидадир. Толиблар унинг фойдалар кони бўлмиш илмларидан манфаатлар олиб, мавлавийлик мартабасига етишганлар. Мансаб асбоби билан қуроолланган бўлишига қарамай, камтарликнинг шоҳ йўлидан тоймайди ва такаббурлик тариқига сира қадам босмайди. «Бу худонинг фазлидир, уни хоҳлаган кишига беради»¹. Шеър соҳасига

ҳам илтифот қилади ва айниқса, мавж авжлик кўзини муаммо сари тикади. Азиз фарзанди туғилиш санасини ушбу таърихда яхши айтган эди.

Таърих:

Тарихи валодати Муҳаммад Тоҳир,
Аз «понздаҳи шаҳри сафар» шуд зоҳир (944)²

(Мазмуни:

Муҳаммад Тоҳирнинг туғилиш таърихи,
Сафар ойининг ўн бешинчисида юзага чиқди)

Ва бу муаммо ҳам унинг балоғатниҳом каломидан. «Аёз» исмига муаммо.

Он саҳй қад ба ин ситамдида,
Ер аз пор боз гардида.

(Мазмуни:

Уя адл қоматлик бу ситамдидага,
Бултурги зулм солиғини солмоқда)

«Ер» сурати (натижаси) «пор»дан ажратилса, бир нуқта қолади ва «боз»га айланади, бундан «аёз» ҳосил бўлади.

Олимлар сараси Мавлоно Абдуссамаднинг муқаддас ёди.

Турбат вилоятидандир. Узоқ йиллар Тошкандда илм ўргатиш ишлари билан машғул бўлди. Ва «оллоҳ учун ҳаж ва умрани адо этинг»¹ карим ояти мазмунига кўра шариф ҳарамлар тавофига юзланиб, тавоф шарафига мушарраф бўлиб қайтгандан сўнг ҳам яна Тошкандда анча фурсат турғун қолиб, дарс ўқитиш билан шуғулланиб юрди. Гарчи илмларда жуда олдингилар қаторида бўлмаса ҳам, аммо, ҳеч бир илмдан бебаҳра ҳам эмас. Сўнг яна бир марта бенаво ушшоқ каби Ҳижоз оҳангини қилиб, йўли Қошғар тарафларга тушиб, ўша ҳолда ушбу мақолга мутаранним бўлган. Байт:

Тарсам нараси ба Қаъба, эй аъробй,
К-ин раҳ ки ту мерави бу Туркистонист.

(Мазмуни: Қаъбага, эй араб, бу йўл билан етаолмайсен деб кўрқаман, чунки бу сен кетаётган йўл Туркистонга олиб боради).

У ердан қайтиб келгач, Бухорода сокин бўлди. Шариф зоти шунча илму — фазилатлар эгаси бўлишига қарамай, андуҳу — меҳнат азобию яна аллақандай балолардан ҳам қуруқ қолмаганди. Гўё бу қитъа унинг ҳасби ҳолидадир. Қитъа:

Ҳар балое ки зи осмон ояд,
Гарче бар дигаре қазо бошад,

Бар замин норасида меғуяд;
— Хонаи Анварй кужо бошад?*

Мазмуни:

Осмондан ул балоким ёғилур —
Аслида бошқа бир одам учун.
Аммо ерга етиб — етмай сўрар:
— Анварийнинг уйи қайда турур?)

Мавлоно нужум илмидан ҳам соҳиби вуқуф олимдир. Аммо, мазкур бўлгон каби толеъси юлдузи риояту шафқат авжи томон юқори кўтарилмаган, яъни гўё истак-ҳаваси собитлиги сабабли ҳеч бўлмаганда олий нуқта даражаларидан бир нуқта мақомига етмаган ва қайтиш мақомидан юкини то истиқомат чўққисигача торта олмаган. Мавлоно ҳозир олий ҳукмдор²— илоҳим мулки мангу бўлсин — буйруғи бўйича Ҳофиз Девон мадрасасида дарс ўқитиш билан машғул. Яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор. Бу матлаъ эса мазкур мавлононинг рангин каломидан. Матлаъ:

Туро бар руи гул ҳаргаҳ зи сунбул соябон ўфтад,
Барояд аз дилам оҳе ки оташ дар жаҳон ўфтад.

(Мазмуни:

Сен гул юзликнинг боши узра сунбул сояси тушса,
Шу сабаб дилимдан ёлқинли оҳ чиқиб, оташ оламга тушгуси)

Зубдатул-уламо Мавлоно дўст Муҳаммаднинг муқаддас ёди.

Салоҳият кийими билан орастаю кўркамдир. «Фуру» ва «Усул таҳсилини маъқул ва манқул соҳалари асосида ҳосил қилган ва азиз вақтини бекорчиликда зое этмай, илму фазл касб қилган. Ҳозир Мир Араб олий мадрасасида дарс ўқитиш ишлари билан машғул. Толиби илмлар унинг кўп маъноли дарси ва тарбиявий аҳамиятга эга ғоялари конидан ғоят фойда топмоқдалар. Дарс билан банд бўлмаган вақти жуда кам. Бироқ шу миқдор машғулотлар билан банд бўлишига қарамай гоҳо назмга ҳам илтифот кўзи билан боқади. Бу матлаъ унинг балоғатнизом каломидан. Матлаъ:

Ба гарди руи ту то хатти хуш аён омад,
Баҳори умри маро навбати хазон омад.

(Мазмуни:

---

*Анварий Авҳадиддин (в. 1169 й.) Форс — тожик шоири. Дастлаб Султон Санжар саройида яшаб ижод қилган, кейинчалик, дарвишликда ҳаё кечирган.

Лабинг устидаги яшил чизик билина бошлаган ҳамон,
Менинг баҳорим тугаб, куз фаслига айланди).

Қорийлар аълоси Ҳофиз Иброҳимнинг муқаддас ёди.

Қарминаликдир. Кичик ёшида хожагоннинг — оллоҳ руҳларини муқаддас тутсин — шариф силсиласи пайравдорлиги шарафига мушарраф бўлган. Шунингдек, айни вақтда, дарвишларнинг жаннатмисол йиғинларига хуш нағмалар талқини билан янада файз бағишлаб, футуҳотли дуолар кўпайишига сабаб бўлмоқда. Бир куни ҳазрат Убайдуллоҳон учун Махдумий Косоний мажлисида ушбу матлаъни ўқиб берган. Матлаъ:

Гадон ҳазрати у бошу подшоҳй кун,
Макун мухолифати у, ҳар че хоҳй кун.

(Мазмуни:

Ул ҳазрат гадон бўл ва подшоҳлик қилавер,
Унга хилоф иш тутма, бошқа не иш қилсанг қилавер.)

Шунда хон табиатида улуғ бир кайфият рўй берибди ва ҳофизга илтифот назари билан боқиб, уни манзур тутибди. Ва хон ҳам бу матлаъни унга жавоб тарзида айтган экан. Жавоб:

Даро ба мамлакати ишқу подшоҳй кун,
Нишин ба тахти ҳумоюну ҳар че хоҳй кун.

(Мазмуни: Ишқ мамлакатига кир ва подшоҳлик қил, бахт — тахтига ўлтир ва не истасанг қилавер.)

Шу кунларда адолат сулуки моликлар хизмати йўлида улуғ султонлар мулозаматига машғулдир. Бахт тўпини хизмат човғони билан қўлга киритмоқда ва муносиб мансаблар билан сарафроз бўлиб, имомлик¹ рутбасида ҳаммадан олдинга ўтиб олган ҳамда хатиблик мартабасида баланд мақом тутгандир. Мавлононинг дилкаш табъида покиза сўзлар юзага чиқиб туради ва яхши шеърлари шоирлар тилида доимо зикр этилади, лазиз маъноларидан соҳиби диллар ҳузур топадилар. Ва бу ўтти матлаъ унинг дилни ёқувчи шеърларидандир. Матлаъ:

Сухт дар оташи ғами ҳажри ту чун уъд маро,
Зи оташи ишқи ту мақсуд ҳамин буд маро.

(Мазмуни:

Ҳажринг ғами ўти мени уд дарахтидек тутатди,
Ўзи асли ишқинг оташидан мақсадим ҳам шу эди).

МАВЛОНО ЖАМОЛИДДИН ҚОСИМнинг жуда буюк саидлар аждодига мансублиги бор. Қилни қирқ ёрувчи дақиқ таъби сўз маъносини таҳқиқ этишда бир дақиқа ҳам тинч турмайди. Фазилатсиз эмас, Муҳаммад Ер султон замонида ҳисобчиликдан аскар қозилик лавозимигача ўсди. Таърихни яхши айтади. Маҳмудшоҳ Султоннинг уйи қурилиши таъриhini шундай айтган. Таърих:

Ба хубй ин бино монанди гулзори беҳишт омад,
Ки хубон мебаранд аз гулшани у гул ба доманҳо.
Барад аз дидани у рашк ба ҳар жо гулшане бошад,
Ажаб набувад агар тарихаш ояд «рашки гулшанҳо».

(Мазмуни:

Гўзалликда бу бино беҳишт гулзорига ўхшаб қурилди,
Хублар унинг гулшанидан этакларига солиб гул олиб кетадилар.
Қаерда гулшан бўлса уни кўриб рашк қилади,
Ажаб эмас агар таърихи, «гулшанлар рашки» бўлиб келса.)

МАВЛОНО ҚОСИМ МУФТИнинг таъби дақиқ ва сўзлари таҳқиқлидир. Айниқса таърих чиқариш ишига моҳирлиги бор. Хожа Муҳаммад Хусайн Қозининг ҳазрат хожан Порсо билан учрашув ва аҳду — паймон боғлаш маросимини «ақди ду бузургзодан шаҳр» деб топган эди. Ва бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Куяш а-р манзили агёр шавад боке нест,
Манзиле нест ки дар вай хасу хошоке нест.

(Мазмуни: Эшиги агар рақибларга манзил бўлган эса ҳеч ажабланадиган ери йўқ, ахир ҳеч бир ўй йўқки, унда хасу-хашак бўлмаса).

МИР МУҲАММАД МУНШИЙ ўз саидлик нисбати билан эл орасида таниқлидир. Илму фазилатлар касб этиш борасида жуда кўп ҳаракатлар қилган. Бу таърихни эса ҳазрати хон хонлик тахтига ўтирганда айтган. Таърих:

Абулғози Убайдулло Баҳодирхони дин парвар,
Баҳамдиллоҳ ки шуд жояш фарози маснади хонй.
Муайяни дини пайғамбар шуду гардид торихаш,
«Муъиниддин Убайдулло бин Маҳмуд шайбоний».

(Мазмуни:

Динпарвар Абулғози Убайдулло Баҳодирхонга
Худога шукр, хонликнинг юқори маснади мақом бўлди.
Пайғамбар динини муайян қилувчи бўлгани учун таърихи:
«Муъиниддин Убайдулло бин Маҳмуд шайбоний» бўлди).

МИР ДЕВОНА Шожамин қишлоғидан бўлади. Яхши қасидалари ва ёқимли ғазаллари бор. Шеър айтишда кўп ўйланиб, аммо қиёмига етказиб айтади. Мисраъ:

— Наку гуй, агар дер гуйи че ғам — Яхши айт, шунда агар кеч айтсанг ҳам ҳечқиси йўқ. — Салоҳлик ва фалоҳлик расмида танилгандир. Хожাগон «силсиласи заҳаби»га муқаййид бўлган ва ҳазрат Низомиддин хожа Муҳаммад Ислом¹ ақидалари тобеълиги ва мойиллигига мушаррафдир. Ул ҳазрат хислатлари мақтовиди айтган зўр қасидалари ва машҳур абёти бор. Ва бу ғазали олам ичра машҳурдир, яхши ҳам чиққан. Ғазал:

Жаҳон дар чашми Мажнун буд аз вайронаи камтар,
Дар ин вайрона натавон буд аз девонаи камтар.
Аз он дар нола шабҳо бо сағони у ҳамовоз,
Ки ёбад раҳ бар он остон бегонаи камтар.
Ниҳоде чашми ажал то пур шавад паймонаи умрам,
Че хоҳад шуд гар бувад паймонаи камтар.
Халосй бошад аз қайди ажал он мурғи зийракро,
Ки дорад чашм дар ин домгоҳ бар донаи камтар.
Ҳадиси меҳнату қиссаи Фарҳоду Мажнун чанд,
Чу хомушнст, охир, як ду се афсонаи камтар.

(Мазмуни: Жаҳон Мажнун кўзига бир вайронадин ҳам камроқ кўринади, бу вайронада ҳақиқатдан ҳам бир девонадан ҳам камроқдир киши. Шу сабабли нолада тунлари унинг итлари билан ҳамовозман, бироқ, ул остонга жуда кам ит йўл топади. Ажал умрим паймонаси тўлишига кўз тиккан, билмадим, не бўлғуси эди агар озгина аҳду-паймона бўлса бу оламда. Халослик бўлурми ул зийрак қушга ажал чангалидан, ки ул қуш озгина дон учун кўзин тикмиш ўшал домгоҳга. Меҳнат ҳадиси ва Фарҳоду Мажнун қиссасини қачонгача айтиш мумкин, ахир энди буларни айтмасак ва бир неча афсона кам бўлса нима бўпти?)

ШАМСИДДИНнинг тўлақонли мавлавийлиги бор. Тақво ва салоҳи қуёш нуридек порлаб туради. Гоҳи шеърга ҳам илтифот қилади ва бу мақтаъ унинг фасоҳатли каломидан. Мақтаъ:

Шамсй, аз жоми майи лаъли бутон май менуш,
Муҳтасиб воқифи асрор шавад гў: май шав.

(Мазмуни:

Шамсий, лаъли санамлар жомидан май ич,
Муҳтасиб сирни англаб қолса, «мишав» деб айтгил, сўз ўйини:
«гумей шав» — «йўқол» дегил.)

МАВЛОНО НИЗОМ ҚОЗИнинг кўп фазилатлари бор. Айниқса муаммо соҳасини етук равишда ҳосил қилган ва муш-

кила муаммоларни осонликча ечган. Амир Ҳусайн Муаммойи
рисоласига яхши шарҳ ёзган. Муаммо ёзишда мулло Муҳаммад
Навандакий ва мулло Хожагий Балхий, мулло Жанубийларга
айтган сўзлари бор ва маълумки, улар ўртасида қаттиқ муно-
заралар бўлиб ўтган. Мавлоно Низом муаммо қоидалари бў-
йича таснифлар ёзган. Ҳар қонда мисолида биттадан исм ҳам
чиқарган. Ушбу муаммо эса мавлоно Низом ижод қилган му-
аммолардан биридир. «Аъло» исмига муаммо:

Барон дилбарй он сарв қомат,
Надорад ғайри боляш аломат.

(Мазмуни:

Дилбарлик учун ул сарв қомат,
Тепасида бошқа аломат қўймаган.)

«Айн» (ع) юқорида ва «лом» (ل) ҳам, «алиф» (ا) ҳам
тепададир.

МАВЛОНО СУРУДИЙ Ҳофиз Меросий Ҳатибнинг ўғлидир.
Сурудий Убайдуллахоннинг воқеанависи* бўлган. Мазкур хиз-
матни ҳақиқатдан ҳам яхши адо этган. Яхши котиб ҳамдир.
Иморатларга битиладиган китобаларни шу кунларда ундан ўт-
казиб ёзадигани йўқ. Яхши хулқли ва камтар киши. Туркий ва
форсий тилларда кўп яхши шеърлар айтган. Унинг юракни
қўзғатувчи бу рангдор матлаъси кўп яхши чиққан ва шуҳрат
топган. Матлаъ:

Дар фасли хазон гарче зи гул ному нишон нест,
Хуш рангин авроқи хазон ҳам кам аз он нест.

(Мазмуни:

Куз фаслида гарчи гулдан ному нишон бўлмаса-да,
Хазон бўлган япроқларнинг чиройли ранги ҳам ундан қолишмайди)

Мансаб тақозосига кўра ҳамиша хон ҳузурига кириб турар-
кан. Буни кўролмаган ичи қоралар хонга арз қилиб, унинг хон
ҳарамига яқин бўлган жойга кириб чиқиши муносиб эмас, деб
дилар. Шу сабабли мулло иш юзасидан хон олдига кириш
пайтида кўп кутиб қоладиган бўлибди ва бу қитъани ёзиб ҳаз-
рат хонга етказибди. Рубойи:

Хидмат қилайин деб кечалар қолурмен,
Хидматда ўзимни илгари солурмен.
Бу турфа ки мутоб*** шогирдидек
Турғон сайи (н) оллингда кейин борурман.

* Воқеанавис — Тарихий ва хонлик ишига доир воқеаларни ёзиб бо-
рувчи киши, хроникачи.

** Мутоб — Жун арқон эшувчи.

Хон кўп ҳайратда қолиб, муллони олдига киритишларини сўрабди.

МАВЛОНО САФОИЙнинг асли Қирмондандир. Отаси Ҳиротга келиб, чиннисозлик санъатини юқори даражага кўтарган ва анвойи намуналар яратган. Ишининг нафислиги Жова¹ усталари ясаган чинни идишлар сифатидан қолишмаган. Ва сақарлот² босиш билан ҳам шуғулланиб, унинг ҳам сифатини шу даражага етказган эканки, ҳеч ким уни фаранча мовутидан³ ажрата олма экан. Мавлоно Сафой ҳам бу икки хайрли хунардан қуруқ қолган эмас. Яхши хулқли ва борди — келди қондаларини яхши тушунган одам, мана йигирма йилдирки бу фақир билан дўстлик алоқаси бор. Ул зот ҳеч қачон биров кўнглига малол келтирувчи ишни хаёлига ҳам келтирмаган. Таъби яхшидир, шеърни қондасига мувофиқ, аммо тааммул билан айтади. Ушбу ғазални яхши айтган ва кўпларга матлубдир. Ғазал:

Лайли на гиреҳ бар сари он зулфи сияҳ дошт,
Бувад он дили Мажнун ки ба занжир негаҳ дошт.
Он шаб ки гиреҳ аз шикани зулф гушоди,
То руз сабо голия дар домани маҳ дошт.
Чашми сияҳаш хуни дил аз дидаи мо рехт,
Гўё ки ба хуни дили мо чашми сияҳ дошт.
Сина че шикофи пайи озари дили ман,
Пайкони ту чун дар дили вайрона шуда раҳ дошт.
Чун куштаи теги ситамат бегунаҳонанд,
Аз хуни Сафой ки гузашти че гунаҳ дошт.

(Мазмуни:

Лайлининг қора зулфи (сочи)даги гиреҳ шакли эмасди,
Бу у занжирга боғлаб қўйган Мажнуннинг юраги эди.
Гиреҳни, сочидан ечган ул оқшом,
Тонг оқаргунча сабо голия*ни ой этагида ушлаб турди.
Қора кўзи кўзимиздан юрак қонини оқизди,
Гўё ки бағримиз қонига ул ёр қора кўзин тикмиш.
Дилимни оғритмоқ учун нега синамни ёрасан,
Найзанг учи вайрон юрагимиз сари йўл солибди-ку.
Тиғинг ситамида ҳалок бўлганлар бариси бегуноҳдирлар,
Сафойнинг эса қонидан кечибсанки, не гуноҳи бор эди).

Ва Жувонмардали султон номига муаммо айтганки, ундан минг исмдан кўпроғини чиқарса бўлади. Муаммо будир:

Он шўҳ ки ҳаст манзилам хоки дараш,
Ғофил натавон буд даме аз назараш.

*Ғолия — хушбўй ҳид, қора ранг, лаб устидаги сабза.

Бинам сун меҳру моҳ агар аз пайи ҳам,
Дар ҳам шуда ёбанд ба таври дигараш*.

**Ҳожи чокар номи билан танилган, шариф ҳарамлар ҳожиси
Мавлоно Камолиддиннинг муқаддас ёди**

Қуббаттул-ислом Балх шаҳридан. Фазилатлари бисёр,
латофатлари бешумор. Кўп вақтлар дин улуғлари ва ботамкин
фозиллар хизматида бўлиб, абадий саодат, буюк давлат касб
этган ва мумтоз кишилар қаторига қўшилган. Ҳозиржавоб та-
биатида ҳазилкашлик ва ҳажвга мойиллик кучлидир. Ширин
тилли ва намакин сўзли дўстлари билан ўйин-кулги ва мазаҳангез, ки-
мақомда мулоқот қилган. Мутойинбаомез ва мазаҳангез, ки-
нояли шеърлари бор. Тангриберди Хирсакнинг уйи қурилиши
ҳақидаги ушбу таърихни яхши айтган. Таърих:

Биное кард Тангриберди аз шавқ,
Ки монад солҳо аз вай нишона
Лақаб будаш миёни халқ хирсак,
«Макони Хирс» шуд торихи хона.

(Мазмуни:

Орзу — ҳавас билан Тангриберди бир уй қурди,
Йиллар оша ундан бир нишона бўлиб қолажак.
Халқ орасида лақаби Хирсак (айиқча) бўлгани учун,
Бу уй таърихи «макони хирс» бўлди).

Манави ширин матлаъ ҳам унинг тотли сўзларидандир.
Матлаъ:

Ба чашм сурма мақаш, ҳар тараф нигоҳ макун,
Барои куштани мо чашми худ сиёҳ макун.

Кўзингга сурма суртма, ҳар тараф нигоҳ этма,
Бизни қатл этмоқ учун кўзингнинг қорасин ярқиратма.)

Ҳожи Боқий исмли бир йигитга дўстлик назари билан қарар-
ди. Бир куни Соқий деган киши ўша йигитга қараб қадаҳни
отиб синдирибди. Бу ўтиришда бўлган Қул Бобо (Қўкалтош)¹
қаттиқ хафа бўлибди. Ва Ҳожи шу вақеа муносабати билан
ушбу қитъани яхши бир тарзда айтганди:

Маст шуд Соқй жоми май шикаст,
Қул Боборо бо у боқй намонд.

* Мазкур муаммонинг ечилиш усулидан бири тазкирада берилган, аммо
матннинг араб алифбосида бўлмаганлиги учун бу қисқача изоҳни келтириш-
ни мақсадга мувофиқ деб билмадик.

Гуфт ҳоле онзамон аз руи ҳол;
Он қадаҳ бишкасту он Соқй намонд.

(Мазмуни:

Соқйи маст бўлди ва май жомини синдирди,
Қул бобонинг у билан иши қолмади (кўнгли қолди).
Уша заҳоти ҳол юзасидан бир ҳол айтди:
Ул қадаҳ синдирди ва энди соқйликдан маҳрум бўлди).

Ҳожи шу кунларда Қуббатул — ислом Балхда истиқомат қилмоқда.

МАВЛОНО НАВИДИЙ эса Қўланг номн билан танилган. **Дайди** — дарбадар киши. Маълум турар жойи йўқ. Агар бирон-бир жойда бир неча кунгина қўним топмоқчи бўлса, дарҳол ўша маскандан ҳайдалишига сабаб бўлувчи бирор иш қилиб қўйди-да, у ерни ҳам тарк этади. Қачон қарасангиз бирон ерга кетиш ҳавасини кўнглига тугиб турган ва таъин ҳар дам бир жаёл билан бирон томонларга парвоз этишга чоғланган бўлади. Шеърят сирларини англаб етган одам ва қалб дафтарининг варақлари ажиб хаёллардан холи эмас. Яхши шеърлари кўп. Урни келганда латифаомиз гапларини ишга солишга ҳам жуда уста. Шўх ёшлардан биттаси мулло Навидий отини ташқариға **борлаб кетганида**, секин келиб, отини етаклаб кета бошлабди. Навидий билиб қолиб, йигитнинг кетидан роса қувиб, ниҳоят етиб олибди. Шунда ҳалиги йигит:— Навидий, сиз ҳам бир пайк* (қаландар, дарвеш, учқур чопар) экансизку,— дебди, ҳайратланиб, Навидий эса ҳозиржавоблик билан:— Сиз ҳам бир офат эанксизку,— деган экан. Ушбу матлаъ уникидир. Матлаъ:

Ба хидмат пеш қадам сарвро барпост меғуи,
Қиёмат қомате дори маҳи ман рост меғуи.

(Мазмуни:

Сарвни хизматда оёққа турган пешқадам дейсан,
Қиёмат қоматинг бор ой юзлгим, рост айтасан.)

«Офат» бир идиш бўлиб, пайклар унга асбобларини солиб қўядилар. Мулло Навидий кейинги пайтларда тавба қилиб, са-лоҳ йўлига кирган дейишади. (Балхда дафн этилган(?)).

УЧИНЧИ БОБНИНГ ИККИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ ҚУРГАН,
КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТГАН ВА БУХОРОДАН ТАШҚАРИ ЖОЙЛАРДА
ЯШАЕТГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА

Мир Муҳаммад Бадеъ Қозининг муқаддас ёди.

Қози Ихтиёрнинг¹ ифтихорли ўғлидир. Шариф отаси (қози Ихтиёр) аҳволдан бир бўлагини амир кабир Алишер — оллоҳ сирларини яширин тутсин — «Мажолис-ун-нафоис»да зикр этган. Ҳали энди аҳвол ва фазилат сари кириб келаётганлиги учун қисқа ва муъжазгина хабар бериб ўтганлар. Барча бир овоздан айтадиларки, Мир ўз замонида тенгсиз экан. Турли илмларда наср ва назм билан ёзган бир неча таснифлари бор. Шу жумладан бири «Мухторул — ихтиёр» номли асари бўлиб, барча мухтор кишиларнинг ихтиёр этгани ва жами ихтиёр эгаларининг мухтор китоби ва қозиларнинг дастуриламали турур. Бир неча муддат доруссалтана Ҳиротда қозиликнинг олийқадр мансабида турган. Улуғ султонлар унинг иззат ва эҳтиромини беихтиёр адо этганлар. Насаби машҳур Урайзий сандларидан. Шариф ўғли Мир Муҳаммад ҳам «фарзанд отанинг кўринишидир» мазмунига кўра ҳасабий шарафни олий насабига қўшиб, ҳеч бир фазилатдан қуруқ зоҳир бўлмайди. Улуғ киром султонлар мирга нисбатан таъзим ва тақримни соат ба соат кўпайтириб, бир дақиқа ҳам бу соҳада ғафлат ихтиёр этмайдилар. Ва у кишини доимо муносиб мансаблар билан сарафроз этиб келмоқдалар. Мана бир неча муддатким, Мир ўқитиш дастурхонини манфаат изловчилар олдида кенг ёзиб қўйибдилар ва дилкаш Кеш шаҳрида Дорулсиёдатда² дарс ўқитишга машғул бўлиб, толиблар умрининг зоеъ ўтмаслиги олдини олмоқдалар. Мирнинг гавҳар сочувчи қалами бадеъ фанида ихчам иншолар қилиб, муъжаз тил билан сиқик жумлаларда кўп маънолар англашиб баён қилади. Ва таърих айтишда азим қудрати бор. Қулмуҳаммад Мирзонинг вафоти таърихини яхши айтган. Таърих:

Он умиди аҳли фазлу арбоби вафо,
Дардо ки жавон рафт аз ин дори фано.
Гуфтанд че воқеъ асту торих че шуд?
Гуфтам: «вафоти Қулмуҳаммад Мирзо» (967).

(Мазмуни:

Фазл аҳли ва вафо эгаларининг ул умиди,
Во дард ки ёш кетди бу ўткинчи дунёдан.
Дедилар, не юз берди ва таърихи нима бўлди?
Дедим «Қулмуҳаммад Мирзо вафоти»)

Ва бу матлаъни ёзганлар. Матлаъ:

Дарди маро чашми масти ёр медонад ки чист,
Ҳолаги беморро бемор медонад ки чист.

(Мазмуни:

Бизнинг дардин ёрнинг маст кўён биледи, недур,
Бемор аҳволнинг бемор биледи, недур).

Шариф кишилар қаймоғи шайх Шарифийнинг муқаддас ёди.

Жаноб шайх Ҳусайн Хоразмийнинг ашрафзода ўғлидир. Ки-
чик ёшдан шариф отаси хизматида бўлиб, абадий бойлик ва
улуғ давлат касб этган. Мақтовли ахлоқи ва ёқимли васфи бор.
Ҳасаби латофати ва насабининг поклиги эл орасида ва тари-
қат ишида нурли офтобдек чароғон ва олийжаноб лутфи хосу
ом учун баравардир. Халафликнинг беҳилоф байроғини ёйган
ва ҳусайний силсиласи ошиқларини бенаво қолдирмаган ҳолда
ўринбосарлик мақомида муқим ўлтириб, янгидан-янги футуҳот-
лар ва чексиз фазилатлар ортишига сабаб бўлмоқда. Олий
мутоалали йиғини олимлар ва фозиллар тўпланадиган қарор-
гоҳдир. Барча фозиллар шайх хизматига жону-дил билан
ошиқадилар ва фазилат ҳосили билан уюлган хирмонидан бир
бошоқ олиб қолишга шошиладилар. Аниқ таъби сўз таҳқиқида
олий даража ва юқори мартабага эгадир. Сўз фурсатини бир
он бекор ўтказмайди. Олий отаси мақолотини яхши йўсинда
жамлаган ва кўп маъноларни ихчам, муъжаз лафз асносида
«хайрулкалом» дамли ҳамда дилга ёқувчи нутқ билан баён
этади:

Хутуташ чу зулфи бутон чигал,
Ҳама жойе жонасту мовон дил.
Маъниаш дар зери ҳарфи сиёҳ,
Дарахшида меҳр аст, дарахшанда моҳ.
Дар баёни ному торихаш ченни фармуд,
Гуфт «бигу жоданл — ошиқин»,
Номи хушу нуктан торихаш ин.

Бундай таърих айтиб, ундан ном ҳам чиқариш жуда қийин.
Шеър соҳасининг барчасида сўз айтган. Дилфириб ашъори ва
ғаройиб гуфтори фозиллар тилида зикр этилади ва шоирлар
орасида машҳурдир. Гоҳо бу каминани ҳам ўз лутфига сазовор
қилиб туради. Фақирни ушбу рубой билан ёд қилган эди:

Эй мазҳари лутфи зулманайн хожа Ҳасан,
Зоҳир шудаем гарче мо дар ду бадан,
Мо ҳар ду боҳам якем дар олами унс,
Ки дар ғалат уфтам ки тун ё худӣ ман.

(Мазмуни: Иккита эҳсон лутфининг намоён меваси (Нисорий-
нинг ота томондан турк машойихи Оталардан ва она томон-
дан Баҳоуддин Нақшбандий авлодидан бўлганига ишора —
И. Б.) бўлмиш хожа Ҳасан, Гарчи биз бошқа-бошқа баданда

юзга чиққан бўлсак ҳам, дўстлик (насаб) оламида икковимиз
бир кишимиз, ки гоҳида адашниб қоламан — бу сенми ёки мен
ўзимми, деб).

Ва бу фақир ҳам татаббуъда шундай айтганман. Муаллиф-

Мушкин рақамат ки номзад гашт ба ман,
Чун бун Увайс¹ омад аз сун Қаран.
Ҳастам маликул-калом дар мулки сухан,
Ту Хусраву бандан ту сад хожа Ҳасан.

(Мазмуни:

Мишкин қаламинг менинг исмим ёзибди,
Гўё Увайс таровати келди Қаран тарафдан.
Сўз мулкида «калом подшоҳи»ман, аммо сен Хусравшоҳсан ва юз
Хожа Ҳасан сенинг банданг бўлсин).

Ва бу матлаъ эса у жанобнинг фасоҳатли ва балоғатли сўз-
ларидан. Матлаъ:

Маро ҳар гаҳ ки ояд аз сагаш ёд,
Бар ояд аз дилам бехост фарёд.

(Мазмуни:

Ер эшигининг ити эсимга тушган чоқ,
Дилимга бехосдан бир фарёд келади).

Фақирнинг ушбу тазкираси таърихини қуйидаги тарзда ка-
минага иноят қилган эди.

Ин нусхан ки суханонаш эн жамън фусаҳост,
Осорн фасоҳат аз каломаш пайдост.
Гардида «баёни фузало» торихаш,
Зеро ки дар у ҳама баёни фузалост.

(Мазмуни:

Сўзлари бари сўзамоллар тўплами бўлган бу китобнинг,
Каломдан фасоҳат асарн кўриниб турибди.
Таърихи эса «фузало баёни» бўлди,
Чунки унда барча сўзлар фозиллар баёнидан иборат).

Айни кунларда худо ҳимоясига олган Самарқанд шаҳрида
соқиндир.

Шайх Закариё Яссавийнинг муқаддас ёди.

Ҳазрат султон Аҳмад Яссавийнинг мажид авлодидан. Мақтовли васфи ва ёқимли хислатлари бор. Фазилатлардан қуруқ эмас. Аъзам султонлар наздида тўла эҳтиромга эга. Гоҳи шеърга ҳам илтифот қилади. Ва бу матлаъ унинг шариф сўзларидандир ва эътиборга молик тарзда юзага келган. Матлаъ:

То ба рухи зебоят, эй дўст, назар кардам,
Дигар эн ҳама хубон қатъи назар кардам.

(Мазмуни:

Зебо юзинга, эй ёр, назар солгач,
Бошқа барча хублардан назаримни қанда қилдим).

Ҳозир у киши ҳам маҳфуза Самарқанд шаҳрида сокин турибдилар.

Олимлар пешқадами мавлоно Жамолиддин Исмауллонинг муқаддас ёди

Баракатли зоти илм, салоҳ, ҳилм, фалоҳ жилоси билан ораси ва яхши атвор, мақтовли кирдор билан безангандир. Жаноб мавлоно Маҳмуд Бухорийнинг азиз, улуғ ўғли бўлади. Отасининг атоқли исми ҳам куннинг қоқ ўртасида порлаб турган қуёшдай эл орасида ҳаммага аёну равшандир. Мавлоно кичик ёшида илоҳий илмларни шариф отаси қошида ҳосил қилиб, улуғвор отаси вафотидан сўнг эса таниқли алломалар ҳузурига ошиқиб, ҳар бурчакдан ўз ризқини териб, ҳар хирмондан бир бошоқ топиб, қисқа вақт ичида илмлар мутолаасини яхши суратда қўлга киритиб мавлавийлик мартабасига етган. Мана ҳозир бир неча вақтки доруссалтана Самарқандда ифода (илм) дастурхонини истифода (ўқув) аҳли олдида очиб, толибларни манфаатдор қилмоқда ва одамлар алар шариф суҳбатидан фахру — ифтихор этишади. Ой ёғдули ва қуёш нури кўнгли дақоик мушкулотини ва ҳақойиқ масалаларини ечувчидир. Хуб таснифлари ва марғуб таълифлари бор. Шулардан бири ҳазрат Махдумий хўжаста фаржомий Абдурахмон Жомийнинг «Фавоиди санъ» асарини аниқлашга ёзган «Шиъан пурфавоид» китоби бўлиб, ифода соҳиблари ва истифода арбоблари учун фойда кони ва барча толибларга қўлланма китобдир. Низомли таъби шарнат мунозими ва дин қонунлари нозими бўлишига қарамасдан, гоҳо қалб қувончи учун шеър ва шуарога ҳам илтифот қила олади. Манави ғазал унинг шакарбор ва гавҳарнисор гуфторидан. Ғазал:

Маро дур аз гул руйат эн чашми хунфишон ҳар дам,
Сиришки лолагун бошад равон бар чеҳран ордам.

Шудам хоки раҳи боди сабо умр бо уммед,
Ки эй сарви равон бошад ба гарди куи ту гардам.
Ба дарди ҳажр жони ман гирифторм аст, эй носих,
Мадам чандин афсун бар ман ки афзун мешавад дардам.
Надорад тоб гириххон руют оҳи сарди ман,
Агар эй шамъи маҳруён меандеш аз дами сардам,
Бикаш ханжар ба хуни Шокирий эй маҳ ки умре шуд,
Даруни дил басад хуни жигар меҳри ту парвардам.

(Мазмуни:

Узоқда қолиб гул юзингдан ҳар дам қон оқизаман, кўзимд:
Сарғайган юзим узра лоларанг кўз ёши оқаётир.
Бир умр умидингда боди сабо йўлидаги тупроқ бўлдим,
Ки, эй сарви равон, етар шунча кўчанг тупроғи бўлганим.
Ҳажр дардидан жоним асирдир, эй насихатгўй,
Кўп афсун солма менга, ҳар дам дамнинг ошиб борадур.
Юзинг узра сочилган гиреҳ сочлар совуқ оҳимга тоб беролмаса агар,
Эй ой юзликлар аро шамъ, совуқ куним ҳақида ўйлаб кўр.
Шокирий қонини ханжарла оқиз, эй ой, бир умрки,
Диллим ичра юз бағир қони билан меҳринга парвариш берганман ва
шунини кўрасан).

Ва муаллиф унинг шеъри таърифида ушбунини айтганман.
Қитъа:

Шеъри Исмат ки чу обест равон,
Ҳаст аз луълуъи макнун мухбир.

(Мазмуни: Исмат шеъри шундай тиниқ сувки, яширин жавҳарларни кўрсатиб туради.)⁰

Фозиллар йўлбошчиси хожа Фозилнинг муқаддас ёди.

Мавлоно Исматуллоҳ Куфийнинг шариф фарзанди. Кўп илмларни эгаллаган, жузъий фазилатлардан куллий хабардор киши. Султонларнинг кўпчилиги олдида азиз ва мукаррамдир. Аммо олий мансабларга мушарраф бўлиб, шунчалик эътибор топган бўлишига қарамай негадир турмушдан шикоят қилиб юради. Мақтаъ:

Аҳли замона ҳосид, қорн замона фосид,
Бозори фазл қосид, маълум ҳоли Фозил.

(Мазсуни: Замона аҳли бариси ҳасадгўй, замона ниши фисқу фасоддан иборат. Илму фазл бозори қосод, шундан Фозил (ёки фозил киши) нинг ҳолини билаверинг).

Мавлоно Фозил ҳам худо ҳимоясидаги Самарқанд шаҳрида яшайди.

Хожа Яркониинг муқаддас ёди.

Ҳофиз Қалоннинг ўғли. Хожи Ярко Муҳаммад Севинч султоннинг¹ садрилиги мансабига мушарраф бўлиб, тўла эътибор топган. Ва кўп фазилатлари бор эди. Мазкур султон вафотидан кейин замонанинг носозлиги сабабли Ҳинд томонга юзланиб, сафар олдидан бу байтни айтган эди. Байт:

Эи бидоди рақибон аз дарат азми сафар кардам,
Эи ишқат ру ба беҳбудй надидам, рахт бар бастам.

{Мазмуни:

Рақиблар бедодлигидан эшигингдан азми сафар қилдим,
Ишқинг сабаб рўшнолик кўрмадим, кўч-кўлонни йиғиштирдим).

Мавлоно Ҳофиз Миракнинг муқаддас ёди.

Мавлоно Ҳофиз Байҳақ қишлоғидан. Шариф отаси ҳазрат Маҳдумий мавлоно Абдурахмон Жомий мулозаматини қиларди ва алар олий мажлисининг маҳрами эди. Улар (Жомий — И. Б.) ҳам мазкур мавлоно билан ҳазил — мутойиба қилиш даражасида яқин бўлганлар. Ҳофиз Мирак каломи мажидни тўла ёд олган. Шу бобда фойдали таснифлари борки, қорийларни хато қилишдан сақлаб туради. Замонамизда расм бўлган илмларни яхши касб этган. Ҳозир ўзи ҳам ўқитиш ишига машғулдир. Ҳакамиёт соҳасида жуда мустаҳкам бўлиб, мавлоно Ғиёсиддиннинг шогирдидир. Гоҳо шеър ҳам ёзиб туради ва соҳиби девондир. Бу ғазали эса яхши чиққан. Ғазал:

Ба шаҳр мисли ту шоҳе ки будаасту ки бошад,
Ба ҳусни ҳамчу ту моҳе ки будаасту ки бошад.
Ту офтобу жаҳон аз ту равшан асту лекан,
Чу ман ба рузи сиёҳи ки будаасту ки бошад.
Чу ту ба айшу нишоту тараб набуда нигоре,
Чу ман ба ҳоли табаҳе ки будаасту ки бошад.
Ту кардан даъвои хубй ба даври жумлае хубов,
Чу зулфи ту ду гувоҳи ки будаасту ки бошад.
Бигуй ҳоли бедил ба оҳу нола ба он маҳ
Чу ман ба нолаву оҳи ки будаасту ки бошад.

{Мазмуни:

Шаҳарда сен каби шоҳ ким бўлибди ва ким бўла олғуси,
Ҳуснда сендек ой жамол ким бўлибди ва ким бўла олғуси,
Сен қуёшсан ва жаҳон сен туфайли равшандир ва лекин, ўша дам
Мендек рузғори қаро ким бўлибди ва ким бўлғуси ўзи.
Сен каби ҳеч бир нигор шунчалар айшу хурсандчилик билан машғул
бўлмаган,
Мен каби эса ҳеч ким забун ҳол бўлмаган ва ким бўлғуси.

Сен хублик даъвосини қилдинг барча хублар даври айёмида,
Бунга икки зулфингдек гувоҳ ким бўлган ва ким бўлғуси.
Бедил ҳолини оҳу нола билан ул ойга айтгил, ки,
Мендек яна ким нола ва оҳ ила яшабди ва ким яшагуси).

Фақиҳлар зубдаси Мавлоно Солиҳ Муфтининг муқаддас ёди.

Халқ орасида фатвони диёнатлиликда чиқариши билан маш-хур. Фазилатлари кўп. Эътиқод-иродат нисбати жаҳрия шайхларигадир. Мавлоно Солиҳ диний илмларни ўқитиш билан шуғулланади ва Сўғд аҳли унинг муборак қадамини ғанимат билиб, хизматига хоҳиш — истак, суҳбатига талабкорлик аломатини изҳор этадилар. Яхши таъби ва марғуб сўзлари бор. Баъзида шеър соҳасига ҳам эътибор билдиради. Бу матлаъ эса унинг шариф суханидан. Матлаъ:

Раҳ мадеҳ аз ҳеч жониби ғам ба худ,
Хон дуоҳон бузургу дам ба худ.

(Мазмуни:

Узинг томон ҳеч ёндан ғамга йўл берма,
Улуғ дуоларни ўқи ва ўзинга дам сол).

Шариф табиатида қувноқлик ғолиб бўлгани сабабли шўх абётлар ҳам айтиб туради. Ҳофиз Султонали муфти тўғрисида ушбуни айтган эди. Матлаъ:

То ба «Тахвифот» Ҳофиз лофиз аст,
Зикри «мо фиоллоҳ хайрун! ҳофиз» аст.

(Мазмуни

«Ҳофиз Тахвифот» (қўрқув) ҳадисини ҳадеб айтаркан, --
«Худо ўзидаги яхши нарсаларни асрайди» зикрини ёд этади.)

Муфти таърихни ҳам кўп яхши айтади. Убайдуллохоннинг хонлик тахтига ўтириш таърихини «хони жаҳонгир» деб топган (940) Солиҳ Муфтининг асли яшаш жойи Қармина вилоятида бўлиб, у шу ўлканинг таниқли — эътиборли кишиларидан бири ҳисобланади. Муфтининг улуғ ва иззатли кишилар билан борди — келдиси бор. Кўп таснифлар ёзган. Унинг уйига кўплаб махдумлар ўтган — қайтган чоғларида ором олиш учун қўниб ўтадилар ва муфти ҳам келувчиларга шойишта хизматлар кўрсатишдан қочмайди.

МИР ФАҲМИЙ олий даражалик сайидлар зумрасидандир. Илму — фазилатлар касб этгач, шеър билан машғул бўла бош-

лади, ҳар ҳолда кишига ёқадиган яхши шеърлар ёзиб туради.
Бу матлаъ эса унинг латиф сўзларидан. Матлаъ:

Фикри сарзулфи ту маро бесару по кард,
Андешаи по буси туям пӯшт дуто кард.

(Мазмуни:

Зулфинг жозибаси беқарор этди,
Оёгинг ўпмоқ ўйи қаддим букди).

Мана бир неча муддатким Қандоҳарда сокин¹ турибди.

**Амирлар ифтиҳори Шужоиддин Дўстмуҳаммад Ҳожининг
муқаддас ёди**

Шайбон сулоласининг улуғ амирларидан бўлиб, Амир Жон Вафой Дўрмоннинг¹ ўғлидир. Отасининг улуғворлиги ва шон-шавкати хон Шайбоний замонасида эл аро қуёшдек равшан бўлган. Амир Шужоиддин ҳам барча султонлар олдида катта эътиборга эга. Аммо бу жаҳон беъэтиборлигини билиб, байтуллоҳ тавофи шарафига мушарраф бўлди ва улуғ савоб топди. Зиёратдан қайтгач амирни султонлар яна мулозаматга таклиф этиб, амирлик мақомига ўтқаздилар, ўшанда такаллуфсиз қабул қилган эди, аммо яна бу мақолга мугтаранним бўлди. Ҳазал:

Қай бувад ёраб ки ру дар Ясрибу² Батҳо³ кунам,
Гоҳ ба Макка манзилу гаҳ дар Мадина жо кунам.
Бар канори замзам аз дил кашам як замзама,
Ва зи ду чашми дур фишон он чашмаро дарё кунам.
Ё расулиллоҳ, ба суи худ маро раҳой намои,
То зи фарқи сар қадам созам, зи дида по кунам.

(Мазмуни:

Қачон Ясрибу Батҳо тарафларга юзланарканман,
Гоҳ Маккада манзил ва гоҳ Мадинада жой топарканман.
Замзам қудуғи устида бир нидо чексам ва дур оқизувчи икки кўздан
ул чашмани денгиз қилиб тўлдирсам. Эй худо элчиси, **ўзинг томон**
боришга менга раҳнамолик қилсанг, мен бошдан қадам қилай ва
кўздан тавон ясаб борай).

973 йили* тагин муборак ҳаж сафарига отланди ва олий уйлар тавофига мушарраф бўлди.

*973 йил — 1565 йил.

Яхши табъи ва марғуб абёти бор. Ва бу матлаъ унинг дил-
ни ўзига тортувчи сўзларидандир. Матлаъ:

Намегуям туро эй дил ки бори аҳли меҳнат каш,
Агар ҳам мекаши боре зи арбоби муҳаббат каш.

(Мазмуни:

Эй дил, меҳнат аҳли юкини торт демайман,
Аммо юк кўтарувчи бўлсанг, муҳаббат аҳлининг юкини енгиллат).

Умиддурким, амир яна соғ-саломат бу диёрга қайтиб кел-
гай.

Қози Аъзиддин Қасбийнинг муқаддас ёди.

Қасби Насаф вилоятининг ноҳияларидан бўлиб, қози Аъзид-
дин ўша ўлканинг амалдор кишиларидан ҳисобланади. Ҳам-
мага ёққан хулқ-атвор ва хуш саналган кирдор зийнати билан
безангандир. Илму — фазилатларни тўла эгаллаган. Мана бир
неча муддатки, қозиликнинг олийқадр мансабида маҳкам ўти-
рибди. Табъи ҳам яхши. Муаммо соҳасидаги тушунчаларни хўб
ўзлаштирган. Латиф муаммолари бор. Жаноб Сайид Мирзонинг
вафоти таъриhini жуда яхши айтган. Таърих:

Дило, зи гардиши гардуни дун че металаби,
Ки кори у ҳама рев асту рапги булажабе.
Фигону нолаи мардум гузашт аз гардун,
Ки рафт муфхари авлоди саъйиди арабӣ.
Чу фахри оли наби буд он ягонаи аср,
Аз он сабаб шуда торих «фахри оли наби» (973)

(Мазмуни: Эй дил, бу пасткаш айланувчи фалак ўзгаршидан
не талаб қилурсан, унинг бари иши макру — ҳийла ва ажаб
найранглари бор. Одамларнинг фиғону ноласи бу ердан анча
юқори кўтарилди, чун кетмиш бизни ташлаб бугун арабий сайид
авлодининг ифтиҳори. Ул аср ягонаси пайғамбар оиласининг
фахри эди, шу сабабли таърихи «фахри оли наби» (наби оила-
сининг фахри) бўлди.)

НОДИРБЕК САДР қунгурот жамоатидан бўлади. Фазилат
эгаллиги ва қилган хизматлари туфайли аср подшоҳларининг
олий мартабали садрилик лавозимига мушарраф бўлди. Мақ-
товли атвори ва ёқимли кирдори бор. Шеър фунунида ҳам сўзга
оғиз очиб, кўп яхши абётлар айтган. Бу туркий матлаъни фа-
қирга ўқиб берган эди. Матлаъ:

Жамолинг сафҳасига мишкдин хатте ки тортибсен,
Хат эрмас, балки бу бадрузнинг бахтин қарортибсен.

Ва фақир ҳам унинг жавобида айтганман. Матлаъ:

Зумуррудгун хатти райҳон ки лаъла узра кўкортибсен,
Хатти Ёқутдурким хублар насиха тортибсен.

Нодирбек мулло Абдулла Ҳотафийнинг¹ «Темурнома»сига татаббуъ тарзда хоқон нишонли ҳазрати хоқон Абдулла Баҳодирхоннинг — мулкани олло мангу қилсин — киром ва номдор номига манзума битиб, суханварликнинг арз — додига етган ва асарда кўплаб жавоҳирларни маҳорат билан назм тизмасига тизган. Шеър оламида кўп маҳкам ва метин оёқ тираган шоирдир.

ШАЙХ МУҲАММАД ТОҲИР ҳазрат хожа Абдулла Ансорий авлодидан. Ҳирийдан фақир отаси ёнига келди¹ ва сўнгра Ҳиндга ўтиб кетди. Бу матлаъни эса фақирнинг китоби орқасига ёзган эди. Матлаъ:

Навештам бар китобат хатте эй маҳ аз вафодорӣ,
Ки шояд аз мани бедил ба ин тақриб ёд ори.

(Мазмуни:

Эй ой, китобингга вафодорлик юзасидан ёзиб қўйдим,
Шояд шу орқали мен бедилни эсга олсанг).

**УЧИНЧИ БОБНИНГ УЧИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ МУЛОЗАМАТ
ҚИЛГАН, КЕКСАЛИК ЕШИГА ЕТМАГАН ВА БУХОРОДА ЯШОВЧИ
ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

**Нақиблар натижаси (-ю самараси) Муҳаммад Боқир
Яманийнинг муқаддас ёди.**

Муборак Ҳусайний сайидларидан ва Мир Араб номи билан танилган Амир Абдулла Яманийнинг шариф ўғлидир. Аларнинг асл ватани Хадара Мавтдир ва у жой Яман ўлкасига қарашли шаҳарлардан бири ҳисобланади. Баъзиларнинг айтишича, бу ер иқлимлар нариёғидаги юрт эмиш ва ҳазрат Худ пайғамбарнинг муборак қабри ўша ердадир. Қуръони мажидда номи тилга олинган, яъни Од қавми қурган Машид қасри ўша ерда бўлган. Айтишларича қадим замонда ўша ўлка ери остидан бир сопол идиш топилган бўлиб, унда бир ман оғирликдаги буғдой бошоғи бор экан ва унинг ҳар бир донаси товуқ тухумидай келаркан. Ҳозир эса кишиларда инсоф йўқлиги ва эл орасида ёмон қилиқ — одатлар кўпайгани учун орадан баракат кўтарилиб, ризқимиз асоси буғдой ҳам шу миқдорга келиб қолган.

Ҳазрати Мавт яқинида Қоъ деган бир дашт — биёбон бор. Савдогарлар уни кесиб ўтиб, Уммон томонга кета бошлаган-

ларида «фалон бин фалон, матоъси эса казо ва баҳоси ҳам шунча дирҳам бўлажак» деган бир овоз эшитилар экан. Уммон бозорига келиб, савдо — сотиқ қилганларида эса ҳақиқатдан ҳам шу баҳодан ўзгага сота олмас эканлар. Шу шаҳар ҳукумати бир пайтлар Амир Яманий қариндошларига тааллуқли бўлган. Ногаҳон Мирга бир жазаба ҳосил бўлиб, зоҳирий оламларни тарк этиб, кўп мужоҳадалардан сўнг ҳазрат қутбул — аброр Хожан Аҳрорнинг камолотли жамоли мушоҳадаси шарафига мушарраф бўлган ва шундан кейин алар этагидан тутиш давлати ва аларга эргашиш нисбати амирга насиб этган. Бу мулозаматга етишув роҳати аламлар жароҳатига марҳам қўйган ва янги футуҳлар, чексиз файзлар ҳосил қилиб, дин йўлининг ҳодийси ва ҳоқонлар муршиди бўлганлар. Амирнинг олий ҳимматига ёрқин бир намуна эса алар қурдирган олий мадраса Мир Араб илмгоҳидир.

Амир Яманий 75 ёшларида ҳаёт билан хайрлашиб, йўлни ваҳдат саропардаси сари солди. Ҳазрат Убайдуллоҳон алар шариф ўғли Муҳаммад Боқирнинг ёшлигига қарамасдан касирул — баракот саидзода сифатида қадамини қутлуғ тутарди ва тўлақонли эҳтиромлар кўрсатарди. Бу эски анъанани ҳозирги замон султонлари ҳам бажо келтириб, Муҳаммад Боқирнинг эъзоз — икромига жуда эътибор бериб келмоқдалар. Шариф зоти фазилатлар мажмуасидир. Илмлар ҳам ҳосил қилган. Гоҳо мазкур мадрасада дарс ҳам ўқитади. Ҳазз — ҳузур борасида ҳам соҳиби ихтиёр. Утириш ва йиғинларда хуш хулқлик намоён этади ва одамлар унинг ошнолигига ошиқадилар ва бу танишлик лаззатидан фирифта бўлиб ҳайрат бармоғини тишлайдилар. Матлаъ:

Кунун ки нест физоле ба дилрабои ту,
Чаро касе нашавад сайди ошноийи ту.

(Мазмуни:

Эндиликда дилраболик бўйича сен каби бир оҳу йўқ экан,
Нега энди киши сенинг ошнолигинг домига дучор бўлмасин).

Ҳамиша фазилат аҳли Мирмуҳаммад Боқирнинг шариф манзилига нузул қилиб турадилар ва унинг фазилатлари дастурхонидан баҳраманд бўладилар. Байт:

Нест сари манзили мо қобили ҳар ноаҳле,
Ҳар ки аҳл аст ба сари манзили мо меояд. (Убайдуллоҳондан—
И. Б.)

(Мазмуни:

Манзилимизда ҳар қанақа ноаҳл кишилар йўқ,
Қим бизга дўст бўлса, ўшал киши йўл топади уйимиз сари).

Салим таъби ва мустақим зеҳни бор. Бу ғазал эса унинг латиф шеърларидандир. Ғазал:

Ерро сун асирон назаре нест дигар,
Чониби бесару поён гузаре нест дигар.
Онченон дар ғами ишқи ту зи худ беҳабарам,
Ки дар ин даҳр чу ман беҳабаре нест дигар.
Чун ту хуршидваше бар фалаки вебой,
Моҳру, зуҳражабин, сиймбаре нест дигар.
Гарчи хубон ҳама хубанд дар ин аҳд, вале,
Аз ту, эй шоҳи бутон, хубтаре нест дигар.
Яманӣ сон ба ҳаёли қаддат, эй сарви равон,
Бар сари кун ту ўфтодатаре нест дигар.

(Мазмуни:

Ер ўз асирлари томон назар солмас энди,
Ишқида қўл — оёқдан қолганлар сари йўли тушмас энди
Ишқинг ғамида бу янглиғ ўзимдан кетмишман ки,
Бу ер юзида мен каби бир беҳабар йўқ бугун.
Ўзаллик фалакида сен каби бир қуёшга ўхшаш,
Е ойюзлик, зуҳраманглай, сийминбадан йўқ бу айём.
Гарчи бу замонадаги барча хублар яхшидирлар,
Аммо, эй санамлар сарвари, сепдан яхшироғи топилмас бу дам.
Яманий мисол қаддинг орзусида, эй сарви равон,
Кўчанг бошида йиқилиб ётган йўқдир бу пайтлар).

**Олимлар қаймоғи, нақиблар натижаси амир Садриддин
Муҳаммаднинг муқаддас ёди.**

Амир Садриддин санжида атвор ва писандида кирдор билан ораста бўлган кишидир. Ҳазрат амир Сафиаддин Абулсафонинг шариф ўғли бўлади. Амир Сафиаддин Абулсафонинг эса мақтовли сифати ва ёқимли васфлари айём саҳифасида одамлар аро кундуз куннинг қоқ ўртасида чарақлаб турган қуёшдай порлаб турарди. Ташқи кўринишининг сафоллиги мазмуни ҳам гулистон сифатини эсга солади. Ва жаноб мир Садриддин кичик ёшида олий илмлар таҳсилини олий отаси хизматида ҳосил қилган. Мири кабир чақриш хитобини қабул қулоғи билан эшитганлардан сўнг, қазога ризо бўлиб ва:—

Таматтуъ зи ҳар гушае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хушае ёфтам

— Ҳар бурчакдан бир матоъ топдим, ҳар хирмондан бир бошоқ тердим — мазмунига амал қилиб, бошқа олимлар хизматига етишиб, илму фазилатлар касб этганди. Биринчи галда етук ақли билан барча вақтини оллоҳ «Ҳидоят»¹ ҳамда фиқҳ

мутолаасига сарф қилиб, оз фурсатда, «Викоя»²нинг бобу фаслларини ўзлаштиришга шу даража киришганки, уни изоҳлаш шарҳдан ташқаридир. Мана бир неча муддатдирким, ўқитиш дастурхонини истифода аҳли³ олдига ёзиб, ширин тил ва тотли сўзли толибларни баҳраманд этиб, улар қалби чироғдонини матлуб ҳадис чироғи ва марғуб шамоил ёғдуси билан мунаввар этиб келмоқда. Оллоҳ оятлари тафсирини қуёш нурли, ой ёғдули ёруғ қўнглининг очувчилик чашмаси билан сероб этиб, дарс йиғинини жаннатга айлантирмоқда. Ва яқинда рамазон ойи мобайнида, каломни мажидни тўла ёддан айтиб, бу иши билан фазилатларига яна бир фазилат қўшган эди. Шотабий қироатида яхши ва умуман қироат соҳасида билмасдан қадам босмайди, тажвидсиз⁴ ўқишни сира ўзига раво билмайди. Ҳакамиёт соҳасида ҳам бақувват. Зухд ва салоҳда ҳам собит қадам. Агар барча фазилатларини батафсил арз қилинса, гап жуда чўзилиб кетади. Яхшиси малол келтирувчи узундан — узоқ баён баҳридан кечиб, ушбу мисраъ билан чегаралансак. Мисраъ: Онче хубон ҳама доранд ту танҳо дори — Барча хублар биргаликда эга бўлган нарса биргина сенинг ўзингда топилади.

Машҳурдирки, агар илм дин йўли билан олиб борилиб тақводорликка ҳамоҳанг равишда ҳосил қилинса, албатта ана шундай мева беради. Байт:

Борон ки дар латофатн таъбаш хилоф нест,
Дар боғ лола руюду дар шура хору хас.

(Мазмуни:

Таъми латофати аннқ бўлган ёмғир,
Богда лола ўстирадн ва даштда тикан — хас).

Ана шундай бир неча фазилатларга эга бўлиб, шу илмлар билан бандлигига қарамай гоҳ шеърга ҳам илтифот қиларди. Ҳофиз Аҳмад вафоти таърихини шундай ёзган ва бу таърих яхши ҳам чиққан. Таърих:

Чу Ҳофиз Аҳмад аз дунёи фонй,
Ба чандин фазл умри андаке рафт.
Хушовозон аз ин андеша мадҳуш,
Ту гуйн ақлу хуш аз ҳар яке рафт.
Чу пурсид аз хирад торихи фавташ,
Бигуфто «аз хуш овозон яке рафт». (971).

(Мазмуни:

Ҳофиз Аҳмад фоний дунёдан,
Бир неча фазл билан оз умр кўриб кетди.

Хуш овозлар бу воқеадан даҳшатга тушдилар,
Дейсанки, ҳар бирдан ақлу хуш ҳам кетмиш.
Ақлдан ўлими таъриhini сўрашганда,
Деди «Хуш овозлардан биттаси кетди».)

Саид Ҳоди Нақшбандийнинг муқаддас ёди.

Жаноб хожагӣ Маҳмудий Нақшбандийнинг ардоқли, саодатли ўғлидир. Насаби беш орқа айланиб ҳазрат хожан бузургвор Баҳоуддинга — сирлари муқаддас бўлсин — бориб етади. Олий мартабали хожалардан ва фазилатлардан ҳам холи эмас. Шижоат ва риёсат асари ҳамда фаросат оти укпарн ва саидлик нишонаси шариф манглайинда ярқираб турибди. Барча фазилатлари ичида энг яхши сифати саховатлигидир. Байт:

Хунар сахост дигар жумла даст афрозонд,
Туро агар ба ҳар ангушти хеш сад хунар аст.

(Мазмуни:

Асл хунар сахийликдир, башқаси бари қўл кири,
Агар ҳар бармоғингда юз хунар бўлса ҳам саховатли эмассан —
бефойда)

Ҳаз — ҳузурдан қуруқ қолмайди. Қўли худди қаламдек тўғридир. Табъи тўтиси сўзамолликда шакар тўкувчи ва тотли сўзи юракда фитна қўзғатувчидир. Бу ғазал эса унинг санжида гуфторидан ва писандида ашъоридан. Ғазал:

Аз тори пираҳан озурда мешавад баданаш,
Агарче риштаи жонҳост тори пираҳанаш.
Ба як сухан лаби у боз дар камон андохт,
Маро ки ҳеч камоне набувад аз даҳанаш.
Маро хаёли сухан бувад аз лабаш, лекан,
Эи танғи даҳани у барун нашуд суханаш.
Ба зерн ҳар хами зулфаш бувад ҳазор шекаи,
Ҳазор дил бувад аммо ба зерн ҳар шеканаш.
Қаломн дилкаши Ҳодийст қобили таҳсин,
Ки дар камолн сухан ҳаст ҳинмати ҳуснаш.

(Мазмуни:

Кўйлак ипидан оғринар эмиш бадани,
Гарчи кўйлаги ипи жонлар риштасидан бўлса ҳам,
Бир сўз айтдию лаби яна юмилди қолди,
Оғзидан мен ҳеч бир сўз чиққанини кўрмаганман.
Мен лабидан бир сўз орзу қилтаман, лекин,
Оғзи торлигидан бир сўз ҳам ташқари чиқаолмади.

Зулфининг ҳар қайрилган ерида минг печ бор,
Минг дил бўлур аммо ҳар бир печни остида.
Ҳодийнинг дилкаш каломи таҳсинга арзир,
Ки егук сўзида ёр ҳуснининг ҳиммати бор).

САИД ИБРОҲИМНИНГ МУҚАДДАС ЁДИКИМ ҳазрат қутбулвосилин ва қудуватул комилин хожа Баҳоуддиннинг мажид авлодидан. Мақтовли хислатга эга шариф зоти фазилатлар ва камолотлар мажмуасидир. Илгари Қобулда садрликнинг олий мансабига мансуб эди, аммо яқинда рўзгор ҳодисалари туфайли бул хайросор диёрга ташриф буюрди.¹ Яхши табъи бор ва бу матлаъни фақир бир пайтлар ул жанобга юборган эдим. Матлаъ:

Марост кун ту чун каъба аз раҳи таъзим,
Мақоми туст дар онжо мақоми Иброҳим.

(Мазмуни:

Кўчанг мен учун таъзим қиладиган Каъба мисол,
У ерда сенинг мақоминг худди Иброҳим (пайгамбар) мақомидек)

Ва ушбу эса шариф табъи уфқида ёришиб чиққан матлаълардан.
Матлаъ:

Новаки чашми ту то дар дили маҳзун чо кард,
Фориғам аз ғами имруз ғами фардо кард.

(Мазмуни:

Қипригинг ҳазин юрагимда жой олгач,
Бу кун ғамидан озод бўлиб, эртанинг ғами хаёлимга тушди.)

Мавлоно Муҳаммад Амин Муфтининг муқаддас ёди.

Кичик ёшдан шарият илмлари мутолаасига машғул бўлган ва «Ҳидоя» таълимини умрининг яхши вақти бўлган ёшлик фаслида егук тарзда амалга оширган ҳамда «Виқоя»ни ўзлаштиришда тиришқоқлик намунасини кўрсатганки, таърифи шарҳга муҳтож эмас. Шу сабабли қисқа фурсатда фатвочилик мансабига ҳақ ўсди ва хосу — омнинг фатво юзасидан мурожаат қилувчи кишига айланди. Бошқа илмлардан ҳам баҳраманддир. Яхши табъи бор. Ушбу таърихни эса аржуманд фарзанди гуғилдишига бағишлаб жуда яхши айтган. Таърих:

Омад аз фазли ҳақу мувохоти яздонӣ,
Хуб руе ки бувад ҳамчу маҳи Канъонӣ.
Вақти рузу маҳу соли ки шуда торихаш,
Субҳи жумъа дуввӯм аз моҳи жумадуссонӣ (971)

(Мазмуни:

Худо фазли ва меҳрибонлигидан келди —
Канъон оёи Юсуф алайҳиссаломга ўхшаш бир хушрўй,
Туғилиш кун, оёи, йилиги таърих бўлди,
«Жумъа тонги, жумадуссоний оёининг иккинчиси»).

Шунақа турдаги таърихни хожа Абдулла Марворид¹ ҳам мавлоно Абулғафури мағфурининг вафоти² муносабати билан қуйидагича айтган. Таърих:

Чу шуд Абулғафур, он комили аср,
Ба уқбй ғарқан дарёйи эҳсон.
Саромади рузгори дину дониш,
Фуру рафт офтоби илму урфон.
Пайи торихи моҳу рузи солаш,
Бигу «якшанба, панжум зи шаъбон» (912, 1506, 24. 12.)

(Мазмуни: Асрнинг етук кишиси Абулғафур кетди ва у дунёнинг эҳсон денгизида жой олди. Бу билан дину илмий ҳаётнинг бошлиғи, илму урфон қуёши ботди. Ой, кун, йили таърихи кетидан эса айтгил: Шаъбон оёининг бешинчиси, якшанба кун).

Бир кун фозиллар ўтиришида таърих соҳаси тилга олинди, юқоридаги таърих ҳам эсланиб, бунақасини ҳар ким ҳам айта олмайди, деган фикр билдирилиб қолди. Фақир қариндошларимдан бири вафот этганда «субҳи шанба, дўввўм аз моҳи сафар»ни таърих қилиб айтган эдим. Ундан иккита баҳр³ ҳосил бўлади. Мисраънинг тўлиқ шакли мана бундай: «Ваҳ че вақт рузи тир маълум мешавад, субҳи шанба дўввўм аз моҳи сафар».⁴ (941). Мазкур таърихни ўтирганлар арзига етказдим.

Табиблар натижаси Мавлоно Абулҳакимнинг муқаддас ёди

Табиблар ифтихори жаноб мавлоно Султон Маҳмуд табибнинг катта ўғли. Отаси рубъи маскунда ҳозиклиги билан танилган солиҳ ва тўғрилиқ ҳамда қутлуғ қадамликда ном қозонган киши. Аъзам султонлар у киши таъзимини шундай мартабага етказган эдиларки, бошқа табиблар ҳам бундай мартаба ва дабдаба топганлигини билмадик. Мавлоно Абулҳаким тиб мутолаасини олий отаси қошида амалга оширганди. Латиф таъби куллий ва жузъий касалликлар амали ва илмини тўла ўзлаштириб олган эди. Ҳозиклик бармоқлари билан шифо қонунини чаларди, шофий ишорати ва кофий башорати билан касаллик сабаблари ва аломатлари иложини қилиб, у дунё савобини қўлга киритарди. «Фарзанд отанинг кўринишидир» мазмунига кўра қутлуғ қадамлик ва касалликларни аниқлай

олиши билан донг таратган. Бошқа фазилатлардан ҳам бенасиб эмас ва кўпчилик илмлар унда мужассам. Меҳна шайхларига нисбати борлиги сабабли шеърга ҳам илтифоти бор. Ширин суҳбат ва намакин калом эгаси. Ва бу матлаъси яхши чиққан.

Матлаъ:

Зи сина тгри найи ёр агар гузар кунад,
Дил аз мифориқаташ нолаҳон зор кунад,

(Мазмуни:

Синадан агар ёр найи ўқи ўтиб қолса,
Дил у ўтгач ҳажрида зор нолалар қилгуси).

Мирзо Машҳадийнинг муқаддас ёди.

Амир Абдулали Тархоннинг¹ уруғидан. Термиз сайидларига ҳам яқинлиги бор. Мансаб ва бойликка эга бўлишига қарамай, фақирлик расми билан яшайди. Гоҳо шеърга ҳам илтифот қилади. Ва бу рубойни яхши айтган. Рубойи:

Лўли баччае ба ишва қурбонам кард,
Бо ишваю ноз ғорати жонам кард.
Гар доира аз пардан дил пуст кашид,
Санжаш зи саводи чашми гирёнам кард.

(Мазмуни:

Лўли бачча ишва билан мени ўлдирди,
Ишваю ноз билн жонимни ғорат айлади.
Доирасига юрагим пардасидан қоплама ясади,
Санж*лари ўрнида гирён кўзим қорачиғини қўйди).

МИРЗО АҲМАДнинг яхши сурати ва ёқимли сийрати бор. Шайх Аловуддавла Семноний¹ авлодидан. Вазирлик мансаби улар хонадонидан анъанавий тарзда наслдан — наслга ўтиб келмоқда. Фазилатлари кўп, айниқса, настаълиқ хатини яхши ёзади. Яқинда Ҳиндга сафар қилди ва у ерда фозиллар мулоқотига етишиб, ул сафардан рози бўлиб, худога шукроналар айтиб қайтди. «Нафаҳотул — унс»ни китобат қилиб ўтирганда ҳазрати Муллонинг ушбу рубойисига татаббуъ қилган эди. Рубойи:

Ин нусхаи муқтабас зи анфоси киром,
К-зи вай нафаҳоти унс ояд ба машом.
Аз ҳижрати хайрулбашар ва фаҳри ином,
Дар ҳаштсаду ҳаштоду сийум гашт тамом.

Санж — иккита кичик жуфт доирача, доирадаги темир ҳалқа шақиллоқ.

(Мазмуни:

Бу китоб киром нафаслардан иқтибосдир,
Ундан дўстлар насими димоққа етади.
Башарият аълоси ва кишилар фахри ҳижратининг,
Саккиз юз саксон учинчи йилиси ёзилиб тамом бўлди.)

Татаббуъ рубоий эса ушбудир:

Ин нусха ки мақбули хос асту авом,
Қ-зи вай ҳама бун мушк ояд ба машом.
Дар ҳафдаҳуми шаҳри жумодиссонӣ,
Дар нуҳсаду шасту ҳашт гардид тамом.

(Мазмуни:

Хос ва авом кишиларга мақбул бу китобдан,
Донмо мушк ҳиди димоққа етиб туради.
Жумодиссоний ойининг ўн еттисида,
Тўққиз юз олтимиш еттида кўчириб ёзилиши тамом бўлди (1560. III.)

МАВЛОНО МИР МУФТИ етук фақиҳлардан. Ҳазанфарий сайдларига яқинлиги бор. Шарият илмларини ўрганиб, ҳозирги кунда ўқитиш ишлари билан шуғулланмоқда. Муносиб мансаблар билан ҳам эъзоз топган. Яхши таъби бор. Нақшиндор уйи таъриҳини шундай айтган. Таърих:

Ин бино к-зи латофат ва хубӣ,
Дар жаҳон нест дигаре чун у.
Ераб, аз лутфи ҳақ мабод даме,
Холӣ аз маҳвашони мишкини ту.
Соли торихаш аз хирад жустам,
Гўфт: «Қасри мунаққаши неку» (966)

(Мазмуни:

Бу бинонинг латофат ва яхшилиги сабабли,
Жаҳонда унга ўхшаши йўқ.
Эй худо, ҳақ лутфидан бўлмасин у бир дам
Сеннинг қора соч, қора кўз маҳвашларингдан холи.
Таъриҳи йилини ақлдан излаб сўрадим,
Деди: «Яхши нақшиндор қаср».)

Иниси хожа Мавлоно ҳам ўзининг нақшинкор болохонаси учун яхши таъриҳ айтган. Таърих:

Ин турфа бино ки жаннат оин омад,
Хуштар зи нигорхонаи Чин омад.

(Мазмуни:

Бу турфа бино жаннатга ўхшаш чиқди,
Чин наққошхонасидан ҳам чиройлироқ чиқди.
Шу даражада ширин бир уй бўлгани учун,
Қурилиш таърихи «Қасри Ширин» бўлиб чиқди).

МИР ТАБИБ жуда улфат киши. Тибни Ҳаким Шаҳрисабзий хизматида ўрганиб, бу соҳанинг барча сирларидан воқиф бўлган. Даволаш қонунига енгил қўлини уриб, касаллик сабаби ва аломатларини аниқлашда шофий ишорат ва кофий башоратни намоеъ этади. Бошқа фазилатлардан ҳам баҳраманд. Мушкила туридаги шеърлари бор. Муртазойи қасидасига яхши жавоб айтган, ҳатто баъзи бир нарсалар ҳам қўшган. Рубойи:

Руҳи ту эй моҳи гардун, хатти ту эй бути мавзун,
Лаби ту дил барад акнун, қадди ту сарви боғи жон.
Яке чун лолаву насрин, диййум чун сабзаву райҳон,
Сейюм чун ғунчаи рангин, чаҳоррум фитнаи бустон.

(Мазмуни:

Эй фалакдаги ой юзлик, эй чиройли санамдек сабза лаб,
Лабинг дилии обқочар, қаддинг эса жон боғининг сарви.
Биттаси лолаю насриндек, иккинчиси сабзаву райҳон каби,
Учинчиси ғунчадек рангоранг, тўртинчиси бўстонда фитна қўзғотар.

Ва бу фақир ҳам бу рубойини манави навда маснуъ қилиб,
татаббуъ ёзганман. Рубойи:

Яке чун лолаву насрин, руҳи ту эй моҳи гардун,
Дуййум чун сабзаву райҳон, хатти ту эй бути мавзун.
Сейюм чун ғунчаи рангин, лаби ту дил барад акнун,
Чаҳорум фитнаи бўстон, қадди ту сарви боғи жон.

Бу маснуънинг икки байтидан матлаъ ҳосил бўладики, уни уч баҳрда ўқиш мумкин. Биринчиси қасида баҳри билган ҳазражи мусаммани солим — мафъилун, яна бири «рамали мажнун» — Фаълатун, учинчиси «муҳтабаси мажнун» — мафоилун фаълатун.

ХОҲА АБДУССАЛОМ эл орасида таъб саломатлиги ва миждоз истиқомати билан мақталади. У қадимги вазирлардан. Фазилатдан холи эмас. Мана бир неча вақтки, ҳазрат салтанатпаноҳ Абулқуддус султоннинг¹— мулки ва султонлиги абадий

бўлсин — хизматида китобдорлик ҳамда иншонавислик мансабига мансуб турибди. Мазкур ҳазрати султон ёшлик чоғидаёқ тавба шарафига мушарраф бўлиб, илоҳий дўстлар зумраси орасида ҳазрат рисолатпаноҳ саллалоҳи алайҳи васаллам ҳадиси ҳукми бўйича бир сафда бормоқда. Салтанат ишларида «ишларнинг яхшиси ўртамиёналик» ҳадиси мазмунига кўра ўрта ҳоллик билан ҳукм юргизади ва ҳеч вақт фуқаронинг озори ва ранжишини раво кўрмайди, муҳтож — сойилларни ўз олий даргоҳидан маҳрум ва маҳжур қайтармайди. Айниқса подшоҳлик соҳасида латиф таъби номуродликни ихтиёр этиб, моликлик истеъдоди кучлигига қарамай дарвишона сулукни мақбул топган. Агар қайси бир малик унинг малакий сифат зотига эга бўлса, барча мамлакатлар аро фахрланиб жар солган бўларди. Байт:

Муборак манзиле к-он хонаро моҳе ченин бошад,
Хумоюн кишваре к-он арсаро шоҳе ченин бошад.

(Мазмуни: Муборак ул манзилга, шул даражадаги бир ой ярашиқ, Бахти — саодатли мамлакатки бу майдон аро шундай бир шоҳ ярашиқ).

Фақир ҳам мана бир неча вақтки ул жаноб мадҳини қилиб келмоқдаман ва ул султон васфи мадҳига таъриф тилини очмоқдаман. Ва бу манзум шу жумладандир. Назм:

Эй камоли давлатат, аз вусмати нуқсон барй,
Ва эй замири равшанат, ойнаи Искандарй.

(Мазмуни:

Эй шоҳки, давлати камолида йўқ ҳеч бир нуқсон,
Ва эй, ёруғ кўнглинг Искандар ойнаси бўлган инсон).

Абдуссаломхожининг туркий ва форсий тилларда кўпгина шеърлари бор. Бу ғазал эса унинг салим таъби натижасидир. Ғазал:

Дар найи тир оташ аз пайкони хунолуди уст,
Пар набошад бар сари тир онгоҳ бини дуди уст.
Дил зи новакҳон моҳе сурати парвин гирифт
Ин нишонаҳон бахту толеъ масъудй уст.
Ҳар ки шуд девона аз савдон он зулфи снѐх,
Гар деҳад жону бегирад тори муяш суди уст.
Дил ба боли ҳар кабутар гар пари бинад сафид,
Беҳуд аз жо бар жаҳад к-он номаи мақсуди уст.
Е раб ин қавси кузаҳ бошад, Саломй, бар фалак,
Е магар дар чарх акси теги хун олуди уст.

(Мазмуни:

Ўқ чўпидаги оташ унинг қонга бўялган пайконида,
Пар эмас ўқнинг бошидаги, қара, бу ўқнинг охи дуди эрур,
Дил ул ой киприкларидан Парвин туркуми шаклини олди,
Бу унинг орзу қилган бахту толеъи нишоналаридир.
Кимки ул қора соч савдосидан телба бўлган эрса,
Жон бериб, бир тола сочини олиб қолса бу унинг фойдасидир-
Юрак ҳар бир кабутар қанотида бир оқ пар кўрса агар,
Бехуд бўлиб жойидан чиқар, мақсудим хатимикин бу оқ деб.
Эй худо, бу камалакми фалакдаги, Саломий,
Эки осмонда ёрнинг қонга бўялган қиличи акс этганми?)

Бу туркий матлаъси ҳам яхши чиққан. Матлаъ:

Бошинга кокул қўйиб ишқ аҳлига дом айладинг,
Йўқса, ҳусн асбоби деб они саранжом айладинг?

Бу ғазал ҳам уникадир. Ғазал:

Че созам бе лабат оби — ҳаёти жовидонйро,
Ки бе у ташна мебинам зилоли зиндагонйро.
Ниҳонй бе лабат меҳўрам аз соғари меҳнат,
Зи ҳасрат менеҳам бар сина он доғи ниҳонйро.
Намонад аз ман нишон жуз устихони чанд, ку ёре,
Ки бигузорад ба пеши тираш аз ман ин нишонйро.
Кабутар номаи ман мебарад ба суят, че суд, амма
Ки натавонад ба у гуфтан суханҳои забонйро.
Саломй, то касе ҳаргиз нагарадад гарди куяшро,
Гирифтам бар сари куяш тариқи посбонйро.

(Мазмуни:

Лабингсиз абадийлик бахш этувчи оби ҳаёт не даркор,
Усиз ҳаёт чашмасини ташна кўрарман, бу не даркор,
Лабингсиз пинҳона меҳнат соғаридан қониб ичаман,
Ҳасратдан синамга кўярман ул яширин доғни.
Қолмагуси мендан бир неча суякдан ўзга ҳеч нарса, қани у ёр,
Ки, ўқи олдиға менак бу нишонани қўйса,
Кабутар менинг хатим олиб борар сен томон, не фойда ва
Менинг тилим сўзларини унга айта олмаса не даркор.
Саломий, то бошқа биров кўчаси тупроғи бўлиб улгурмасдан,
Кўчаси бошида посбонлик усулини бўйнимга олдим).

МАВЛОНО ҲАБИБУЛЛО қобилиятли ёшлардан. Шеър ай-
тишда таъби кучли. Бу матлаъни яхши айтган. Матлаъ:

Ба дустон бувад ин хона онченон равшан,
Ки ҳаст хонаи чашмам ба мардумон равшан.

(Мазмуни: Дўстлар билан бу уй шу қадар равшан бўлади, кўзим хонаси қорачуғлар билан чақнаб турган каби).

МАВЛОНО ҲОЗИРИЙ эса номини китобимиз ўртасида тилга олганимиз мавлоно Ғойибийнинг етук ўғлидир. Салоҳликда машҳур. Сулуқда Кубравия тариқатида туради. Ажиб вақеотлар нақл қилади. Бир куни шайх Шоҳнинг¹ — оллоҳ шон-шавкати биланд қилсин — мажлисида, бедор пайтим Хизр алай-ҳиссаломни кўрдим ва сўзларини ҳам эшитдим, деб қолди. Аслида бундай ҳодиса мумкин бўлгани учун ҳар ҳолда унинг сўзини ёлғонга чиқарилмади. Сўз вақтида баъзан мувозанат чегарасидан чиқиб кетади. Бу ғазал эса унинг маънодор сўзларида. Ғазал:

Ба ҳар нигоҳи ту аз дил кашам оҳи дигар,
Бувад ки оҳ шавад боиси нигоҳи дигар.
Ватаи ба дидан ман кун ки нест Юсуфро,
Ба ғайри дидан Ёқуб жилвагоҳи дигар.
Буд ба сузи дилам барқи оҳ шаҳиди ҳол,
Че ҳожат аз пайи исботи ин гувоҳи дигар.
Кужо ба доди ман он шаҳсувори ҳусн расид,
Кй ҳаст бар сари ҳар роҳ додхоҳи дигар.
Чу, Ҳозирй, манам он шаҳсувори кишвари ишқ,
Ки дорам аз ғами у ҳар тараф сипоҳи дигар.

(Мазмуни:

Ҳар бир қарашингдан дилда бир оҳ ўзгача,
Бу оҳ бўлғуси боиси бир нигоҳ ўзгача,
Дидамда ватан тут ки йўқдир Юсуф учун,
Ёқуб дидасидан бошқа бир жилвагоҳ ўзгача.
Дилим ёнишидан бир учқун — оҳ, ҳолим шоҳидидир,
Не ҳожат ахтариб юрмоқ исбот учун гувоҳ ўзгача,
Қаерда бу ҳусн шоҳсувори менинг додимга етмиш,
Ҳар йўл устида ким экан яна бир додхоҳ ўзгача,
Ҳозирй, мен эрсам ишқ юртининг шоҳсувори,
Унинг ғамида бордир ҳар ёнимда бир сипоҳ ўзгача).

Бу матлаъ ҳам унинг рангин сўзларидан. Матлаъ:

Дарида ҳабиб қабо гул зи рашки пираҳанаш,
Бинафша бастаи банд қабои ёсуманаш.

МАВЛОНО МАҲРАМИЙ кўпинча китобат билан шуғулланади. Фазилатдан холи эмас. Салим таъби ва мустақим зеҳни бор. Марсиягўйликда катта маҳорат эгаси саналади. Ушбу байт унинг гуфторидандир.

Байт:

Косаро соқй неку пур мекунад,
Кори неку кардан аз пур кардан аст

(Мазмуни:

Қадаҳни соқий яхши тўлдирибди,
Яхши иш қилмоқ ўзи тўлдирмоқ натижаси)

Бв ғазал ҳам унинг тотли, рангин сўзларидан. Ғазал:

Гуландоме ки лаб аз барги гул нозуктар аст, уро,
Даҳон чун ҳуққаи ёқуту дандон гуҳар аст уро.
Чу дидам сарви қадду наргиси чашмони у, гуфтам;
«Ажаб сарви ки бар ҳар гуша ба доми тар аст уро».
Чу дар рафтор омад қомати у тоза шуд жонам,
Че рафтори латифу қомати жон парвар аст уро.
Маҳи нав хешро абруи он маҳпора мехонад,
Чаро з-он сон хаёли каж надонам дар сар аст уро.
Надорад, Маҳрамай, парвои тожу тахти Жамшидй,
Хубоби соғари май беҳ зи чатри Санжар аст уро.

(Мазмуни:

Гуландомким, лаби япроқдан ҳам нозукроқ эрур,
Оғзи худди ёқут турадиган қутича ва тишлари гавҳар эрур.
Сарви қадди, наргис кўзларини кўрдиму дедим:
«Ажаб сарвки унга ҳар гўшада қуш тузоғи қўйилмиш».
Унинг хиром билан келган қоматини кўриб, жоним тоза бўлди,
У не латиф рафтор ва не қомати жонпарвар эрур.
Янги ой ўзини ул ойюзликнинг қошиман деб атайди,
Нега бундай нотўғри хаёл, билмадим, бошига келмиш унинг.
Парво қилмас Маҳрамай Жамшидлик тожу тахтига,
Қадаҳдаги май пуфаги яхшироқ Санжар соябонидан унга.)

МАВЛОНО ЯҚИНИЙ хожа Миршоҳ Жуйборийнинг ўғли. Шеърларида «Яқиний» тахаллусини қўллайди. Фақир-дарвишлик либосида умр ўтказмоқда. Доимо дарвишлар атрофида юриб, уларнинг оламни ёритувчи қуёшдек ички сифатларини кўриб, кўнглини ёруғ айлаб, дил кошонасига безак бермоқда. Машҳур «Салосили арбаъ» (Тўрт силсила)ни назм либосига буркаб, ушбу қитъани ҳам унда имло қилиб ўтган. Қитъа;

Баъд аз он чор мазҳаби бар ҳақ,
Ки бувад дар шариат ғурро.
Ҳаст андар жаҳон чор тариқ,
Беҳтарини тариқи роҳи худо.
Нақшбандию Жаҳрияву Зайнй,
Ҳаст чорум тариқан Кубро.

(Мазмуни:

Худонинг шариятда аъло ул тўрт мазҳабдаг сўнг.
Бор яна тўрт йўл ки, улар ҳам
худо йўлининг энг яхши тариқатларидир.

Нақшбандийлик, жаҳрия сулуки, зайний маслаки ва тўрт-тинчиси бордир Кубравий тариқати).

Умуман яхши табъи бор, назми ҳолатлардан холи эмас, ғариб воқеалар, ажиб воридотлар кўнглига йўл топиб туради, бу ҳол гўё дарвишлик билан машғуллиги таъсиридан эрмиш. Бу рубойни эса яхши айтган. Рубойи:

Аз боди сабо бўи ту меёбад дил,
Дар гул асари рӯи ту меёбад дил.
Буи ки на ҳадди мушку анбар бошад,
Аз хоки сари кӯи ту меёбад дил.

(Мазмуни:

Сабо елидан сенинг ҳидингни топқуси дил,
Гулда сенинг юзинг асарини топқуси дил.
Шундай ҳидга тенглашмоққа на мушку анбар ҳадди сиққай,
Уни фақат сенинг кўчанг тупроғидан топқуси дил).

МАВЛОНО НАХЛИЙнинг чиройли сурати ва марғуб сийрати бор. Дилкаш сўзлари қалб эгаларининг суйгани турур. Ва бу ғазал самара берувчи табъи дарахтининг мевасидандир. Ғазал:

Соқй, ҳарифи гунчан гул соз лоларо,
Яъни гузор бар даҳани худ пиёларо.
Зулфат ба қайди хеш дар оварда мушки ноб
Намуда сайд чашми ту мишкин ғазоларо.
Хубон кашидаанд ба гарди ту доира,
Даврон ба даври моҳ намудааст ҳоларо.
Бо ҳуққан даҳони ту чун гунча лоф зад,
Зад боди субҳ бар даҳанаш санги жоларо.
Нахлй, ба гашти бог зи куят намеравад,
Бе қадду оразат че кунад сарв, лоларо

(Мазмуни:

Соқй, гулнинг гунчасига ҳариф қил лолани,
Яъни оғзингга келтириб қўй майли пиёлани.
Зулфинг ўз қайдида мушки ноб чиқарибдир,
Сенинг кўзинг сайд айламыш қора холли ғазолани.
Жублар атрофингда доира тортбдилар,

Даврон ой атрофида қўймишдир ҳолани (ҳола — астроном:— қалпоқ)
Оғзинг дур қутиси қолиб, гунча лоф урарди мақтаниб,
Тонг ели урди унинг оғзига тош қилиб жолани. (шудринг)
Нахлий боғ кезмоқ мақсадида сенинг кўчангни тарк этмаяжак,
Қаддингсиз ва гул юзингсиз нима қилсин у сарву лолани).

МИРЗО НАЖОТИЙ Тошканднинг таниқли кишиларидан.
Таҳсил учун хайросор диёр Бухорога келди. Яхши таъби бор.
Бу байт унинг рангин сўзларидан.

Мегузорад вақф бар оёт руи мусҳафаш
Дар довоти гунча дорад сурхин бисёр гул.

(Мазмуни:

Оятга вақф муҳрини босади мусҳаф юзи,
Гунча довот ичра қизил ранги кўп гулнинг).

МАВЛОНО МАЪСУМИЙНИНГ ЗИКРИ. Мавлоно Шарафиддин вазирнинг ўғлидир. Илму — адабда яхши фазилат, дўсту ёронликда эса мақтовли хислат эгаси. Вақтини дарвишлар хизматига сарфлаб, юқори воқеъотларга эришган. Яхши таъби бор ва бу фазални ҳам шунга муносиб айтган. Ҳазал:

Жилвагар то гулрухсори ту дар жом нашуд,
Ҳеч касро ҳаваси бодайи гулфом нашуд.
То сари худ ба сари чоми майи ноб надид,
Қори сармасти харобот саранжом нашуд.
Ҳар киро сар ба раҳи тавсани у хок нашуд,
Аблақи саркаши тунд фалакаш ром нашуд.
Сабру ором э-дил рафту дил ором наёфт,
То гирифтори сари зулфи дилором нашуд.
Гарче риндон ҳама бадноми жаҳонанду лек,
Касе гунаҳкор чу Маъсум бадин ном нашуд.

(Мазмуни:

Жом ичра гул юзинг жилвалар этмагунча,
Иўқ эди ҳеч кимда ҳавас қирмизи май сари.
Уткир май қадаҳи узра эгмагунча бошини,
Юришмади ҳеч харобот сармастининг иши.
Ёрнинг оти йўли бошида бошин тикмагунча
Ҳеч кимга унинг учқур ўжар самани ром бўлмади.
Дилдан сабру ором кетди-ю, ором топмади дил —
То дилоромнинг зулфи илгакига илинмагунча.
Гарчи бари ридлар олам аро бадном турур,
Бироқ ҳеч ким бу ном ила Маъсумча ёмон отлиғ эмас,

Ва бу рубойни ҳам яхши айтган. Рубойи:

Фориғ зи-қабулу номи нангим имрӯз,
Аз қолиби фарсуда бе тангим имрӯз.
Аз олами рангу худфуруший растим
То кас нахарад — ҳеч рангим имрӯз.

(Мазмуни:

Довруғу обрӯй ташвишидан озодмиз бугун,
Алмисоқ қолипидан ташқари — ободмиз бугун.
Ўзи бозор солмасмиз, мақтаниб сӯз қотмасмиз,
Қочириб харидорни — хурраму шодмиз бугун.)

МАВЛОНО ДОНИШИЙ бухороликдир. Шеър айтишда ном қозонган. Ўзи асли мушкфурушлик билан шуғулланади. Ушбу ғазал унинг хушбӯй мушкин нафасидан бир намунадир. Ғазал:

То ба кай аз ҳоли зори хеш ғофил бинамаш,
Ҳамчу шохи гул ба сун ғайр мойил бинамаш.
Риштаи жони ман охир зи оташи ғайрат бисухт,
Чанд дар жамъи рақибон шамъи махфил бинамаш.
Дил шавад нолон зи шавқи ноқай у чун жарас,
Ҳар гаҳ аз баҳри сафар бар бастан маҳмил бинамаш.
Дигар аз шодӣ нагунҷам дар жаҳон, эй дустон,
Дар миёни жон агар як лаҳза манзил бинамаш.
Халқ гуяндам ки осон бар ту гузарад ҳажри ёр,
Бахт агар, эй Дониший, ин аст мушқил бинамаш.

(Мазмуни:

Қачонгача зор ҳолимдан уни ғофил кўраман,
Шохи гул каби рақиблар томон уни мойил кўраман.
Жоним риштаси, охир, куйди рашк оташидан.
Нечалар рақиблар йиғинида уни шами махфил кўраман.
Дил нолон бўлур қўнғироқ каби ул ёр туясининг шавқидан,
Ҳар гал ёрни сафар жабдуғини боғлаб, маҳмил (кажавада) кўраман.
Шодликдан жаҳонга сиғмасман, эй дўстлар, агар
Уни жоним аро бир лаҳза тутганда манзил, кўраман.
Халқ менга, сен учун ёр ҳажри осон бўлур, дейдилар,
Бахт агар, эй Дониший, шу бўлса уни мушқул кўраман).

МАВЛОНО СУРУРИЙ шоирлар аро машҳур ва маъноларни тушунишидан кўнгли масрур киши. Бу матлаъ унинг сурури сўзларидандир. Матлаъ:

То дасти гулрухе ман ҳайрон гирифтам,
Гул дастае зи гулшани даврон гирифтам.

{Мазмуни:

Гулуруҳнинг қўлини мен ҳайрон олдим,
Яъни даврон гулшанидан бир даста гул олдим.)

МАВЛОНО САВТИЙ бир неча вақт Бухоро аркидаги мас-
жидда Убайдуллохоннинг муаззинлик мансабига мансуб турди.
Шу жиҳатдан салоҳ аҳли сафларида қоматини ғоз кўтариб, ба-
ланд овоза бўлди ва ҳар ким у айтган азон овозини эшитса
«субҳонолло» дея таажжуб қиларди.
Байт:

Қомати моҳи муаззин че латиф аст, оллоҳ,
Ин че сунъаст ки зоҳир шуда субҳоноллоҳ.

{Мазмуни:

Муаззиннинг ой қомати не латиф, ё оллоҳ,
Бу не яратувчиллик ки юзага чиқмиш, субҳоноллоҳ).

Мавлоно Савтий кўплаб шоирларнинг шеърларига татаббуъ-
лар қилиб туради ва ҳар хирмондан бир бошоқни қўлга кири-
тади. Бу ғазал эса унинг баландпоя сўзларидандир. Ғазал:

Маро бун вафодорӣ аз он дилбар намеояд
Аз у дил барканам гар гуям аз дил бар намеояд.
Ба ғиря қай тавон овард сарви қоматаш дар бар,
К-зи оби дида ҳарғиз шохи гул дар бар намеояд.
Ба ёди орази у гар бар орам оҳи маъзурам,
Зи жон, кист з-ин оташ ки дуде бар намеояд.
Даро дар дидаам, биншин ки бошад дида мавоят,
Ба чашми ман ба ғайри аз ту касе чун дар намеояд.
Маро, Савтӣ, че донад муддан, Салмон агар донад,
Шукр гуфти, зи ашъори ту ширинтар намеояд.

{Мазмуни:

Менга вафодорликнинг ҳиди ул дилбардан келмайдур,
Ундан дил узай дерман, аммо айтсам юрак бетламайдур.
Ғиғи билан сарви қоматини қўлга киритиб бўлармиди,
Чунки ҳеч қачон гул шохи кўз ёши билан ўнганмайдур.
Унинг юзи ёди билан гар кечирим оҳини чексам, жондан,
Кимнинг ахир бу ўтдан ёниб дуди фалакка етмайдир?
Қўзимдан жой ол, ўлтир шу ерда ки кўзим қароргоҳнинг бўлсин,
Барибир сендан бошқа кимса кўзимга кўринмайдур.
Мени, Савтий, муддаи қандай тушуисин, Салмон агар билса бас,
Шукр ки деди: Сеннинг ашъорингдан яхшироғи бўлмайдур.)

МАВЛОНО ФАРҚИЙ истеъдодли шоир, фазилятсиз эмас Илгари «Ҳошия» ўқирди, бир оз вақт бўлдики, дунёвий ишлар учун бу машғулотини ташлаб юборди. Табъи шеър айтишга мойил. Кўпгина шеърларини танг қофияларда айтади. Шеъри тотсиз эмас. Қасидада тили равондир. Яхши абёти ва марғуб ашъори бор. Бу тугёнкор матлаъ эса унинг шакар қоришиқ сўзларидан. **Матлаъ:**

На лаъл аст он ки дар куҳи Бадахшон лолагун гашта;
Дили хорост к-зи дарду ғами Фарҳод хун гашта.

(Мазмуни:

Бадахшон тоғидаги лоларанг бўлган тош лаъл эмас,
Фарҳод чеккан ғам — дардан қон бўлгунча тирналган юракдир.)

Мавлоно Фарқий умр бўйи Хибон мавзеъининг гузарида бўлади ва шу ерда ватан тутган.

**УЧИНЧИ БОБНИНГ ТҮРТИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ ҚҮРГАН ВА
КЕКСАЛИК ЕШИГА ЕТМАГАН, БУХОРОДАН ТАШҚАРИДА ЯШОВЧИ
ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

Хожа Ҳусайн Марвийнинг муқаддас ёди

Хожа Мир Дўст девоннинг¹ ўғлидир. Бир неча вақт шаҳарлар фахри Бухорода илмлар таҳсили билан машғул бўлди. Нас-таълиқ хатини яхши ёзади. Шеърият соҳасининг турли масалаларини ҳам яхши ўзлаштирган эди. Бухоро султонлари унинг эъзоз — икромини бекаму — кўст бажо келтиришарди. Табъ тўтиси Ҳиндистон шакаристонига мойил бўлиб, Ҳинднинг ҳою — ҳавасини кўнглига тугди. Ҳумоюн подшоҳ мажлисига мушарраф бўлгач эса толеъ юлдузи қуйидан юқорига ва ночорликдан бахт чўққиси сари йўналиб, иззат мақомида турғун бўлди. Баҳром размли² ва Ноҳид базмли³, Қуёш талъатли⁴, Бўржис хислатли⁵ султонлар муҳаббат назари билан уни манзур тутиб, яхши хислатларига муштарий бўлиб, садрликнинг олий мансаби билан мумтоз ва сарафроз қилганлар. Ҳумоюн подшоҳ вафотидан сўнг муаззам каъба ва мукаррама Мадина тавофига мушарраф бўлиб, эсон — омон қайтиб келди. Жуда яхши табъи бор. Бу ғазал эса унинг яхши шеърлари ва марғуб абётидандир. **Ғазал:**

То ҳилоли ийди аҳли дид шуд абруи ту,
Мардумон диданд моҳи ийдро бар руи ту.
Руи худ вақти салом, эй офтоб, аз моҳи тоб,
Дар намози ийд агар ўфтим дар паҳлуи ту.
Боядаш таъвизбанд аз риштаи жон сохтан,

Ҳамчу таъвиз онки дил баста аст бар бозуи ту.
 Гарче мебинанд ҳар су тезбинон моҳи ийд,
 Ту ченон моҳеки натавон тез дидан суи ту.
 Сарафрозам кард аз тавқи ғулумӣ то ниҳод,
 Миннати бир гардани ман ҳалқаи гесуи ту.
 Акбари шоҳон Жалолиддин Муҳаммад онки ҳаст,
 Нуҳ сепеҳрӣ нилгун як хийма аз урдуи ту.
 То бувад руи замин оромғаҳи неку — бад,
 Дур бодо чашми бад аз орази некуи ту.

(Мазмуни:

Дид аҳли байрамнинг ҳилол оғи бўлди қошинг,
 Одамлар кўришиди юзингда ҳайит оқшоми ойини.
 Юзингни салом вақти, эй қуёш, ойдек порлат,
 Ҳайит намозида агар ёнингга йиқилсак.
 Туморни жон риштасидан ясамоқ дозим,
 Худди биланинга дил боғлаган (кўнгили қўйган) тумордек.
 Ўткир кўзлилар ҳар ёнда нйд ойини дарҳол кўрадилар шу билан бас,
 Аммо сен шундай ойсанки тезда сендан кўз узиб бўлмас,
 Қуллик занжирини бўйнимга қўйиб сарафроз этти мени,
 Елкамга тушган сочинг халқасининг миннати.
 Эй, шоҳлар Акбари Жалолиддин Муҳаммад бордир —
 Тўққиз нилгун фалак лашкароҳингдан бир чодирга баробар.
 То ер юзи яхши — ёмонлар оромгоҳи экан,
 Яхши юзингдан, илоё узоқ бўлсин ёмон кўзлар).

Ҳинддан «Қорнома» отлиғ бир қасида айтиб юборган эди.
 Унда бирдан то юз рақамигача ёзган бўлиб, шу қасидасига
 Бухоро аҳлидан жавоб ёзишларини ҳам сўрагани. Матлаъси
 будир:

Баяк назар чу афканди аз он ду наргиси шаҳло,
 Шудааст чорагари ман зи қайди панжаи савдо

(«наргиси» — сўзидаги охириги «С» ҳарфи араб ёзувида изофа
 (-э) билан «сэ» шаклида келади ва бу ҳолда «уч» маъносини
 беради, шеър ўзбекчалаштирилса зарур мазмунни бермайди —
 И. Б.)

Фақир ўша қасидага татаббуъ қилиб, юз рақамини Хожа
 Ҳусайн абётига қараганда ҳам камроқ байтларда ёзганман.
 Матлаъси будир. Матлаъ:

Зи як камон ду хадангаш басте ки хаста ба дилҳо.
 Ба хонаи дили бечора карда панжара пайдо.

Шунингдек бу изҳори музмарни ўша қасидамдан мувашшаҳ
 тариқасида чиқарганман. Изҳори музмар:

1. Саҳми назари сеҳри лабат ҳар шаби ғам.
2. Резанд зи қандили дилам махфӣ дам.
3. Гуям ба дили худ алами дам ба дами у,
4. Гуфти ки ту васфий ишқ гар зи май, магу,
8. Аз қавли дилу зи тоби таб мегуям,
9. Сифати ишқро ба дил гуям.

МИРЗО БОҚИЙ мавлоно Мир Али котибнинг ўғлидир. Нахштаълиқ хатини жуда яхши ёзади. Бошқа фазилатлардан ҳам қуруқ эмас. Бу таърихни эса ҳазрат хожай бузургворнинг хонақаҳи учун айтган. Таърих:

Ҳоқони рузгор дар ин манзили шариф,
 Аз руи сидқи «моёиллин хайри» бино ниҳод,
 Жустам зи пири ақл чу зи итмоми у бонияш
 «Абдулазизхони замона» жавоб дод (965.)

МИРЗО ҚАБУЛИЙ чигатоӣ амирзодаларидан бўлади. Диний илмлар таҳсилини қилиб, фатво беришлик мансабининг¹ олий мақомига етишиб, Қармина вилоятида шу мансабга мансуб турибди. Яхши табъи бор. Ушбу мақтаъ унинг рангин сўзларидан. Мақтаъ:

Ажаб набувад агар имруз нашиноси Қабулӣро,
 Ки руи зарди у аз ашки гулгун ранги дигар шуда

(Мазмуни:

Агар бугун Қабулийни танимасанг ажаб эмас,
 Чунки унинг сарғайган юзи қизғиш кўз ёшидан ўзгача ранг касб

этган).

АМИРЛАР НАТИЖАВУ САМАРАСИ МИРЗО ДЎСТ МУҲАММАД Ҳофиз Қўнрот¹нинг ўғлидир. Замонамиз улуғлари ва махдумлари унинг манзилига нузул қилиб турадилар. Мирзо ҳам хизмат тариқини қўлдан келганча яхши бир кўринишда адо этади. Шунингдек Мирзо Дўст Муҳаммад аъзам султонлар наздида ҳам тўла эҳтиромга эга. Фазл аҳлига мураббий ҳамдир. Ҳеч қачон фуқаронинг озору — ранжи² унинг файзосор қўнглига паришонлик келтирмайди. Молу — дунё ва дунёвий ишларга унчалик майли йўқ, қўлига тушган нарчасини аямасдан сарф қилади. Яхши табъи бор. Бу матлаъ эса унинг рангин сўзларидан. Матлаъ:

Зи ҳажри он рухи гулгун зи чашми хунфишони ман,
 Дамодам меравад ҳар су сирешки арғувони ман.

(Мазмуни:

Ул гулгун юз ҳажрида қон оқувчи кўзимдан,
 Дамодам ҳар ёнга қизил кўз ёшим оқиб ётибди).

Ва бу туркий матлаъни ҳам унга нисбат берадилар. Матлаъ:

Ёр, умрумдир менинг олимдан ул боқмай ўтар,
Улганим юз яхшироқ умрум агар мундоқ ўтар.

МАВЛОНО МУШФИҚИЙнинг хизматлариким, ул киши машҳур шоирларимиздандир. Шеърятнинг барча соҳаларида ҳам салиқаси яхши. Хуб қасидалари ва марғуб шеърлари бор. Ҳижо айтишда таъби шу даража диққатлилиқ қиладики, бирор кимса унга тенг кела олиши маълум эмас. Нужум ва рамалда ҳам иш кўролади. Рамалда анча пешқадам ҳам бор. Бугунги кунда бахт толеъсининг юлдузи саодат нуқталарида настан юқорига ҳаракат қилиб, покиза йўл бўйлаб шодлик — фараҳ уйида зафар саройига кириб, фозиллар жамоаси орасида китобдорликдай мансабга мушарраф ҳолда кўпларни доғда қолдириб иш олиб бормоқда. Бу ғазал эса унинг баланд таъб дараҳти мевасидандир. Ғазал:

Чун насими субҳ дар ёбад майи гулфомро,
Чини мавжи у гули садбарг созад жомро.
Соғари майро даҳан аз ханда чун гул боз монд
То ба лаб рузе расид он сарви сийм андомро.
Гар нишотн умр хоҳи бе майи гулгун мабош,
Ҳамчу даври гул ғанимат дор ин аёмро.
Соқне лутфе куну аз лаъли худ комй бидех,
То занам обе бар оташи ин дили худкомро.
Мушфиқй, тоси фалакро нест имкони даранг,
Сарфи жомн бода гардон умри бефаржомро.

(Мазмуни:

Тонг насими гулфом майни топса гар,
Тарам-тарам тўлқини садбарга гулини жом этгуси.
Май жомининг оғзи гул каби кулгудан тинди,
Чунки ул сиймин баданли лабига бошқа бир ризқ етишди.
Умр қувончининг нестасанг бир дам шаробсиз бўлма,
Гул фасли эканми ҳозир, бу айёмни ғанимат бил.
Соқий бир лутф қил ва лаъли лабингдан бир ризқ берки,
Бу ўзига бино қўйган дил оташига сув сепай.
Мушфиқий, фалак гумбазининг барибир тўхтаб туришга имкони йўқ,

Яхшиси бу бебахт умрингни май косаси кетида сарф қилиб қол). Бу матлаъси ҳам ширин ва намакин чиққан. Матлаъ:

Маро эй, Хизр, агар дар зудмати ғам раҳнамо боши,
Туру бинам на бинам зинда боши ҳар кужо боши.

(Мазмуни:

Эй Хизр, ғам зулматида ағар менга йўлбошловчи эсанг,
Сени кўрамани, йўқми, ҳар ҳолда қаерда бўлсанг ҳам бор — омон
бўл.)

Бу ҳам уникадир:

Жон нархи бусан лаби шакарфишони туст,
Савдо расидааст шакар дар даҳони туст.

(Мазмуни:

Жон шакар сочувчи лабингнинг бир бўсаси нархидир,
Мана савдоси келди, шакар эса оғзинг ичра турибди.)

МИРЗО САБРИЙ Қосим Қўҳбўр¹ авлодидандир. Бир неча муддат мусофират йўлини босиб ўтиб, турли ўлка фозиллари хизматига етишган. Тамсил:— Таматтуъ аз ҳар гушае ёфтам — ҳар бурчакдан бир ризқ топтим, Зи ҳар хирмане хушае ёфтам — ҳар хирмондан бир бошоқ қўлга киритдим.

Мирзо Сабрий айниқса мусиқа илмида баланд овоз бўлди. Уд ва рубобдан ташкил топган бир соз яратган эдики, бу асбоб мулойим таъб эгаларининг барисига жуда ёқиб тушганди. Мирзо унда жонфизо нағмалар ва руҳ афзо таркиботларни чалиб, ариқдаги наво билан шилдираб оқаётган сувларни оқишдан ва чаҳ-чаҳ ураётган қушларни қанот қоқишдан тўхтатиб қўйганди.

Фазилатлар касб этгандан сўнг «ҳаж ва умра тавофини адо этинг»² мазмунига кўра бенаво ушшоқдек рост йўлдан Хижоз оҳангини қилиб, зангулани талаб туясига боғлаб, муҳолиф борлигини ҳам хаёлига келтирмасдан йўлини Исфаҳон орқали Ироқ томон солиб, Ҳусайний мустақим мақомида муқим бўлиб, у ернинг кичик ва бузурги билан мулоқот қилиб, шариф ҳарамлар тавофига — уларга оллоҳ таъзим ва тақрими йўналсин — мушарраф бўлиб, яна Бухорога қайтиб келиб, шу кунларда маҳдумлар хизматига етишиб, дилкаш соз товуши ва беғаш овози билан толиблар дуои хайрига сабаб бўлмоқда. Шейрда ҳам қуввати бор. Қўпинча мазмун айтишга муққайийдир. Ва бу матлаъ унинг ғаройиб сўзларидан. Матлаъ:

Паҳлун дил зи дарди ту ҳар устихони ман,
Бошад ба тири оҳ кашидани камони ман.

(Мазмуни:

Дил ёнидаги дардингдан қақшаган ҳар суягим,
Оҳим ўқини отмоқ учун бўлғусидир камоним менинг)³

МАВЛОНО НИЁЗИЙ Саид Алининг ўғлидир. Ёшлигида беқайдлик кўчасида юарди. Ҳинд томонларга ҳам кетиб, жами номуносиблар билан мулоқот қилди. Таъби мазасиз эмас. Бу

матлаъ эса унинг рангин шеърларидан бўлиб, яхши айтган.
Матлаъ:

Бар фалак нест шафақ бодан гулфони ман аст,
Ринди дўрд кашаму тоси фалак жоми ман аст.

(Мазмуни:

Фалакдаги шафақ эмас гул рангидаги бодамдир,
Май қолдиггача шмирувчи риндмен ва фалак гумбази жомкосам-
дир.)

ҚОСИМ АРСЛОН Арслон Машҳадийнинг¹ ўғлидирким, ота-
си муқаррар авбош ятимлардан эди ва Дарвеш Равғангар²
билан бирга ўтириб-туришарди. Машҳадликлар ҳажвида ай-
тилган ушбу рубойни ўзиники деб атарди. Рубой:

Пир Ориф ки мушаҳхаш бувад⁴ ватан,
Бигурехт зи бе йўмий он то ба Яман.
Акси рухи худ дар оби ойна надид,
То сурати машҳадӣ набояд дидан.

(Мазмуни:

Мушаҳхадгоҳ (қабр) унга ватан бўлгур Ориф пир,
Толъезлигидан Ямангача қочиб кетди ул.
Ўзи юзи аксини сув ойнасида кўра олмади,
Ахир машҳадликнинг асл башарасини кўриб бўлмайдига).

Яна ўша ҳақдаги ушбу матлаъ ҳам уникадир:

Машҳадиён, ғайри имоми шумо,
Лаънати нйзад ба тамоми шумо.

(Мазмуни:

Эй машҳадликлар, имомингиздан* бошқа,
Барчангизга тангрининг лаънати бўлсин)

Мулло Қосим Арслон кичик ёшида бу фақирнинг мактабида ўқирди. Салим таъби бор эди. Аммо бекорлик сабабли тараққий қилмади. Китобат соҳасида қўли тез ҳаракат қилади ва тўғри ёзади, хати чиройли, мақбулдир. Хизмат тариқида ҳам ҳамқадами топилмайди. Бадеҳани жуда ҳозиржавоблик билан тез ва ўткир айтади. Отаси вафот этгач унга кўп олтин қолди.

* Имом Ризо (VIII асрда яшаган) мақбараси кўзда тутилмоқда.

** Муш — сичқон, бу ерда лақаб.

Бироқ Абдулали Муш** билан қимор ўйнаб, ютқазиб қўйди.
Уша кезлари фақирга деганди. (Қитъа):

- Душ бо Абдулали тарҳи қимор андохтам;— Фақир дедим:
- Бад қиморй бин ки зарҳон ман мадҳуш бўрд;— У деди:
- Арслон чун муш умре тангаҳоро чамъ сохт;— Дедим:
- Зад фалак нақши ғарибу тангаҳоро Муш бўрд.
- Кеча Абдулали билан қимор ўтиришини барпо қилдим;
- Қурғур қиморвозни кўр ки, ғафлатда қолдириб олтинларимни ютди.
- Арслон умр бўйи сичқонга ўхшаб тангаларни йиғган эди.
- Фалак ажаб тақдир ўйини қилдики, тангани Муш (сичқон) олиб кетди.)

Мулло Қосимнинг яхши шеърлари ва ёқимли байтлари бор.
Ва бу шеър унинг порлоқ абётидандир. Ҳазал:

Бар даҳанат тухмате ҳастй гумоне беш нест,
Оби Хизр аз лаъли жонбахшат нишоне беш нест.
Якдам, эй оромн жон, биншин ки пешам жон деҳам.
Зи онки боқй мондан умрам замоне беш нест.
Қиссан жон кандани Фарҳоду куҳи Бестун,
Аз ғаму андуҳи Маҳрумй нишона беш нест.

(Мазмуни: Тилингдаги борлиқ ҳақида тухмат гумондан ўзга нарса эмас, Хизр суви жон ато этгувчи лаъли лабингдан бир нишона, ўзга нарса эмас. Бирпас, эй жон оромн, ёнимда ўлтирки, олдингда жон берай. Умримдан қолгани ҳам ўзи бирипасгина вақт, ортиқ эмас. Фарҳоднинг жон чекмоғи ва Беҳистун қиссаси, Маҳрумий (маҳрумлик) ғами андуҳидан бир нишон, ортиқ эмас).

Мулло Қосим шу кунларда Ҳиндистонда сокин турибди.⁰

МУРОҶИЙ хуштабъ йигит эди, ўта тиришқоқлик билан илм таҳсилига киришганди. Бу матлаъ баланд табъи дарахтининг мевасидир.

Матлаъ:

Эй саҳи сарв саломат боши,
Рост то рузи қиёмат боши.

(Мазмуни:

Эй сарв қомат, саломат бўлғайсан,
Қиёмат кунингача шундай адл қомат турғайсан.)⁰

САҲМИЙ янги етишиб чиққан шоирлардан эди. Ҳиндга кетди ва Байрамхоннинг мулозаматига мушарраф бўлди. Мазкур хон ушбу матлаъни айтган экан. Матлаъ:

Дўрд нўшони харобот ажаб мастонанд,
Ки ба як журъан май ҳар ду жаҳон наситонанд.

(Мазмуни:

Хароботдаги майни охиригача ичувчилар ажаб мастонадирлар,
Бир қултум май учун икки дунёни ҳам алишмайдилар).

Жавоб:

Кишвари Ҳинду ба ҳар гўша снях чашмонанд,
Ки ҳама офати динанду балон жонанд.

(Мазмуни:

Ҳинд мамлакатининг ҳар бурчагида бир қаро кўзликни кўрасан,
Ҳамаси дин офатию жон балосидирлар.)

Қосим Арслон ҳам шунга татаббуъ айтган экан.

Моҳ руёни жаҳон васфи туро натавонанд,
Ки ба рухсори ту ойна сифат ҳайронанд.

(Мазмуни:

Жаҳоннинг ой юзликлари сенинг васфинг қилаолмайдилар,
Чехрангга ойнадай ҳайрондирлар).

Саҳмий толеъига саодатнинг бир саҳми (улуши) ёр бўлиб,
бу матлаъ ҳам мазкур тарикъ бўйича қалби матлаъсида тулуъ
қилибди. Матлаъ:

Он касони ки сафидй зи сиёҳй донанд,
Хатти рухсори туро ояти хубй хонанд.

(Мазмуни:

Қораликдан оқлик келиб чиқади дегувчилар,
Юзингдаги лаб қораламасини яхши оят каби ўқийдилар).

Саҳмий шу айтганлари орқасида янада мақбул бўлиб, эъзоз
топибди.⁹

**ТУРТИНЧИ БОБНИНГ БИРИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ
МУЛОЗАМАТ ҚИЛМАГАН ВА КЕҚСАЛИК ЕШИГА ЕТГАН, АЙНИ
ПАЙТДА БУХОРОДА ЯШАБ ТУРГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

Саидлар натижаси Мирзонинг муқаддас ёди.

Кўпинча ўз жадди бузурквори ҳазрат Мир Кулолнинг — сир-
лари муқаддас бўлсин — нурга тўла мазори бошида бўлади ва
алар дуо ва талқинотларини адо этиб, дунёвий ишлар билан

кам шуғулланади. Такаллуф аҳли билан улфатчилиги йўқ, балки улар улфатлиги сайидзодага кулфат келтириши аниқ. Байт:

Хоҳи ки офате нарасад аз касе туро,
Улфат бо кас мағир ки офат зи улфат аст.

{Мазмуни:

Бировдан офат етмасин десанг,
Ҳеч ким билан улфат тутинма ки, офат улфатдан келур).

Гоҳо ғайбия воридотларини¹ назм силкида адо этади. Ва бу байт ўша жумладандир. Байт:

Мо дил шикастаему намонда эн мо нишон,
Дар кузаи шикаста намонад (гар) нишони мо.

{Мазмуни:

Биз дил шикастамиз, мабода, нишонимиз синиқ кўзада қолмаса,
Ўзимиздан бир нишон қолмас) .

ХОЖА МУҲАММАД хожа Мавлонои Сифаҳонийнинг ўғлидир. Йигитлик ёшидан кексаллик айёмига довур беқайдлик либосида келур. Бир куни отаси ўғлига, агар қирқ кунгача намоз ўқисанг ҳар кунинг учун сенга бир хоний тилла танга бераман, дебди. Хожа Муҳаммад қирқ кунлик намоз адосидан кейин, ваъда қилинган пулни талаб қилибди. Мавлоно Исфаҳоний эса, пул бераман деганининг боиси шул эдики, одам сурункасига қирқ кун бир ишни бажарса (яъни намоз ўқиса) шунга одатланиб, кўникма ҳосил қилади ва кейин ҳам бу ишини канда этмайди, бўлмаса, аслида намоз учун кишига пул бермайдилар, деб жавоб берибди. Ўғли ҳам бўш келмай, ваъдангизга вафо қилмаслигингизни билардим, шунинг учун мен ҳам намозларнинг барчасини таҳоратсиз ўқиганман, деган экан. Бундек ҳикоятлар хожа Муҳаммад ҳақида кўплаб нақл қилинади.

Яхши таъби бор. Ушбу рубойсини эса отаси васфида айтган. Рубойи:

Тафсири калом аст адои падарам,
Шоҳони жаҳон жумла гадон падарам,
Рузону шабон дар қадамаш мегардам,
То дар пайи ман бувад дуои падарам.

{Мазмуни:

Отам қиладиган иш, калом (Қуръон) тафсиридир.
Жумла жаҳон шоҳлари отам гадоси
Кеча-кундуз изларидан ўргилмаман,
Кошки менга бўла қолса, отам дуоси).

МАВЛОНО ЕРИЙ Хуросоннинг эски шоирларидан. Қўпгина шеърлари бор. Бир девон ҳам тартиб берган. Сўзлари чиройли суратда. Бу матлаъ эса унга мансубдир. Яхши чиққан. Матлаъ:

Чун зи маънй нест холий ошиқни суратпараст,
Пай ба маъни мебарад ошиқ ба ҳар сурат ки ҳаст.

(Мазмуни:

Сурат параст ошиқ маъни хислатидан маҳрум эмаслиги учун,
Қандай сурат (кўриниш)да бўлмасни ул ошиқ барибир маънони
англаб етади).

**ТУРТИНЧИ БОБНИНГ ИККИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ
МУЛОЗАМАТ ҚИЛМАГАН, КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТГАН ВА
БУХОРОДАН БОШҚА ЕРЛАРДА ЯШАБ ТУРГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

Ашрафлар ифтихори хожа Муъиниддиннинг муқаддас ёди.

Ҳазрат хожа Хованд Маҳмуд бин ҳазрат хожа Хожако бин ҳазрат қутбул-аброр хожан Аҳрорнинг мажид ўғлидир. Мулукона сулук қилиб, Ҳумоюн подшоҳ билан суҳбатдош бўлган. Шариф зоти фазилатлардан холи эмас. Яқин орада Кошғар томонларга кетувди — у ер султонлари хожанинг шариф мақданини ғанимат билиб, суҳбатига ҳавасманд бўлганлар. Ва ҳазрат Рашидхон¹ ҳам хожага кўп илтифотлар кўрсатганлар. Иложи бўлса ёнларида қолишини илтимос қилганлар. Мазкур хоннинг ушбу ғазалига хожа Муъиниддин Наво оҳангида яхшигина куй ҳам басталаган. Ғазал:

Ба андалиб надорад сари сухан гули сурх,
Магар ки муҳр ниҳода аст бар даҳан гули сурх.
Барон мақдамат эй гулуъзору гунча даҳан,
Варақ-варақ шуду ўфтод дар чаман гули сурх.
Рашидй аз гулу гулшан намебарам бую,
Ба ноз то надеҳад гулрухе ба ман гули сурх.

(Мазмуни:

Булбул билан тиллашмайди қизил гул,
Оғзига муҳр босибди қизил гул.
Қадамларингга, эй гул юзлик, гунча оғизлик,
Варақ-варақ бўлиб тўшалибди чаманда қизил гул.
Рашидий гулу — гулшандан истамарам бир тароват,
То ноз ила гулюзлик бермагунча менга қизил гул).

Мана бу байт эса жаноб хожанинг ўзига мансубдир. Байт:

Онча матлуби ман бе сару сомоний мебуд,
Руй бинамуд ба ман ин саҳар андак-андак.

(Мазмуни:

Менинг истагим дарбадарлик, ғам алам эди,
Шу тонгда бу бахт аста-секин юз кўрсата бошлади)

Олийшон хон (Рашидхон)нинг фазилатлари бисёр ва мақтовли хислатлари сон-саноқсиздир.

Шайх Халиллонинг ёрқин ёди

Бадахшон вилоятидандир. Шайх Халилуллонинг, мулозимларимизким Ҳусайн Хоразмийга — сирлари муқаддас бўлсин — иродат нисбати бор. Бир неча муддат алар шариф хизматида ҳам бўлиб, нафис нафасини хилват қолибида мужоҳада билан тазкия қилиб, дил ойнасини мушоҳада сайқали билан тасфия (соф) айлаб, уни руҳоний сирлар манбаига айлантириб, яширин атвор мазҳари ва ғайбий ғайблар учун нурлар жилогоҳи этиб, халофат маснадида бехлоф равишда муқим ўлтирибди. «Асфори арбаъ» мутолаасини олий ҳиммат қадами билан қисқа вақт ичида обод бир суратда тақдимига етказган ва ижозат бахти билан эъзозланган. Аъзам султонлар шариф мақдамини ғанимат ҳисоблаб, унинг иззат-икромини бир он ҳам риоятсиз қолдирмаганлар. Айниқса, Шоҳрух Мирзо¹ қаерда ул дин шоҳи рух кўрсатса, беҳад хурсанду-хушҳол бўлиб, бандалик палоси бўйлаб оти жиловида дарвишлар каби пойн-пиёда юриб, бу байт мазмунига мутараннимлик қилганлар. Байт:

Ҳар жо ки дар бисоти талаб шоҳ рух намуд,
Суяш зи инбисот дуасбе шитофтам.

(Мазмуни:

Қайси талаб майдонида шоҳ юз кўрсатса,
Шодликдан, у томон от алмаштириб чопаман.)

Бу айёмда ҳеч бир шайхнинг абнои жинсидан алар эришган даражада бу миқдор эъзозга муяссар бўлган киши борлигини билаолмадик. Шайхнинг рубъи маскуннинг ҳар ёғида кўп ихлосли ва етук ихтисосли муридлари жуда кўпдир. Зоҳирий илмларни ҳам эгаллаганлар. Шунча фазилатлар билан машғуллик

қилишларига қарамасдан шеър сари ҳам таважжуҳ қилиб турадилар ва ўткир маъниларни латиф таъб денгизидан олиб чиқиб, назм либоси билан безайдилар. Бу каминани ўзига яқин олиб, бу матлаъ билан сарафроз этгандилар. Матлаъ:

Мо бун меҳр аз ҳама заррот ёфтем,
Зи он зарра сон ба меҳри ҳақиқат шитофтем.

(Мазмуни: Биз қуёш — худо белгиларини барча зарраларда топдик, ўша зарралардек ҳақиқат сари чопдик).

Фақир ҳам алар татаббуъсида айтганман. Жавоб:

Ҳар чанд дар тариқи сухан му шикофтем,
Аз сирри он даҳан сари муе наёфтем.

(Мазмуни:

Сўз тариқида қилни қанчалик қирқ ёрмайлик,
Барибир, ул оғиз сирларидан қилча ҳам хабар топа олмадик)

Бу татаббуъ алар шариф қулоғига етиб, лутф била қабул тутган ва бу рубойни юборган эдилар. Рубойи:

Мироти жамоли подшоҳӣ, моем;
Ганжинаи асрори илоҳӣ моем.
Қавнайну макон жумла дар мост ниҳон,
Яъни ки зи моҳ то ба моҳӣ моем

(Мазмуни: Подшоҳлик (худо маъносида — И. Б.) жамолининг ойнаси биз, илоҳий сирларни сақловчи хазина мана биз (инсонлар — И. Б.) Еру кўк тамоми бизнинг (инсон) зотимизда яширинган, яъни ойдан ул балиққача бари бизмиз).

Фақир эса ожизлик ва ниёз мақомида қадам босиб, бу рубойига қуйидагича татаббуъ қилишга уринганман. Жавоб:

Саргашта чу кештии табоҳе моем,
Аз кардаву нокардаи худ гашта хижил,
Дар баҳри гунаҳ ғарқа чу моҳӣ моем.
Шармандан даргоҳи илоҳӣ моем.³

(Мазмуни:

Чўккан кемадек саргашта бизмиз,
Балиқдек гуноҳ денгизда ғарқа бизмиз.
Ўз қилмишимиздан ўзимиз хижил,
Илоҳий даргоҳда шарманда бизмиз).

Фақир татаббуъси олам кезувчи ул офтоб мисол шайхнинг

таҳсинига сазовор бўлиб, мақтов тариқасида бу рубойни ай-
тиб юборганлар. Рубойи:

Даъвий ва ононият ҳама гуфтаи ман,
Ажз асту ниёз гуфтаи хожа Ҳасан,
Ажз аст орий, камоли доно ба яқин,
Нодон бувад онки гуяд аз хеш сухан.

(Мазмуни:

Хожа Ҳасаннинг айтгани ожизлику ниёз юзасидан,
Менинг барча айтганларим — даъвову такаббурлик.
Дононинг камолоти ожизлик изҳорида эмиш,
Ул нодонки донмо ўзидан лоф уради).

Ва бу камина татаббуъда шундай айтганман. Ҷавоб:

Он муршиди дин ки ҳаст устоди сухан,
Дорад нафасаш ронҳаи мушки Хўтан.
Дар нодонӣ чу ёфт доноеро
Нодон худро намуд бар важҳи ҳасан.

(Мазмуни:

Ул дин йўлбошчиси сўз устоди ҳамдир,
Нафасида Хўтан мушкининг таровати жамдир.
Хушсуратда донони нодонликда топиб
Донолик юзасидан, ўзини ҳам нодон қилиб кўрсатди.

Кейин бу рубойини ҳам фақир номига атаб юборганди. Ру-
бойи:

Он булбули қудс, гулшани боғи сухан,
Ва он манбаи анвори ҳекам хожа Ҳасан.
Оварда рубойи ҳареф резан ман
Бо хулқи ҳасан муқобили дурри Адан.

(Мазмуни:

Ул қудс булбули, сўз боғининг гулшани,
Ва ул ҳикмат нурлари манбаи — хожа Ҳасан.
Менинг гўстахона арзимас рубойимни яхши хулқ билан,
Адан дурига тараф қилиб қўйди).

Ва фақир ул иноятноманинг татаббуъсида шундай деганман.

Ҷавоб:

Он баҳри сухан кунад чу бунёди сухан,
Резад чу садаф даҳони у дурри Адан.
Чун Хусравӣ мулки сухан додаш ру,
Зи оғру суханаш фитод бар важҳи ҳасан.

(Мазмуни:

Ул тил денгизи сўз бунёд этмоқда,
Оғзи садаф каби Адан дурини тўкмоқда
Сухан мулкнинг подшоши унга юзланмиш,
Ки, оғзидан яккаш яхши сўзлар чиқмоқда.)

Мана, анча йилдирки шайх иршодлик йўлида туриб, толибларни мақсад-матлубига етказмоқдалар.

ҚОСИМ ҚОҲИЙ қадимий шоирлардан ва улфат ёронлардан. Хушмаза бўлгани учун ширин шеърларини Ҳинд тўтилари шакар ўрнида ишлатмоқдалар. Мусиқадан ҳам тўла хабардор. Ва ўзининг ушбу ғазалига Ажам оҳангида яхши куй боғлаган. Мисраъ:— Ғўфтим салоҳаст арабро ва ажамро — ва мазкур қўшиғи эл аро машҳурдир. Ғазал:

Чун соя ҳамраҳим ба ҳар су равон шави,
Шояд ки рафта — рафта ба мо меҳрибон шави.
Эй пири ишқ суҳбати Юсуфрухе талаб,
Набувад ажаб агар чу Зулайҳо жавон шави.
Қоҳй ту булбули чаман оройи Қобили,
Зоғу заған наи ки ба Ҳиндустон шави.

(Мазмуни:

Қаерга борсанг ҳам соядек сенга эргашамиз,
Шояд ки бора-бора бизга меҳрибонроқ бўлсанг.
Эй ишқ пири, бир Юсуф юзлик суҳбатини тила,
Ажаб эмас агар Зулайходек қайта яшарсанг.
Қоҳий, сен Қобилнинг чаманни безорчи булбулсанг,
Зоғи-заған эмассанки Ҳиндистон сари юзлансанг.)

Ҳумоюн подшоҳ вафоти таъриhini шундай айтган эди.
Таърих:

Ҳумоюн, подшоҳи он мулки маъий,
Надорад кас чу у шоҳаншаҳе ёд.
Эн боми қасри худ ўфтод ногаҳ,
Ва з-он умри азизаш рафт бар бод.
Пан торихи у гоҳе рақам зад,
«Ҳумоюн подшоҳ аз бом ўфтод» (962)⁰

МАВЛОНО ВОСИЛИЙ Марвдандир. Ёлғизлик либоси ва узлат палосида умр кечиради. Жами жонли жонивор ва бани башар зотига меҳру шафқат билан назар қилади. (Унинг ҳам) яхши сўзлари борлиги нақл этилади. Ва бу икки байт Восиллийнинг рангин ашъоридандир. Абёт:

Лола гулу насрин гулу райхон гул аст,
Ҳар тараф ру мениҳи чандон гул аст.
Гунчаро то гул герибон асту бас,
Аз герибони ёр то доман гул аст.

(Мазмуни:

Лола гулу насрин гулу райхон гул,
Ҳар қаён боқсанг қиё чандон гул.
Гунча ёқасидан гул қўл солмиш бил,
Ёр ёқасидан то этаги томон — тамом гул.)

Ва бу матлаъсига эътиқоди бор эди, яхши чиққан. Матлаъ:

Шамъ набувад дар ҳарими базми ту гулгун ҳама.
Сарв қадонанд аз теги ту фарқи хун ҳама.

(Мазмуни:

Бу шамлар базминг ҳарамиде гулгун ёняпти дема,
Тивингдан қонга беланган сарвқдлардир булар.

Яна мавлоно Восилийдан:

Он гарди бод нест ба роҳи вафон ту,
Саргаштаест рақс кунон дар ҳавон ту.

(Мазмуни:

Ул ел чанги сенинг вафонинг йўлиники эмас,
Сенинг ҳавасингда рақс этиб учаётган бир дарбадардир).

МАВЛОНО МАНСУРИЙ ТАБРИЗИЙнинг асли Сова вилоя-
ти¹дан. Бироқ Табризий тахаллуси билан танилган. Мавлоно
Мансурий тижорат либосида сайр қилиб юганида, таъб тўтиси
Ҳинд шакаристонини майл қилиб қолган. Бир неча муддат ул
диёрнинг шаҳару — қишлоқларида ором олиб, мавлонолар ва
ўша ўлка фозиллари мулозаматига етишиб, уларнинг пўр да-
қойиқ фазилатлари боғларидан ҳақиқатнинг шақойиқ гуллари-
ни терибди. Мавлоно Байрамхон хизматига ҳам яқинлик топ-
ган экан. Соҳиби девондир. Айтганларининг кўпи ғазал. Гоҳ
қасида майдонида ҳам фаросат отини елдиради ва фасоҳат
пойгаси чавандозларидан орқада қолмайди. Ал — ҳаққи — ман-
сур мавлоно пурзур ва ширин гуфтор шоирдир. Баланд сўзлари
пойдор ва абёти бисёрдир. Бир куни бу фақир мажлисида му-
зокара асносида унинг оти ва шариф зоти ҳам тилга олиниб,
анча гап-сўзларга сабаб бўлди. Ушанда мазкур мавлоно
шеърларидан 30 та ғазал шу тақрибда ўқилди. Ушбу ғазалини
эса мавлоно Шариф Табризий учун Табриз шаҳрида айтган
экан. Ғазал:

Оби Хизр зи муъжази ту жон гирифт,
Исодаме зи лаъли ту жон метавон гирифт,
Воқиф нагашта яксар му аз даҳони у,
Ақлам, ки нуқта бар хирад хурдадон гирифт.
Гуфти рақибро ки саги остони мост,
Уро кужо тавон саги ин остон гирифт.
Дар жон фитод оташи ғайрат маро чу шамъ,
Ҳаргаҳ ки ғайри номи туро бар забон гирифт.
Ҳосил накард жуз ғаму андуҳ ошиқӣ,
Мансур, ба кун муҳаббат макон гирифт.

(Мазмуни:

Хизр суви ажойблгингдан жон топмиш,
Исодамликлар лаъли лабингдан жон ола олғуси.
Хабар топмаиш заррача унинг оғзидан ақлим,
Ки ўзига ҳикмат топарди унинг оғзини кўриб.
Рақибни остонамизнинг ити дединг, эй ёр,
Ахир қандай қилиб уни бу остонанинг ити дейиш мумкин.
Жонимга ғайрат — рашк оташи тушар худди шамга ўхшаб,
Ошиқликнинг ғаму андуҳдан ўзга топгани бўлмади
Мансур, муҳаббат кўчасида макон тутган замон).

МАВЛОНО ШАФЕЪИЙ Шом вилоятидандир.¹ Тўла фази-
латга эга ва бу матлаъ унинг хўжаста фаржом, саодат анжом
сўзларидандир **Матлаъ:**

Ҳадисе дорам аз нобуду буди он даҳан бо у,
Намедонам че сон пайдо кунам роҳи сухан бо у.

(Мазмуни:

Ул оғзининг бори — йўғидан унга айтажак гапим бору
Билмасманки, гапда лабини қай йўсин топсам).

МАВЛОНО НИҲОНИЙ тароқчилик ҳунари билан донг та-
ратган косиб ва шу билан бирга барча дарвишлар билан ҳам
улар қадами хоки каби муомала қилади. Яхши шеърлари бор.
Бу матлаъси эса ғоятда машҳурдир. **Матлаъ:**

Тавофи каъбаву ранжи сафар че дарди сараст ин,
Ба гарди кун ту гардам ки каъбан дигар аст ин.

(Мазмуни:

Каъба тавофи ва сафар азоби кўп дардисардир,
Сенинг кўчанг атрофида айланай ки бу ўзгача бир каъбадир.)

МАВЛОНО ҚУДСИЙ ФАРҒОНАГИЙ пок юзли киши бўлиб, шунингдек шеърларида ҳам покиза маъноларни юзага чиқаради. Яхши сўзлари ва ёқимли ашъори бор. Ва бу ғазал унинг латиф шеърларидан бўлиб шуҳрат топган. Ғазал:

Эй ба ханда лаълатро майли шакарфишонӣ,
Зи он ду лаб че ширин аст хандаҳои ниҳонӣ,
Аз ду чашми наояд расми мардумӣ ҳаргиз,
Кофирон кужо донад шеваи мусулмонӣ
Чун ту Юсуфи мисрӣ дар латофату хубӣ,
Бар дарат Азизро орзуи дарбонӣ.
Бас ки кавкабе саъдӣ бар сипеҳри некуӣ,
Месозад туро гуянд меҳру моҳи тобонӣ.
Қатра-қатра мерезад ҳунам аз дами теғат,
Нахли боғи умрамро ин бувад гул афшонӣ.
Мекуни шакарезӣ аз шакарлабон Қудсӣ,
Тўтин шакаррезӣ дар фанни сухандонӣ.

(Мазмуни:

Эй; кулганда лабинг шакар сочишга майлдор ёр,
Ул икки лабингдан ширинроқ пинҳонӣ кулгинг бор.
Ҳар икки кўзингдан инсонгарчилик расми бўлмас лайдо,
Ахир кофирлар не билур мусулмонлик усул-қондасин.
Латофат ва хубликда Миср Юсуфи бўлганингдек,
Азизлар эшигинг қаровуллигини орзу қилурлар.
Яхшилик осмонида бахтиёрлик юлдузлари кўп ҳолда ҳам,
Сени қуёш ва нур сочувчи ой десалар арзийдн.
Қиличинг дамидан қоним томчи-томчи оқмоқда,
Ўмирим боғи ниҳолига шу бўлурми гул очмоқлик
Қудсӣ шакар лаблардан шакар талабсан
Чун сухандонликда шакар чайнар тўтисан.)

МАВЛОНО ФУРУҒИЙ Самарқанддан. Шеър айтишда шуҳрати бор. Сўзининг чироғи бефуруғ* (нурсиз) эмас. Бу матлаъси эса сўзамоллиқ осмонида қуёшдек чарақлаб турибди. Матлаъ:

Фиканда ғабғаб чун қавс моҳу хуршиди тобонаш,
Ҳилоли ийдро намуда аз тавқи герибонаш.

(Мазмуни:

Ойу нурафшон офтоб (юзи) ёйдек бақбақа осибди
Бўйинбоғидан ҳайит тунининг ҳилоли кўринибди.)

* Фуруғ — нур.

МАВЛОНО АБДУССАМАД Бадахшондан. Шеъри ниёзмандона чиқади, зеро нозанинлар ишқи домига гирифтор бўлган ва илтижо мазмунидаги бу матлаъси шу мақолни баён этиб турибди. Матлаъ:

Бар сарири дилбарй маъшукро садгуна ноз,
Ошиқи бечораро дар куи ғам руи ниёз.

(Мазмуни:

Дилбарлик тахтида маъшуқа юз хил ноз ила,
Ошиқ бечора ғам куйида сарғаяр ниёз ила).

МАВЛОНО БЕХУДИЙ Балхдан. Яхши шеърлари бор ва бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Гар абрун туро нашуди моҳи нав ғулом.
Айём ҳаргизаш наниҳоди ҳилол ном.

(Мазмуни:

Агар қошинга янги ой қул бўлмаганда эди.
Айём ҳечам унга ҳилол деб ном қўймаган бўларди).

МАВЛОНО РАВНАҚИЙ ҳам Бадахшондандир. Қимматбаҳо сўзларининг жавоҳири маоний саррофлари олдида хос қийматга эга. Ва бу рангин матлаъ ундандир. Матлаъ:

Дар Бадахшонаму сад гуна бало бар жонам.
К-он лаъл аст аз он дидаи хун афшонам.

(Мазмуни:

Бадахшондаману юз хил бало жонима етмиш.
Ки ул лаъл ҳам қон оқувчи кўзимдан тушмиш.)

**ТУРТИНЧИ БОБНИНГ УЧИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ ҚУРМАГАН
ВА КЕКСАЛИҚ ЕШИГА ЕТМАГАН, БУХОРОДА
ЯШОВЧИ ЖАМОАТ ЗИҚРИДА**

Қози Саид Харрозийнинг муқаддас ёди.

Ишқия силсиласида сулукка машғул. Замона илмларини такмил этган. Баъзан ўзининг дилни ўғирловчи шеърларини бу каминага юбориб туради. Ва бу рубойисини яхши айтган ва

ҳар мисрасида бир унсурни қишлоқ, ноҳиялар номи билан бирга тилга олган. Рубоний бундир:

Шухе зи Насаф чу бод пинҳон гузарад.
Оташ зада дар Дашту Найстон гузарад,
Гардида зи об дидаам Жуи Наве,
Касба раваду ба хоки Косон гузарад.

(Мазмуни:

Ул шўх Насафдан елдек пинҳон ўтади,
Дашту Найстон (қамишзор)га ўт қўйибон ўтади.
Кўзим ёшидан Жуи Нав (янги ариқ) пайдо бўлди,
Касбидан оқиб, сўнг Косон тупроғи томон ўтади).

МАВЛОНО АҲДИЙнинг асл номи Нуриддин Муҳаммаддир. Бу аҳду — замонанинг янги етишиб чиққан шоирларидан. Яхши табъи бор ва бу ғазал унинг синовдан ўтган сўзларидандир. Ғазал:

Аз дидани ту қатъан натавоң тамаъ буридан,
Чашми мани-ю бошад чашм аз барои дидан.
Шамшод қоматашро эй фохта ба ёд ор,
Омуз дар ҳавояш аз чашми ман паридан.
Аз жон гузашт тираш бар дил расид гуфтам,
То кай шикастагонро хоҳи ба жон расидан.
Сад бор агар бўпечи бар худ чу ғунча, натавоң,
Аз боғи васл як гули бехор ҳажр чидан,
Манъам макун чу Аҳдй аз кун ишқбозй,
Гар сар равад нахоҳам з-ин по кашидан.

(Мазмуни:

Сени кўрмоқдан бутунлай умид ўзиб бўлмайди,
Кўзимсан ва кўз эса кўрмоқ учун керак.
Шамшод қоматини эсга ол, эй какку ва,
Менинг кўзимдан ўрган ёр ҳою-ҳавосида учмоқни.
Жондан ўтди ўқи ва юракка етди, дедим,
Қачонгача дил шикасталар жонини бўғзига етказиб юрасан
Гунчадек агар ўзингга юз бор ўралсанг ҳам.
Васл боғидан битта ҳам гулни тикансиз узиб бўлмас.
Тақиқлама, Аҳдий, ишқибозлик кўчасига кирмоқни,
Гар бош кетса ҳам бу кўчадан оёқ тортмасман.)

Қасидагўйликда ҳам қуввати бор. Унинг бу байти шу маънининг шоҳидидир. Байт:

Гашт фалак размғаҳи маҳ ба мисли подшоҳ,
Хайли кавокиби сипаҳ гарди сипаҳи қаҳқашон.

(Мазмуни:

Фалак подшоҳга ўхшаб ул оининг жанг майдонига айланди,
Қақкашон лашкари атрофида юлдузлар хайлидан сипоҳлар).

ТОҲИР ҚОЗИ янги шоирлардан. Яхши табъи бор. Унинг
бу матлаъси машҳурдир. Матлаъ:

Ағёр хоста қатли ман, он бевафо нахост,
Халқе бар ин шуданду лекан худо нахост!

(Мазмуни:

Ағёр қатлима қасд этди, аммо ул бевафо исгамади,
Халқ шунини ижро этмоқ истади, аммо худо исгамади.)

МАВЛОНО ПИРМУҲАММАД машҳур толиби илмлардан.
Ўқиш ва ўқитиш ишлари билан банд. «Ўқитиши баракагидан
кўплар манфаат кўрадилар». Гоҳо шеър билан ҳам шуғулланади.
Бу матлаъсини эса Мирзо Ниёз учун айтган. Матлаъ:

Дилро ба бод ҳар ки эн ишқи мажоз дод,
Жонро ба каф ниҳод у ба Мирзо ниёз дод.

(Мазмуни:

Ким мажозий ишқ сабабли дилини елга берган эса,
У жонини кафтига қўйиб, Мирзога ниёз учун берди)

МАВЛОНО ШУҚРИЙ янги қўпган шакар тўқувчи шоирлардан.
Бу матлаъ унга мансубдир. Матлаъ:

Баногоҳе жудо то чанд бошам аз сари куят,
Бувад рузе ки ёбам раҳ ба коми кештан суят.

Мазмуни:

Кўчангдан йироқ тушиш токайгача,
Бўлғусини насиб бир кун сен томон йўл топмоқ.

МАВЛОНО НОДИРИЙ хуштабъ ёшларимиздан. Ва бу рангин
матлаъ уникидир. Матлаъ:

Девонавор аз сари куяш гузар макун,
Ере ки бевафост ба руяш назар макун

(Мазмуни:

Девона сифат кўчасидан ўта кўрма,
Ер агар бевафо бўлса юзига назар сола кўрма.)

**ТҮРТИНЧИ БОБНИНГ ТҮРТИНЧИ ФАСЛИ ФАҚИР УЛАРНИ
ҚУРМАГАН, КЕКСАЛИК ЁШИГА ЕТМАГАН, БУХОРОДАН
ТАШҚАРИ ЖОЙЛАРДА ЯШАЕТГАН ЖАМОАТ ЗИКРИДА**

**Улуғлар ва шарифлар ифтихори Ҳасанхожа Нақшбандийнинг
муқаддас ёди**

Олийҳазрат куруббий мукаррамат, қутбул-восилин хожа Баҳоуддавлати вал — ҳақ вал — ҳақиқата вад — дунё — уд — диннинг киром насли ва улуғ авлодидан. Олқин олган хулқ — атори ва таҳсинга сазовор кирдори бор. Ва фазлу камол тўплами ҳамда фикр ва ҳаёлотлар мевасини яратувчи бўлмиш салим табъини қийин дақойиқлар ва муфассал ҳақойиқларни чиройли бир тарзда ва мақтовли алпозда таҳқиқ этишга машғул қилади. **Матлаъ:**

Онки дар ҳар ҳусн аз номаш бувад ҳусни дигар,
Мазҳари хулқи ҳасан, мажмуан фазлу ҳунар.

(Мазмуни: Улки, ҳар «ҳасан» сўз (حسن) ли номидан яна бир «ҳусн»(حسن) сўзи ҳам пайдо бўлувчи, Яхши حسن — ҳасан) ** хулқ намоёнгоҳи ва фазлу санъат тўплами бўлган инсон.)

Олий ва шон-шавкатли юмушларининг улуғлигига қарамай, камтарлик ва ниёзмандлик йўлини ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ адо этиб, жисмоний лаззат, моддий манфаатларга илтифот қилмай, ҳамниша маънавий ҳазз — ҳузур ҳосил қилиш кетидан юрувчи эркан. Мавзун табъи матонат девонининг матлаъси ва фатонат қасидасининг байти бўлиб, гоҳо шеър айтишга ҳам майл билдиради ва бу матлаъ унинг шариф сўзларидандир. **Матлаъ:**

Дил бурда эн ман чашми снёҳе банагоҳ
Ширин даҳане, лаб шакаре, руй чу моҳ.

(Мазмуни:

Тўсатдан дилим элтди тус қора кўзи,
Ширин — оғзю шакар лабию ой — унинг кўзи.)

Кобул шахрида аъзам султонлар шариф қадамини ғанимат билиб, эъзоз — икром кўрсатиш билан машғулдирлар, бугина эмас, балки салтанатнинг барча юмушларини, мулозаматларини хожага топшириб қўйибдилар.

Амир Боқий Косонийнинг ёрқин ёди.

Косоннинг сайидларидан. Қамолотли фазилатга эга. Гоҳо шеърга ҳам кўнгил қувончи юзасидан мултафит бўлиб туради. Ва бу байт унинг рангин шеърларидан. Байт:

Қилки таҳрирам ҳама гулҳон тар овард бор,
Қас надидаст аз нап хушке ки орад гул.

(Мазмуни:

Қаламим неъмат — бу барча тар гуллардир,
Йўқса, қуруқ қамиш гуллаганни ким кўрибди?)

МУҲАММАД ШАРИФ САДР Андижондандир. Кўп фазилатлар касб этган ва аъзам султонлар уни олийқадр садрлик мансаби билан сийлаганлар. Шеърга ҳам илтифоти бор. Ва бу матлаъсини Бухорога юборган эди. Матлаъ:

Ба хун ништастаам аз ханжари жудони ту,
Зи по ўфтадаам аз дасти ошнони ту.

(Мазмуни:

Ҳажринг ханжаридан қон устида ўтириб қолдим,
Ағёр ила ошнолигинг мени оёқдан олди.)

Хожа Салмоннинг¹ маснуй қасидасига ҳам татаббуъ ёзган.

МАВЛОНО ҲИДОЯТ ГИЛОНИЙ хушсурат ва дилкаш сийратли киши. Тижоратга машғул эмиш, шу баҳонада жаҳонни кезар экан. Шеър машқ қилувчи ва бу соҳа сирларини тушунувчи, назмдан хабардор амир Тоҳир Бухорий унинг бу ғазалини фақирга келтириб берди. Ғазал:

Ғунчаву сарв кори он қадду даҳан намекунад,
Сарв намехиромаду ғунча сухан намекунад.
Хатти туро ба мушки Чин нисбат агар қунам хатост,
Онче хатти ту мекунад мушки Хўтан намекунад,
Аз ғамди дурин ту жон дам ба дам оядам ба лаб,
Оҳ ки оғаҳат касе аз ғамн ман намекунад
Гарди мухалиф аз рухаш пок намешавад ба ҳашар,
Онғаҳ зи хокн кун ту атри кафан намекунад.
Чанд, Ҳидоят, ин ҳама нолаи жон гудози дил,
Онче дили ту мекунад мурғи чаман намекунад.

(Мазмуни:

Ғунчаву сарв ул қадду оғиз ўрнига ўтмайди,
Чун сарв хиром этмас ва ғунча сўз қота олмас
Сенинг ўшал хаттинг қилган ишни Хўтан мушки қила олмас.

Узоқ тушганинг ғамидан жоним дам-бадам оғзимга келур,
Оҳ ки, ҳеч ким менинг ғамимдан сени огоҳ этмас.
Қиёмат кунингача ёр юзидан муҳолиф чанги кетмас,
Ул рақибки, кўчанг хокидан кафан атри этмас.
Қачонгача Ҳидоят бу барча нолаву жон куйдирмоқ,
Бу сен чекаётган нолани чаманда булбул этаолмас.)

МИР ОЛЛОҲИИ Бадахшондан. Мир Надим мавлоно Харобийни Кулобга қози қилганда Мир Оллоҳий ушбу қитъани айтган экан. Қитъа:

Гулжа¹ чу бигирифт чаҳонро тамом,
Нағмасарой бар бонй расид.
Мулк чу бар дасти Надим уфтод,
Кори шарнат ба Харобий расид.

(Мазмуни:

Жаҳонни гулжа босганда тамом,
Нағмасаролик фалакка етди.
Мулк Надим қўлига тушгач эса,
Шариат иши Харобий (лик)га етди.)

МАВЛОНО ЮСУФ ХАТОИИ машҳур толиби илмлардан. Шеърга боғлиқлиги кучли. Бу ғазали эса шоирлар тилида зикр этилади. Ғазал:

Чу шамъ по манеҳ, эй гул, ба маҳфили ҳама кас,
Манеҳ чу лола дигар доғ бар дили ҳама кас.
Ту сарви гулшани нози, ба ҳар тараф махиром,
Машав чу нахле қадди хеш мойили ҳама кас.
Чу лола чеҳра меафруз моҳи ман ҳама жо,
Чу гунча лаб макушо дар муқобили ҳама кас.
Чунон дар оташи ҳижрон кабоб шуд жигарам,
Ки суخت баҳри мани нотавон дили ҳама кас.
Марав зи майкада Юсуф ба кун зуҳду салоҳ,
Кушояд аз дари майхона мушкили ҳама кас.

(Мазмуни:

Шам янглиғ ҳар йиғинга ҳам қадам босаверма,
Лола каби ҳар кимнинг бағрига доғ солаверма.
Сен ноз гулшанининг сарвисан ҳар тараф сари хиром этаверма,
Қаддинг нахлини кўз-кўз этиб ҳаммани ўзингга мойил этаверма.
Лола юз билан барча ерда ловуллаб, ойгинам менинг,
Гунчага ўхшаб, ҳамма олдида лаб очаверма.
Ҳижрон оташида бағрим кабоб бўлди чунон,
Ки барчанинг мен нотавон учун дили куяди.
Майхонадин чиқма Юсуф, борма зуҳду салоҳ тариқи томон,
Майхонадан очилур барчанинг мушкули, билгил, бироқ).

МАВЛОНО БОБОИ БАЛХИЙнинг яхши таъби ва **марғуб** шеърлари бор. Ва бу матлаъси яхши чиққан. **Матлаъ:**

Мужғони ту дуд аз дили пур дард бар овард,
Тират ази тани хокиман гард бар овард.

(Мазмуни: Киприкларинг дардга тўла дилимдан тутун чиқариб юборди, ўқларинг лой танимдан чанглар чиқариб юборди.)

МАВЛОНО ФАЙЗИЙ НАВШОД янги етишиб чиққан нав-раста, истеъдод билан ораста шоирлардан бўлиб, мушкила шеърлар айтишда машҳурдир. Султон Саъид султон¹ мулки абадий бўлсин — мадҳида бир қасида битган эмишки, биринчи мисрасидан туғилган йили санаси ва қолган мисраларидан тахтга ўтириш таърихи ҳосил бўлармиш. Аммо қай йўсинда айтганлиги фақирга маълум эмас. Ва бу байт унинг синовдан мақтовли ўтган шеърларидан бўлиб, тўрт баҳрда ўқиш мумкин. Байт:

Пистаи танги туву тунги шакар,
Шакарлаъли туву оби ҳаёт.

(Мазмуни:

Тор оғзинг бир ён ва шакар идиши бир ён,
Шакар лабинг бир ён ва ҳаёт суви бир ён.)

Фақир ҳам бу матлаъни шунга ўхшатиб айтган эдим, бунинг ҳам тўрт баҳрда ўқиса бўлади. Муаллифдан:

Тубин қадди туву сарви чаман,
Нофа холи туву мушки Хўтан.

(Мазмуни: Жаннат дарахтидек қоматинг бир тараф ва чамандаги сарв бир тараф, Холинг таровати бир тараф ва Хўтан мушки бир тараф).

АБДУЛЛА ҲАЛВОИЙ эса Машҳаддан. Бир йиллиси Наврўз байрами куни Машҳад ҳокими катта байрам тантанаси ўтказмоқчи бўлиб, шаҳар аҳолисини бунда фаол қатнашишига ундабди. Ҳар ким ўз кучи етганча шаҳарни наврузона қилиб безатиш ишларига қатнашган экан. Аммо Ҳалвоий камбағаллик сабабли кўнглида атаган нарсаси билан улуш қўшиш имконини топа олмабди. Ушбу матлаъни ёзиб, ҳоким олдида ўқиб берибди. Матлаъ:

Наврўз расиду дили мо бе ҳавасе нест,
Афсус ки моро ба ҳавас даст расе нест.

(Мазмуни:

Наврӯз келдию бизм дил ҳам беҳавас эмас,
Аммо ҳавасга еггудек қўл дароз эмас.

Матлаъ ҳокимга жуда ёқиб қолибди ва жами наврӯзона ашёларни унга бахшида қилибди. Абдулла Ҳалвойи жуда кичик ёшда эрмиш.

ҒАЗЗОЛИИ МАШҲАДИИ. Шу айёмда унинг сўзлари шоирлар орасида катта шуҳрат топган. Яхши табъи бор ва шеърлари латофатли. Ва бу матлаълар ундан манқулдир. Матлаъ:

Дуди оҳ аз дили ман к-ин ҳама паргола дар уст,
Гарди бодеаст ки сад барги гулу лола дар уст.

(Мазмуни:

Бу жами нарсаларни қамраган дилимдаги оҳ дуди,
Бир шамол чангиким, унда садбаргулу лола мавжуддир).

Уники:

Ажаб пур печу-тоб ўфтода зулфе ҳамчу занжираш,
Магар дасти қазо ларзида дар ҳангоми таҳрираш.

(Мазмуни:

Зулфи занжирдек ажаб товланиб эшилади,
Магар, яратганда тақдир қўли қалтираб кетганмикин?) .

Уники:

Настаран хийман хубе зада дар сояи бид,
Хабар аз хусни гулаш пою саре карда сафид.

(Мазмуни:

Настаран тол соясида яхши бир чодир тикибди,
Гули ҳуснидан хабар топгач боши, оёғини оққа бўямиш)°.

МАВЛОНО ЗАРИФИИ Сова вилоятидан. Мусофирликда шаҳру ўлкаларни кўп кезган. Ниҳоят Даканда тургун бўлиб қолган. Мавлоно ҳазилкашлигидан ерли халқ билан зарофатлар қилиб тураркан. Дўстлари унинг нозик, ўткир ҳазиллари ситамига чидай олмабдилар. Муаллиф матлаъси:

Ситам чу ёри зарифам кунад ҳариф наям,
Ҳазор шукур ки ёри ситами зариф наям.

(Мазмуни:

Нозукбадан — зариф ёрим ситам қилса. ҳариф эмасман,
Аммо минг шукр, зариф ситамига ҳам ёр эмасман.)

Бир куни подшоҳ мажлисида дўстлари, мулло Зарифий барча сифатлар билан безангандир, бирдан-бир камчилиги — ҳажга бормагани, дейишибди. Мулло бу воқеадан сўнг ҳажга отла-нишга мажбур бўлибди ва йўлга ҳам чиқибди. Уша ерликлар мулло учун сафар жабдуқларини дарҳол ҳозирлаб беришибди. Гужаротга келиб, бу улуғ сафарни охирига етказай деб турса, қаранги, тангрининг қудратидан, ўтирмақчи бўлган кемаси шикаст топиб, чўкиб кетибди. Яна Даканга қайтиш тараддуди-га тушибди ва бу матлаъсини хабарчи қилиб юборибди. **Мат-таъ:**

Бахтам зи каъба рахт ба суй ту мекашад,
Ва зи каъба дил ба каъбаи куй ту мекашад.

(Мазмуни:

Бахтим кўрки, каъба йўлини абас қилади,
Бу дил каъбаси кўчанг каъбасини ҳавас қилади.)

Дўстлари эса жавобида айтган эканлар, (мисраъ): —

— То ҳаж накуни омаданат мумкин нест — Ҳаж қилмагу-нингча, келишинг мумкин эмас. Мавлоно Зарифий тушуниб қо-либдики, дўстлари жўрттага сафарга жўнатиб, шу йўл билан ундан қутулмоқчи эканлар. Қайтиб Лоҳур томонга келибди ва шу ерда яшаб қолибди.

Х О Т И М А

**ФАҚИРНИНГ ОТА-БОБОЛАРИ ВА АМАКИЛАРИ ҲАМДА
ҚАРИНДОШ — ТУҚҚАНЛАРИ ЗИКРИДА**

**Қутблар ва машойихлар натижаси Абдулваҳҳобхожанинг
муқаддас ёди**

Сулаймонхожанинг шариф ўғлидирлар. Гарчи ҳазрат амир Абдулло Буздошободийга инобат қилган бўлсалар ҳам ботиндан тарбияни ўз отасидан топганлар. Ва Сулаймонхожа ўз отаси Яҳёхожанинг муриди ва алар ўз отаси Ҳорунхожанинг — сирлари муқаддас бўлсин — муриди ва алар эса тарбиятни ўз оталари шайхлар мажиди Муҳаммадхожадан топганлар ва улар қабул назарини ўз отаси шайх Садрхожадан топганлар ва

алар ўз оталари ҳазрат қутбул — ақтоб Занги Отонинг¹ — сирлари муқаддас бўлсин — муриди бўлиб, ҳазрат Занги Отонинг эса имом Муҳаммад Ҳанафийга² фарзандлик нисбатлари бор. Бу воқеа ишончли манбалардан нақл қилинадиким, бир куни Ҳаким Ото³ Бугрохон⁴нинг қизи бўлмиш ўз завжалари Анбар Она олдида оёғини очиб ўтирган эканлар. Алар оёғининг сабзий ранглигидан⁵ хоним бир кулиб қўйибдилар. Алар дебдиларки, биздан сўнг сени бир киши олажакким, биздан ҳам сабрроқ бўлгай. Занги Ото Ҳаким Ото таъзияси учун Хоразмга борганларида ўша ердаёқ хонимга совчи қўйибдилар. Улар рози бўлмай, юз ўгирибдилар. Ушанда гарданлари эгри бўлиб қолибди. Занги Ото Анбар Онанинг Ҳаким Ото билан ораларида кечган ўша пинҳоний суҳбатни эсларига солибдилар.⁶ Хонимнинг хотирларига келгач, никоҳга рози бўлибдилар. Ва Отонинг бу зикр қилинажак авлоди ўша заифадандир.

Маълумки ҳазрат Саид Ото иршодлик даражасини Анбар Онанинг шофеълиги⁷ билан ҳазрат Занги Отадон топганлар. «Рашаҳот» соҳиби⁸ Анбар Она Буроқхоннинг қизи деб ёзади, бу нақл тўғри эмас.

Занги Ото ҳазрат Ҳаким Отонинг муриди бўлганлар. Аммо, маъний ҳасби бўйича тарбиятни ўз отаси Тожхожадан⁹ ҳам топганлар. Ва улар ўз отаси Абдулмалик хожанинг¹⁰ муриди бўлганлар. Аларнинг продат нисбати эса ўз отаси Мансур Отога¹¹ бўлган. Аларники бўлса ўз бузурквор отаси саҳобалар сараси Арслон Боб¹²га бўлганким, алар расуллilloҳ саллаллоҳи алайҳи васалламнинг улур саҳобаларидандир.¹³ Бир куни коннотвинг энг аъло кишиси, унга салом ва салотнинг энг сараси бўлсин, ғазотга кетаётган эканлар, атрофида кўп аскарлар бор экан, саҳобалар — барчаларини олло жапанатга дохил қилган бўлсин — қайтиш изҳорини қилиб ул ҳазратга мурожаат қилганлар. Ҳазрат Жабраил алайҳиссалом¹⁴ беҳишти анбар сиришдан ғазот озуқаси учун бир товоқ хурмо келтирибдилар. Шунда товоқдан бир хурмо ерга тушибди. Жабраил алайҳиссалом, бу хурмо бир неча вақтлардан сўнг оламга келажак Аҳмад Ясавийнинг насибасидир, «омонатни эгасига қайтар»¹⁵ каримаси мазмунига кўра бу хурмо эгасига қайтсин, деб буюрибдилар. Пайғамбар алайҳиссалом саҳобаларга қараб, сизлардан биттагиз бу буйруқни бажаришингиз керак, дебдилар. Ҳеч ким савол-жавобга оғиз очмабди. Шунда Боб Арслон — оллоҳ ундан рози бўлсин — айтибдиларки, «алар лутфи бўлса фақир бу ишни ўз зиммамга олсам». Ҳазрат пайғамбар — саллаллоҳи алайҳи васаллам — хурмони ўз муборак қўллари билан алар оғзига қўйибдилар ва шариф оғизлари сувини алар оғзига ташлабдиларки, хурмо юзига бир парда тортилибди ва шунда султоннинг¹⁶ маърифати белгиларини ҳам тайин қилиб, анинг тарбиясига буюрибдилар. Ва бу қисса кўпдан бери тарихларда ёзилиб ва ишончли кишилар тилидан зикр этилиб келинади.

Абдулваҳҳобхожа ҳар соҳада илм эгаллаб, ўқитиш эшикларини аллақачон толиблар юзи томон рова — роғ очган экан. Шундай бўлса-да ногаҳонда олийжаноб кўнглига яна талаб истаги келиб, шариф оталари у кишини сайидлар сараси, дин, тақво покбози Амир Абдулла Буздошободий ҳузурларига ҳужумат учун олиб борибдилар. Алар эса, Сизнинг саховатли вужудингиз бор жойда фақирнинг фарзандингизни тарбиялашга ҳақди сизмайди, дебдилар. Хожа Сулаймон бўлса, пичоқ ўз дастасини кесолмайди, инобат берсангиз, дебдилар.

Нихоят, Мир инобат беришга қарор қилибдилар ва Хожа ҳам турк машойихлари одатига кўра ўз фарзанди кокулига қайчи урадиган ва биргаликда тарбият қиладиган бўлишибди. Ва шу ишларни амалга оширгач тавба шарафига эришмоқчи бўлган бу хожани хилватда ўтқазибдилар. Хилват чоғида зоҳирий аён нарсаларга нисбатан иккиланиш пайдо бўлиб, хожа кўнглига, бу ташқи маълум нарсалар нима бераркан,¹⁷ балки мен учун ғайб оламидан бошқа бирор тушунча пайдо бўлар, деган фикрни келтирибди. Шу фикрда ўлтирганида ғойибдан иш юзага чиқиб, ҳазрат Сулаймонхожа кўриниб, туркий тилда дебдиларки, ўғлим, — Байт —

Агарче сабр қилмоқлик жараҳдур, (оғир, захмдор)
Ва лекин сабр «мифтоҳул — фараҳдур». (бахт калити)

Хилватдан фориг бўлгач Мир хожага қараб, воқеани баён этинг, ғайбдан нима кўринди, дебдилар. Алар эса уялиб бошини қуйи солибдилар. Мир, афтидан ўз ишингиздан¹⁸ хафа ва пушаймон бўлган кўринасиз, дебдилар. Шундан сўнг ул дин улуғи, ана энди яна хилватга киринг, деб дастур берибдилар. Хожа хилватга қадам қўйгандан сўнг нимани кўриши керак бўлса кўрибди ва мақсадга етибдилар. Байт:

Авҳадий¹⁹ шаст сол сахтй дид,
То шабе руи некабахтй дид.

(Мазмуни:

Авҳадий олтмиш йил қийинчилик кўрди,
Вақти етиб бир кечаси нек бахтлик юзини кўрди.)

Бу воқеалардан кейин бир куниси ҳазрат Мир муршидларидан бирига иршодлик (етуклик) хати ёзиб ўтирган эканлар, тўсатдан ёзув асносида тўхталиб, дебдиларки, бизга дастлаб Абдулваҳҳобхожанинг етуклик хатини ёзиш вазифаси юклатилди ва фақат шундан сўнггина бу хатни тугатгаймиз, деб қолибдилар ва шундай қилибдилар ҳам. Шу билан Мир хожани алар бузруквор аждоди тариқига амр қилибдилар. Бу фақир Абдулваҳҳобхожанинг — сирлари муқаддас бўлсин — шайхлиги

учун ёзилган ўшал етуклик гувоҳномасни кўрган эдим. Ва мазкур хожа (Абдулваҳҳобхожа — И. Б.) нинг мурид ва пайравдорлари жуда кўп. Алар фазилати ҳам сон — саноқсиздир. Шеърят соҳасидан ҳам тўла воқиф бўлганлар. Гоҳо ғайбия фикрларини назм ипига терганлар ва форсий ҳамда туркий тилларда малоҳатли шеърлар битганлар, фасоҳатли сўзлар айтганлар. Бу ғазал эса уларнинг ирфонomez ва маърифатангез каломидандир. Ғазал:

Орифон гар тутуқи ҳастии худ бар доранд,
Ҳама дар ишқи ту Мансур сифат бар доранд.
Сарбаланд он ки ба даргоҳи ту доранд саре,
Ки сари хеш ба фирдавс фуру меоранд.
Ҳаваси теғи ту ҳар ножуреро нарасад,
Ин ҳавас аст ки хосони ту дар сар доранд.
Оташи водии Яман на ба Мусо шуда хос,
Ки дар ин бодия Мусо сифатон бисёранд
Орифо, даржи ҳақойиқ бар ориф бикушо,
Ки ақли тақлид на шонстан ин асроранд.

(Мазмуни:

Орифлар гар ўз борлиқ пардасини кўтарар бўлсалар,
Барн ишқингда Мансурсифат²⁰ дорга осилган ҳолда намоён бўладилар.
Дарғаҳинга бош урганлар боши мудом юқоридирки,
Бошларини жаннат боғига тиқа олурлар.
Тиғинг ҳаваси ҳар ножурнинг кўнглига тушавермас,
Сенинг хос кишилариингга насиб этадиган ҳавас бу.
Яман водийсининг оташи фақат Мусога хос²¹ бўлиб келмаган,
Балки бу даштда мусосифатлар жуда кўлдир.
Орифо, ҳақойиқ сандиғини орифлар олдида оч,
Анқов, дангасалар бу сирларга лойиқ эмас ҳеч).

Ва бу туркий мақтаъ ҳам улар шариф мақолотидандир:
Байт:

Айб этма сўкуб яфроғедек титраса Ориф —
Ким, ёр фироқи елидур боди хазоним.

Шариф ёшлари саксонга етганда пурфутуҳ руҳининг лочини баланд парвоз бўлган. Мунаввар гўрлари Нисо вилоятидаги Исфирзон қишлоғи қабристонидида шариф оталари ёнидадир.

Шайхлар ва Сайидлар натижа (ю самараси) шайх-Алихожа бин Абдулваҳҳобхожанинг муқаддас ёди.

Ҳазрат Абдулваҳҳобхожанинг катта ўғлидир. Дунёдан ўтиш пайти шариф оталари аларни ёш пайтидаёқ ҳеч иккиланмасдан ўз ўринбосари этиб тайинлаганлар. Шундан сўнг Шайхалихожа

шайх Ҳожи Муҳаммад Ҳамушонийнинг — сирлари муқаддас бўлсин — шариф суҳбатига мушарраф бўлиб, халафлик шарафи билан эъзоланиб, тўла-тўқис ижозат олганлар ва халқни ҳақ йўлига даъват этишга киришганлар. Мақтовли сифатлари ва ёқимли хислатлари жуда кўп эди. Толибларнинг шариф вақтини беҳуда кетказмас эдилар. Ул киши ҳаққида содир бўлган илоҳий иноят ва тухфалардан бири шу эдики, алар қўлида ҳазрат пайғамбаримизнинг — саллаллоҳи алайҳи васаллам муборак хирқалари мавжуд бўлиб, ул муборак либос алар оналарининг ҳазрат муртозои аъзам, мужтабойи мукаррам Сайид Жалол Курулоний¹ авлодидан бўлмиш отасидан етган эди. Аъзам султонлар ва киром хоқонлар бу шайх тавофига келиб, алар сари ниёзмандлик эшикларини очганлар. Фақир ҳам алар тавофига мушарраф бўлганман. Ул зот сиймосига қанчалик яхшилаб диққат қилинмасин, барибир аларнинг инсонми, малякми жинсидан эканлигини англаб бўлмасди.

Хожа Шайхали кўпинча Соинхон* улуси орасида бўлардилар. Бу улус одамларининг аларга эътиқоди жуда кучлидир.

Шайхалихожа шеър айтиш билан ҳам шуғулланардилар. Амир Шоҳий Сабзаворий девонига татаббуъ ёзганлар. Ва бу байтлари шу жумладандир. Ҳазал:

Биё соқй ва май деҳ аз он пиёлан мо.
Ки шуд зи пири муғон ин нафс ҳаволаи мо.
Мудом ходими фархундаи наволи карам,
Зи суфраи «ана амлаҳ» деҳад наволаи мо.

(Мазмуни:

Кел соқий ва май бер ул пиёламиздан,
Муғон пиридан бўлмиш бу ризқ бизга ҳавола.
Карам дастурхонининг бахтли ходими мудом,
«Ана амлаҳ» суфрасидан берур озуқамизни)

Ва бу мақтаъ ҳам аларнинг ғаройиб ва дилфириб сўзларидандир. Мақтаъ:

Зи зулмати шаби ҳижрон матарс, эй Шавқй,
Ки офтоби ҳақиқат ҳамиша тобон аст.

(Мазмуни:

Айрилиқ туни қоронғулигидан қўрқма, эй Шавқй,
Ки, ҳақиқат қуёши ҳамиша чароғондир.)

* Саинхон (бахтли хон) — Чингизхоннинг невараси Ботунинг лақаби, Манғитқишлоқдан то Обивардгача бўлган Қаспий орти ерларидаги аҳоли шу улусга кирган.

Ўғирчи ноҳияси²да олтмиш уч ёшида илоҳий раҳмат ёнига қўшилдилар. Ўша вақтда олий мартабали, нақиблар паноҳи Саид Жаъфархожа фақирнинг отасига бир хат юбориб, унда қуйидагиларни ёзган эдилар: «Шайхалихожани — сирлари муқаддас бўлсин — тупроққа топшириб, халқ тарқалгач, икки нафар оқ кийим кийган отлиқ келиб, қабр бошига тушган ва зикр айтганлар. Қабр томондан келаётган зикр товушини ходимлар баралла эшитганлар. Қулоқларига чалинган овоздан маълум бўлишича, келганлар «бизлар Хорунхожа ва Абдулваҳҳобхожалармиз» дейишган. Ва ўша мактубни фақир ҳам ўқиган эдим ва бу гапни айтувчилар ҳам ишончли одамлар эди.

Шайхалихожанинг шариф ўғли Миримхожа кейинчалик аларнинг муборак жасадини ул мавзедан кўчириб, шариф оталари қабри ёнига келтирди (яъни Нисодаги Исфирзон қишлоғи қабристонига — И. Б.)

Машойих ва сайидлар натижаси Подшоҳхожа бин Абдулваҳҳобхожанинг муқаддас ёди.

Шайхалихожанинг ота бир, она бошқа инисидир.

Бу фақирга дегувчи эдилар. «Кичик ёшимда ҳазрат рисолат паноҳни — саллоллоҳи алайҳи васаллам — воқеада кўрдим. Муборак қўлларини кўксимга қўйиб, хоҳлайсанми, сени машҳурлардан қиламан, дедилар».

Шундан бир оз муддат ўтгач Кепак мирзо, кўнглига Соинхон улусини ўзига қаратиш истаги келади² ва мазкур жамоат аксариятининг Хожа аждодига иродат — эътиқоди бўлгани учун уни ўз режасини амалга оширишда восита қилиб, садрлик лавозимига тайинлайди. Ва ўша вақтдан бошлаб халқнинг айрим талаб — тақозолари бўйича султонлар билан ҳамкорлик қиладиган бўлганлар ва улар ҳам Хожани жуда эъзоз-икром қилиб, садрлик, жумлатул-мулклик ва шайхул-исломлик сингари муносиб мансаблар билан сийлаганлар.

Ҳирининг иккинчи бор фатҳ этилишида³ улар (Хожа — И. Б.) садрликдан шайхул-исломликкача кўтарилганлар. Бу матлаъни эса шу муносабат билан айтган эдилар. **Матлаъ:**

Гарчи аввал садр айлаб бизни бадном эттилар,
Лутф этиб охир Ҳирида шайхул ислом эттилар.

Уларнинг мансабдан мақсади халқ аҳволини яхшилаш бўлиб, ҳазрат Қистан Қаро султон бир касаллик билан халқ аҳволига қарамай қўйганларида Хожа Балх шайхулисломлигини тарк этиб,⁴ уй эшиги соҳиблигини ихтиёр этган (ишламаган)лар. Мусулмонлар хизмати учун бу байт:

Дар амал кушу ҳар че хоҳи пуш
Тож бар сар неҳу алам бар душ.—

Амалда тириш ва истаганингни ёпин, Тожни бошингга қўй ва байроқни елкангга — мазмунига амал қилиб, қандай либос (мансаб) да бўлмасинлар хожাগон силсилати заҳабида маҳкам туриб, жаҳду риезатга машғул бўлганлар. Ва ҳазрати Махдумий мавлоно Хожагий Косоний — сирлари муқаддас бўлсин — Хожани ўз шариф китобларида «Шаҳбози баланд парвоз» (Юксак парвозли лочин) деб ёзганлар. Фақирнинг холаваччаси ҳидоят паноҳ Мирзошоҳ Нақшбандий мазкур махдумнинг пайравдорларидан бўлиб, сафар ва юришларда Хожа билан суҳбатлар қуриб, бирга ўтириб-туришарди. Ва у киши дегандики, бир кеча бир касаллик туфайли вузу лозим бўлганда Хожа қирқ мартабадан ҳам кўпроқ таҳорат қилганлар ва вудудан сўнг «шукри вузу» ўқиганлар. Хожа табиатида сидқ жуда кучли эди. Ва фуқаро хизматини холисанлиллоҳ адо қилардилар. Кўп фазилатлардан бохабар киши эдилар. Айниқса, шеърфани ва иншо соҳасини тўла эгаллагандилар. Рум подшоҳи Хунгорга⁵ — мулки абадий бўлсин — ёзиладиган мактубларни алар иншо қилганлар ва бу хатларни ҳазрат Хонгор илтифот юзасидан ўз ҳазинасида (қимматбаҳо матолар қатори) сақлашни буюрганлар. Қасидада маснуъ усулини бу диёр шоирлари орасида ул киши ёйганлар. Ва Одилшоҳ Султон⁶ мадҳида ажойиб бир қасида айтганлар. Унда кўп саноъе мушкила шеърлар бўлган. Масалан, «мақлуби муставий», «муттасила» ва «мунфасила», «сепорий», «изҳори музмар» «мураббаъ» ва бошқа тур кабиларни ўша қасидадан маснуъ тариқида чиқарганлар. Қасида матлаъси ушбудир. Матлаъ:

Зор нолад дили ман зи онки расидаст ба жон,
Додхоҳаст, деҳ уро ҳама аз адл нишон.

{Мазмуни:

Дилим зор нолийди ки чиқмоққа етишди жон,
Дод истар ул, арзига ет адлингдан кўрсатиб нишон)

Форсий ва туркий тилларда девонлари бор, ушбу ғазал эса Хожанинг муаттар ис таратувчи сўзларидан. Ғазал:

Хатти ту чун Зулумоту лаби ту оби ҳаёт,
Чу Хизр ёфтам оби ҳаёт дар Зулумот.
Магу ҳадиси шакар дар баробари даҳанаш
Ки пеши он даҳан аз хижолат об гашта набот.
Ба домн зулфи ту ўфтод боз мурғи дилам,
Ажаб ки бошад аз ин домгоҳи умид нажот.
Саволи куштани моро агар зи ту бикунанд,
Дар ин ғамам ки че гуйи чавоб дар арасот.
Че ҳожат аст ба Хоча тавофи умраву ҳаж,
Ки кун туст уро ҳамчу каъбаву арафот.

(Мазмуни:

Лабинг қора сабзаси худди Зулумот⁷ ва лабинг тириклик суви,
Хизрдек тириклик сувин топдим шу Зулумот аро.
Оғзи олдиди шакар ҳақидаги гапни сўзлаб ўтирма,
Ки ул оғиз ёнида уятдан сувдек эримиш наввот.
Зулфинг тузоғига тушди яна дилим қуши,
Бу тузоқдан нажот умиди борлигига ишониб бўлмас.
Бизни ўлдирмоқ саволини сендан агар сўраб қолсалар,
Шул ғамдаманки аросатда не деб берасан жавобни.
Хожага не даркор умраву ҳаж тавофига бормоқ,
Кўчангдир унинг учун гўё (каъбаю арафот.)

Ва уларнинг бу рубойси ғоятда машҳур бўлиб, кўнгиллардан жой олгандир. Рубойи:

Ҳаргиз зи димоғи банда буи ту нарафт,
Ва зи дидан ман хиёли руи ту нарафт.
Дар орзуи руи ту будам ҳама умр,
Умрам ҳама рафту орзун ту нарафт.

(Мазмуни:

Димоғимдан ҳидинг кетмади ҳечам,
Хаёлинг эса кетмади кўзим ўнгидан.
Бир умр орзуим сени кўриш бўлди,
Умрим бари тугадию орзуинг кетмади ҳали ҳам.)

Ва бу туркий ғазалини айтиб, Бобур подшоҳ ҳузурига юборган эдилар.⁸ Подшоҳга маъқул бўлиб, мақтаган эдилар. Ғазал будир:

Кундуз авқотим сенинг ҳажрингда нолон кечадур,
Кеча ҳам зулфунг каби ҳолим паришон кечадур.
Анбарин зулфунг хиёлидин кўзумга эй пари,
Йилу ою соату кун бори яксон кечадур.
Улки жондин кечадур шоми висолингни кўруб,
Ваҳ на хуш вақту на хуш соат на осон кечадур.
Равшан ўлғай давлати васлида ҳижрон оқшоми,
Гар гуноҳимдан билиб ул моҳи тобон кечадур.
Хожа янглиғ нола қил зулфи ғамидин кечалар,
Ким маҳалли нолаву фарёду афғон кечадур.

«Махзанул-асрор» татаббуъсида «Мақсади атвор»⁹ номли бир китоб тасниф қилганлар ва бу байт ўша китобдан. Байт:

Тил ким эмас зикрини айтмоқ иши,
Не деюб они оғзига олғай киши.

**Машойиху Сайидлар набираю натижаси Бобожонхожа бин
Абулваҳҳобхожанинг муқаддас ёди.**

Подшоҳхожанинг ота бир, она бошқа иниси. Салоҳ ва тўғ-рилик-адолат бобида мустаҳкам ирода кийинми билан ораста эдилар. Ва замона билимларини етук бир даражада эгаллаб, ўз замондош ва тенгдошлари орасида устунлик қилардилар. Кўп вақтлари Соинхон улуси ичида кечарди. Яхши табъи ва ёқимли сўзлари бор. Шеърлари шоирлар тилида машҳур. Вазидий тахаллуси бор эди. Ва бу матлаъни Ҳиротга Убайдуллохон мулозаматига келган пайтда айтган эдилар. Ҳазрати хон кўп илтифот ва сонсиз меҳр — шафқатлар изҳор қилганлар. Матлаъ:

Кишига бўлса сенингдек Бухор ичинда нигоре,
Онинг ҳадиси эрур бариси саҳиҳи Бухорий*

Бузруквор отаси қабри ёнида дафн этилган.

Абдуссаломхожа бин Подшоҳхожанинг ёрқин ёди.

Бир қанча муддат мутолаа кетидан бўлиб, ўз вақтини шунга сарфладилар. Илм таҳсилидан сўнг мазкур хожани замон султонлари ишга таклиф этдилар ва шайхулисломлик мансаби билан эъвозладилар. Абдуссаломхожа шу зайл султонлар билан суҳбат ва муомалада бўлдилар. Кўпинча ҳазрат Рустамхоннинг марҳаматли қабтолида¹ бўлардилар.

Абдуссаломхожа гаҳи шеърга ҳам машғул бўлардилар ва бу рубойни эса шариф отаси Подшоҳхожадан узра сўраб айтганлар.² Рубой:

Эй дарди маро даво жафон падарам,
В-эй қаҳли ду дида хоки пси падарам.
Умид ки баъд аз ин наояд аз ман,
Чизе ки дару нест ризон падарам.

(Мазмуни:

Жафоси дардимга даво отам,
Хоки пойи икки кўзимга сурмо отам.
Қасамки, бундан сўнг қилмаяжакман,
Ҳеч ишни, бўлмаса гар ризо отам.)

---

* Имом Исмоил Бухорийнинг «Саҳиҳи Бухорий» ҳадислари тўпламига ишора.

Бобохожа бин Подшоҳожанинг ёрқин ёди.

Абдуссаломхожанинг ота бир, она бошқа иниси. Шариф табиатида жазаба кучли эди. Кичик ёшида ҳазрат махдумий мавлоно Хожагий Қосонийнинг — сирлари муқаддас бўлсин — шариф суҳбатига мушарраф бўлган. Ва ундан ажаб осор намуналари зоҳир бўларди. Гоҳи шеърга ҳам илтифот қиларди. Ва бу матлаъни рухсат талабида айтган эди, яхшидир. Матлаъ:

Эшикинга Хусраво келдик иродат била
Келмак иродат била кетмак ижозат била.

Ҳазрат хожа Баҳоуддиннинг — сирлари муқаддас бўлсин — мозори ёнида мадфундир.

ВАЛИУЛЛОҲХОЖА БИН МИРИМХОЖА ИБН ШАЙХА-ЛИХОЖА сипоҳигарлик либосида намоён бўларди. Шижоат ва саховат аломати пешонасидан билиниб турарди. Байт:

Болон сараш зи ҳушмандй,
Метофт ситораи бўландй.

(Мазмуни:

Ҳушмандлигидан боши тепасида
Улуғлик юлдузи нур сочиб туради.)

Мисраъ:— Сар дар сари он куни дар сар дори.— Бошингда бор иш бошига бош қўшасан. (Қўлингдан келган ишни қилишга қодирсан).

Аммо, Тавубоой амирзодаларининг¹ биттаси билан ҳарб машқида ўйин-ўйин қилиб юрганида, пичоқ хато кетиб, ўшал амирзодага тегибди ва бу бахтсизликни қарангки, шу пичоқ зарбидан ҳалиги амирзода ҳалок бўлибди. Қариндошлари бўлса сайидлик насабига ҳам юз-хотир қилмасдан Валиуллоҳхожани қасддан қилинмаган нарса учун ўлдириб юбордилар.

Яхши таъби бор эди. Гоҳи шеърга ҳам эътибор берарди. Ва бу матлаъ уникидир. Матлаъ:

Дар ҳар замин ки рахши жафояш қадам занад,
Оташ зи шавқаш аз дили суюн алам занад.

(Мазмуни:

Қай ерда жафоси оти қадам ташласа,
Шавқидан оташ ёнаётган дилни байроқ қилиб тикади).

Ҳазрат Аюб гунбазида мадфундир.

ШОҲИМХОЖА БИН ПОДШОҲХОЖА кичик ёшдаёқ илмлар таҳсил этишга муяссар бўлди. Озгина шуғулланиш ва ан-

даккина ҳаракат билан етук дўстлар қаторидан жой олди. Мақтовли васфи ва ёқимли сифатлари кўп эди. Гоҳо илмий мутолаага киришишдан олдин шеърга ҳам илтифот қилиб турарди. Ва бу матлаъ унинг гуфторидандир. Матлаъ:

Чашми бемори ту бинамуд дилу жон хаста,
Абруят кард ба мо жавру жафо пайваста.

(Мазмуни:

Бемор кўзинг дилу жонни хаста айлади,
Қошинг биза жабру жафони қўшимча айлади.)

Рубоий:

Сад шукр шуд тамои ни нусхан хуб,
Гар ҳаст ба назди аҳли дониш марғуб.
Дар қайди китобаташ ки будам чанде,
Аз умр тавон дошт ҳамонро маҳсуб.

(Мазмуни:

Юз шукр ки туганди бу нусхан хуб,
Бўлғай энди билим аҳлиға марғуб.
Езмоқ билан машғул эдим неча вақт,
Асл умрим шудир — шу бўлғай маҳсуб.)

(Муаллиф) китоб тугашида дейди:

Баҳамдуллоҳ ки шуд ни номаи номӣ,
Низоме ёфт аз назми Низомӣ.
Чу лутфи Хусравӣ ҳусни Ҳасан дод,
Ва лафзи Ҳофизӣ малфуз ўфтод.
Қамоли Ҳотафӣ бошад мудомаш
Чу резад журъан Жомӣ ба жомаш.
Чу шуд ни номаи номӣ киромӣ,
Музайян гашт аз усамон номӣ.
Дар нишо қаср шуд атноби атноб,
Намудам фаслҳо муъжаз эй ҳар боб.
Зи ҳар кас васл кардам достоне,
Маонийро дару кардам баёне.
Расондам ояти хубӣ ба тафсир.
Забони килкам ду кард аз теги тайсир,
Навиштам ба ҳар таъвизу ҳамоил,
Ҳадиси нав хатте ширин шамоил.
Намудам мангиқи ширин зи гуфтор,
Қаломи дилкаш овардам шакар бор.

Чу шеърам аз матолеъ гашт толеъ,
Бар овардам мақосид аз матолеъ.
Чу дидам қофия танг аз ҳарифе,
Шудам аз пайи руи уро радифе.
Татаббуъ кардам истиқро намуда
Ба ҳар сурат ба у чизе афзуда.
Фикандам фўлк дар баҳри табаҳҳур,
Бухурашро намудам бе тафаккур.
Вале хоҳам ки зейби ихтитомаш,
Шавад муҳри қабули хосу омаш.
Ба мақбулӣ агар даст рас нест,
Вале холӣ аз ин андеша кас нест.
Худоё, созаш аз нуқсон мубарро.
Жамолашро баважҳи аҳсан оро.
Мекун фозил зи фазл ҳар фузулаш,
Бидеҳ зи иқболи мақбулон қабулаш.
Маяфкан дар кафи ҳар бесаводаш.
Ки нашиносад баёзаш аз саводаш
Нависад бегоҳӣ маҳал тарошад
Дили реши Нисорӣро харошад.
Ҳунар пушад айб намояд бисёр
Шавад аз дустӣ бо ман зиёнкор.
Ба базми ҳамдаме уро меандоз,
Ба чанги маҳрама уро меандоз.
Ки қонунӣ муҳаббатро кушад соз
Шавад ҳар пардаҳояш нағма пардоз.
Расонаш бо хирадманде ва пире,
Уторид футуннате, равшан замире.
Шавад мафҳуми асрори улумаш
Бувад аз ҳайъаташ хуштар нужумаш.
Бувад дар тиб зи Жолинус афзун,
Шифо бахшад ишораташ ба қонун.
Риёзи ҳикмат аз вай тозе бошад.
Ба мусиқӣ баландовоза бошад.
Намояд мантиқаш шакар фишонӣ,
Қаломаш нағмаҳои «Исфоҳонӣ».
Намояд арғануни шеърро соз
Шавад табъ бадеъаш нағма пардоз.
Чу дар сирри сухан мактум уро,
Хатое гар шавад мафҳум уро.
Гузорад марҳами ислоҳ бар реш,
Бинушонад диламро нуши биниш.
Худовандо, бубахшоям фалоҳӣ,
Бикун зи ислоҳ дар қорам салоҳӣ,
Қасе гар бун ин гулзор бинад,
Ва зи-н гулшан гуле бехор чинад,
Зи Саъдӣ толеъаро анварӣ кун,
Ба фирдавс баринаш раҳбари кун.

Бидеҳ жо дар гулистони камолаш,
Туфайли мустафову саҳабу олаш.

{Мазмуни:

Шукрим, бўлди бу доврӯқли нома тамом,
Топибон Низомийнинг назмидан бир низом.
Хусравий лутфдан ҳусни зебо бўлди анинг,
Ҳофизий лафздан тили бурро бўлди анинг.
Ҳотафий камоли бўлсин ҳамроҳи доим,
Жомий шаробидан тўлсин жоми лиммо-лим.
Азиз эрур ул сабабдин бул бизим китоб,
Чун безанмиш улуғлар исмила бобма-боб.
Иншода қисқа қилдим мен сўз танобини,
Муъжаз айладим ҳар фаслу ҳар бобини.
Ҳар кимни васф этиб, ривоят қилдим дoston,
Маъноларни қилганман унда бир-бир баён.
Икки тилли қалам ишни осон айлади,
Яхши оятла тафсири аён айлади.
Тумору даволар тақиб ҳар бир бандига,
Гўзал янги ҳадисни етирдим ерига.
Ширин мантиқлар илан дедим мен гуфторим,
Дилкаш каломимга қоришиқ шакарборим.
Шеърим матлаъси толеъдан кўрсатди жамол,
Матлаълардан ўксик мақсадим топди камол.
Қофия деб аҳволимни танг этганда ҳариф
Радифдан изладим унга қарши зўр рақиб.
Қимга татаббуъ этсам ҳикматидан жўшдим,
Негай ахир, ўзимдан ҳам янгилик қўшдим.
Кемамни назмининг тубсиз баҳрига солдим,
Баҳру ўлчовин ҳам ўйловсиз топа олдим.
Истагим, туганса бул қиссамиз бенуқсон,
Ва бўлса у хосу омга маъқул бир дoston.
Тўғри, киши измидамас бировга ёқмоқ,
Лекин шайтоннинг ишидир умидсиз юрмоқ.
Худойим айла уни айбу қусурдан холи,
Ярқираб турсин доимо ҳусни жамоли.
Ҳар фазилатин фазлингдан фозилу хос эт,
Иқболдин мақбулларинг қабулига мос эт.
Илгига берма — тут саводсизлардан узоқ,
Ажрата билмас қайси қораю қайси оқ.
Езувларин бузиб, варақларин ҳам йиртгай,
Нисорийнинг яра қалбини омонсиз титгай.
Ютуғин яшириб, айбин кўрсатгай бисёр,
Дўст ишин қилурмен, деб бўлғуси зиёнкор.
Ҳамдаму улфат базмига ёр эт китобим,
Маҳрамларга бер, ёрга гулзор эт китобим.
Ки муҳаббат чолғусин соз айласину,
Куй пардасида нағма пардоз айласин у.

Етказ бир доногаким, бўлсин зўр хирадманд,
Уторид иззатлик бўлсину, қалби равшан.
Ҳам ботини зоҳириндир анинг покроқ,
Илмлари асрорин этгуси ул тез идрок.
Табобатда ул турур Жолинусдин афзун,
Ишоратида-ўқ Шифо, тилга кирар Қонун
Ҳикмат илми анинг лутфидан тоза эрур,
Мусиқаву куйда баланд овоза эрур.
Мантиқда шакар сочмоқ расмин этгай адо,
Қаломиди «Исфаҳоний» нағмалар пайдо.
Шеър чолғусини тузиб, соз этар мудом,
Нозик табъи тутмиш юксак пардада мақом.
Сўз сирини сақлагуси қалбида пинҳон,
Хатони фаҳм этиб, фаҳшига очмас даҳон.
Ярага тузатиш малҳамин босгай ул зот,
Ичиргай дилимга рўшнолик сувин бот-бот.
Худойим, тақвою диёнатингдан бахш эт,
Ишим тарҳинга тўғрилиқ йўлини нақш эт.
Этса ким бу гулзорнинг исини иштиёқ,
Терса анинг тикансиз гулидан бир қучоқ,
Бахт бериб толеъсини нурафшон қилгайсен,
Фирдавси аъло узра олийшон қилгайсен.
Мустафову саҳобу ол ҳаққу ҳиммати,
Қамоли гулшанидан жой топсин иззати.)

ИЗОҲЛАР

РАҲМДИЛ ВА МЕҲРИБОН ТАНГРИ НОМИ БИЛАН

1. «Ер юзида ишонувчилар учун аломатлар бор ва улар сизнинг вужудингизда ҳамдир, ахир қарамайсизми?» Қуръон, 51 сура, 20, 21 оятлар.

2. «Ҳақиқатан ҳам аллоҳ ва малоиклар пайғамбарга дуою саловот юбурвудидирлар, эй иймон келтирганлар, сизлар ҳам у зотга саловат ва салом айтинглар»— Қуръон, 33 сура, 56 оят.

3. «Биз унга шеърятни ўргатмадик ва бу унга даркор эмас» Қуръон, 36 сура, 69 оят, Қадимда арабларда шеър ва шоирлик муболағалар билан авровчи жодугарлик ҳисобланган, Муҳаммад пайғамбар (с. а. в) эса оллоҳ сўзларини қофияли наср (сажъ) да айта бошлаган, буни шеър, яъни кўнгилни алдовчи ёлғон сўз деб баҳолаган душманлар, пайғамбарни, сен шоир экансан, шеър айтяпсан, деб айблашган. Шунда, худодан, бу Муҳаммад сўзи эмас, шу шаклда уни биз юбордик, у шоир эмас, бунинг унга заруряти йўқ, деган мазмундаги ўша оятлар нозил бўлган.

4. «Унга (пайғамбарга) ва унинг оила аъзоларига ва барча сафдош дўстларига ва суюқлиларига қиёмат кунига қадар салоту саломлар бўлсин»,— дуо.

5. «— Бузуқ ниятли ҳасадчилар кирдори сабабли» — Убайдуллохон (бош хон 1533-в. 1540. 17 март) ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда нисбатан тинч ҳаёт барқарор бўлади. Ундан сўнг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Балх хонликлари ўртасида ўзаро ички низолар кучайиб кетиб, патнжада иқтисодий, маданий, жумладан, адабий ҳаёт ҳам издан чиқади. Қўплаб шоир ва фозил кишилар қийинчилик билан кун кечирнади, айримлари Ҳиндистон, Қобул, Қашғар томонларга кетадилар. 1556 йили шижоатли ёш хон Абдулла II бин Искандар самарқандлик, тошкентлик хонларга зарба бериб, Бухоро ва унинг атрофидаги ўлкаларни қайта қўлга киритади ва аста-секин Самарқанд, Тошкент ўлкаларини ҳам эгаллаб, кейинчалик 1566—1598 йиллар орасида Мовароуннаҳрда ягона давлат ўрнатади ва шу зайл яна нисбатан тинч ҳаёт вужудга келади. Ўзи ҳам шеър ёзган Абдуллахон ҳамда отаси Искандар бин Жонибек фузало, шуарога рағбат кўрсата бошлайдилар. Тазкира ёзилган 1566 йили эса Бухорода ана шундай шаронглар юзага келиб, Нисорий бошқа илм ва шеър аҳли учун ҳам яхши кунларни умид қилади. Бу ерда ана шунга ишора қилинмоқда.

6. Муштарий — 1. Юпитер сайёраси, шарқ адабиётида бахт рамзи сифатида талқин этилади. 2. Харидор.

7. «Исломинг асл моҳияти қаршилик қиличи билан нафсни сўймоқ-дир» — ҳадис.

8. Хожাগон силсиласи — тасаввуфнинг Хуросон ва Ўрта Осиёда XII асрда вужудга келган «силсилати заҳаб» (олтин занжир) ҳам деб аталувчи тариқати бўлиб, унга Абу Яъқуб Юсуф бин Айюб бин Юсуф бин ал Ҳусайн ибн Ваҳра ал-Ҳамадоний (440/1048—535/1148) асос солган (Юсуф Ҳамадоний қабри Туркманистоннинг Мари шаҳрида жойлашган) Юсуф Ҳамадонийнинг тўртта ўринбосари бўлиб, улар хожа Абдулла Барқий, хожа Андақий, хожа Аҳмад Яссавий (в. 562/1167), хожа Абдуллоҳиқ Ғиждувоний (в. 575/1179) лардир. Хожа Баҳоуддин Нақшбандий (в. 1389 й), мавлоно Саъдийдин Қошғарий (в. 1456 й.), хожа Носриддин Убайдуллоҳ (хожа Аҳрор) (в. 894—1490) ва Абдурахмон Жомий шу занжирнинг кейинги йирик халқалари ҳисобланади.

9. «Ва Биз уни юксак мартабага кўтардик». — Қуръон, 19 сура 57 оят.

10. «Оллоҳ буйруғини улуғ тутмоқ ва унинг яратганларига меҳрибон бўлмоқ». — Ҳадис.

11. «Ваъда бердингми, унга вафо қил», — ҳадис.

12. «Агар сиз ўз қутловларингиз билан қутламоқчи бўлсангиз, унда қутловларингизнинг энг яхшиси билан қутланг, акс ҳолда уни рад этинг». — Қуръон, 4 сура, 88 оят.

13. «Ҳақиқатан ҳам ароқ, қимор, фол ва санамга топиниш шайтоннинг ярамас ишларидандир». — Қуръон, 5 сура, 92 оят.

14. Нўширавон — Эроний сулоласидан сосоний (226—652)ларга мансуб ҳукмдор Хусрав I Ануширвон бин Қубод (531—579) адолатли подшоҳлик қилгани учун Нўширвон (Нўширавон) Одил лақаби билан тилга олин-иб, бадний адабиётда одиллик рамзи сифатида талқин этилади. Нўширвон подшоҳлигига Арабистон, Рум, Кобул, шимолий Ҳиндистон, Хоразм ўлкалари тобеъ бўлган. (Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашар Бобак (Попок) бўлиб, уларнинг охиригиси эса Яздигирд III дир. Мазкур сулола араблар фатҳи натижасида барҳам топган.) Айтишларича, Муҳаммад пайғамбаримиз ўзи туғилган замонадан фахрланиб, «Мен одил подшоҳ замо-нида туғилганман, у Ануширвондир» дерканлар. Ушбу маснавий Саъдий Шерозийга мансуб бўлиб, шоир ана шу ҳадисга ишора қилмоқда.

15. «Қишиларга фойда келтирувчи нарсаларгина ер юзида анча вақт сақлаб турилади», — Қуръон, 13 сура, 18 оят.

О — Искандар Султон — Жонибек (в. 1529) бин Хожағум бин Абулхайрнинг ўғли. (Жонибек султон Шайбонийхоннинг амакиваччаси бўлиб, Мовароуннаҳр фатҳ этилганда, дастлаб у (1503—1509 йилда) Фаргона (Ахси)да, сўнг (1510 йилда) Қарманда ўғиллари билан ҳукмронлик қилган ва 1529 йилнинг 20 мартада Қарманга қарашли Миёнкол ноҳиясининг Куфин қишлоғида вафот этган. Унинг 12 нафар ўғли бўлиб, шулардан Искандар султон, (то 1561, IV, гача) Исфандиёр султон, Кепак султон (бир оз вақт Соғаржда ҳам), Рустам султон (в. 1554)лар асосан Қарман атрофидаги ноҳияларда, Қистан Қаро султон эса 1526 йилдан 1544 йилгача ва Пирмуҳаммадхон 1546 йилдан 1567 йилгача Балх вилоятларини бошқарганлар.) Искандар султон Жонибекнинг Тошкент ҳокими Маҳмуд Қошғарий (Бобурнинг тоғаси) қизи бўлмиш хотинидан дунёга келган фарзандидир ва

у 15 ёшида Самарқанд Сўғди (Миёнкол)га қарашли Офаринкент ноҳиясида ҳокимлик қилган, отаси вафот этгач Қарманага унинг ўрнига келади. Ўғли Абдуллахон II (туғ. 940/1533) 1550—1555 йиллар оралиғида Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмад (Бароқ) хондан Қармана, Миёнкол ерларини қайтариб олиб, Бухорони ҳам қўлга киритгач (1561), амакиси Пирмуҳаммадхон (Балх ҳокими, 1556 йили Навруз Аҳмад ўлгач бош хон деб эълон қилинган)га Бухорони бериб, ўзи Балхга кетмоқчи бўлади, бироқ, бу шартдан норози Динмуҳаммад отаси Пирмуҳаммадхон четда пайти Балхни эгаллаб, отаси ўрнига ўзини хон эълон қилади. Абдуллахон II Динмуҳаммаднинг бу ишидан ғазабланиб, ёш жиҳатдан бош хон (Пирмуҳаммадхондан кейин)-ликка лойиқ бўлган отасини Бухорога келтириб, шу 1561 йили бош хон деб эълон қилади. Искандар султон ёшлиғида жангарни, продали киши бўлган эса-да, кейинроқ тақвога жуда берилиб кетган эди. У таниқли тасаввуф олими, Маҳдуми Аъзам Косоний (1461—1543)нинг муриди ва шоғирди эди. (Жалолиддин Аҳмад Косоний — Маҳдуми Аъзам, асли фарғоналик, 1514—16 йилларда Жонибек султон таклифи билан Қарманага келади, кейин Убайдуллохон ҳузуринда Бухорода туради. Искандар султон, Исфандиёр султонлар унга ёшлигидан мурид бўлиб, таълим олишган. (Яна у ҳақида «Убайдуллохон — 8 изоҳ»га қаранг.) Искандар султон деярлик давлат ишларига аралашмаган, шу сабабли Нисорий «Музаққирни аҳбоб»ни бош хонга эмас, Абдуллахон II га бағишлаган ва Искандар султонни фақат олий ҳукмдор сифатида мадҳ этган.

(Муаллиф) шеър таърифи ва шарафида (шундай) дейди.

1. Амирил-мўъминин Али тўртинчи халифа, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва қизи Фотима Заҳронинг эри Али ибн Абу Толиб (ҳалифалиғи 656—660). Али бин Абу Толиб жасур саркарда, давлат арбоби ҳамда илоҳиёт олими, мутафаккир, шоир ва адиб бўлган. Унинг илмий рисоалари, ахлоқ — одобга доир асарлари бизгача етиб келган. Шарқ шоирлари, жумладан Жомий ва Алишер Навоий каби буюклар унинг ижодий тафаккуридан баҳраманд бўлиб ва илҳомланиб асарлар яратишган. (Навоийнинг «Назм ул жавоҳир» шеърлар мажмуъаси Али бин Абу Толибнинг «Насрул — лаолий» («Дурлар сочмаси») асаридан илҳомланиб ёзилган).

2. Давлатшоҳ (Самарқандий) — машҳур «Тазкиратуш — шуаро» (892—1486) муаллифи амир Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий-ас-Самарқандий У ўзининг мазкур тазкирасини Алишер Навоийга бағишлаб ёзган.

3. Мирзо Султон Ҳусайн — теурий ҳукмдор адабиётшунос, шоир ва адиб Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро. (ҳ. 1470—1506).

4. «Ҳақиқатан ҳам бу бир ёд этгулик нарсадир ва уни ёд этинг». — Қуръон, 80 сура, 11—12 оятлар.

5. Амир кабир Алишер — ўзбек халқининг улуғ фарзанди ва мутафаккири, адабиётшунос олим, шоир ва давлат арбоби, амир Низомиддин Алишер Навоий (1441. 9. II. — 1501. 3. I.) (Бу ўринда буюк адабиётшуноснинг «Мажолис ун-нафонс» (1491—1498) тазкираси кўзда тутилмоқда).

6. «Унутилган, эсдан чиқарилган», — Қуръон, 19 сура, 23 оят.

4. «Биз уни ёдномага айлантирдик», — Қуръон, 53 сура, 73 оят.

(Муаллиф) китобнинг ёзилиш сабаби тўғрисида дейди

1. «Учинчисини яратмасак, иккитаси ҳам йўқ эди» — ҳадис.
2. «Ҳақиқатан ҳам ёдгорлигимизни далиллар билан яратдик, биздан кейин ёдномамизга қарайсизлар», — ҳадис.

3. «Ҳақиқатан ҳам бу ўша таъкирадир», — Қуръон, 73 сура, 19 оят.

4. «Музақкири аҳбоб» (مذکر احباب) абжад ҳисобида бу ёзув ҳарфлари қиймати 974 сонига тенг бўлади.

5. Хожа Муҳаммад Ислоом — Бухорога яқин Жуйбор қишлоғидан чиққан машҳур шайхларининг йирик вакили хожа Муҳаммад Ислоом (1493—1563 йил 15 октябрь) ва унинг фарзандлари Абдуллахон II давлатида катта нуфузга эга бўлганлар. Мазкур хожа Абдуллахон II нинг муридиди.

6. «Мени уч яхши сифат мафтун этади: муъмин қалб, ёшликдаги тавба ва кўздаги ёш» — ҳадис.

7. «Ҳақиқатан ҳам оллоҳ шижоатлиларни севади». — Ҳадис.

8. Самарқандлик, тошкентлик султонлар. — 1550 йилнинг 16 майида Бухоро ҳокими Абдулазизхон (ҳам бош хон, туғ. 1512 йил сентябри) вафот этгач, Балх ҳокими Пирмуҳаммадхон таъзия баҳонасида Бухорога келиб, 1 йилча туриб қолади. Бундан хавфсизраган Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмад (Бароқ) хон ва Самарқанд ҳокими Абдуллатифхон 1551 йилнинг бошида Бухорога юриш қиладилар. Бироқ, улар Қарманда 18 яшарлик шижоатли султон Абдулла бин Искандарнинг қаттиқ қаршилигига дуч келдилар.

9. «Бу узоқ орқага қайтиш», — Қуръон, 50 сура, 3 оят.

10. Фараб жанги — (8 изохнинг давоми) Аммо, барибир Тошкент ва Самарқанд султонларининг аралашуви билан Пирмуҳаммадхон Бухорони тарк этиб, Балхга қайтади. Бухоро тахтига Шайбонийхоннинг Севинч Муҳаммад (Абдулхайр) исми ўғлидан қолган Муҳаммад Ер номли невараси ўтқазилади. Бухоро тахти меросий бўлиши қондасига биноан Убайдуллохон авлодидан хон сайланиши керак, деб туриб олган (бир пайтлар Абдуллазизхоннинг оталиғи бўлган) Танишбой жумлатулмулк Абдулазизхоннинг иниси Муҳаммад Раҳим (бу султон Убайдуллохоннинг 1510 йили Марв жангида Шайбонийхон ҳалок бўлгач, ундан ёш тул қолган Мўғулча хоним Ойша бента Маҳмудхон Кошғарий исми хотинидан бўлган) бин Убайдуллохоннинг бир сандзода аёлдан номашруъ туғилган ўғлини топиб, уни шерикчиликда хон кўтаради Унинг исми Бурҳон султон эди Бурҳон султон 1554 йили бир тухмат сабабли Муҳаммад Ерни ўлдиртиради. 1551 йили ёзида Самарқанд ҳокими (бош хон) Абдуллатиф вафот этади. 1552 йили Наврўз Аҳмадхон Самарқандни ишғол қилади ва тахтга ўтириб, шерик сифатида Самарқанд тахти ворисларидан Султон Саид бин Абу Саид (Абдуллатифнинг инисининг ўғли)ни хон эълон қилади. Наврўз Аҳмадхон 1552—1554 йиллар мобайнида Искандар султон ва унинг инилари ўғилларига қарашли Қармана, Миёнкол ерларини ҳам ўз тасарруфига киритади. Искандар султон, Рустам султон, Абдулла султонлар Балхда Пирмуҳаммадхон ҳузуринда бошпана топадилар. 1554 йилнинг кузанда эса улар Қарши ёнига қўшин туширган Наврўз Аҳмадхон билан тўқнашадилар, бироқ енгилиб, Абдулла, Ибодулла, Абулқуддус (Дўстум) султонлар яна Балхга қочишга мажбур

бўладилар, Рустам султон эса жангда яраланиб, шу йилнинг 10 декабрь куниси вафот этади. Бундан ғазабланган Пирмуҳаммадхон Мовароуннаҳрга қўшин тортади ва 1555 йилнинг 15 апрелида Миёнкол ёнида қаттиқ жанг бўлиб, яна тошкентликларнинг қўли баланд келади, Пирмуҳаммадхон Балхга чекинади. Ғалабадан илҳомланган Наврўз Аҳмадхон эса Мовароуннаҳрни тўла эгаллаш куйига тушиб, 1555 йил июнда Бухорога Бурҳон султон устига юриш қилиб, шаҳарни қамал қилади. Тарихчиларнинг ёзишича, қамал жуда оғир кечиб, уч ой давом этган. Бурҳон султон ёрдам сўраб, ўша пайтда Шибирғон (Афғонистон)да турган Абдуллахон II га одам юборади ва унга Бухорони бериб, хизматига киришга тайёр эканлигини, маълум қилади. Абдуллахон тезликда Амударёни кечиб ўтиб, Фараб ёнида Наврўз Аҳмадхон қўшини билан тўқнашади ва ғалаба қозонади. Шу билан Бухоро қамали барҳам топади. Бурҳон султон эса ваъдасига вафо қилиб, Абдуллахонга Бухорони топширади ва ўзи Қорақўлга кетади. Аммо, орадан бир ярим ой ўтгач Бурҳон султон шартни бузиб, Бухорога юриш қилади. Абдуллахон яна Балхга кетишга мажбур бўлади. 1556 йили Абдуллахон Бурҳон султонга қарши исён қилган қорақўллик амирлар билан Бухорони олтишга уриниб кўради. Бироқ, Абдуллахондан чўчиб қолган Наврўз Аҳмадхон Бурҳон султон билан дўстлашиб, унга ёрдамга ошиқади. Абдуллахон сулҳ тузишга мажбур бўлиб, яна Маймана (Афғонистон) тарафларга қайтиб кетади. 1556 йилнинг 24 сентябрида Наврўз Аҳмадхон мастлик пайти йиқилиб ўлади. Шундан сўнг Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхондан ҳарбий ёрдам олиб ва Мовароуннаҳрдаги жуйбор шайхлари, алалихусус, Муҳаммад Ислому кўмагига суяниб, яна Бухоро, Самарқандга йўналади.)

11. Самарқанд фатҳи — (10 изоҳнинг давоми) Бу орада Самарқанд тахтига Бобо бин Наврўз Аҳмадхон ўтиради. Зеро, Наврўз Аҳмадхон 1554 йили Султон Саъидни шерикликдан маҳрум қилган ва Султон Саъид қариндошлари олдинга Қошғарга кетган эди. (Бироқ, инилари Гадоёхон бин Абу Саид Уратспеда ва Жавонмардали бин Абу Саид Фарғонада ҳокимлик қилардилар.) Бобохон поқонуний тахтга эга бўлгач, маслаҳатга кўра, Уратспедани Гадоёхонни олдириб ўзига шерик қилади. (Тошкентни эса иниси Дарвишхон бин Наврўз Аҳмадхон бошқараётган эди). Гадоёхон Самарқандни бутунлай ўзиники қилиш пайига тушиб, иниси Жавонмардалга яширинча мактуб юборади, бундан хабар топган. Бобохон Гадоёхонни Самарқанддан чиқариб юборади. Гадоёхон ёрдамга келаётган иниси Жавонмардали билан Зоминда учрашади ва улар Абдуллахондан ёрдам сўрашга қарор қиладилар. 1557 йил апрелида бу ака-укалар Абдуллахон билан шундай битимга эришадилар ва биргаликда Самарқандни қамал қиладилар. Тошкентдан акасига ёрдамга келаётган Дарвишхон Илон ўти чўлида Абдуллахон II қўшинларига дуч келиб, енгилади. Абдуллахон II шу куниси кечқурун Бобохонни ҳам мағлубиятга учратиб, Самарқандни ишғол қилади ва шаҳарни меросий эгалари Гадоёхон ва Жавонмардаларга топшириб, ўзи Миёнколга қайтади.

12. Бухоро фатҳи — (II изоҳнинг давоми) Абдуллахон бир кунда икки-та ғалабани қўлга киритган ўша кезлари Бухоро ҳокими Бурҳон султон, Абдуллахоннинг ерлари Карманга ҳужум қилиб, қалъани қўлга кирита олмагач, Бухорога қайтиб кетган эди. Абдуллахон унинг илгариги хиёнат

корлиги ва ҳам бу қилиги қасоси баҳонасида Бухоро устига қўшин тортиб, 1557 йил июлида шаҳарни қаттиқ қамал қилади. Қамал чўзилиб, қамалдагилар аҳволи оғирлаша боргач, Бурҳон султон Муҳаммад Ислоҳ ва Мир Абулбақони Абдуллаҳон II олдига сулҳ тузиш учун юборади. Сулҳ тузилади ва шу кечаси сирли равишда Бурҳон султон ҳам ўлдирилади. Бухорони Абдуллаҳон II ишғол этади. (Шундан кейинги воқеалар «Искандар султон», «Абдуллаҳон II — изоҳларида ва «Мақола» бобидаги I Рукнининг II фаслидаги «Султон Саъид султон», «Жавонмардали бин Абу Саид» қисмлари изоҳида ҳам қисман ҳикоя қилинган.)

О — Абдуллаҳон II (Абдуллаҳон I эса Кўчкннчи бин Абулхайрнинг иккинчи ўғли бўлиб, Убайдуллоҳон вафот этгач 1540 йил мартдан то вафоти, яъни ўша йилнинг октябригача бош хонлик тахтида ўтирган.) — 1533 йили Миёнкол ҳокими Искандар бин Жонибек бин Хожагум бин Абулхайр онасида дунёга келади. Маҳдуми Аъзам, Муҳаммад Ислоҳ Жуйборийлардан тасаввуф бўйича таълим олади. Жасур саркарда ва илмли киши бўлиб етишади. 1557 йили, кўрганимиздек Бухорони эгаллайди, 1561 йили отасини бош хон деб эълон қилади, 1567 йили Марв, 1569 йили Самарқанд (қайтадан 1576 йили)ни, 1572 йили Термиз, 1579 йили эса Тошкентни ўз тасаруфига киритади. У 1571 йили Андхуй ва Шибиргон (Афғ.) ва 1573 йили Балхни ҳам истило қилган эди. 1583 йили отаси вафот этгач ўзини бош хон деб эълон қилади ва Мовароуннаҳрнинг (Хоразмни ҳам 1590—98 йиллар орасида икки бор ўзига бўйсундиради) бирлашган хонлиги ҳокими сифатида хонлик қилади. Ҳиндистон, Туркия мамлакатлари билан муваффақиятли дипломатик муносабатлар ва Россия билан савдо алоқаларини ўрнатади. Абдуллоҳон II 1598 вафот этади. (Тарихчиларнинг хабар беришича ўғли Абдулмуъмин томонидан заҳарлаб ўлдирилган). Ўрнига ўғли Абдулмуъмин тахтга чиқади ва у отасининг яқин кишилари ҳамда ўзининг Фарғона, Тошкентдаги барча шайбоний қариндошларини золимларча қатл эттиргач, отаси вафотидан олти ойдан сўнг 1598 йил августида суйиқасд натижасида ҳалок бўлади. Тахтга энг охириги шайбоний Пирмуҳаммад бин Сулаймон бин Жонибек султон бош хон бўлиб Бухоро тахтига ўтиради, Балхда эса кичик ёшли шайбоний Абдуламин (Исфанд Султон) бин Ибодулло бин Жонибек Султон хон этиб ўтқазилади. Марвга Аштархоний астраханлик ўзбекларидан Вали Муҳаммад, Ҳиротга Динмуҳаммад, Самарқандга Боқимуҳаммад хон этиб тайинланади. Пирмуҳаммаднинг хонлиги 1601 йил июнигача давом этади, Самарқанд ҳокими уни енгиб, ўрнига ўзи ўтиради, шу билан Мовароуннаҳрда ва Хуросонда шайбонийлар ҳукмронлиги тугатилиб, кейинчалик 150 йил ҳукм сурган аштархонийлар сулоласи тарих саҳнасида келади.

Абдуллаҳон II истеъдодли шоир бўлиб, шеърятда «Хон» тахаллусини қўллаган. Мутрибий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» (1605 йил, апрел — май)сида унинг шоирлиги ҳақида алоҳида маълумотлар бериб, ўзбекча ва форсча шеърларидан намуналар келтиради.

АБУЛФАТҲ МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН

1. Хожа Баҳоуддин — йирик тасаввуф олими Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (в. 971 йилнинг 3 раббӣзул аввалида 1389 й.) Баҳоуддин Нақшбандий газламага нақш босиш билан шуғулланиб ҳаёт кечиргани учун нақшбанд лақабини олган, Ўрта Осиёда нақшбандийлик тариқатининг асосчиси.

2. «Кишиларни ҳайратга солувчи иш қилмоқчи бўлсанг, унда қабр аҳлидан маслаҳат сўра» — ҳадис.

3. Хожа Муҳаммад Бобои Самосий — ўрта осиелик машҳур тасаввуф олимларидан (в. 755/1354 й.).

4. Мир Кулол — мутасаввиф шайх ва олим Саид Амир Кулол (в 778 1370 й.).

5. Хожани Азизон Рометоний — тасаввуф олими шайх Али Рометоний (хожаи Азизон XII асрда яшаган), қабри Хоразмда.

6. Хожа Маҳмуд Анжирфағнавий — Бухорога яқин Анжир Фағна қишлоғидан чиққан шайх, XIII асрда яшаган.

7. Ориф Ревгарвий — XII—XIII асрда яшаган ўрта осиелик тасаввуф олими.

8. Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний — машҳур мутасаввиф (в. 1179 й.) Аҳмад Ясавий Туркистонга кетгач, устозни Юсуф Ҳамадоний ўрнида халафлик қилган. Қабри Гиждувонда.

9. Абу Еқуб Юсуф ал-Ҳамадоний — Хожагон силсиласи асосчиси Абу Яъқуб Юсуф бин Юсуф ал Ҳусайн ибн Ваҳра ал Ҳамадоний (440/1048—535/1148).

10. Имом Муҳаммад Ғаззолий — йирик тасаввуф олими Абу Ҳомид Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ғаззолий ат-Тусий (в. 1058—1112 й), машҳур «Иҳёул-улум» фалсафий асарининг муаллифи.

11. Абу Али Формадий — хуросонлик шайх Фазл ибн Аҳмад бу Али Формадий (в. XI аср охири).

2. Абулқосим Кураконий — XI аср орифларидан машҳур шайх, Абулқосим Али бин Абдулла Кураконий (в. 1084). Жунайд авлодидан, Абусаъид Абулхайр замондоши.

13. Шайх Жунайд — машҳур тасаввуф олими Абулқосим Жунайд Бағдодий (в. 298/910 й.)

14. Шайх Абулҳасан Харақоний — тасаввуф олими шайх Али бин Жаъфар Абулҳасан Харақоний (в. 425/1034 й.)

15. Абу Язид Бастомий — йирик мутасаввиф олим шайх Абу Язид Тайфур бин Исо Аҳмад Хузравий Бастомий (в. 216/873 й.)

16. Имом Жаъфар Содик — Али бин Абу Толиб авлодидан, ўн икки имомдан олтинчиси (700—765 йил).

17. Имом Муҳаммад Боқир — бешинчи имом (в. 732 й.)

18. Имом Зайнулобидин — тўртинчи имом (в. 714 й.)

19. Имом Ҳусайн — Али бин Абу Толибнинг ўғли, Муҳаммад пайғамбарнинг қизи Фотимадан бўлган невараси (680 йили ўлдирилган.)

20. Амирал мўъминин Али — Али бин Абу Толиб, тўртинчи халифа (661 йил ўлдирилган.) (У ҳақида китобнинг «(Муаллиф) шеър таърифи ва шарафиде дейди — I изоҳ» га қараиш).

21. Ҳазрати саиди коинот... алайҳи васаллам — пайғамбар ҳамда жасур саркарда, моҳир дипломат, етук олим Муҳаммад бин Абдулло (в. 631 й.)

22. Абу Бакр Сиддиқ — Муҳаммад пайғамбарнинг сафдоши ва қайин (Биби Ойшанинг) отаси, тўртта халифанинг биринчиси (халифалиги 632—634 йиллар).

23. Сулаймон Форсий — Муҳаммад пайғамбарнинг сафдоши, илк мутасаввуф олимлардан Салмон Форсий (VII асрда яшаган).

24. «Ғайб калити унинг олдида»,— Қуръон, 6 сура, 59 оят.

25. «Айтгил (эй Муҳаммад) ҳамма мулкнинг эгаси ва подшоҳи сенсан, унинг эгаллиги ва подшоҳлигини истаган кишингдан тортиб оласан ва истаган кишингга берасан»,— Қуръон, 3 сура, 26 оят.

26. Шайх Нажмиддин Кубро — кубравия тариқатининг асосчиси файласуф шоир Аҳмад бин Умар ал-Хивақий — Нажмиддин Кубро. (Шайх валитарош лақаби билан ҳам танилган) 1221 йили Гурганжин мугуллар истило қилганда, шаҳар ичкарисида олиб борилаётган жанглarning бирида ҳимоячилар қатори ҳалок бўлади.

27. Ҳазора қалъаси фатҳи — Бухорога яқин ноҳия, Шайбонийхон уни 1499 йили қамал қилган.

28. Қози Ихтиёр — Алишер Навоий «Мажолисун — нафос»да таърифлаган Мир Ихтиёрдин, у 1498 йилдан сўнг қозилик мансабига эришган, олим, шоир киши ҳам бўлиб, Бобур ҳам у ҳақида ижобий таъриф беради. «Музакири аҳбоб» (3 Боб, 2 Фасл.) да Нисорий унинг ўғли ҳақидаги маълумотни ҳавола этади.

29. «Оллоҳим авф (ва) кечирим булутини олийшон хон шаҳидгоҳи узра ёғдир»,— дуо.

О — Муҳаммад Шайбоний бин Шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон (туғ. 1451— ҳалок. 1510 йил) Дашти Қипчоқдаги ўзбек давлатининг асосчиси Абулхайрхон (1428—1469) ўзбек улусининг Шабон сулоласи) хонадониде дунёга келган. Бу хонадан ўзини 15 орқа айланиб Жўжи орқали Чингизхонга улайди. (Шу сабабли Нисорий уларни чингизий хонлар, деб атаган).

Шайбонийхон (у отадан ёш етим қолган) бобоси Абулхайр вафот (1469) этгач уларга қарши курашаётган қариндош ўзбек султонларидан қочиб, дастлаб Астрахань ва кейинроқ Бухорога келиб яшайди. Дашти Қипчоқдаги хонликни тиклашдан бутунлай умидини узгач эса XV аср охирига келиб, Мовароуннаҳрда сиёсий, ҳарбий курашини бошлайди ва 1497—1505 йиллар оралиғида Мовароуннаҳрнинг Туркистон Фарғона, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Хоразм ўлкаларини эгаллаб, 1506 йили Балхни, 1507 йил майида (30 майда ўз номига хутба ўқиттиради) эса Ҳиротни эгаллаб. Султон Ҳусайн авлодларининг Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ҳокимлигини тугатади ва бу ерларда ўзбек давлатига асос солади. 1510 йил 10 декабрида эса Шоҳ Исмоил I Сафавий билан Марв ёнидаги жангда ҳалок бўлади. Шайбонийхоннинг болалик ва ёшлиги доимо қувғин, таъқиб остида ва жанг

майдонида кечган бўлса ҳам у яхши таълим-тарбия олишга улгурган, кейинчалик истеъдодли шоир, мусаввир, мусиқачи ва хушовозли қироатхон бўлиб етишган. Унинг адабий меросидан бизгача бир неча ўзбекча ғазал, рубоий ва «Баҳрул-ҳудо» (1508 йил 14 майида Бастом, Домғонда ёзиб тугалланган, бу асар Британия музейида 7914 ин в. номери остида сақланувчи қўлёзма тўплам ичида бўлиб, унинг фотопуsxаси ЎзФА Қўлёзмалар институтида сақланади) номли дoston этиб келган. (В. В. Бартольд маълумотига қараганда Шайбонийхоннинг 1507—1508 йилларда ўғли валлиаҳд Темур султонга атаб ёзган панд — насиҳатлардан иборат китоби ҳам мавжуд бўлиб, ҳозир Туркияда сақланади.) Шайбонийхон ўлгандан кейин ундан учта ўғил фарзанд қолган. Каттаси Темур султон, у 1514 йили ҳалок бўлган. Унинг Фўлод султон исмли ўғли бўлган, Фўлод султон эса 1530 йил вафот этган (Фўлод султон онаси Меҳр хонум билан (1528 йили ноябрь — 1529 февраль) Ҳиндистонга Бобур ҳузурига элчилар юборади) Фўлод султоннинг Кўкбўри исмли ўғли бўлиб, ундан фарзанд қолмаган.

Шайбонийхоннинг иккинчи ўғли Хуррамшоҳ (Бобурнинг жияни) бўлиб, ёш вафот этган.

Учинчи ўғли Севинч Муҳаммад (асл номи Абулхайр) султон бўлиб, отадан ёш қолган ва Убайдуллохон қўлида тарбияланган, унга кейинчалик Кеш ҳокимлиги берилган. Ундан Муҳаммад Ер исмли ўғил қолган бўлиб, 1550 йили Бухорода хон этиб кўтарилади ва унга шерик сифатида Бухоро тахти вориси Бурҳон бин Муҳаммад Раҳим бин Абдулазиз бин Убайдулло хонлик тахтига ўтиради. Муҳаммад Ер бир тўхмат сабабли мазкур Бурҳон султон томонидан 1554 йили қатл этилади. Шу билан Шайбонийхон оиласидаги эркак фарзандлар занжирининг охириги ҳалқаси ҳам узилади.

АБДУЛҒОЗИЙ УБАЙДУЛЛО БАҲОДИРХОН...

1. Амир Абдулло Ямағий — асли яманлик бўлиб, XV аср иккинчи ярмида Ўрта Осиёга келган ва хожа Носириддин Убайдулло Аҳрор (в. 1490 й.) га мурид бўлган. Кейинчалик у Шайбонийхон ва унинг сулоласидан етишиб чиққан (хон айниқса Убайдуллохон)лар давлатида катта нуфузга эга бўлган. Арабистондан эканлиги учун Мовароуннаҳр халқи орасида Мир Араб лақаби билан танилган, у асосан таълим — тарбия ва илмий ишлар билан шуғулланган, бир неча рисолалар ёзган ва шу билан биргаликда истеъдодли шоир ҳам бўлиб, арабча, форсча, ўзбекча шеърлар ёзган. (У ҳақида қуйида яна ўқийсиз).

2. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрор (1404—1490) нақшбандийлик тариқатининг етук намояндаси бўлиб Тошкентда дунёга келган, йигитлик пайти илм талаб қилиб, саёҳатга чиққан, замонасининг йирик орифларидан Мир Сайид Қосим Анвор (шоир в. 1432), Шайх Зайниддин Хавофий (в. 1435), Мавлоно Саъдидин Кошгарий (в. 1456), Хожа Муҳаммад Порсо, Яъқуб Чархий (в. 1447) лар хизмати ва суҳбатига етишган. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар унга ориф олим сифатида юксак баҳо берадилар. Алишер Навоийнинг «Насомул — муҳаббат»да ёзишича Хожа Аҳрорнинг Хуросон, Ироқ Озарбайжон, Рум, Миср, Хитой, Ҳинд халқи ва ўша ерлари султонлари орасида ҳам мурид (таълимотига эргашувчи, пайравдор)лари бўлган. Хожа Аҳрор асарлари ва у ҳақида

ёзилган маноқиблар бизгача етиб келган бўлиб, олимларимиз томонидан ўрганилишга киришилган.

3. Яқуб Чархий — нақшбандийликнинг энг йирик намояндаларидан бўлиб, Баҳоуддин Нақшбандийнинг шогирдидир ва Хожа Аҳрор устозларидан ҳам ҳисобланди. Афғонистоннинг Чарх ноҳиясида туғилган. Ҳирот, Миср ўлкаларига бориб илм олган, Бухорога келиб Хожа Баҳоуддин билан ҳамсухбат бўлиб, ундан таълим олган ва Баҳоуддин топшириғига биноан Ҳисор водийсига бориб, умрнинг охиригача (1447 й.) Душанба шаҳри жанубий — шарқда жойлашган Балағму (ҳозир Тожикистоннинг Ленин ноҳиясидаги Гулистон) қишлоғида яшаб, ижод қилган. Унинг асарлари бизгача етиб келган, улардан машҳури Қуръонга ёзилган. «Тафсири Яъқуб Чархий» ва Жалолиддин Румийнинг «Маснавин маънавий» асари муқаддасига ёзган шарҳи «Рисолан ноийя» асаридир.

4. «917 йили мазкур амир (Мир Араб) нинг нафис нафаслари шарофати сабаб» — 1510 йил декабрида Марв ёнида Шайбонийхон ҳалок этилгач, Мовароуннаҳр хавф остида қолади. Сафавий қўшинларнинг мамлакат ичкарисига бостириб киришларидан чўчиган Темур султон ва Убайдуллохонлар Шоҳ Исмонл билан элчи алманиб, сулҳ тузишга уринадилар. Бироқ Самарқандга келгач Темурсултонни ўша (1510 йил охири 1511 йил мартигача) пайтда бош хон кўтарилган Севинчк (Севинчхожа) султон шиалар билан музоқора олиб боришганидан ранжиб, койийди ва Шоҳ билан ўзбеклар сулҳи ўз-ўзидан барҳам топади Бундан хабардор бўлган Хон Мирзо (Бадахшон) Бобур Мирзога хат юбориб, у кўнгач 20 минглик қўшинни ҳам Бобур (Қобул, Қундуз)га ёрдамга юбориб, уни Шоҳ Исмонл кўмагида Мовароуннаҳрга юришга отлантиради. Ўзбеклар орасида саросима пайдо бўлади, бош хон қилиб ясса қонуни асосида ёши улуғ Қўчқинчи (Севинчхоннинг акаси) бин Абулхайрни сайлайдилар. 1510 йилнинг декабрида Шоҳ Исмонл Бобурнинг опаси Хонзода бегим (Шайбонийхон кейинги пайтда ундан гумонсираб, никоҳдан чиқариб, Саид Ҳодихожа (Машҳад ҳокими, 1510 й. декабрида ҳалок бўлган)га берган эди)ни Бобур ҳузурига юбориб, Бобурни Мовароуннаҳрни қайтиб олишга ҳам ундаган эди. Бобур 1511 йил баҳорида Ҳисорни олади, шу йил ёзида Бухорони эгаллаб, 917 йил ражаби, яъни 1511 йилнинг октябри бошида, Самарқандни қўлга киритиб, ўз номига хутба ўқиттиради. Бухоро ҳокими Убайдуллохон, Самарқанд ҳокими Севинчхожа, Темур султон, Қўчқинчхон ва Жонибеклар ўз яқин ақиллари билан Туркистонга қочадилар. Бироқ, Урта Осиёни яна қайтариб олиш фикрида бўлган Убайдуллохон кўп ўтмай амакиларнинг Мовароуннаҳрга қайта юришга ундайди, бироқ рад жавобини олгач, 918 йил 20 муҳаррам кечаси (1512 йил 7 апрелида) Аҳмад Ясавий мақбараси ёнида йўлчи чақириб, Мовароуннаҳрни қайтиб олиш ва муваффақ бўлса кейин бир умр диндор ҳоким бўлиб қолишга қасамёд қиладди, уни фақат Темур султон ва Жонибек султонлар қўллаб — қувватлаб, бирга юришга отланадилар. Улар 918 йил сафари (1512 йил апрели охири ва май ойи боши)да Тўрт қудуқ орқали Ғиждувонга келадилар ва Бухорога ҳужум қиладилар. Бухоро доруғаси Бобурга хабар юборади. Бобур Самарқанддан анча лашкар билан чиқиб, ҳеч қандай хавфни хотирига келтирмасдан Бухорога яқинлашади. Зеро, Убайдуллохон шу ерда ҳарбий ҳийла ишлатиб, гўё қочгандай бўлиб Хоразм йўли томон чекинган ва Бухоро қамалини тўхтатган эди ва

Бухоро доругаси шуларни Бобурга «ўзбеклар қочди» деб хабар қилганди. Аммо, Убайдуллохон Бухоронинг Хайрбод туманидаги Қўли малик қирғоғида гафлатда келаётган Бобур лашкарига тўсатдан ҳужум қилади. Қаттиқ жангдан кейин оз аскарли ўзбеклар Бобур қўшинини тор-мор келтирадилар. Бобур Бухорога, эртасига эса Самарқандга қочади ва вазият мушкуллигини сезиб, бир кундан сўнг онласини олиб, Ҳисор томонга кетади. Убайдуллохон Бухорони эгаллаб, кейин Самарқандга келади ва ўз номига хутба ўқиттиради. Уни шаҳар улуглари, диний арбоблар шиа зулмидан қутқазгани учун қизғин қўлайдилар. Убайдуллохон бир неча кун ором олган, Туркистондаги амакларини Самарқандга қақриб, ўзи Бухорога йўл олади. Бу воқеалар гувоҳи, тарихчи олим Рузбехон Исфаҳоний ўзининг «Сулдукул — мулк» асари муқаддимасида «одоб юзасидан Убайдуллохон ўзини худди ўлжасини тақсимлаб бермоқчи бўлган овчидай тутди ва катта амакиси (Кўчкннччи)га бош хошликни ва пойтахт Самарқанд тахтнини берди, Мовароуннаҳрнинг бошқа ерларини ҳам қариндошларига бўлиб берди», деб ёзади. Шундай қилиб, 1512 йил баҳорида Урта Осиё яна ўзбеклар қўлига ўтади. Бироқ, Бобур 918 йил ражаб (1512 йилнинг сентябрь — октябрь)да шох Исмоил сафавий ёрдамга юборган Нажми Соний лақабли лашкарбоши (Амир Аҳмад) билан Балх ёнида учрашиб, Амударёдан кечиб ўтиб, биринчи бўлиб Хузор (Ғузур) қалъасини ишғол қиладилар. Кейин Қарши томонга юриш қиладилар, шаҳар ҳокими Убайдуллохоннинг тоғаси Шайхим мирзо қалъани қаттиқ ҳимоя қилади, бундан ғазабланган шиа лашкарбошини, шаҳар қўлга ўтса «қатли ом» (аҳолини ёппасига қатл) этишга қарор қилади. Қарши ҳимояси бартараф этилгач, шаҳар халқи «қатли ом» қилиниб, тарихчиларнинг ёзишича, бунда 15 минг киши қиличдан ўтказилган (шоир Биноий ҳам шу қирғинда ҳалок бўлган.) Мовароуннаҳр аҳли бундан даҳшатга тушиб, шиналарга ва Бобур лашкарига нисбатан ғазоби ошади. Тарихчиларнинг ёзишича, Бобур ҳамда шох Исмоил олдида нуфузли бўлган Амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин Амир Юсуф ва ҳатто қизилбош амирлари ҳам шаҳар ичида ҳазрат Али авлодига мансуб сайидлар борлигини баҳона қилиб, қатли ом ўтказмасликни Нажми Сонийдан илтимос қилган эдилар. Сафавий лашкар бошлари Бухорони олишдан олдин Ғиждувонни бартараф этиш керак деган қарорга келишади ва ўша томонга йўналадилар, чунки ўзбек султонлари бу қалъага йиғилиб, у ерни мустаҳкам қалъага айлантиргандилар. Ғиждувон қамали кеч куз пайтига тўғри келиб, Бобур бу қамални давом эттирмаслик тарафдори эди. Нажми Соний бунга кўнмайди ва шу қалъа атрофида чодир тикиб, қамални давом эттиришни маъқул кўради.

Бу воқеа шундай бўлган эди. Қизилбошлар келишидан ваҳимага тушган Жонибек султон ва Убайдуллохонлар Карманага чекинган эдилар. Кўчкннчихон ва Темур султон ҳам Миёнколга чекинган эдилар. Ўзбекларнинг Мовароуннаҳрни ташлаб қочиши аниқ бўлиб қолганди. Ана шунда Туркистондан эндигина етиб келган Мир Араб Убайдуллохонни жангни давом эттиришга ундаб, ҳатто фикримизча, унга жанг режаларини ҳам тузишда ёрдам берган. Шунингдек Мир Араб Жонибек султонни ҳам Убайдуллохондан ўрناق олишга қақриб, уни ҳам Ғиждувон томон йўналтиради, Темурсултон, Абу Саид Султонлар ҳам қайтиб, шу сабабли Ғиждувон мудоааси кучайган эди...

5. «Оллонинг буйруғи билан озчилик кўпчилик устидан галаба қилади», — Қуръон, 2 сура, 251 оят.

6. Нажмининг ғазоти воқеаси — (4 ғазонинг давоми сифатида) Гиждувондаги ўзбеклар тенг бўлмаган кучларга қарши қалъадан чиқиб, қисқа жанглар қилиб туришади. (Шундай жанглардан бири Бобур билан Жонибек султон ўртасида бўлган тўқнашув бўлиб, Бобур устун келган эди.) Бироқ ҳарбий режани пухта амалга оширган Убайдуллохоннинг дастаси 918 йилнинг 3 рамазонида якшанба кунини (1512 йил 24 ноябри)да Нажмий Соғдий қўшини устига тўсатдан ҳужум қилади кутулмаган зарбадан саросиммага тушган қизилбошлар қочибга тушишади. Нажми Соғдий ҳатто киндими кийибга ҳам улгурмай отга ўтириб қочаётганда, Убайдуллохон жангчилари томонидан ўраб олинади ва ўлдирилади. Ўзбек қўшинлари катта ўлжа ва кўп сонли асирларни қўлга киритадилар. Бобур ва қизилбош қўшинлари Мовароуннаҳрни тарк этадилар. 1513 йил январида эса ўзбекларнинг Хуросонга юриши бошланади.

7. «Исон ўз ҳиммати қаноти воситасида парвоз этади» — ҳадис.

8. Ҳазрат Маҳдумий Мавлоно Қосоний — Хожа Аҳмад бин мавлоно Жалалиддин Қосоний (асли Фарғона Қосонидан), йирик тасаввуф олими, кўпинча Маҳдуми Аъзам номи билан танилган. Маҳдуми Аъзам 1503 йили Фарғона ўзбеклар томонидан ишғол қилинганда Аҳсида бўлган. Ўша ерга ҳоким этиб тайинланган (1509 йилгача) Жонибек султон у билан танишиб, сўнг Қарманага ҳоким (1510, 1512, 1513—1529 й.) этилгач Маҳдуми Аъзамни 1514—1515 йиллари шу ерга таклиф этади. Жонибек султон вафот (1529) этгач Маҳдуми Аъзам Бухорога кўчиб келади. Убайдуллохон ҳам уни эъзозлаб, яхши муносабатда бўлади (1533 йилги у билан бир суҳбатдан кейин Маҳдуми Аъзамга қаттиқ ихлос қўяди). Бобур ҳам Маҳдуми Аъзамга нисбатан катта ҳурматда бўлган. Маҳдуми Аъзам кўплаб сўфийлик руҳида ёзилган илмий рисоалар, шарҳлар муаллифидир, унинг бизгача 30 га яқин асарлари етиб келган (СВР, АН УзССР, т. III, с. 298—315 га қаранг, Убайдуллохон рубойисига ёзилган шарҳ ҳам шу асарлар ичида мавжуд) Маҳдуми Аъзам мапоқбида ёзилган «Жомеъул — мақомот» (1617 йили унинг невараси Абул Бақо ибн Баҳоуддин томонидан битилган) китоби ҳам бизгача етиб келган бўлиб, бир нусхаси УзССР ФА ШИ қўлёзмалар фондида 2471 рақами остида сақланади: Маҳдуми Аъзам 951/1544 йили вафот этган.

9. Хожа Мавлоно Исфаҳоний — Фазлуллоҳ ал-Амин ибн Рузбехон ал-Хунжий аш-Шерозий ал-Исфаҳоний (хожа Мулло — 1458—1521. 12. IV) тасаввуф олими, тарихчи ва шоир (У ҳақида I бобнинг I фаслида тўла маълумот берилган).

10. «Мусиқа нағмалари барча нағмалар ичида оллоҳ-таоло сир асридан бир сир-синаотдир». — Ҳадис.

11. Саид Подшоҳхожа — ўзбек классик адабиёти намояндаси, «Музақ-кири аҳбоб» муаллифи Ҳасанхожа Нисорийнинг отаси Саид Подшоҳхожа бин Абулваҳҳобхожа (Хожа), (1480—в. 1547 й.) Хожа ҳақида тазкиранинг «Хотима» бўлимида маълумот берилган).

12. Давлат эгаси... Убайдуллохон бўлди — Бу воқеа 1529 йилнинг 21 октябрда содир бўлади. Ҳиротни қизилбошлардан тортиб олган Убайдуллохон ўз номига хутба ўқитириб, Хуросон мулки хон экалигини эълон қи-

лади, ammo бу узоққа бормаиди, зеро шу йили қишида таъзия учун у Самарқандга кетганда 1530 йил февралда сафавийлар Ҳиротни қайта эгаллайдилар. Убайдуллохон Ҳиротни яна 6 ой қамал қилади бироқ қўлга кирита олмайди. Фақат 1535 йилигина нисбатан узоқ муддатга қўлга киришига муваффақ бўлади.

13. Мавлоно Ҳилолий — таниқли шоир Бадриддин Ҳилолий (асли исми Нуриддин). Машҳур «Шоҳ ва гадо» асарнинг муаллифи Ҳилолийни Навоий, Соммиро Сафавий ва Нисорийлар истеъдодли шоир сифатида қайд этадилар. (Бобур унинг мазкур асарига эътироз билдирган.) Ҳилолий шиаликда айбланиб, ўша 1529 йил 21 октябрда Ҳирот олингач, мазкур шаҳарнинг Чорсу майдонида Убайдуллохон буйруғига биноан қатл этилади. (Тазкирада Ҳилолий ҳақида бошқа ўринларда ҳам маълумот берилган).

14. Хожа Абдуллоҳ Ансорий—хуросонлик машҳур сўфийлардан, фикҳшунос, файласуф олим ва шоир Абу Исмонил Абдуллоҳ бин Абу Мансур Муҳаммад ал-Ансорий ал-Ҳеравий (1006—1088) Абдулло Ансорий ижодининг ундан кейин ўтган мутафаккирларга таъсири кучли бўлган. Унинг таълимоти жумладан Жомий ва Навоий ижодиётида муҳим роль ўйнаган, Абдулло Ансорийнинг қабри Ҳиротнинг Козургоҳ мавзесида бўлиб, жуда биландон кишилар у ерга шайх этиб тайинланганлар. Амир Навоий ҳам бу мазор шайхлигини 1499 йил апрелида фахрий равишда ўз зиммасига олиб, у ернинг ободончилигига катта ҳисса қўшган.

15. Узунлиги Холидот оролларида — Атлантика океанида 6 та орол бўлиб, қадимги ғарб ва шарқ жуғрофиячилари ер юзи ўлчови бошланиш нуқтаси (ноль) ни шу ороллардан белгилаганлар. Шарқда бу ороллари мўъжизавий ороллар ҳам деб аташган.

16. Хатти устиво — экватор чизиги.

17. Наримон — Наримон бин Сом бин Нуҳ алайҳиссалом. Қадимги манбаларда кўпгина шаҳарлар қурилишини Нуҳ пайғамбар авлодларига нисбат берадилар. Ривоятларда айтилишича, тўфондан омон қолгач ҳаёт кечирган Нуҳ авлодлари, ер юзининг турли ерларига бориб яшаб қолишган ва шаҳарлар барпо этиб, бутун бир миллатларга асос солинган экан. (Масалан, Хива шаҳрининг илгариги номи Рамал бўлиб, «қум» маъносини аңглатган, унинг қурилиши Сом бин Нуҳ билан боғлиқ экан. Кунларнинг бирида шу ердан ўтган Сом қумликда ухлаб қолган ва тушига катта бир шаҳар кирган, у уйғона солиб дарҳол шу обод шаҳар тарҳи (плани)ни қум устига чизган ва ўз одамларига шу ерга яқин ободликда шаҳар қуришига киришини буюрган. Шаҳар битгач унинг номини қум шаҳри, яъни «қум устида яратилган шаҳар» — Рамал деб қўйинган экан.) Яна Сом номи адабий асарларда ҳам учраб турадики, бунда асосан эронийлардан Рустам дастоннинг аждоди, ва эронийлар кўзда тутилади. Зеро, тўфондан кейин Нуҳ ўғли Сомга Эрон ерлари берилиб, эронийлар унинг авлоди саналади.

18. Искандар — Жаҳонгир Александр Македонский (эрамиздан аввалги 356—323 йиллар)нинг номи Шарқда Искандар Мақдуний ва Искандар Зулқарнайн (шоҳли) номлари билан танилган.

19. Имом Фахр Розий — файласуф, астроном, табиб Фахриддин Абу Абдулло Муҳаммад ибн Умар ар-Розий (в. 1209).

20. Уторидга мансубдир — Қадимги астрономлар ақидасига кўра етита (Ой, Уторид, Зуҳра, Қуёш, Миприҳ, Муштарий, Зуҳал) сайёранинг ҳар

бири осмон табақасини ташкил этган ва уларнинг ҳар бири бир иқлим ўлкаларига мансуб бўлиб, еттига иқлимга нисбат берилган. Ҳар бир сайёра ўша иқлим ўлкалари ҳимоячиси ҳисобланган.

21. Абу Маъшар Балхӣ — машҳур астроном, географ Абу Маъшар Жазфар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхӣ (786—886).

22. Гулобод — Бухоро яқинидаги қишлоқ номи, бу ердан кўплаб олимлар етишиб чиққан, айрим асарларда бу ернинг номи арабча «Қалобод» (арабчада «г» товуши ва ҳарфи йўқ) шаклида ёзилгани учун баъзи олимлар уни «фалон бин фалон Қалободий» каби ногўрри тарзда берадилар.

23. «Тарихи Жаҳонкушо» — Машҳур тарихчи Алоуддин Атомулк ибн Баҳоуддин Жувайнийнинг асосан муғуллар тарихини ёритган асари. Атомулк Жувайний 1224 йили туғилиб, 1283 йили оламдан ўтган, у муғул хони Хулоку томонидан Бағдод, Ироқ, Ҳузистонга ҳоким этиб тайинланган. Асли хуросонлик бу тарихчи ёшлигида муғуллар хизматига кириб, уч бор Муғулистонга ҳам сафар қилган.

24. Ҳасан Басрий — VII асрда яшаган илк тасаввуф олимларидан, Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан бири.

25. Ҳазрат Аюб алайҳиссалом — яҳудий пайғамбарларидан, бадний адабиётда кўп меҳнат чеккан ва сабр — тоқатли киши сифатида талқин этилади.

26. Имом Исмоил Бухорий — Муҳаммад пайғамбар вафотидан икки юз йилдан кўпроқ вақт ўтгач Арабистонга бориб ҳадис тўплаган, машҳур «Алжомеъул саҳиҳ» ёки «Саҳиҳи Бухорий» номли ҳадислар тўплами муаллифи ҳадисчи олим Абу Абдулло Муҳаммад бин Исмоил бин Иброҳим бин Муғирот аж-Жуфий ал-Бухорий (в. 256/870). Қабри ҳозир Самарқандда зиёратгоҳ жойлардан саналади. Унинг мазкур асарига кўплаб шарҳлар битилган. (СВР, IV том 120 с.)

27. Хожа Абу Ҳафиз Қабир — машҳур тасаввуф олими Имом Абн Ҳафс Аҳмад бин Ҳафс бин ал-Зубрқон бин Абдулла ал-Жабр ал-Маъжалӣ ал-Бухорий (IX асрда яшаган). Яна хожа Ҳафиз Қабир Бухорий лақаби билан ҳам машҳур.

28. Саратон — қадимги астрономлар фикрига кўра 12 та фалак буржи бўлиб, улар Ҳамал (22. III—22. IV Қўй), Савр (Ҳўкиз), Жавзо (бу бурж орқаси бир-бирга ёпишган икки гўдак суратида тасвирланади) — 23 май—24 июнь), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Шер), Сумбула (Бошоқ, қўлида бошоқ ушлаган қиз суратида ҳам тасвирланади), Мезон (Тарози), Ақраб Чаён), Қавс (Ўқ ёй), Жадий (Эчки), Дали (Челак), Хут (Балиқ) 20 февраль — 22 март) лардан иборат. Еттига сайёра (20 нзоҳ) мана шу буржларни турли вақтларда босиб ўтадилар. Масалан, Қуёш бир йил мобайнида, Ой эса бир ой ичида мазкур 12 буржни босиб ўтади. Бадний адабиёт ва астрология соҳасида сайёраларнинг буржлар устига келиши образли равишда турлича талқин қилинган. Масалан Қуёш Жавзода, дейилганда, Қуёш йилда бир бор ўша учинчи бурж устига келиб, бу май — июнь ойига тўғри келади, маълумки мазкур вақтда қуёш ёруғлиги ва ҳарорати кучаяди, бундан образли фойдаланиб, киши ҳусни — жамоли нурафшон бир ҳолат касб этгани кўзда тутилади

29. Муштарий — сайёралардан биттаси бўлиб Буржис (Юпитер) деб ҳам аталади, мунажжимлар ақидасича у бахт сайёраси сифатида улуғлана-

ди (Бу сабабли Саъди акбар — Қатга бахт ҳам деб юритилади) Сайёралар ичида ёруғи ва каттаси бўлгани учун Муштарий ҳусну — жамол, гўзаллик маъносиди ҳам қўлланиб, шу сабабли кишилар (аёллар)га исм сифатида шу ном берилган.

30. Ой ва Уторид Сунбулада — Уторид (Юпитер) Тур номи билан ҳам аталади ва ёруғликни билдиради, Ой ва Уториднинг Сунбула (август, сентябрь) пайтига тўғри келиши аста-секин қоронғулашиш (яъни қийинчилик)га ишора.

31. Баҳром Ақраба — Баҳром (Марс) Миррих сайёрасининг иккинчи номи, жанговар, уруш келтириб чиқарувчи, юнонлар афсоналарида уруш худоси сифатида талқин этилади. Ақраб октябрь — ноябрь кеч куз, совуқ туша бошлаган пайтга тўғри келади. Рамзий маънода эса Баҳром Чаённи найзаси билан ячиб турган, яъни голиблик тасаввур этилади.

32. Қуёш Асад буржида — Асад (июль — август) йилнинг жуда иссиқ даврига тўғри келади. Шер устида Қуёш чиқиш тасвири эса шон — шавкатли қудратни билдиради. Буларнинг барчаси орқали Абу Али Ибн Сино ҳаёт йўлига — унинг пилли бўлиб, бу соҳада бахт топиши ва қийинчиликлар гирдобига тушиши, лекин оғирни енгиб, илм зиёсини таратиб, шон — шавкат билан шухрат қозона олганига ишора қилинади.

33. Абу Ҳанифа Қуфий — ислом динидаги тўртта мазҳабдан бири — ҳанафий мазҳаби асосчиси Нуъмон бин Собит бин Зута Абу Ханифа (в. 767).

34. Ажам Ироқ — Эрон шундай аталган, шу сабабли кўпинча Ироқ дейилганда Эроннинг ғарбидаги ўлкалар кўзда тутилди.

35. Нуҳ алайҳиссалом — яҳудий халқи пайғамбарларидан, ривоятларда унинг қавми худога ишонмай қолганлиги сабабли худо томонидан оғир жазо — тўфонга дучор қилинган, Нуҳ эса бир нечта яқин ва имон келтирган кишилар билан ўзи ясаган кемада омон қолган. Бу ривоят асосида ҳақиқат ётган бўлиб, олимлар ер юзидида шундай тошқин (Ироқ томонидан) бўлгани ва кема қолдиқлари (Нехечаванда) топилганлигини айтмоқдалар.

36. «Сувварил — ақолим» — Ал Истаҳрий (Абу Исҳоқ ал-форисий)нинг (850—934) «Қитоби масолик ал-мамолик» (Мамлакатларга олиб борувчи йўллар ҳақидаги китоб) асарининг яна бир номи.

37. Хожа Ҳофизиддин Шерозий — машҳур форс шоири Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий (1231—1390).

38. «Мир Араб олий мадрасаси». — Ўзбек султонлари Наҳми Соний воқеаси (1512 дек.) дан кейин Хуросон томонга юриш бошлайдилар. Уша юриш пайтлари тушган ўлжалардан бир қисмини Убайдуллоҳон бу ғалабаларни Мир Араб шарофати туфайли, деб билиб, унга каттагина маблар тортиқ қилади. Мир Араб ўша инъомлар ва ўзи ҳисобидан ҳам қўшиб, яна анчагина жамғарма билан 1516 йиллари ўз тарҳи асосида олий бир мадраса қурилшини бошлатиб юборади. Мадраса 20 йил давомида қуриб битказилди (1536) ва Мир Араб номи билан аталиб, тез орада Шарқдаги энг йирик олий ўқув юртларидан бирига айланади. Мир Араб мадрасасида турли фанлар бўйича дарслар олиб борилган ва Араб, Форс, Ҳинд, Туркия ўлкаларининг кўзга кўринган олимлари бу ўқув даргоҳига келиб дарслар ўқитишган. Ҳозирги кунда Мир Араб мадрасасида фақат диний таълим

дарслари ўқитилиб, талабаларга ўрта диний билим юрти битирувчиси шаҳодатномаси берилади.

39. Мирак Саид Ғиёс — XV—XVI асрдаги хуросонлик зиёлилардан Султон Маҳмуд бин Саид Ғиёс (в. 1546) қурилиш ва экин далаларини планлаштириш бўйича йирик муҳандис, агроном. (У ҳақида II Бобнинг I Фаслида маълумот берилган).

40. «Эрам (боғи) устунлари» — (тўлиқ: Эрам (боғи) устунлари шундай эдики, унга ўхшаши ҳеч бир шаҳарда яратилмаган эди». — Қуръон, 83 сура, 7—8 оятлар. (Эрам ҳақида яна «Абдуллатифхон — I изоҳ»га қarang).

41. «Устини ости қилдик» — Қуръон, II сура, 82 оят. (15, сура, 74 оят).

42. «Ҳар бир нарса аслга қайтади», — Ҳадис.

43. Кўҳак дарёси — ҳозирги Зарафшон дарёси, Меҳтар Қосим кўприги 1536 йили қурилган.

44. «Хон 940 йили... давлат тахтга комрон ўлтирди», — Бухоро ҳокими бўлиб турган Убайдуллохон 940/1533 йили бош хон Абу Саид бин Кўчкичи вафот этгач, бош хон бўлиши ва пойтахт Самарқандга келиши керак эди. Бундай вазиятда шу пайтгача Самарқандда яшаб келаётган Кўчкичи-хон (бош хон. 1512 — в. 1529 дек.) авлодлари бу шаҳардан чиқиб кетиб, бошқа жойга хон тайинланиши масаласи вужудга келиб қолади. Бунга хоҳламаган Кўчкичи авлодлари ичида шижоат ва ғайратлиси Абдуллатифхон ёши жиҳатдан кичик бўлса-да, Самарқанд тахтга ўтириб, Убайдуллохонни пойтахтга киритмайди. Убайдуллохон пойтахтни Бухорога кўчиришга мажбур бўлади ва бош хонлик маросими (хутба ўқиш)ни ўша шаҳарда амалга оширади.

45. 946 йилнинг зулқаъда ойи душанба куниси — (аниқ кун 8 зулқаъда) 1540 йил 17 март.

46. «Эй тинчиган жон! Яратувчинг олдинга рози ҳолда шод ва хушҳол бўлиб қайт», — 89 сура, 27, 28 оятлар.

47. «Қудратли подшоҳ (оллоҳ)нинг ёқтирганлари мажлиси» — Қуръон, 55 сура, 55 оят.

О — Убайдуллохон бин Маҳмудсултон бин Абдулхайрон (892/1487—946/1540). Отаси Маҳмуд султон (Шайбонийхоннинг иниси) 1504 йили Қундуз шаҳрида вафот этгач, Урусбек Дўрмон (Урусбек Дўрмон 1512 йил майда Кўли Маликдаги Бобурга қарши жангга ҳалок бўлган) Убайдуллохонга оталиқ қилиб тайинланади. Бироқ, эрта камолга етган Убайдуллохон тезда энг эътиборли султонлар қаторидан ўрин олади. Хоразм (1505, авг.) Балх (1506), Ҳирот, Машҳад (1507, май) ўлкаларини ишғол этиш жангларида мардлик намунасини кўрсатади. 1512 йил майда Бобурдан Ўрта Осиёни қайтиб олиш ва 1512 йил декабрида сафавийлар билан Бобурнинг биргалликдаги Мовароуннаҳрга юришини барбод қилишда етакчи роль ўйнайди. Убайдуллохондан Абдулазизхон (в. 1550 й.) ва Муҳаммад Раҳимхон исмли ўғил фарзандлар қолиб, Абдулазизхон отасидан сўнг Бухорода (1540—1550) хонлик қилади.

Убайдуллохоннинг лирик меросидан битта қуллиёт девон бизгача етиб келган бўлиб, УзФАШИ қўлёзмалар фондида 8931 рақами остида сақланади.

АБУЛМУЗАФФАР АБДУЛЛАТИФ БАҲОДИРХОН

1. Санъо ва Ҳадара Мавт — Арабистон (Яман) даги ўлкалар.
2. Ҳазрат Маъовия — тўртинчи халифа Али бин Абу Толибдан кейин уммавийлар халифалигига асос солган Маъовия I (661—680 й.)
3. Абдулла Қуллоба — уммавийлар даврида яшаган олим.
4. «Ҳақиқатан ҳам биз дунё осмонини сайёралар билан безатдик», — Қуръон, 37 сура, 6 оят.
5. Қозизода Румий — Мирзо Улуғбек расадхонаси асосчиларидан бири Самарқандда аниқ фанлар ривожланишига ҳисса қўшган астроном, математик олим Салоҳиддин Мусо бин Муҳаммад бин Маҳмуд (1360, Рум (Кичик Осиё) — 1437, Самарқанд). Унинг математика, физика, астрономияга оид 10 дан ортққ илмий асарлари бизгача етиб келган.
6. Ваҳид Ғиёсуддин Жамшид — Мирзо Улуғбекнинг сафдоши; математик ва астроном олим Ғиёсуддин Жамшид бин Масъуд Коший (в. 1429).
7. Али Қушчи — Мирзо Улуғбекнинг шогирди, астроном математик олим Алоуддин Али бин Муҳаммад ал-Қушчи (в. 1474 й. 17 дек., Истамбул).

О — Абдуллатифхон 1540 йили октябрида (акаси Абдулло I нинг олти ойлик хонлигидан кейин) бош хон деб эълон қилинган. Вафоти 1551 йил апрель — май ойи рўй берган. Ундан Абдол Султон исмли ўғил қолган. Хуш тахаллуси билан шеър ҳам ёзган бу Султон 1580 йили Ҳисори Шодмонда шахид бўлган, қабри Қўчқинчи хон мадрасаси (Самарқанд)да отаси ёнида.

АБУЛМУЗАФФАР РУСТАМ БАҲОДИРХОН

1. Қиёфат илми — инсоннинг гавда ва юз тузилишига қараб характерини аниқлаш усули, бундай тажриба билан Аристотель (эр. ав. 384—322) шуғулланиб китоб ёзган, бироқ, у бундай кузатишлар ҳамма вақт тўғри натижа бермаслиги ва мазкур илмга суянишдан сақланиши ҳам айтган. Ўрта аср шарқ адабиётида ҳам Аристотель тажрибаларидан олинган хулосалар баён этилган бўлиб, ундан фойдаланилган.
2. «Тоғларни кўриб, уларни қотиб қолган деб, ўйлайсан, улар эса бутлугга ўхшаб сузиб юрадилар». — Қуръон, 27 сура, 90 оят.
3. «Талвин тамкидан афзалдир, — Ҳадис. Талвин (ўзгартириш) — юриш, саёҳат қилиш, хилма-хиллик маъносини беради. Тамкин эса бир ерда барқарор туриш.
4. Шамси Халаф — хуросонлик тасаввуф олими, шоир (в. XVI асрнинг 30 йиллари). Қабри Афғонистоннинг Шибирғон вилоятида. Зайнулобидин бин Ҳусайн бин Али авлодидан.
5. «Ҳамма нарсанинг тариқати одобдир», — ҳадис.
6. Мавлоно Румий — таниқли тасаввуф олими, шоир Муҳаммад Жалолиддин бин Баҳоуддин ал-Балхий ал Румий (1207—1273).
7. Шамси Табризий — ориф ва мутафаккир Шамсуддин Муҳаммад бин Али бин Маликдод (1188—1248). Бу жуда билимдон олим Жалолиддин Румий дунёқарошига катта таъсир кўрсатган, у 1248 йили Қуния шаҳрида ногоҳон ғойиб бўлган (ўлдирилган). Жалолиддин Румий шундан сўнг ус-този номини абадийлаштириш мақсадида шеърда Шамси Табризий тахаллусини қўллайдди.

8. Қосим Шайх Азизон — Мовароуннаҳр халқи ва шайбоний султонлари наздида катта эътиборга эга бўлган тасаввуф олими (в. 1578 й.) (Унинг мазкур хонахоҳи ҳозиргача сақланган.)

9. «Бу ерга кирган киши омонлик топади»,— Қуръон, 3 сура, 96 оятдан.

10. «Оллоҳ буйруқларини улуғ тутмоқ ва унинг яратганларига меҳрибон бўлмоқ» — ҳадис.

11. Сўед — (Самарқанд Сўғди) Ҳозирги Навоий ва Самарқанд ўртасидаги ноҳия (Миёнкол деб ҳам аталган.)

12. Шарҳи Қирмоний — қайси аср муаллифига мансублигини тополмадик.

13. «Жаннат тақво аҳлига» — (тўла: «Уша куни жаннат тақво аҳлига яқин қилнади. (Улар ёнига келтирадилар.)— Қуръон, 26 сура, 50 оят.

14. Шайх Худойдод — Урта осиелик машҳур тасаввуф олимларидан (в. 1532 й.) Бу шайх 1511 йили кузида Бухоро ва Самарқандни Бобур эгаллаб, ўзбек султонлари Туркистонга чекинаётганда, уларани койиб, «сенларга ўзбеклар керак эмасму» («Торихи Роқим»), деб хитоб қилган. Ушанларда Бобур Шайх Худойдод олдига одам юборади, шайх Худойдод эса Бобурнинг шналар билан келганига ишора қилиб, бу ерда ким мусулмонроқ бўлса, ўша подшоҳ бўлади, дея Бобур ҳузурига боришдан бош тортган.

15. Шайх Жамолиддин — хуросонлик тасаввуф олими (XV аср ўртаси — XVI аср I ярми).

16. Садр Ото — турк машойихидан Садриддинхожа (XIII—XIV аср боши.) Нисорий Садр Отони Занги Ото (в. 1258) бин Тожхожа бин Абду-маликхожа бин Мансурхожа бин Арслон Бобнинг ўғли деб ёзади ва ўзларининг шажарасини Садр ота орқали Занги Отога улайди. Алишер Навоий «Насонмул-муҳаббатда» Садр Отонинг Туркистон вилоятига туғилгани ва замонасида муршид, пир эканлигини айтади, «Тазкирани Муҳаммад Боқир» (1544 й. ёз.) асари муаллифи Садриддинхожанинг Бухорода таҳсил олган Занги Ото ҳузурига келганини айтиб, бошқа маълумот бермайди. Аммо, Садр ота ҳар ҳолда Занги Отонинг 4 нафар ўринбосарлари (Узун Ҳасан Ото, Саид Ото — (в. 1291. й.) Бадр Ото)дан бири бўлгани аниқ.

17. Занги Ото — машҳур турк шайхларидан, шоир, асли тошкентлик бўлиб, Туркистонда туғилган, Аҳмад Яссавий (в. 1166) нинг устози Арслон Боб авлодидан, қорачадан келган киши бўлгани учун Занги (занжий) лақабини олган, асосан кўчманчи туркий халқлар орасида сўфийлик таълимотини тарғиб этган, шунинг учун «чўпонлар пири» ҳам деб аталган. Шейрий асарлари бизгача етиб келган. (У ҳақида яна Хотима қисмида маълумот берилган.)

18. Ҳаким Ото — мутасаввиф олим ва шоир Сулаймон Боқирғоний (в. 1191), Аҳмад Яссавийнинг шогирди, Занги Отонинг устози. Хоразмда вафот этган. Тасаввуфона руҳда ёзилган туркий «Боқирғон китоби» асари ва шейрлари бизгача етиб келган.

19. Иброҳим Адҳам — илк мутасаввифлардан бўлмиш асли балхлик Абу Исҳоқ Иброҳим бин Сулаймон бин Мансур Балхий (в. 782). Дастлаб Балхда ҳоким бўлган, тасаввуф тарикатини ихтиёр этгач, Макка ва бир қатор араб шаҳарларида бўлиб, йирик тасаввуф олимларидан тарикат илмини

ўрганган ва сўфийлик тариқати бўйича ҳалол, шахсий меҳнати орқасида кун кўриш учун Сурияда ўтинкашлик ва даштда божбонлик қилиб умр ўтказган. Бадний адабиётда Иброҳим Адҳам образи подшоликдан воз кечиб, машаққатлар гирдобида яшашга ўзида ирода топган киши сифатида талқин этилади.

20. Баҳридан кечди — Наврўз Аҳмадхон Қармана ерларини иккинчи гал (1553) қўлга киритганда Жонибек султон авлодлари Балхда Пирмуҳаммад Жонибек ҳузуридан бошпана топадилар. Ушанда Рустам султон ҳам Балхга боради, у Жонибек султоннинг катта ўғилларидан бўлгани учун кўпдан бери Мовароуннаҳрга қайтиш орзусида юрган Пирмуҳаммадхон ииниси билан ўлка алмашишни таклиф этган, (у, бундай таклифни Абдуллахон II олдига ҳам 1561 йил қўяди «Раҳмдил ва меҳрибон тангри номи билан — О «изоҳга» қаранг) бироқ дарвишлик тариқатини тутиб, молу дунё ҳаваси куйидан чиққан Рустам султон таклифни рад этган.

22. Бобил — бу ерда Эрон сарзаминида бўлган қадимий шаҳар кўзда тутилмоқда.

23. Каюмарс — қадимий Эроннинг каёний сулоласидан бўлган подшоҳ.

24. Таҳумарс — қадимий Эроннинг пешдодийлар сулоласига тааллуқли подшоҳ.

25. Луҳросп — каёнийларнинг тўртинчи подшоси.

26. Буллох ибн Ахнух — қадимий эрон подшоҳларидан.

27. Манучеҳр бин Ираж бин Афридун — қадимий эрон подшоҳларидан.

28. Султон Жалолдин Маликшоҳ — салжуқий подшоҳларидан учинчиси (п. 1072—1092).

29. Фозил Биржандий — Мавлоно Абдулалн Биржандий (в. 1524 йилдан кейин, у ҳақда «I Боб, I фасл — I изоҳга қаранг).

30. Ҳаким Носир Хусрав — файласуф олим, шоир ва ҳукмдор Абу Муиниддин Носир Хусрав ал-Қубодиённий (1004—1088.). Унинг «Саёҳатнома», Рўшноинома», «Саодатнома», «Зодул — мусофирин» каби ахлоқий дидактик асарлари ва куллиёт девони бизгача етиб келган, асли Қубодиёнлик. Гоявий жиҳатдан исломга нисбатан оппозицияда бўлган исмоилийлар ақидалари тарафдори ҳисоблангани учун қувғунга учраган, унинг «Саёҳатнома» асарини русчага таржима қилган Бертельс Носир Хусравнинг қувғинга учраган Ямкон (Йўмкон)га келиб, иморатлар қурган даврини 1059—1063 йиллар деб белгилайди. Ҳаким Носир Хусравнинг қабри Бадахшон (Афғ.)га қарашли Даран мулукон деган жойида (Нишопурдан чиқиб кетгач у Балхга тааллуқли Йўмкон) (Ямкон) ва Кўҳистон (Бадахшон)да яшаган, ўша ер халқлари уни авлиё сифатида улуғлаб келадилар.)

31. Насаф жангида қаттиқ яраланди — 1554 йилга келиб Наврўз Аҳмадхон Қарши (Насаф)ни ҳам қўлга киритиб, Амударёдан кечиб ўтганига оз қолганда унинг Балхга келишидан чўчиган Пирмуҳаммадхон Насаф томонга қўшин тортади, Мовароуннаҳр султонлари ҳам у билан бирга келадилар ва 1554 йил кузда Насаф ёнида қаттиқ жанг бўлиб, тарихчиларнинг ёзишича бу жангда Рустам султон алоҳида мардлик намунасини кўрсатган ва қаттиқ яраланган Рустам султон шу яра натижасида 962 йилнинг 15 мурраи (1554 йил 10 декабри)да вафот этади. У ҳақидаги энг тўлақонли маълумот фақат «Музакири аҳбоб»да учрайди.

32. «Қайт» — («Иржан» — қайт, эй нафс) — Қуръон, 89 сура, 28 оят.

АБДУЛАЗИЗХОН БИН АБУЛҒОЗИ УБАЙДУЛЛОХОН

1. Шайх Жалол — ўрта осиелик тасаввуф олими, 956 (1549) йили 70 ёшида Бухорода вафот этган.
2. Шамсиддин Муҳаммад Ружий — тасаввуф олими, шоир (в. 1498 й.) Жомийнинг дўсти улар Саъиддин Кошғарийдан бир вақтда таълим олишган.
3. (Ҳижрий) 817 йил 13 шаъбон — 1414 йил 7 ноябр.
4. (Ҳижрий) 898 йил 18 муҳаррам — 1492 йил 9 ноябр.
5. Дарвиш Равғангар — Навоийга замондош ва Ҳиротда ҳам яшаган машҳадлик шоир.
6. Ҳусомий қаландар — истеъдодли шоир, тасаввуф намояндаси Ҳусомиддин Хивақий (в. 1505 йил сентябрь.— Ҳусомий қаландар ҳақида I Бобнинг I Фаслида тўла маълумот берилган).
7. Мавлоно Абдулғафур — тасаввуф олими, шоир Абдулғафур Радиаддин ал Лорий (в. 1506 й. 24 декабрь). Абдураҳмон Жомийнинг шогирди бўлган мавлоно Абдулғафур устози Жомий биографиясига онд ва унинг асарларига шарҳлар ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келган. (Бобур у билан 1506 йил 20 декабрда Ҳиротда учрашганлиги, шундан бир неча кун ўтгач мавлоно Абдулғафурнинг вафот этгани ҳақида ёзди.)
8. Саъиддин Кошғарий — нақшбандия тариқатининг йирик вакили, Жомийнинг устози. (В. 1456 йил 13 май, Ҳирот).
9. Низомиддин Хомуш — хуросонлик тасаввуф олими (в. 895/1490), асарлари бизгача етиб келган.
10. Хожа Алоиддин Аттор — нақшбандийлик тариқати намояналаридан (в. 1400 йил март ойи).
11. Хожан бузургвор — Хожа Баҳоуддин Нақшбандий назарда тутилмоқда.
12. Носируддин Охунд — XVI асрда Ўрта Осиеда яшаган асли хуросонлик тасаввуф олими, табиий фанлар билимдони.
13. Мавлоно Калон Зиёратгоҳий — хуросонлик тасаввуф олими, шоир (XIV—XV аср).
14. Шоҳрух султон — Амир Темурнинг ўғли, дастлаб Хуросонда ҳоким, сўнг олий ҳукмдор бўлган (1409—1447) маданиятпарварлиги билан танилган султонлардан ҳисобланади. (1377—1447 й.)
15. Амир Абулбақо — ўрта осиелик таниқли тасаввуф намояналаридан бири, Абдуллахон II тарафдорларидан, Бурҳон султон ҳузурида ҳам катта нуфузга эга бўлган.
16. Ҳожи Муҳаммад Хабушоний — XV—XVI асрда яшаган хуросонлик тасаввуф олими, шоир. Хабушон, Ҳамушон — ҳозирги Эрондаги Қучон шаҳрининг эски номи. (У ҳақида тазкиранинг I Боби, 2 Фаслида маълумот берилган.)
17. Ҳотам Той — 6 аср охири 7 аср бошида яшаган, ҳукмдор ва шоир. Абу Сафона Ҳотам бин Абдуллоҳ бин Саъд Той. Саховат ва ҳимматли инсон бўлгани учун Муҳаммад пайғамбар унинг авлодини Той шарофати юзасидан эъзозда тутишни буюрган. Бадий адабиётда Ҳотами Той сахий инсон, саховат рамзи сифатида талқин этилади.

18. Комрон подшоҳ — Бобурнинг ўғли, шоир (в. 1557 й.) (Комрон ҳақида Мақола, I Рукни I Фаслига қаранг).

19. Тўс — тўполонлар — Абдулазизхон отаси Убайдуллохон вафоти (1540. III.) дан кейин Бухоро тахтига ўтиради, ammo Самарқанд ҳокими уни бош хон сифатида тан олмайди, натижада икки ҳокимиятчилик бошланади. 1544 йили эса Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон ва Абдуллатифхонлар Абдулазиз устига қўшин тортадилар, Абдулазизхон Балхга қочади, бироқ жуйбор шайхлари Тошкент, Самарқандлик ҳокимларни қўллаб — қувватламагач улар Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлишадн. Абдулазизхон яна қайтиб келади.

20. «Бу китобхона» — тарихий манбаларда ёзилишича («Нафонсулмаосир») Хуросонга юришларнинг бирида Абдулазизхон қўлига Ҳусайн Бойқар кутубхонаси тушган. Мазкур китобхона эса ўша кутубхона асосида ташкил топган. (Китобхона ҳам китобат санъати билан шуғулланадиган, ҳам китоблар сақланадиган жой.) Профессор Ҳ. Сулаймон ана шу китобхонанинг Англия, Францияда сақланаётган дурдона намуналарини аниқлаган. (Қаранг: Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар, Альбомни тузувчилар ва сўз боши муаллифлари профессор Ҳ. Сулаймон, ф. ф. к. Фозила Сулаймонова, ЎзССР ФАН, 1982 й.)

21. 957 йил 26 рабнуссоний, чаҳоршанба куни — 1550 йил 16 май.

МАҚОЛА. I РУКН, II ФАСЛ.

БУЛФАТҲ СУЛТОН САЪИД СУЛТОН БИН АБУСАИДХОН

1. Ҳусайн Хоразмий — ўрта осиелик тасаввуф олими шайх Қутбиддин Ҳусайн Хоразмий. (в. 1551 йил 21 август). У ҳақида яна III Боб, II Фаслдаги «Шайх Шарифий» изоҳига қаранг.

2. Хожа Исҳоқ Хуттилоний — XV асрда яшаган тасаввуф олими.

3. Амир Али Ҳамадоний тасаввуф олими Сайид Али ал. Ҳамадоний (в. XV аср ўртасида.)

4. Қамолиддин Маҳмуд Миздакхоний — хоразмлик тасаввуф олими (XIV асрда яшаган).

5. Шайх Алоуддавла Семноний — тасаввуф олими, шоир Рукниддин Алоуддавла Аҳмад бин Муҳаммад ал-Биёбонагий Семноний (в. 1336.)

6. Нуриддин Абдулрахмон Исфароний — XIII асрда яшаган тасаввуф олими.

7. Аҳмад Гуриёний — XIII асрда яшаган хуросонлик тасаввуф олими.

8. Шайх Разнуддин Али Лолоъ — тасаввуф олими, Нажмиддин Кубро (1145—1221) нинг шогирди (в. XIII аср ўрталари).

9. Шайх Мажидуддин Бағдодий — тасаввуф олими ва шоир, Хоразмнинг Бағдодик қишлоғидан, 1217 йили 18 ёшида Хоразмшоҳ Муҳаммад Текеш томонидан қатл этилган, Нажмиддин Кубронинг суюкли шогирди.

10. Шайх Нажмиддин Кубро — машҳур тасаввуф олими, файласуф ва шоир, кубравия тариқатининг асосчиси Абулжаноб Аҳмад бин Умар ал

Хевақий (1145—1221), кўпинча шайх Нажмиддин Қубро (яна шайхи Валий тарош) лақаби билан танилган.

11. Шайх Аъмар Есир — йирик тасаввуф олими, Нажмиддин Кубронинг устозларидан в. XIII аср боши).

12. Шайх Абу Нажиб Суҳравардий — тасаввуф олими Зиёиддин Аби ал-Нажиб Абулқоҳир бин Абдулла Суҳравардий ал-Қарший ал-Бекрий (в. 563 1168 й.).

13. Шайх Аҳмад Ғаззолий — машҳур файласуф олим Абу Ҳомид Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ғаззолий ат Тусий (1058—1112) нинг иниси Абулфатҳ Мажудиддин Аҳмад Ғаззолий (в. 1123, Қазвин.)

14. Шайх Абу Бакр Нассож — тасаввуф олимларидан (в. XI аср ох.)

15. Абулқосим Қурақоний — машҳур тасаввуф олими Абулқосим Али бин Абдулло Қурақоний (в. 1084 й.).

О. Султон Саъид султон бин Абусаид бин Қўчқинчининг отаси вафот (1533) этгач Самарқанд тахтига унинг амакиси Абдуллатифхон ўтиради. 1551 йили Абдуллатиф вафот этгач бир йилдан сўнг Самарқандни Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон эгаллаб Султон Саъид султонни тахтга шерик қилиб ўтқзади, аммо 1554 йили эса уни тахтдан маҳрум этади, Султон Саъид султон Қошғарга кетишга мажбур бўлади. У 1558 йилда (1557 йили кузида Абдуллахон II Самарқандни озод қилгач)гина яна қайтиб Самарқанд тахтига ўтиради. Султон Саъид султон 1572 йили вафот этган. (Султон Саъид султоннинг Баҳодир султон исмли иниси ҳам бўлиб, у ҳам шеърлар ёзган ва Баҳодирсултон 1569 ёки 1576 йили жангда ҳалок бўлган, Баҳодир Султон ҳам Қўчқинчixon мадрасасида дафн этилган).

МУИНИДДИН ЖАВОНМАРДАЛИ СУЛТОН БИН АБУ САИДХОН

1. Шайх Худойдод — (у ҳақида «Рустам Баҳодир — 14 изоҳга қаранг).

2. Дарвиш Шайх — XV аср охири — XVI аср бошида яшаган тасаввуф намоёндаларидан.

О — Жавонмардалихон акиси Султон Саъид султон вафот (1572) этгач Самарқанд тахтига ўтиради. Уғиллари Абулхайр ва Музаффарлар орасида низо чиқиб, бундан фойдаланган Абдуллохон II 1578 йили Самарқандни ишғол қилади ва Музаффар султон ҳамда (гарчи ўзи тарафдори бўлса ҳам) Абулхайр султонни ҳам отаси Жавонмардали билан биргаликда қатл эттиради. Мутрибийнинг ёзишича Абулхайр ва Музаффар султонлар жуда айшу ишратга берилган кишилар бўлишган. Жавонмардалихон улар сабабли ҳалок бўлганига атаб бир байт айтган бўлиб, Мутрибий уни ўз тазкирасида келтириб ўтган. Жавонмардалихоннинг бу инкала ўғли ҳам шеър ёзган.

ДУСТ МУҲАММАД СУЛТОН БИН НАВРЎЗ АҲМАД

О. Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхоннинг бу фарзанди билимдон киши бўлиб етишган. Унинг «Силсилат-ус салотин ва анисул-ошиқин» номили асари бизгача етиб келган, бир нусхаси ҳозир Ўз ФАШН қўлёзмалар фондида 2471 рақами билан сақланади.

АВАЗ ҒОЗИ СУЛТОН БИН СУЛТОН ҒОЗИ

О. Аваз Ғози ҳақида «Музақкири аҳбоб»дан ташқари «Мажма ул-хавос» тазкираси ва Абулғозийнинг «Шажараи» турк асариди ҳам маълумотлар учрайди. Аммо, Содиқбек Афшор нотўғри равишда Аваз Ғозини, Абдуллахон II нинг тахаллуси, деб атайди. (Абдуллахон II Хоразмда хон бўлмаган, шеърда эса «Хон» тахаллусини қўллаган.) Аваз Ғози бин Умарғози бин Султонғози бин Элбарсхон, Хоразмда ҳукмронлик қилган ўзбек султонларидан, Шайбонийхоннинг қариндоши Аваз Ғози ва отаси Хоразмни исёнчилар қўлга олгач 1536 йилги Тошкентга қочиб келганлар ва Хоразмни қайтариб олишдан натижа чиқмагач, улар авлодлари 1705 й. гача Самарқанд, Тошкентда яшаб қолишган.

МАҚОЛА. II РУКН, I ФАСЛ

ЗАҲРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

1. Маҳдумий мулло Хожағий Косоний — Хожа Аҳмад бин мавлоно Жалолидин Косоний — Маҳдумий Аъзам (в. 1544 й.).

(Маҳдуми Аъзам ҳақида «Абулғозий Убайдулло...— 8 изоҳ»га қараи).

О. Заҳриддин Муҳаммад Бобур — темурий ҳукмдор, Ҳиндистонда «буюк мўғуллар» сулоласи (1526—1858) нинг асосчиси, тарихчи, фикршунос, адабиётшунос олим ва шоир (туғ. 1483 й., Андижон — 1530, Деҳли).

МУҲАММАД ҲУМОЮН ПОДШОҲ

1. «Сўзнинг яхшиси унинг қисқаси ва далилласидур» — ҳадис.

2. Айрим олимлар Ҳасанхожа Нисорийни Ҳиндистонга борган (ҳатто 1553—1556 йиллар оралиғида) деб ёзадилар, аммо Нисорий «Музақкири аҳбоб»нинг бирон ерида Ҳиндистон тўғрисида ўша ерда бўлган киши сифатида фикр юритмайди, «бу фақирнинг хотирида эди...» деб бошланувчи парча мазмунидан эса унинг Ҳиндистон сафарига тайёргарлик кўргани, аммо, орзулари амалга ошмагани англашнинг турибди. Нисорийнинг шогирди Мутрибий Самарқандий (у Нисорий ҳузурда 1588—1594 йиллар орасида таҳсил олган) ҳам устозининг Ҳиндистонга боргани ҳақида ҳеч нарса ёзмай, фақат «Музақкири аҳбоб» дан юқоридаги парчани ўзининг «Тазкират уш-шуаро» (1605) китобида айнан келтириб ўтади, холос. Қўринадики, Ҳасанхожа Нисорий 1556 йили сафарга шайланган, бироқ, Ҳумоюннинг тўсатдан вафоти унинг бу орзусини барбод этган. (Нисорий кейинчалик ҳам Ҳиндистонга бора олмаган).

3. 962 йил рабиулаввали (аслида 963 йил) — 1556 йил 24 январига тўғри келади.

4. «Тарихи Банокатий» — мўғуллар даврида яшаган табризлик тарихчи олим ва шоир Абу Сулаймон Довуд бин Муҳаммад Банокатий (Фахр Банокатий — в. XIV аср II ярми)нинг «Равзати аввалюл албоб фи таворихи ақобир вал-ансоб» китобининг яна бир номи, мазкур китоб 1338 йили ёзилган.

5. Халифа Маъмун — (аббосий халифалардан) Маъмун ибн Хорун — ар-Рашид (хал. 813—833 йй.)

6. «Ҳақиқатан ҳам бунда кўрар кўз аҳллари учун ҳар оина ибрат бор». — Қуръон, 3 сура, 11 оят.

7. «Дунёвий ҳаёт алдовдан бошқа нарса эмас» — Қуръон, 5—7 сура, 20 оятдан.

О. Носируддин Ҳумоюн бин Муҳаммад Заҳириддин Бобур 1508 йил 6 мартида Қобулда туғилган. Отаси вафоти (1530) дан кейин инилари Комрон, Аскарӣй, Ҳиндоллар билан анча урушлар қилиб, 1539 йили Ҳиндистонга ўзига бўйсундиради. 1539—40 йиллари афғон Шершоҳ исёни сабабли Эронга қочади. 1545 йилда сафавийлар ёрдамида иниларидан Қобулни тортиб олади ва Шершоҳ вафот этгач, яъни 1555 йили Деҳли, Панжоб ўлкаларини ҳам қайта қўлга киритишга муваффақ бўлади. 1556 йили бевақт вафот этади. Ҳумоюннинг форс ва ўзбек тилларидаги шеърлари бизгача етиб келган.

МУҲАММАД КОМРОН ПОДШОҲ

1. Хожа Абдулҳақ — Хожа Аҳрорнинг невараси; «Мақомоти Хожа Аҳрор» китобининг муаллифи. 1528 йили декабрида Бобур ҳузурига Ҳиндистонга борган ва 1531 йилгача Ограда яшаган.

2. Хожа Носируддин Убайдулло — Хожа Носируддин Убайдулло Аҳрор.

О. Муҳаммад Комрон бин Бобур акаси Ҳумоюн билан тахт-мулк талашиб кўп жанглар қилган, Комрон Мирзо истеъдодли шоир бўлиб, унинг ўзбек ва форс тилидаги шеърлари (1500 мисра)дан иборат девони бизгача етиб келган, девоннинг Худобахш кутубхонасидаги қўлёзма нусхаларидан олинган фотонусхаси ЎзФА Ҳ. Сулаймон номидаги қўлёзмалар институтида сақланади. Комрон Мирзо 1557 йили вафот этган.

МИРЗО АСКАРИЙ ИБН БОБУР

1. Муғилон — Маккага борнишдаги чўл.

2. Ҳижоз — а) Сауд Арабистонидаги вилоят, Макка шаҳри шу ерда жойлашган. б) Шу ер номи улуғланиб 12 мақомдан олтинчисининг номи «Ҳижоз» деб аталган, бадний адабиётда муаллифлар бу иккаласини сўз ўйинида жуда кўп ишлатадилар.

О. Мирзо Аскарӣй 1558 йили вафот этган.

МУҲАММАД ҲИНДОЛ ПОДШОҲ БИН БОБУР

1. Бадахшонда ҳукумат... — Бобур 1521 йили Бадахшонни Ҳумоюнга берган эди, 1525 йил декабрида Ҳумоюнни чақириб, бу ўлкани Ҳиндол Мирзога беради. 1527 йилда эса Ҳиндол Мирзони ҳам Ҳиндистонга чақириб, Бобур у ерни асл эгалари темурий Сулаймон Мирзо бин Хон Мирзога топширади.

О. Муҳаммад Ҳиндол 1551 йили вафот этган.

МИРЗО ИБРОҲИМ БИН СУЛАЙМОН ПОДШОҲ

1. Вайси Қаран — илк суфийлардан яманлик шайх Увайс (Вайс) Қаранӣй, Муҳаммад пайғамбар (са. в.) уни жуда ҳурмат қилган ва вафоти чоғи

ўз мураққаъси (суфийлик жун тўни)ни унга топширишни буюрган. Шайх Увайс халқ орасида ориф сифатида Султон Увайс номни билан ҳам машҳур. Шайх Увайс Қаранда туя боқиш билан шуғулланган учун шеърда шунга ишора қилинмоқда.

2. Балх тамъасида келиб — Бадахшон подшоҳлари гоҳ бобурийлар билан ҳамкорликда, гоҳ ўзлари ўзбеклар қўлида бўлган Балхга доимо ҳужум қилиб турардилар. 1560 йили августида Сулаймоншоҳ Балхга бостириб келади ва шаҳар атрофидаги булуккотларни талон-тарож қилиб, Шибирғоннинг Сарипул деган жойида қўшинини жангга саф тиздиради. Шу ерда қаттиқ жанг бўлади ва бадахшонликлар енгилиб, Сулаймон подшоҳ қочади, ўғли Иброҳим Мирзо эса қўлга тушади. Иброҳим Мирзо 1560 йилнинг 8 сентябри (ёки 28 августи)да Балхда қатл этилади. О Мирзо Иброҳим бин Сулаймон «Вафойй» тахаллуси билан форс ва туркий тилларда кўплаб ғаввалар ёзган. Девони бор.

МАҚОЛА. II РУКН, II ФАСЛ.

ЖАМШИД МАРТАБАЛИ СУЛАЙМОН ПОДШОҲ

1. Мир Хомуш — хуросонлик тасаввуф олими Мир Низомиддин Хомуш, (в. 1490 йил).

2. Мўғул хонлари — Юнусхон авлодидан бўлмиш Қошғар хонлари; Бобур Мирзонинг онаси ҳам шу хонадондан бўлган.

3. Чештий шайхлари — биринчи чештий шайхларидан Абу Аҳмад Абдол бин Султон Пурсано (892—976) ҳақида Алишер Навоий маълумот беради, ammo Ҳиндистонга кетиб яшаб, шу ерда чештий шайхлари сулоласига асос солган киши шайх Мавдуд Чештий (1038—1138)дир. У ҳақида ҳам Навоийнинг «Насоимул — муҳаббат»ида маълумот бор.

О. Сулаймоншоҳ бин Хон Мирзо бин Султон Маҳмуд Мирзо бин Абу Саид Қурагон кўп йиллар Бадахшон ҳукуматини бошқарган. У 1588 йили вафот этган.

МИРЗО АБУЛҚОСИМ БИН КОМРОН

I БОБ, I ФАСЛ

МАВЛОНО РУЗБЕҲОН ИСФАҲОНИИ

1. Мавлоно Абдулалӣ Биржандий — тарихчи олим, «Ажойбул-булдон» (Мамлакатлар ажойботлари) асарининг муаллифи Абдулалӣ бин Муҳаммад бин Ҳусайн ал Биржандий (в. 1524 йилдан кейин). «Ажойбулбулдон» 1495 йили ёзилган. Биржандийнинг бизгача «Шарҳи Зижи жадиди Султоний» (1523 й. ёзилган) ва «Шарҳи мухтасарул Виқоя» асарлари ҳам етиб келган. (Қаранг, СВР АН УзССР, т. V.)

2. Имом Молик — Сунний мазҳабининг йирик тўртта имомларидан иккинчиси маданилик фақиҳ Молик бин Анас (716—800), бу имом фирқасининг эргашувчилари ҳозир Жазойир, Марокаш ва Тунисда кўпчиликни ташкил этади.

3. Яъқуб подшоҳ — Диёрбакр, Шарқий Туркия ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган «Оқ қуюнли» сулоласининг олтинчи ҳукмдори (1478—1490.)

4. Абдулразоқ Самарқандий — тарихчи олим (1413—1482), бу ерда унинг машҳур «Матлаъус — саъдайн» асари кўзда тутилмоқда.

5. Қайхусрав — Қадимий Эрон подшоларидан.

6. «Ўзинг ичирган шарбатдан ичарсан» — араб мақоли.

7. «Қазо етса кўздан нур қочади» — ҳадис.

8. Китоб — Рузбехоннинг «Ёмон йўлдан қайтиш» китоби кўзда тутилмоқда.

9. Улуғ тангри қалбимда ундан бошқага сифиниш йўқлигини ўзи билса бас — ҳадис.

10. Ишдан кетишган — Бу воқеа 1515—1517 йиллари содир бўлган. Ушанда Хожа Қарана ҳокими Жонибек султон (в. 1529 й.) хизматида энди кирган пайт бўлган.

О. Мавлоно Рузбехон Исфаҳоний (в. 1521 й. 13. IV) (тўлиқ исми Фазлulloҳ ал-Амин ибн Рузбехон ал-Хунжий аш-Шерозий ал-Исфаҳоний) — тасаввуф олими, тарихчи, ҳадис ва фикҳ билимдони, ўзбек, форс тилларида шеърлар битган шоир, халқ орасида Хожа Мавлоно лақаби билан машҳур бўлган. Мавлоно Рузбехон асли эронлик бўлиб, 1457 йил Форс вилоятининг маркази Шерозга яқин Хунж ноҳиясида туғилган, болалиги ва ўсмирлиги Исфаҳонда кечган. Унинг отаси йирик руҳоний арбоб бўлиб, дастлабки маълумотни уйда ва Исфаҳондаги мадрасаларда олган ва 1475-ҳамда 1482 йиллари Арабистонга бориб, йирик олимлардан таҳсил кўрган. Таҳсилдан сўнг бир оз вақт Озарбайжон ҳокими Султон Яъқуб, кейин Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида бўлган. Аммо Мавлоно Исфаҳоний Хуросонда ҳам қолмай Бухорога келиб ватан тутди ва Самарқанд, Бухоро ўлкалари Шайбонийхон қўлига ўтгач сунний мазҳабини қаттиқ ёқловчи бу олим мазкур ўзбек хони хизматида кирди. Тақводор ва сунний мазҳаби пайравдори Шайбонийхон ҳам Мавлоно Рузбехонни жуда ҳурматли кишилар қаторида кўриб, унинг таъсирида бўлади ва ҳарбий юришларда ўзи билан бирга олиб юради. (Мавлоно Исфаҳоний ва унинг маслакдош дўстлари Шайбонийхон сиймосида фақат жасур подшоҳнигина эмас, балки сунний мазҳаби ҳимоячиси бўлган диндор ҳукмдорни ҳам кўрганлар, шу сабабли Шайбонийхон ўзини, халифаи раҳмон, имоми замон, деб эълон қилишга ўзида маънавий ҳуқуқ ҳис этган). Шайбонийхон ўлдирилгач, Бухоро ва Самарқанд Бобур қўлига ўтади, ўша кезлари Мавлоно Рўзбехон пойтахт Самарқандда эди, у ўзбек султонлари билан Туркистонга қочолмайди. Аммо Бобурни ҳурмат қилса-да, шиалар билан иттифоқчи бўлгани учун, барибир мамлакатни яна ўзбеклар қайтиб олиши тарафдорлигича қолади. 1512 йил майида Самарқандга Убайдуллоҳон кириб келади, биринчилардан бўлиб, уни Рўзбехон Исфаҳоний қутлайди. Убайдуллоҳон амакиларига Самарқандтахтини бериб, ўзи Бухорога қайтади ва кўп ўтмай Мавлоно Рўзбехонни ҳам Бухорога чақиртиради. Мавлоно Исфаҳоний Убайдуллоҳон ва бошқа ҳукмдорларга атаб

«Сулуқ-ул-мулуқ» асарини ёзиб, унда ҳукмдорларни бирваракайига сунний мазҳабининг ҳанафий ва шофиний йўналишларига эргашшига ундайди.

Мавлоно Исфаҳонийдан бизгача диний, фалсафий, ахлоқ — одоб мавзuidaги, адабий ва тарихий мавзудаги «Ҳалли тажрид», «Таълиқот бар муҳаллот», «Бадий-из-Замон фи қиссати Ҳайй ибн Яқзон», «Тарихи олам-орон яминий», «Шарҳи «Қасидан бурдан» ал Бусририй», «Меҳмонномаи Бухоро» (1508 йил феврალი — 1509 йил сентябри) «Сулуқул — мулуқ» (1512) ва яна бир нечта асарлар етиб келган. Шулардан, «Меҳмонномаи Бухоро» чет элда ва бизда чоп этилган. (Фазлолло ибн Рузбехон Исфаҳани. Мехман — намайи Бухара. Перевод предисловия и примечания Р. П. Джалиловой. Под редак. А. К. Арендса, М., 1976.) Унинг ўзбекча шеърлари ҳам мазкур «Меҳмонномаи Бухоро» асари орқали етиб келган. Мавлоно Рузбехон Исфаҳоний 1521 йилнинг 13 апрелида Бухорода оламдан ўтган.

КАМОЛИДДИН ИБРОҲИМ ШИРВОНИИ

1. Содиқ Акбар — тўрттала ҳалифаларнинг биринчиси бўлган Абу Бакр Сиддиқ (Халиф. 632—634) кўзда тутилмоқда.

МАВЛОНО ФОНИИ

1. Лутфулло Нишобурий — Амир Темур (в. 1406) ва ўгли Мироншоҳнинг замондоши бўлиб, Мироншоҳнинг иноятига сазовор бўлган. Мавлоно Лутфулло жавоби қийин шеърлар ихтиро қилишга жуда уста шоир ўтган.

2. Симий Нишобурий — XV асрда яшаган олим ва шоир ҳамда хушнавис ҳаттот ва наққош.

3. Тўғонбек — амир, салжуқийлардан Алп Арслоннинг Хуроссидаги ноиб, Нишопурда яшаган (XII аср ўртасигача).

4. Амир Ҳусайний — муаммо фанининг энг зўр билимдонни Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайний Нишобурий (Ҳусайн Муаммой, в. 1499 йил). Амир Ҳусайн Муаммой ўз муаммоларини Абдурахмон Жомий назаридан ўтказиб турган ва Навоий томондан юксак баҳо олган. Унинг муаммо жанридаги асарлари «Муаммоёти Ҳусайний» номи остида машҳур бўлиб, уларга кўплаб шарҳлар ёзилган. Шулардан бири Содиқ Рукни Ошиқнинг 1510 йили битган «Шарҳи Муаммой Мирий» ((яна бир номи «Шарҳи Муаммой Ҳусайний») дир.

5. Аҳлий Шерозий — Навоийга замондош шерозлик шоир (в. 1563 й.)

6. Аҳлий Шерозий Алишер Навоийга бағишлаб «Қасидан маснӯъ» асарини ёзган. (Бу асар тақдири шу пайтгача номаълум эди, яқинда унинг бир қўлёзма нусхаси ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида мавжудлиги аниқланди).

МАВЛОНО ШАВҚИИ

ХОЖА ВОЛАҲИИ

1. Осафий — Алишер Навоийга замондош иқтидорли ўзбек шоири Хожа Осафий (1454—1522). «Мажлисун — нафос», «Хулосатул — ахбор» (Хондамир) ва «Бобурнома» китобларида у ҳақида маълумотлар берилган.

МАВЛОНО МАЖЛИСИЙ

1. Муҳаммад Солиҳ — ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Муҳаммад Солиҳ бин Нур Саидбек (1455, Хоразм — 1534, Бухоро) Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достони ва бир нечта ғазаллари бизгача етиб келган ва илмий тадқиқ этилиб, нашр қилинган. (А. Иброҳимов, Муҳаммад Солиҳ ва унинг ижоди, к. диссерт., 1950 йил, Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи Насрулло Даврон, Тошкент, 1961 й., Э. Шодиев. Муҳаммад Солиҳ шеърлари, Ўзбекистон маданияти, 1972 июль ва бошқалар).

О. Мавлоно Мажлисийни баъзи олимларимиз хоразмлик деб кўрсатадилар. Гарчи бу ҳақиқатга тўғри келса ҳам Хусайнқулихон Аъзам Ободийнинг «Тазкирани наштари ишқ» асарида Мажлисийнинг Ҳиротда яшаб, дастлаб Ғарибий тахаллусини қўлагани, Хусайн Бойқаро мажлисларига қатнашгач эса Мажлисий тахаллусини олганлиги ҳам баён қилинади ва унинг «Музакири аҳбоб»да келтирилган иккинчи байти ҳавола этилади. Яна маълум бўладиган Мажлисий Бобур билан ҳам учрашган ва бу мулоқот, албатта, 1507—1512 йиллар орасида бўй берган. Шундан сўнг Мажлисий ўзбеклар ҳукмрон бўлган Мовароуннаҳрга, аниқроғи, Бухорога келиб ватан тутган ва Убайдуллохон замонасида яшаб, 1520 йиллари атрофида вафот этган. Мавлоно Мажлисийнинг «Қиссан Сайфулмулк» номли ўзбекча достони бизгача етиб келган бўлиб, бир неча бор Қозон — Петербургда чоп қилинган (Яна қаранг: А. Иброҳимов. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари, ФАН, 1976 й., 120 б.)

МАВЛОНО РУҲИИ ТАБИБ

МАВЛОНО МИР ШОДИИ

1. Жуйбор қишлоғи — Бухорога яқин мавзёлардан бири, бу ерда йирик тасаввуф шайхлари яшагани учун улар шу нисбани олишга ва шу туйфайли қишлоқ номи ҳам жуда машҳур бўлиб кетган.

2. «Сияр-ун набий» — Муҳаммад пайғамбар ҳаёти ва фазилатларига оид асар.

3. Хожа Хусрав — мутафаккир ва машҳур шоир, бастакор, мусиқашунос Муниддин Абулҳасан амир Хусрав Деҳлавий 1253—1325. 27. 9). Унинг «Баҳрул аброр» («Дарён аброр») қасидасига кўплаб татаббуълар ёзишган. Алишер Навоийнинг «Тухфатул — афкор» қасидаси ҳам ана шундай татаббуълардан бириндир.

МАВЛОНО ҚАБУЛИИ

МАВЛОНО СОКИНИИ

МАВЛОНО ҒОЙИБИИ

ДЕВОНА ҲУСОМИИ

1. Хулофон рошидин (улуғ халифалар) — Абу Бакр Сиддиқ (632—634) амирил — муъминин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али бин Абу То-

либ (656—661). Шиа мазҳабдагилар булардан Али бин Абу Толибдан бошқасини тан олмайдилар, улар, биринчи халифа, Муҳаммад пайгамбарнинг амакиваччаси, куёви ва сафдоши Али бўлиши керак, деб даъво қилувчиларга эргашадилар. Қолган уччала халифани эса ҳақорат билан эслашиб, уларни хутба, дуо ваъз ёки бадний адабиётда мадҳ этганларни ёмон кўрадилар.

2. Шаҳзода Шоҳ Табиб — олим ва етук шоир, Ҳошимий тахаллуси билан шеърлар ёзган (т. 1472—в. 1520—25 йй.) Бу шоир ҳақида I Бобнинг II Фаслида маълумот берилган.

О Девона Ҳусомий — асли хоразмлик, оти Ҳусомиддин, биринчи нисбаси Хивақий, иккинчиси Қоракўлий. Ҳусомий 1442 йилда Хивада дунёга келган, унинг талабалик йиллари ҳам шу шаҳарда кечган. Ёигитлик ёшидаёқ юртини ташлаб, Қоракўлга келиб, Чўкурдам Ото қабристонига хонақаҳда дарвишлик ҳаёт тарзини бошлаган. Ҳусомий маслақда, Қаландария сулукига мансуб бўлиб, қаландарлар қондаси бўйича, машаққатлар гирдобида ҳаёт кечирган ва ўзини девоналик, телбаллик ҳам солиб, золимларга қарата норозилик гуйғуларини рўй — рост айта олган. У ҳеч кимнинг илтифотига эътибор бермаган. Ҳусомий бир неча вақт Хожа Аҳроп ёнида бўлади, Ҳиротга келиб Абдураҳмон Жомий назарига тушади, тарихчиларнинг ёзишча, улуғ шоир Жомий уни йўқлаб ҳам турган. Ҳусомийни Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-на-фоис»ида эслаб ўтади. Ҳусомий фақат ҳажвий ёки ижтимоий характердаги шеърлар ёзибгина қолмаган, унинг лирик ғазаллардан иборат девони ҳам бўлган. Ҳусомий ҳақида Сом мирзо — «Тухфан Сомий», Абдулла Кобулий «Газкират-ут-таворих», Санд Роқим «Тарихи касира», Озарбекдили «Оташкадан Озор», Ҳ. Вамбери «Бухоро тарихи» асарларида маълумот берадилар. «Жомеъ ат-таворих» (XVII аср) китобида эса Ҳусомийнинг Хожа Яҳё бин Хожа Аҳроп қатли ҳақида айтган битта таърихи ва Хоразм сафари (1505 йил августи) олдидан Шайбоний-хоннинг Қоракўлда Ҳусомий ҳузурига келгани, ўғрисида ҳам хабар қилинади. 1855 йили Мунириддин Абулшараф ал Ҳусайн бин Абу ал-Булғорий (иккинчи нисбаси ал-Бухорий) томонидан тузилган ўзига хос баёзда эса Ҳусомийнинг 222 та лирик ғазали берилган (Афсуски Ҳусомий девони ҳозиргача топилмаган). Ҳусомий 911 йилнинг рабиул — охири (1505 йил сентябри)да вафот этган ва ўзи яшаган хонақоҳда дафн қилинган. Уша давр шоирлари унинг вафоти муносабати билан марсия ва кўлаб таърихлар айтишган, халқ эса Ҳусомий хотирасини авлиё — пир сифатида эъзозлаган.

МАВЛОНО СОДИҚ

МАВЛОНО КАСИРИЙ

МАВЛОНО ҚАВСИЙ

ҲУСАЙИН АЛОИДДИН

МАВЛОНО МОИЛИЙ СИРРОЖ

1. Булғор — ҳозирги Оренбург вилоятига қарашли қадимий шаҳар номи. Бу ерда асосан ўзбеклар яшаган бўлиб, XIX асрда эса уларнинг деярли ҳаммаси Урта Осиёга кўчиб келишган. Ҳозир Қозон татарлари шу ном билан аталади.

І БОБ, ІІ ФАСЛ

ҲАЗРАТ ШАЙХ ҲОЖИ ХАМУШОНИЙ

1. Имомиддин Фазлуллоҳ — йирик тасаввуф олими, Нейматулло Буздашобадий (XV аср)нинг невараси (у ҳақида I Бобнинг IV Фаслида маълумот берилган.)

АМИР НИЗОМИДДИН АБУЛБАҚО ҲИНДИЙ

1. Мажастий — қадимги юнон олими Клавдий Птоломей (II аср)нинг ўн уч томлик «Ернинг муҳташам тузилиши» китоби Шарқда «Альмагест» (Ал-мажастий) деб аталган.

2. Иқлидус — қадимги юнон астроном ва математик олими Евклид (Эуклидус, мил. аввал III аср)нинг Шарқдаги номи.

О. Амир Низомиддин Абулбақо Ҳиндий ҳижрий 948 (1539—40) йили шаҳид бўлган.

ХОЖА ЗИЕИДДИН ЮСУФ

1. Мавлоно Абдулғафур — Жомийнинг шогирди Абдулғафур Радиуддин Лорий (в. 1506 й.)

О. Зиёиддин Юсуф Абдураҳмон Жомийнинг учинчи ўғли бўлиб, 1477 йилнинг 9 январида туғилган. (Жомийнинг биринчи ўғли бир кунгина, тўртинчиси 40 кун ва иккинчиси 12 ой яшаб нобуд бўлишган) Жомий Зиёиддин Юсуфга қаттиқ кўнғил берган, ўғли ҳам отаси меҳрига оқибатли бўлиб чиққан. 1510 йили Ҳиротни қизилбошлар босиб олганда улар сунний мазҳаби олими бўлмиш Жомий қабрини ҳақоратлашмоқчи бўлишган, Зиёиддин Юсуф эса бунни сезиб қолиб, отаси ҳокими яширинча бошқа жойга кўчиришга улгурган. Қўринадики, шундан кейин ўзи ҳам Ҳиротни ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Хуросонга қарашли Арп қишлоғида 1513 йилнинг декабрида вафот этган. Зиёиддин Юсуфнинг бошқа манбалар орқали ҳам бизгача бир неча байтлари етиб келган.

ШАЙХ БОЯЗИД ПУРОНИЙ

О. Шайх Боязид Пурунийнинг хуросонлик йирик тасаввуф олими Мавлоно Боязид Пуруний авлодидан эканлиги аниқ. Нисорий маълумотидан Шайх Боязиднинг 1526—30 йиллари орасида Ҳиндистонга кетгани маълум бўлиб турибди. Яна шу нарса ойдинлашяптики, Шайх Боязид бу вақтда 40—50 ёшлар чамасидаги камолотга етган киши бўлган ва демак унинг

Йигитлик ва ўрта яшарлик даври Шайх Боязиднинг Хуросондаги пайтига тўғри келади. Нисорий мазкур Шайх ҳақида Навоий маълумот беришини айтмайди, бироқ унинг хаттотлигини мақтаганидан, беихтиёр «Мажолисун-нафоис»даги Шайхзода Пуроний эса келади. Навоийнинг Пуроний ҳақида Хуросон вилояти тасаввуф таълимотини ёйиш донраси жиҳатдан уларга мерос эканлиги ва шайхзоданинг хатни яхши битиши ва ҳозир (1490—1498) таҳсилга машғул эканлигини айтиши Нисорий маълумотининг ибтидосидай туюлади. «Нафонсул — маосир» муаллифи Қазвиний эса мазкур шайхзоданинг Убайдуллоҳон даврида яшагани ва хон доим унинг ҳузурига бориб турганлигини хабар қилади. У ҳам Навоийдагидек Шайх Боязидни Абусаид Пуронийнинг халафи ва ўғли деб атайди. (Бобур эса 1507 йили Ҳиротда Шайбонийхон Абу Саид Пуроний ва унинг ўғлининг мол-мулкани ўз одамларига мусодара қилдирганини ёзади.) Шайх Боязид Пуроний ҳақида ҳозирча фақат шуларни айтиш мумкин.

ШОҲЗОДА ШОҲ ТАБИБ

1. Ҳошимий Сиддиқий — бу киши маданиятпарвар давлат арбоби, олим ва шоир бўлган. Восифий у ҳақида жуда яхши фикрлар айтади. Ҳошимий Сиддиқий 1528 йили вафот этган (У ҳақида II Бобнинг I фаслига қаранг).

О. Шоҳзода Шоҳ Табиб 877—1472 йили дунёга келган. У ҳақида «Жомеъут — таворих» (XVII аср) китобида ҳам (ЎёФАШИ қ. ф. 2900—XXII, 318 бет) маълумот берилган. Шоир афтидан 1520—28 йиллар орасида вафот этган.

ХОЖА МУҲАММАД АЛИ ТАҲУРИЙ

1. Ҳазрат Шайх Хованд Таҳур — йирк мутасаввиф олими, ориф (в. 1350.) Қабри Тошкентнинг ҳозирги Шайхантавур (Шайх Хованд Таҳур) даҳасида жойлашган.

МАВЛОНО ФАХРИДДИН АЛИ ВОИЗ

1. Мавлоно Ҳусайн Воиз — ҳиротлик машҳур ваъзхон, олим ва шоир Камолиддин Ҳусайн Али Воиз ал-Қошифий (в. 1505). Навоийга бағишланган «Мавоҳиби Оля» («Тафсири Ҳусайний»), Муҳсин Мирзога бағишланган одоб — ахлоқ темасидаги «Ахлоқи Муҳсиний», Амир Шайхим Суҳайлийга бағишланган, «Анварн Суҳайлий» (I «Калила ва Димна») асарларининг муаллифи.

2. Мулло Аҳлий — Навоийга замондош зиёли. (Аҳлий Шерозий эмас).

3. Мавлоно Ҳасан Шоҳ — хуросонлик истеъдодли шоир Мавлоно Ҳасаншоҳ, Шоҳрух Мирзо даврида таниқли шоир бўлган ва «Мажолис» ёзилган (1490—1498) йилларда ҳаётлиги маълум.

4. «Бола отасининг кўринишидир» — ҳадис.

5. Убеҳ — Хуросонга қарашли ноҳия.

О. Фахриддин Али Сафи Воиз бин Камолиддин Ҳусайн Али Воиз ал-Қошифий (1463—1532) ваъзхон, тасаввуф тарихи бўйича олим ва шоир бўлган. Унинг «Рашаҳати айнул— ҳаёт» китоби машҳурдир.

ХОЖА АЮБ БИН ХОЖА АБУЛБАРАКА

1. Хожа Абулбарака — Хусайн Бойқаро давлатининг маъмурий хизматчиси, олим ва шоир. Асли шаҳрисабзлик, асосан ўша ўлкада ва яна бир оз муддат Ҳиротда, Самарқандда ҳам яшаган. Бобур 1500 йили Самарқандни олганда Биноий билан биргаликда у ҳам Бобур ҳузурига келиб, бир мушоирада иштирок этади. «Бобурнома»да Абулбараканинг битта ўзбекча тўртлиги келтирилади ва тахаллуси «Фироқий» эканлиги айтилади.

2. Хожа Осафий — (I Боб, I Фасл, «Хожа Волаҳий — I изох»га қаранг).

3. Мавлоно Шаҳидий — Эроннинг Исфаҳонга яқин Қум шаҳри (туғ. 1431)дан бўлгани учун Шаҳидий Қумий номи билан танилган истъоддли шоир, у 1490 йиллари Озарбайжонда яшаб, Яъқуб Мирзо замонининг «Маликуш — шуоро»си унвонини олган, кейинчалик Ҳиндистонга кетиб, Гужаротда яшаган ва ўша ерда 1530 йили оламдан ўтган.

4. АЮБ — Аюб пайғамбар, бадний адабиётда қийинчиликлар тортган ва уларни сабр — тоқат билан енган киши сифатида талқин этилади.

5. Аюб — Аюб бин Абул Барака шеърда шу тахаллусни қўллаган. Сидиқбек Афшор маълумотига қараганда Аюб бин Абул Барака унинг устози Мир Сунъий билан суҳбатлар қураркан. Бундан кўринадики Аюб бин Абул Барака 1540—45 йиллари Ҳумоюн подшоҳ билан бирга Эронга ҳам келган, зеро Мир Сунъий сафавийлар дарборида яшаган шоирдир. Хожа Абулбараканинг Баҳоуддин исмли яна бир ўғли бўлиб, у ҳам шеър ёзган ва Собир тахаллусини қўллаган.

МАВЛОНОЗОДА АБУЛҒАФФОР

БОБО АИНУЛМУЛК

МАВЛОНО МУҲАММАД АЛИ

МАВЛОНО ҲАМИДИДДИН ШОШИИ

ҚОЗИ САИД

ҚОЗИ ЛОҒАР СЕИСТОНИИ

ХОЖА КАЛОНБЕК

О. Хожа Қалонбек — зуллисонайн шоир, амр Хожа Қалонбек Андижоний (в. 1540—1545 й. орасида)дир. Бобур Мирзонинг энг яқин сафдоши, Қобул ва Ғазнида ҳокимлик қилган.

МАВЛОНО ШАҲОБИДДИН МУАММОИИ

1. Муҳаммад Фалғарий — тасаввуф олими, шоир. (Баъзан нисбаси Фалғурий тарзида ҳам берилган).

О. Мавлоно Шаҳобиддин Муаммоий дастлаб Ҳусайн Бойқаро ва На-

вой ҳузурда бўлган, кейинчалик Бобур ва Ҳумоюн саройида хизмат қиладди. Шейрда Фақирий тахаллусини қўллаган (в. 1536 й.)

МАВЛОНО ФОЗИЛ АНДИЖОНИЙ

МАВЛОНО ВОСИФИЙ

1. Ҳофиз Султон Али муфти — XVI асрда яшаган **мовароуннаҳрлик** зиёли.

2. Котибий — XVI аср охири ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаган форс шоири Шамсиддин Муҳаммад бин Абдуллоҳ Котибий ат-Туршизий ал-Нишобурий (в. 1435—1439 й. орасида) У Ҳиротда Шохруҳ саройида ва Табриз, Исфаҳон, Астробод шаҳарларида яшаган. «Хамса» ҳам ёзишга киришиб, фақат учта дostonини ёзишга улгурган. Бизгача 30000 байтдан иборат шейрлари етиб келган.

О. Мавлоно Зайниддин Маҳмуд Восифий 1485 йили Ҳиротда туғилган. У 1510 йили Ҳирот шалар қўлига ўтгач Мовароуннаҳрда қочиб келади ва Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Туркистон каби шаҳарларда яшайди. Айрим манбаларда Восифийнинг 1536—1539 йиллар орасида, баъзиларида эса 1550—1566 йиллар орасида вафот этгани айтилади. Бироқ Нисорий маълумоти руҳидан унинг 1530—1539 йиллар орасида оламдан ўтганлиги фикри ҳақиқатга яқин сезилади. Зайниддин Восифий Шайхантавур қабристонига дафн этилган. Унинг машҳур «Бадоеъ ул-вақоеъ» — асари бизгача етиб келган ва илмий тадқиқ этилган. (Зайн ад-Дин Васифи. Бадоеул вақан. Критический текст, введение и указатели А. Н. Болдырева, т. I—II. М., 1961; Восифий. Бадоеъ ал-вақоеъ, форсийчадан Наим Норқулов таржимаси, Тошкент, 1979; ва бошқалар).

ҚОЗИ БУРҲОНИДДИН

МАВЛОНО АМИР НОТИҚИЙ

МИР ГЕСУИЙ

О. Мир Гесуий Бобурнинг Кобулдаги шоир дўстларидан, «Бобурнома»да унинг бир нечта «таърих»лари бор.

ҲОФИЗИЙ МЕРОСИЙ

1. Еттида қироатда — Қуръонни қироат билан ўқишнинг етти хил усули бўлиб, Урта Оснёда Шотибий (Абу Муҳаммад ал-Қосим бин Фаррух бин Абул Қосим Халиф бин Аҳмад ар-Руёний — аш Шотибий (1143—1194 й.)) усули кенг тарқалган.

МАВЛОНО ҚАМОЛИДДИН ЛИСОНИЙ

МАВЛОНО ЛИСОНИЙ МАРВИЙ

МАВЛОНО ҲАЙДАР КУЛУЧ

1. «Че мепурси» — Шу радифли мазкур байтнн Содиқбек Афшор «Маж-жаул-хавос»да Хожа Аюб бин Абулбаракага нисбат беради. (Мақсуд Шайх-зода. Асарлар. 6 томлик, Тошкент, 1972, 4 том, 345- бет.)

О. Мавлоно Ҳайдар Кулuch XV аср ўрталарида Хуросонда туғилган. У Ҳиротда Ҳусайн Байқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Сафавий (в. 1524), Шоҳ Таҳмосп (в. 1574) даврларида яшаган. Синд (Ҳиндистон) ҳокими Мирзо Шоҳ Ҳусайн саройида ҳам бўлган, бироқ у ерда илтифот топмагач Сейистонга келган. Мавлоно Кулuch 1552 йили вафот этган. Унинг бизгача турли мавзудаги 10.000 байт ҳажмдан иборат шеърларнетиб келган ва адабий — тарихий таҳлил этилиб, девони Душанбеда 1983 йили чоп қилинган.

МАВЛОНО СОЛИҲ

МАВЛОНО КАМОЛИДДИН АЛИ ФАИЗИЙ

МАВЛОНО ТОЛЕЪИЙ

ДАРВИШ ҲОШИМИЙ СИДДИҚИЙ

ШАЙХ ЖАМОЛ

НОДИРИЙ САМАРҚАНД

МАВЛОНО НАСИБИЙ АНДИЖОНИЙ

ДАРВИШ ЖАМОЛ ҚАЛАНДАР

ДЕВОНА НИШОБУРИЙ

МАВЛОНО ҚАТИЛИЙ

МАВЛОНО АҲМАДИЙ

1. Амир кабир Алишер ҳазрат хожа Ансорий мозори шайхлигини қабул қилганда — Алишер Навоийнинг Ҳиротда Абдулла Ансорий мозори шайхлигига фахрий равишда тайинланиши 1499 йилнинг апрель ойида буюк мутафаккир Ҳусайн Бойқаро илтимосига биноан Макка сафаридан воз кечганидан сўнг юз берганди. (Навоий 1498 йил, декабрида ҳаж сафарига отланади, бироқ шу йил сентябрида Нисо, Обивард ҳокими Кенак Мирзо ва Марв, Чоржўй ҳокими Абулмуҳсин Мирзолар отасига қарши исён кўтарган бўлиб, Ҳусайн Бойқаро мазкур исённи бостириш мақсадида Навоийни восита қилиш учун ундан сафарни тўхтатишни илтимос қилади, Навоий бу пайтда Машҳадга келиб қўнган эди ва у Марв томон юришга мажбур бўлади, аммо, Навоий Сарахсга етганда укаси Дарвеш Али воситасида исёнчилар отаси билан сулҳ тузиб, шоҳнинг эса Сарахсга келаётгани маълум бўлади. Навоий ҳаж сафари ўрнига яна бир диний маросим — ўзини Абдулла Ансорий мозорига «жорубкаш» («супурувчи») этишларини сўрай-

ди. Ўша пайтда Мозорнинг ҳақиқий шайхи Мир Камолиддин Ҳусайн Қозургаҳий эди, Навоий маросимни ўтказиб, фахрий шайх унвони билан мазор жойлашган Қозургаҳ мавзейида анча туриб қолади ва ўша мавзедаги кўп-лаб обдончилик ҳамда қурилиш ишларига бош-қош бўлади).

МАВЛОНО ФАРДИИ

1. Турбат — Хуросондаги вилоят кўзда тутилмоқда.

ҲОФИЗ ҚАМОЛ ТУРБАТИИ

МАВЛОНО НАВИДИИ ТУНИИ

МИРЗО ИБРОҲИМ ЖОНИИ

МАВЛОНО НОМИИ

1. Хожа Абдулла Марворид — олим ва шоир, мусиқадон, бастакор, давлат арбоби, (садр, вазир) Навоийга яқин кишиларидан бўлмиш (Девони бизгача етиб келган: ЎзФАШИ қ. ф. № 1102) Шаҳобиддин Абдуллоҳ бин Муҳаммад Кермоний Марворид (тахаллуси Баёний, 922 1516 й.) (У ёзган давлат ҳужжатлари нусхаси ҳам ЎзФАШИ қ. фондида сақланади.)

2. Ҳазрат Хонгор — Ҳунгор, Хонгорий — усмонли турк султонларининг лақаби, бу ерда султон Сулаймон I (1520—1566) кўзда тутилади.

3. Рум — Кичик Осиё (Туркия)даги шаҳар, ўша даврда пойтахт бўлган.

МАВЛОНО ОҒАҲИИ

О. Мавлоно Огаҳий — хуросонлик машҳур шоир Жалолиддин Огаҳий Хуросоний (в. 932—1526 й.) У ҳақида «Тухфай Сомий», «Бадоеъул вақоеъ», «Нафосул-маосир» асарларида ҳам маълумотлар берилган.

I БОБ, III ФАСЛ

МАВЛОНО СИДҚИИ

1. Мир Шодий Жуйборий — у ҳақида тазкиранинг I Боби I Фаслида маълумот берилган.

МИРЗО МАЛОЛИИ

МИРЗО ҲИНДУ

МИРЗО ҚОИЛИИ

МИРЗО ҚУБИИ

МИРАМ СИЁҲ

О. Хожа Зиёиддин Мирам Сиёҳ асли хуросонлик бўлиб, Бухорода вафот этган. Уз даврининг таниқли шоири бўлган, унинг асарларидан намуналар бизгача етиб келган.

I БОБ, IV ФАСЛ.

ШАЙХ ИМОДИДИН ФАЗЛУЛЛОҲ

МАВЛОНО МУҲАММАД ЖОМИЙ

О. Мавлоно Муҳаммад Жомий (туғ. 1420 — в. тах. 1463) ёшлигида Султон Ғиёсиддин Ғурий мадрасасида таълим олиб, олим, мусиқадон, бастакор, табиб ва шоир бўлиб етишган.

ШАЙХ АБУЛВАЖД

1. Зайниддин Хофий — тасаввуф олими, шоир Шайх Зайниддин Абубакр бин Шайх Муҳаммад Хавофий (в. 1435 йил 1 май).

О. Шайх Абулважд (Фориғий) Алишер Навоийга яқин кишилардан ҳисобланади. Бобур Ҳиндистонни эгаллаганида жанг сафарига қатнашди (Жияни шайх Зайниддин билан). Фориғий асли ҳиротлик таниқли шайхлардан Важиҳуддин оиласидан, у умрининг охири (1534 йил)гача бобурийлар саройида хизмат қилади, Ҳумоюн 1532 йили унга «Маликуш шуаро» унвонини ҳам беради. Фориғийнинг ўзбекча ва форсча ғазаллардан иборат девони бизгача ҳам етиб келган. (Ҳозир бу девон Саларжанг (Ҳиндистон) музейида № 4097 остида сақланади, унинг ижодига ҳинд олимлари «Мунтахаб-ат-таворих», «Нафосул-маосир»да етиб келган намуналар орқалигина назар ташлашган, давони илмий асосда ўрганилмаган.)

ШАЙХ ЗАЙНИДДИН

О. Шайх Зайниддин Ҳусайн Бойқаро давлатида садрилик лавозимини бажарган, Алишер Навоийга яқин шоирлардан бўлган, Бобур 1526 йили Ҳиндистонни эгаллаганда, ўз номига Деҳлида хутба ўқишни унга топширган. Кейинчалик бобурийлар саройида бош вазир вазифасига кўтарилади. Шайх Зайниддин Вафой таҳаллуси билан шеърлар ёзган. У «Бобурнома»нинг парчаларини форсчага биринчи бор маҳорат билан ўгирган таржимон ҳамдир.

АМИР АСУДУЛЛО

НУРИДДИН МУҲАММАД МИРАК

ШОҲ ҚАВОМИДДИН

1. Рей шаҳри — Эроннинг ҳозирги пойтахти Теҳрон яқинидаги қадимий шаҳар.

БАЙРАМХОН

О. Муҳаммад Байрамхон бин Сайф Алибекнинг асли туркманларнинг қора қуюнли уруғидан бўлиб, йигитлик чоғи Бадахшонда бобурийлар хизматига кирган, 1534 йили эса у муҳрдорлик мансабига тайинланади. 1540 йили Шершоҳ исёни сабабли Ҳумоюн билан Эронга кетади ва 1545 йили Ҳумоюннинг иниси Мирзо Аскарӣ ва Комронлардан Қандоҳар, Қобулни жанг билан қайтариб олишда қатнашади. Муҳаммад Байрам шундан кейин 10 йилча Қандаҳорда яшайди ва бадий ижод билан шуғулланади. 1554 йили декабрида Ҳиндистонни қайтариб олиш жангларида саркарда сифатида жонбозлик кўрсатади ва 1555 йили «Хони хонон» (бош хон) унвонига сазовор бўлади ҳамда ёш Акбарга оталиқ қилиб тайинланади. 1556 йили 24 январиди Ҳумоюн тўсатдан вафот этгач, Муҳаммад Байрамхон Акбарни подшоҳ деб эълон қилади ва мамлакатни унинг номидан ўзи бошқаради. У шна мазҳабидаги Шайх-Гадони бош садр қилиб тайинлагач, сарой аҳли ва Акбар назаридан қолиб, оталиқ вазифасидан четлатилади ва ниҳоят (гарчи кейин яна Акбар илтифотига эришган бўлсада) Макка сафарига жўнашга мажбур бўлади. Байрамхон Гужаротнинг Паттон деган жойига етганда отаси қасосини олмоқчи бўлган Лоҳани уруғидан бўлмиш Муборакхон томонидан 968 йилнинг 14 жумодил аввали (1561 йил 1 феврал) да ўлдирилади. Байрамхоннинг қонли жасади дастлаб ўша ерлик камбағал халқ томонидан шайх Хусумуддин мақбарасига дафи этилади, сал сўнграқ хоки Деҳлига келтирилади, 1563 йилда эса Машҳадга келтирилиб, Имом Ризо мақбараси ёнида қўйилади.

Байрамхоннинг ўзбек ва форсча шеърларидан иборат девони бизгача етиб келган. Чет эл ва совет олимлари томонидан унинг ҳаёти ҳамда ижоди ҳам илмий тадқиқ этилган. (Ўзбек олими Раҳмонхожа Иномхожаев томонидан Байрамхон ҳаёти ва ижоди бўйича 1979 йили кандидатлик диссертацияси ёқланган).

СУЛТОН ОДИЛ

О. Султон Одил ҳақида Соммирзо Сафавий (Туҳфан Сомий — 1560) ва Алоуддавла Қазвиний («Нафоисул маосир» 1565—1587) лар ҳам маълумот берадилар, бироқ улар ҳақиқатни унчалик ойдинлаштирмай Султони Одилнинг бир жинни киши томонидан ўлдирилганини қайд этадилар. Султон Одил қатли 952 (953) йили (мелодий 1545—1546 й.) содир бўлган. Юқоридаги иккала муаллиф келтирган намуналардан кўринадики Султони Одил Лорий истеъдодли ва сермахсул шоир бўлган.

МУЗАФФАР БАРЛОС

АМИР ҲАИДАР ((Алишер)

1. Қасидадурким — Алишер Навоийнинг «Туҳфатул — афкор» қасидаси кўзда тутилмоқда.

2. «Нуфун бинназр» — «Назрига вафо қиладилар ва ёмонлиги ошкор (қиёмат) кундан қўрқадилар». — Қуръон, 76 сура, 7 оят.

О. Мир Ҳайдар (Сабудий) Алишер Навоийнинг жияни, 1499 йили Хусравшоҳ томонидан Султон Ҳусайн ҳузурига элчи бўлиб келганида қамоққа олиниб қатл этилади. Зеро, Мир Ҳайдар Навоий Астрободда чоғи тоғасини подшоҳ одамлари заҳарлашга уринишлари ҳақидаги миш-мишларни тарқатгани ва яна дарвеш бўлатуриб султон Ҳусайнга душман бўлган бадахшонлик темурий Хусравшоҳдан элчилик мансабида келгани учун Ҳусайн Бойқаро уни кечирмаган ва баҳона билан қасос олган.

АЛИБЕК

МАҲРАМ КҶКА

ҲАМДАМ КҶКА

МИРЗО УЛУБКЕК

1. МУҲАММАД СОЛИҲ — ўзбек классик адабиёти намояндаси, «Шайбонийнома» достонининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ бин Нур Саидбек (в. 1534 й.)

2. Нисо — Туркменистоннинг пойтахти Ашгабат яқинидаги қадимий шаҳар, ҳозир ўрнида кичик ноҳия мавжуд бўлиб, қалъаси харобалари сақланган.

3. Мушоира... ўтказилиб турилган — Подшоҳхожа Нисода туғилган (1480 й.) бўлиб, у Дурун вилояти ҳокимлигига 1508 йил март — апрелида Шайбонийхон томонидан тайинланган, Муҳаммад Солиҳ эса ўша йили май — июнида Ҳиротдан чақирилиб, Нисога ҳоким қилинади. Улар Нисо ва Дурунда 1510 йил октябрь — ноябригача ҳоким бўлиб туришган. (1510 йил декабрида Шайбонийхон ўлдирилгач улар Бухоро ва Самарқандга келишади).

САИДШОҲ ҚАСБИИИ

1. Қасби — Насаф (Қарши)га яқин ноҳиялардан.

МУАЛЛАЗОДАИ ЛОҲИЖОНИИ

МАВЛОНО НАЖМИДДИН ҚАВҚАБИИ

1. ПИФОҒУРИС ҲАҚИМ — юнистонлик математика, астрономия ва табобат бўйича олим ҳамда мусиқадон шоир, Пифагор (эр, аввалги 580—500 й.)

2. «Мақсади алҳон» (Мақосид-ул-алҳон) — XIV аср охири ва XV аср бошида Эронда яшаб, ижод этган машҳур мусиқачи ва бастакор Хожа Абдулқодир бин Ғайбий ал ҳофиз ал Нойинийнинг асарн.

3. «Тошга ўйилган нақш» — (тўлиқ: Ешликда олган илм тошга ўйилган нақшдай бўлади) — ҳадисдан.

О. Мавлоно Нажмиддин Кавқабий (т. 1473 й.) мусиқадон, бастакор, астрономия соҳаси олими ва шоир сифатида XV—XVI асрда Ўрта Осиё

ва Хуросонда машҳур бўлиб, у ҳақида «Мажолисун нафоис», «Рисолаи му-
сиқа» (Дарвеш Али Чангий) каби асарларда маълумотлар берилган. Ай-
тишларича, Нажмиддин Қавкабий 1533 йили Шоҳ Таҳмасп буйруғига би-
ноан яширинча ўлдирилган. (Яна қаранг: А. Иброҳимов. XVI аср ўзбек ада-
биётининг асосий хусусиятлари., ФАН, 1976 й.)

МАВЛОНО САНГИЙ

МАВЛОНО УМИДИЙ ИРОҚИЙ

О. Мавлоно Умидий Ироқий 1523 йили вафот этган.

МАВЛОНО ҲАЖРИЙ

МАВЛОНО ҲАЖРИЙ ҲЕРАВИЙ

МАВЛОНО ШАВҚИЙ АНДХУДИЙ

ХОЖАЗОДАИ КОБИЛИЙ

АБДУЛВАҲҲОБ

МАВЛОНО ВОҚИФИЙ

ШАҲИХ САФИУДДИН НУРБАХШ

ШАРИФ ТАБРИЗИЙ

1. **МАВЛОНО ЛИСОНИЙ** — иқтидорли форс шоири мавлоно Лисоний Шерозий. У 1510 йили Шероздан пойтахт Табризга келади ва саройга йўл топиб, Нажми Соний (ўлд. 1512 йил декабри — Фиждувон) номига қасида битади. Шоир Шоҳ Таҳмасп даврида 1534 йили Табризда вафот этган ва Сурхоб қабристонига дафн этилган. (У ҳақида Хусайнқули Азимободийнинг «Тазкираи наштари ишқ» асарида ҳам маълумот берилади. IV т., 190-191-бетларда, Душанбе) Лисоний девони нусхалари чет элларда, жумладан, ЎзФАНда (№ 7903) да сақланади.

2. «Хилоф ишда барибир мева йўқ» — (тўлиқ «Хилоф иш толга ўх-
шайди, кўм-кўк хуррам ва тароватли-ю бироқ гул қилолмайди ва мева
бермайди») — араб мақоли.

3. Баҳромий инъом — (қуйидаги 4 изоҳга қаранг).

4. Баҳром — қадимий эроннинг сосоний шоҳларидан Варахран У (421—
439) у шоир киши бўлиб, ов, базмларни яхши кўрган ва сахий ҳукмдор ҳам
бўлган. Айниқса (эшакнинг ёввойи тури) гур овлашни жуда яхши кўрган,
шунинг учун уни Шарқ адабиётида Баҳроми Гур деб ҳам атайдилар. Баҳ-
роми Гурни унинг шон-шавкати ва аямай бойлигидан инъомлар бериши ҳам
бадиний адабиётда ўз аксини топган.

а) Баҳром яна Марс (Миррих) сайёрасининг номи, бўлиб жангарилик,
шон-шавкат рамзи ифодасидир.

Б. Ғиёсуддин Қаҳра — Шоҳ Таҳмоспнинг солиқ йиғувчиси, жуда бой, мансабпараст шахс бўлган.

6. Ардабил — Эрон Озарбайжонидаги маданий, иқтисодий йирик шаҳарлардан бири.

О. Шариф Табризий озарбайжон ва форс тилларида самарали ижод қилган шоирдир. Ҳажвчилик соҳасида ном қозонган. Содиқбек Афшорнинг ёзишича у ҳатто Шоҳ Таҳмоспнинг қариндошларини ҳам ҳажв қилишга журъат этган. Шариф Табризий 1549 йили вафот этган. Унинг бизгача етиб келган девони нусхалари Эрон ва Озарбайжон республика кутубхонаси қўлёзмалар фондида (инв. № А-99-20569) сақланади.

МАВЛОНО ҚУДСИЙ ТЕРМИЗИЙ

МАВЛОНО ТОЛИБИЙ

МАВЛОНО БОҚИЙ

ҚОЗИ РИЗОИЙ

МАВЛОНО ШУХИЙ

II БОБ, I ФАСЛ

ХОЖА ЖАЛОЛИДДИН ҲОШИМИЙ АС-СИДДИҚИЙ

1. Хожа Ҳофизиддин Кабир — Мавлоно Хожа Ҳофизиддин ал-Қабирал Бухорий (Хожа Ҳафз Кабир) IX асрда яшаган тасаввуф олими Хожа Аби Ҳафз Аҳмад бин Ҳафс бин ал-Зубрқон бин Абдулла ал-Жабр ал-Маъжилий ал-Бухорий.

2. 934 йилнинг II ражаби — 1528 апрелига тўғри келади.

О. Хожа Жалолiddин Ҳошимий ас-Сиддиқий (туғ. 1438) Убайдуллохоннинг вазири ҳам бўлган. Шоирларга жуда кўп яхшиликлар қилган ва XVI аср 20 йиллари Бухоро адабий муҳити ташкилотчиларидан бўлиб, ўзи ҳам самарали ижод қилган. Восифий у ҳақида жуда ҳурмат билан ҳикоя қилади.

МУҲАММАД ЗОҲИД

МАВЛОНО ШАМСИДДИН ҚАҲСТОНИЙ

1. Суран «Ваш — шамс» — («Қуёшга қасам» деб бошланувчи сура) Қуръон, 96 сура I оят.

МИРАҚ САИД ҒИЕС

О. Асли хуросонлик Султон Маҳмуд бин Саид Ғиёсни 1513 йилнинг баҳорида Ҳиротни қисқа вақт эгаллаган Темур султон ўзи билан Самарқандга олиб келади, 1514 йилда эса у Убайдуллохон таклифига биноан Бухорога кетади ва шу ерда яшаб қолади.

ХОЖА МУНАВВАР МЕҲНА

1. Ҳазрат Султон Абусайд Абулхайр — Шайх Абу Саид Фазлуллоҳ бин Абулхайр Меҳнағий Хуросоннинг Меҳна ноҳиясидан, улуғ мутасаввиф олим ва шоир (в. 440 1049 й.) Унинг рубоийлар мажмуаси битилган қўлёзмаларидан биттаси УзФА ШИ қўлёзмалар фондида (№ 6278—IV) сақланади. Асарлари рус тилига таржима қилинган.

2. Абу Наср Меҳна — Абусайд Абулхайр авлодидан бўлмиш Хожа Носириддин Ау Наср Меҳна, 1490 йилдан кейин Ҳирот шайхлисоми бўлган, Носирий тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

3. Амир Шоҳий Сабзаворий — таниқли шоир, хаттот, наққош, мусиқачи Амир Оқмалик бин Малик Жамолуддин Ферузкуҳий (тахаллуси Амир Шоҳий, туг. 1385, Сабзавор — в. 1453, Астробод) сарбадорлар хонадонидан, Бойсунқур Мирзо саройида надимлик, кейинчалик ўз мулкида деҳқончилик билан шуғулланган. Оригинал шеърлар яратган ва шу туфайли адаб аҳли орасида катта обрўга эга бўлган.

МИРШАЙХ ПУРОНИЙ

1. Ёқут — охириги халифа Мустаъсим Биллоҳ (халифалиги пойтахти Бағдод бўлган бу халифа 1258 йили муғул Хулоқхонга таслим бўлади)нинг гуломи Ёқут Мустаъсимий, жуда ҳуснихат киши бўлиб, айтишларича ҳатто шаҳарни муғуллар забт этаётган бир пайтда ҳам минора тепасига чиқиб олиб, хат машқ қилиб ўтирган.

2. Насх — а) араб ёзуви тури. б) Насх тортмоқ — чизиқ тортмоқ, яъни, йўққа чиқармоқ маъносидан.

3. Райҳоний — араб ёзувчи тури.

4. Ғубор хат — араб ёзуви тури.

5. «Қоронғуликдаги нур» — Қуръон 2, сура 257 оятдан, (14 сура I оят).

6. Ояти «вал — лайл» — («Тун номига қасам») Қуръон, 92 сура I оят.

ШАЙХ МУАЙЯД МЕҲНА

О. Шайх Муайяд Меҳна ҳижрий 956 (1547) йили вафот этган.

МАВЛОНО ҒИЕСИДДИН АЛ-БАҲРАБОДИЙ

1. «Ҳикмати айн» — Нажмуддин Али ибн Умар ал-Қазвиний-ал Котибий (в. 1276)нинг физика ва метафизикага оид асари.

ХОЖА АБДУЛЛА МЕҲНА

МУҲАММАД МАЗИД

1. Сайфий — XV асрнинг иккинчи ярмида Бухорода туғилган, олим ва шоир Сайфий Арузий Бухорон 80 йиллари Ҳиротга бориб, Алишер Навоий тарбиясини кўради. Унинг «Саноеъ ул-бадоъ» номли китоби машҳур бўлиб, ундаги 100 та ғазалнинг ҳар бири битта касб ва санъат соҳасига бағишлан-

ган. Сайфий Арузийнинг муаммо бўйича ҳам рисолалари бор. Сайфий 1490 йилларда Самарқандга келади ва бир оз мудатдан сўнг ватани Бухорога қайтиб 1501—1504 йиллар орасида вафот этган.

МАВЛОНО ХУШ МУҲАММАД АЗИЗОН

1. **Ғешти қишлоғи** — Ғиждувоннинг шарқи — шимолий тарафи ва За-
рафшон дарёсининг ўнг томонида жойлашган қишлоқ, бир пайтлар мус-
тақкам қалъа бўлган.

ШАИХ ОБИД

1. **Муҳаммад Фалғурий** — Асли Уратепанинг Фалғурий қишлоғидан чиқ-
қан ва Ҳиндистонда яшаган олим. (I Бобнинг I Фаслидаги «Шаҳобуддин
Муаммоний» қисмига қаранг.) У ҳақида «Бобурнома»да ҳам маълумот бор.

ҲОФИЗИ КАЛОН

МАВЛОНО СУЛТОН АЛИ УБАҲИЙ

1. Султон Али Машҳадий — Навоий асарларини кўчириб ёзган машҳур
хаттот Султон Али Машҳадий (в. 1514 й.)

2. **Хожа Порсо** — машҳур шайх хожа Муҳаммад Порсо (в. 1419 й.)

О. Мавлоно Саид Ҳусанхожа Султон Али Убаҳий Хуросонда дунёга
келган, олим, шоир, ҳофиз, бастакор, мусиқашунос, машшоқ, наққош ва
хаттот бўлиб етишган. Унинг мусиқа ва қироат илми бўйича ёзган асар-
ларининг кўпи бизгача етиб келган ва тадқиқ этилган.

ҲОФИЗ МИР АҲМАД ХАТИБ

1. **Олимлар моликиннинг каломи** — қуръон кўзда тутилмоқда.

2. **Шотибий фани** — Қуръон қироати бўйича турли олимлар кўплаб усул-
лар яратганлар, шулардан биттаси қироат соҳасида ёзилган «Ат-тайсир фил-
қироати ас-сабъа» («Қуръон ўқишнинг етти хил турини осонлаштириш») рисо-
ласи бўлиб, уни Абу Амр бин Саид ал-Қуртубий (в. 1053 й.) ёзган. Бу
рисолани ана шу соҳа олими Абу Муҳаммад ал Қосим бин Фаррух бин
Абул Қосим Халаф бин Аҳмад аш-Шотибий (1143—1194 й.) қайта ишлаб,
ўз рисоласига «Қасидайи Шотибий» деб ном қўйган. Бу арабча асар форс
тилига ҳам таржима этилган. Урта Осиёда қироат бўйича Шотибий усули
кенг ёйилган.

3. **Саид Подшоҳхожа...** Балхда шайхулислом — Хожа Балхга 1534 йи-
ли келади ва дастлаб садри аъзам, кўп ўтмай (1534 йил охири — 1535 йил
бошида) шайхулисломлик лавозимига тайинланади.

О. Ҳофиз Мир Аҳмад Хатиб 971 (1564) йили вафот этган.

МАВЛОНО МИР АЛИ КОТИБ

1. **Хусрав султон** — Хусрав бин Ер Муҳаммад бин Жонибек, 1550—1562
йиллари Кеш ҳокими бўлган, Хусрав султон 1554 йили Наврўз Аҳмадхон
хужуми пайти Балхга қочади ва 1556 йил яна Кеш унга топширилади. 1562

йили Самарқанд ҳокими Абулхайр бин Жувонмардали ундан Кешни тортиб олади ва қизи Хонбибига уйланади, бунга чидайолмаган Хусрав Султон Абдуллахон II ни ёрдамга чақиради, бироқ Кеш учун бўлган жангда ҳалов бўлади. Кеш унинг ўғли Исфандиёрга топширилади. Нисорий Хусрав султон ҳузурда Рустам султон билан Миёнколдан қочиб Балхга кетди (1553) чоғи ва 1555—1556 йиллари Балхдан қайтиш пайти турган.

2. Шайхи олам — Нажмиддин Кубронинг шогирди, йирик тасаввуф олами, шоир Сайфиуддин Бохарзий (в. 1260) ана шу лақаб билан улуғланган.

О. Мавлоно Мир Али Котиб Ҳаравий машҳур хаттот ва шоирлардан бўлиб, 1476—1478 йиллар оралиғида Ҳиротда туғилган, болалиги Машҳадда кечган, 1490 йиллари Жомий хизматида бўлиб, унинг мадрасасида таҳсил олган, 1519 йили Мовароуннаҳрга келиб, Бухоронинг Фатҳобод мавзеида яшай бошлайди ва Мир Али Фатҳободий нисбасини ҳам олади. Мир Али Котиб 1544—1546 йиллар орасида вафот этган.

У Бухорода яшаган даврида кўплаб китобларни кўчиради, иморатларга ёзувлар битеди, шеърят билан шуғулланади. Мир Али котиб кўчирган китоблар ва у ижод қилган шеърлар бизгача ҳам етиб келган.

МАВЛОНО АФСАРИЙ

1. Амир Қосим — сўфиёна ғазаллар ёзган шоир Али бин Носир бин Хорун бин Абулқосим ал Ҳусайний ат-Табризий — Қосим-ул Анвар-Шоҳ Қосим Анвар (в. 1432 й.) (У ҳақида қаранг: Давлатшоҳ Самарқандий Шоирлар бўстони (Тазкират-ш-шуародан), Тошкент, 1981, Форс-тожик тилида Бўривой Аҳмедов таржимаси).

2. Амир Шоҳий — Амир Шоҳий Сабзаворий (у ҳақида «Хожа — Мунаввар Меҳна — 3 «изоҳ»га қаранг).

О. Мавлоно Афсарий XV аср иккинчи ярмида Қарманда туғилган, 1514 йиллари орасида Убайдуллохон саройи шоирларидан ҳисобланган (Зайниддин Восифий ҳам у ҳақида маълумот беради).

МАВЛОНО РАФЕЪ ТАБИБ

1. Хожа Абдулла Марворид — (у ҳақида I Бобнинг II Фаслидаги «Мавлоно Номий — I «изоҳ»га қаранг).

2. Мулло Султон Али Убеҳий — (у ҳақида «I Боб, VI Фасл — Мавлоно Султон Али Убаҳий» қисмига қаранг).

3. Жалий ёзуви — араб ёзуви тури, ҳарфлар йирик шаклда битилади.

МАВЛОНО АБУЛҚОСИМ ҲАКИМ

1. Мавлоно Дарвиш Али — Алишер Навоий тарбиясини олган шоир ва табиб Мавлоно Дарвиш Али, унинг табобатга оид «Тазкират ун-нуфус» асари Навоийга бағишлаб ёзилган.

2. Жомеъ масжиди биноси — Ҳиротнинг мазкур жомеъ масжиди XIII асрда қурилган, мўғуллар даврида бузилиб, XVI асрда яна қайта тикланган ва Шохруҳ Мирзо даврида ҳам таъмирланган. Султон Ҳусайн замонида

масжиднинг айрим ерлари яна шикаст топиб, ҳатто деворлари ўтира бошлайди. Алишер Навоий масжидни тўла таъмирдан чиқартириб, унга қайта ҳаёт бағишлайди. Масжиднинг қурилиш ишлари 1498 йилнинг баҳорига бошланиб, ҳижрий 904 (1499) йили қайта тикланади ва унинг безак ишлари ҳам 905 йил 14 шаббон (1500 йил 16 март)да тугаллангач, Навоий масжид қурилиши шарафига катта зиёфат уюштиради.

ДАРВИШ МАҚСУД ТИРГАР

МАВЛОНО ИБРОҲИМ КУНДА

МАВЛОНО ХОЖА ҚАЛОН МАҲРУМИЙ

ХОЖА МУҲАММАД ҚАННОД

1. Барча жисн ўлим шарбатини татувчидир.— Қуръон, 3 сура, 182 оят.

МАВЛОНО ХУЛҚИЙ

МАВЛОНО МАҲМУД ҚОЗИ

МАВЛОНО АЙНИЙ

1. Мавлоно Мустафо Румий — (у ҳақида II Бобнинг II Фаслида маълумот берилган) Сафиуддин Мустафо Румий (в. 1558 й.)

2. «Чарогон ҳадислари» бу асар асли Валиуддин Муҳаммад бин Абду-мали Котиб ат-Табризий (в. 1339 й.)нинг «Мушиккivotи ал-масобиҳ» («Токчадаги чироқлар») рисоласига ёзилган «Мушиккivotи ҳадис» номли шарҳ бўлиб, биз бу ерда мазкур асар номини таржима қилиб бердик.

ҲОФИЗ САРВИЙ ЗИЕРАТГОҲИЙ

МАВЛОНО ҲАСАН ҚАВҚАБИЙ

II БОБ, II ФАСЛ

ХОЖА НИЗОМИДДИН АБУЛҲОДИЙ ПОРСО

1. Хожа Абунаср Соний — машҳур тасаввуф олими Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий (в. 1419) нинг тўнғич ўғли Хожа Ҳофизиддин Абу Наср Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад Ҳофиз Бухорий (в. 1472) дан туғилган невараси Хожа Абунаср (Соний) бин Хожа Ҳофизиддин Абу Наср Муҳаммад (в. 1537).

МАВЛОНО АСОМИДДИН ИБРОҶИМ

1. Ғариба фани — ажойботлар яратиш илми, кўз боғлагичлик соҳаси ҳам шу фанга кирган.

2. Вафоти 943 йил содир бўлган — яъни 1536 йили.

О. Асомиддин Иброҳим бин Муҳаммад Арабшой Исфароний Ҳусайн Бойқаро даврида Шохруҳ Мирзо мадрасасида мударрис бўлган. У Шайбонийхоннинг ҳурматига ҳам сазовор бўлган. Восифий у ҳақда қизиқ маълумотлар қолдирган. 1520 йиллари Бухорога келиб, Убайдуллохонга яқин олимлар қаторига қўшилади. Ёзган асарлари бизгача етиб келган. «Ҳошния Асом фи шарҳил — ақонда насафия» асари Шарқшунослик институтида сақланади.

МАВЛОНО САФИУДДИН МУСТАФО РУМИИ

1. Сақлаб — славянлар.

2. Асҳофи Қаҳф — (Қаҳф тоғи одамлари) ривоятларда Дақи Юнус замонидан унга қарши кўзғолон кўтарганлардан етти нафар йигит қочиб ғорга киргани ва улар ёнида, ит ҳам бўлгани ҳикоя қилинади. Улар ухлаб қолишган ва уйғонгач биттаси шаҳарга бекитиқча овқат обкелишга борган. Пулини берса дўкандор таажжубланиб, бу Даққи Юнусдан қолган пул-ку, деб хитоб қилган. Хуллас, кейин маълум бўлишича йигитлар бир неча аср ухлаб, кейин туришган экан. Бу ҳикоя яҳудий, христиан дини китоблариغا киритилган бўлиб, Қуръонда ҳам шу ривоят нақл қилинади.

3. «Уламо учун шеър айтиш узрлидир» — ҳадис.

МАВЛОНО ҚАМОЛИДДИН АБУЛХАЙР

1. Султон Аҳмад Хузравия мазори — машҳур шайх ва олим Абу Ҳамид Аҳмад Хузравия (в. 855 й.) нинг Балхда илгари Навбахор деб аталган жойдаги гумбазли қабри (Ҳозир бу ер Султон Аҳмад Хузравия ва унинг хотини Фотиманинг гумбазли қабри атрофида кўплаб авлиё, фозил, шоир одамларнинг қабрлари жойлашган.)

О. Мавлоно Қамолiddин Абулхайр (Ошиқ) 1480 йиллари Самарқанд Сўғди (Миёнокол)да дунёга келган. У дастлаб Самарқанд, Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, 1498 йиллари Ҳиротга келади ва истеъдодли олим ва шоир сифатида танилади. 1507 йили Ҳирот шайбонийлар қўлига ўтгач, Мовароуннаҳрга қайтади ва Миёнокол, Бухоро шаҳарларида яшайди, Қамолiddин Абулхайр жуда моҳир табиб ҳам бўлган. (Бу ҳақда эронлик Соммиро-Сафавий, ҳиндистонлик Алоудавла Қазвинийлар ҳам ўз тазкираларида ёзадилар.) Шу сабабли Убайдуллохон уни доимо ўзи билан бирга олиб юрган. Шундай сафарларнинг бири (1534)да Қамолiddин Абулхайр Нишопурга келади ва бу ҳарбий сафарда иштирок этаётган Кистан Қаро Султон (в. 1544 й.) Убайдуллохондан Қамолiddин Абулхайрни ўзи билан Балхга юборишини сўрайди. Қамолiddин Абулхайр шу зайл Балхга келиб қолади ва 1550 йилнинг 20 октябрида ўша шаҳарда вафот этади.

МИР ОБИД

ХОЖА ҚОСИМ МАВДУД

1. «Бу дунёда ғарибдек бўл ёки йўловчидек шай тур» — ҳадис.
2. Оре — «ҳа» маъносида.

МАВЛОНО ҚАМОЛИДДИН МИР МАҲМУД БАЙҲАҚИЙ

ШАЙХ РУКНИДДИН МЕҲНА

ШАЙХ АЛОУДДАВЛА

МАВЛОНО МАҲРАМИЙ

1. «Ахтарган топади», — араб мақоли.

АМИР МУЗАФФАР ТУРҚМАН

1. Ўқуб подшоҳ — озарбайжон подшоси (в. 1490 й.)

АМИР ҲУМОЮН САМАРҚАНДИЙ

ҲАКИМ ШАҲРИСАБИЙ

МУЛЛА БАЛОИЙ

НАВИДИЙ НИШОБУРИЙ

МАВЛОНО ХОВАРИЙ

1. Одилшоҳ Султон — Қистан Қаро султоннинг Одил лақаби бўлиб, уни Қистан Қарои Одил деб ҳам атаганлар.

МИРАҚ ҲУСАИН БУХОРИЙ

1. Фақир қошида — Ҳасанхожа Нисорий 1545 ёки 1547 йилдан 1550 йилгача Абулазизхон (в. 1550) ҳукуматида садрлик лавозимини бажарган.

МАВЛОНО ШАЙДО

1. Мавлоно Шайдо асли балхлик бўлиб, Убайдуллохон даврида Бухорода ҳам яшаган. У 1540 йили қаттиқ касалланиб, 1545 йили вафот этган.

МАВЛОНО АБДИЙ

II БОБ, III ФАСЛ

ХОЖА МИРАҚ ШАЙХ

ФАТҲУЛЛО ХОЖА ҚОЗИ
МИРЗОЖОН МУҲАММАД СОНИЙ НАЙМОН
АБДУЛВОСЕЪ
МАВЛОНО ФАЗОИИ

1. Фақир уйида вафот этди — «Нафонсул — маосир» маълумотига қараганда Бақойи 942/1535 йили вафот этган. Демак, шоир бу пайтда Подшоҳ-хожанинг Балхдаги уйида яшаб турган.

МАВЛОНО РОҲИИ
МАВЛОНО ЗИЙНАТИИ
МАВЛОНО КОМИИ

II БОБ, IV ФАСЛ

ШАИХ АБДУЛЛАТИФ

1. Шайхулислом Аҳмад Жомий — машҳур файласуф олим, адиб ва шоир Абу Наср бин Абул-Ҳасан ан-Намиқи ал Жомий (Зинда пил) (441/1049—536/1142 й.)

2. Тахтнинг муносиб эгаси Туркия султони Сулаймон Хонгор (султонлиги, 1520—1566) ҳақида гапирилади.

МАЪСУМХОЖА

МАВЛОНО АСОМИДДИН МУҲАММАД ЖОМИИ

1. «Асфори арбаъ» — тасаввуф роғонаси.
2. «Хамсаи мазид» — тасаввуф роғонаси.
3. «Нун ва қалам» — «Нун» ҳарфи ва қаламга қасам, деб бошланувчи оят, Қуръон, 54 сура, I оят.
4. Лауъмрика — «Ҳаётингга қасам», Қуръон, 15 сура, 72 оят.

МИР МЕҲДИ БИН ҚОЗИ МАҲМУД-УЛ-ҲУСАИНИИ

1. Хожа Камолиддин Қўноқ — Қистан Қаро султон давлатидаги нуфузли арбоб, Балхда масжид мадраса, шиғохон ва ҳаммом каби иморатлар қурдирган, 1529 йил мартида Бобур ҳузурига чегара можаролари масаласида Қистан Қаро томонидан элчи бўлиб борган («Бобурнома») («Тарихи Роқим»да унинг 956/1549 йилда ўз мадрасаси учун ҳаммом қурдирганлиги ҳам қайд этилади).

2. Чағминий — астрономия ва математика соҳаси олими Маҳмуд бин Муҳаммад бин Умар ал-Чағминий ал-Хоразмий (в. 1221 й.) унинг математика, геометрия (ҳандаса) бўйича ёзган рисоаларига кўплаб шарҳлар битилган.

МИР САВОДИИ

ХОЖА МУҲАММАД ВАЗИР
МИРЗО ҚОТИЛИИ
МАВЛОНО ЖОНИИ ЯТИМБОН

О. Мавлоно Жоний Ятимбон («Акбарнома»да Жоҳий Ятиммон)нинг Қобулда Ҳумоюн хизматига (1545 й.— И. Б.) кирганлиги ва унинг Ҳиндистон адабиётига ўз муносиб улушини қўшганлигини тарихчи Абул Фазл Алломий (1551—1601 й.) ҳам ёзиб қолдирган.

МАВЛОНО АЗМИЙ МУЛЛО ФАРИБИЙ

1. «Йўли кесувчи» — тазирада «қатъул-тариқ» шаклида берилган, бу ибора эса ўғри, йўлтўсар маъносини беради.

МАВЛОНО ШУУРИЙ

1. Шери Шутур деган жойда — Шери Шутур чўли; Мари (Туркманистон) шаҳри билан Амударё оралиғи (Қорақум шарқий қисми) даги сахро ерлари илгари шундай аталган.

III БОБ, I ФАСЛИ

ШАЙХУЛИСЛОМ ХОЖА НИЗОМИДДИН ЯҲЕ ҲОШИМИЙ

1. Жаноб Ҳошимий Сиддиқий — Убайдуллохоннинг вазири, шайхулислом, шоир Хожа Жалолиддин Ҳошимий Сиддиқий (в. 1528 й. у ҳақда II Бобнинг I Фаслида маълумот берилган).

2. «Қадимги нарса аслига қайтади» — араб мақоли.

ХОЖА АБДУЛАЗИЗ ҚОЗИ

АБУЛҲАСАН ВАҲИДИДДИН ШАЙХ МИРЖОН

1. ҲАСАН БАСРИЙ — VII асрда яшаган илк суфийлардан, Муҳаммад пайғамбар саҳоболаридан.

2. Шайх Ҳабиб Ажамий — VI—VII асрда Арабистонда яшаган суфий-файласуф.

3. Шайх Довуд Тойий — VIII асрда Арабистонда яшаган суфий файласуф.

4. Шайх Маъруф Борий — X асрда яшаган тасаввуф олими —

5. Шайх Абу Али Котиб — X асрда яшаган тасаввуф олими.

6. Шайх Абулқосим Курақоний — XI асрда яшаган хуросонлик машҳур тасаввуф олими. (в. 1084.)

7. Шайх Абу Бакр Нассож — XI—XII асрда яшаган тасаввуф олими.

8. Шайх Аҳмад Ғаззолий — файласуф олим, суфий Абулфатҳ Аҳмад Мажидуддин Ғаззолий (в. 1123 й. Қазвин)

9. Шайх Аҳмад Динаворий — XI—XII асрда яшаган тасаввуф олими Аҳмад Асвад Динаварий.

10. Шайхулнажиб Сухравардий — таниқли тасаввуф олими, Абулқодир Абу Нажиб Сухравардий (в. 1168 й.)

11. Шайх Шаҳобуддин Сухравардий — тасаввуф олими Шаҳобуддин Абул Фатҳ Аҳмад бин Ҳабаш Ҳасан бин Амирак ас-Сухравардий Мақтул (в. 587/1191).

12. Шайх Бўзғаш Шерозий — XII асрда яшаган тасаввуф олими, шайх Али Бўзғаш Шерозий Рўзбеҳон (в. 1210.)

13. Шайх Абдуссамад Назарий — XIII асрда яшаган файласуф, суфий олим.

14. Шайх Маҳмуд Исфаҳоний — XIII асрда яшаган тасаввуф олими.

15. Шайх Тожиддин Ҳасан Қурилоний — XIII—XIV асрда яшаган тасаввуф олими.

16. Шайх Абулрахмон ал-Аъроший — XIV асрда яшаган тасаввуф олими.

17. Шайх Зайнулдин Хофий — илоҳиёт олими (1419 йили вафот этган Хожа Муҳаммад Порсонинг шогирди) Зайнулдин Абубакр бин шайх Муҳаммад ал-Хавофий (в. 1435 йил 1 май).

18. Шайх Аҳмад Исфарғободий — XV аср ўртасида вафот этган тасаввуф олими, унинг кейинги авлодлари Бухорода яшагани маълум.

19. Шайх Сўфи Али — XV ва XVI аср бошида яшаган тасаввуф олими.

20. 973 йили — яъни 1564—65 йил.

21. «Металабад» — Қўринадики Зебуннисо (XVII) га нисбат берилувчи ушбу радифли рубойи шонраининг оригинал ижоди бўлмай, балки шу мазмундаги рубойи XVI асрда ҳам битилган экан. (Айнан шундай рубойи эронлик шоира Ниҳоний (XVI аср)га ҳам нисбат берилиб, унинг ҳам мазкур рубойиси, ким жавоб айтса ўшанга тегиши учун, сарой дарвозасига илиб қўйилгани ҳам ҳикоя қилинади.)

22. «Ваҳ че жое» — ушбу байт мавлоно Фасиҳиддин (Савдо)га тегишли бўлиб «Мажолисун — нафоис»нинг 1966 йилги нашрида:

Холи ба чашм кардам бар руй дилрабод,
Савдо нигар ки бахшам чоҳио ваҳ че чоҳи —

(Алишер Навоий, Мажолисун — нафаис., Нашрга тайёрловчи С. Ғаниев Тош, 1966 й., 146 бет.) шаклида таржимасиз берилган.

МАВЛОНО ҲУСАИН ТУРКИСТОНИИ

1. Асомиддин Иброҳим — (у ҳақда II Бобнинг II Фаслида маълумот берилган.)

МАВЛОНО КЕПАК

1. Бу худонинг фазлидир, уни хоҳлаган кишисига беради. Қуръон, 5 сура, 54 оят, 62 с, 4 оят.

2. 944 йил 15 сафари — 1537 йил июнь ойи охири.

МАВЛОНО АБДУССАМАД

1. «Оллоҳ учун ҳаж ва умрани адо этинг» — Қуръон, 2 сура, 196 оят.

2. Олий ҳукмдор — бу ўринда Искандар бин Жонибек (бош хон, 1568 й. в. 1583 й.) кўзда тутиляпти.

МАВЛОНО ДУСТ МУҲАММАД

ҲОФИЗ ИБРОҲИМ

МАВЛОНО ЖАМОЛИДДИН ҚОСИМ

МАВЛОНО ҚОСИМ МУФТИ

МИР ДЕВОНА
ШАМСИДДИН
МАВЛОНО НИЗОМ ҚОЗИ
МАВЛОНО СУРУДИИ
МАВЛОНО САФОИИ

1. Жова — Индонезиядаги марказий Ява оролининг шарқдаги номи.
2. Сақарлот — мовут тури.
3. Фаранча мовути — Фаранча асли «френч» «франк» — (француз) сўзи-ни билдиради, бироқ унинг «фаранг» шакли умуман оврупа маъносини ҳам беради ва бу ерда эса англия мовути кўзда тутилмоқда.

МАВЛОНО КАМОЛИДДИН

1. Қулбобо Қўқалтош — давлат арбоби ва шоир (қатл. 1598 й.) Абдулла-лаҳон II нинг энг яқин амирларидан.

МАВЛОНО НАВИДИИ

III БОБ, II ФАСЛ

МИР МУҲАММАД БАДЕЪ ҚОЗИ

1. Қози Ихтиёр — (у ҳақида «Мақола — Шайбонийхон» изоҳига қаранг).
2. «Дорулсиёдат» (Сайдлар уйи) Темур оиласи учун қурилган мақбара ёнидаги мадраса.

ШАЙХ ШАРИФИИ

1. Увайс Қараний — Муҳаммад пайғамбар ҳурматлаган илк мутасаввиф, Яманнинг Қаранида яшаган Султон Увайс Қараний.

О. Шарифиддин Шарифий машҳур тасаввуф олими шайх Қутбиддин Ҳусайн Хоразмий (в. 1551 йил 21 август)нинг ўғли; сафарларда доимо отаси билан бирга бўлган ва отаси таълимотини яхши ўзлаштириб, Ҳусайн Хоразмий ҳақида китоб ёзган. Унинг бизгача «Жодайи ошиқин» (Ошиқларнинг катта йўли) номли китоби етиб келган.) (Ўз ФА ШИ қўлёзмалар фонди, № 3084.) Мутрибийнинг маълумот беришича, мавлоно Шарифий Ҳиндистон сафарида 70 ёшида вафот этган, ҳокини эса Самарқандга келтиришган.

ШАЙХ ЗАКАРИЕ ЯССАВИИ

МАВЛОНО ЖАМОЛИДДИН ИСМАТУЛЛО

О. МАВЛОНО ЖАМОЛИДДИН ИСМАТУЛЛО ОХУНД (Шокирий) талайгина илмий асарлар муаллифи ҳамдир, у 1590 йилдан сўнг 90 ёшидан ошиб вафот этган, қабри хожа Аҳрор мазоридида.

ХОЖА ФОЗИЛ

ХОЖА ЯРКО (МИР ОКО)

1. Муҳаммад Севинч султон — Шайбонийхоннинг учинчи ўғли, 1513 йилда унга Кеш вилояти топширилган.

МАВЛОНО ҲОФИЗ МИРАК
МАВЛОНО СОЛИҲ МУФТИ
МИР ФАҲМИЙ

1. Қандоҳарда сокин — Алоуддавла Қазвиний ўзининг 1565—1589 йиллар орасида ёзиб тугатган тазкирасида, Мир Фаҳмий Самарқандийни ҳозир Ҳиндистонда, деб хабар беради. Кўринадики Фаҳмий 1566 йилдан сўнг Ҳиндистонга кетган.

АМИР ШУЖОИДДИН ДУСТ МУҲАММАД ҲОЖИ

1. Амир Жон Вафой Дўрмон — Шайбонийхоннинг энг яқин амирларидан, Шайбонийхон 1500 йили уни Самарқанд, 1507 йили майида эса Ҳирот доругаси қилиб тайинлайди. Амир Вафой (Жон Вафой бий) Дўрмон 1510 йили декабрида Марв жангида ҳалок бўлган.

2. Ясриб — Мадина шаҳрининг Муҳаммад пайғамбар Маккадан у ерга кўчган (ҳижрати) пайтидаги номи, кейинчалик у ерга «Мадина-ун-наби» (пайғамбар шаҳри) номини беришган ва қисқача қилиб «Мадина» деб атала бошлаган.

3. Батҳо — Макка шаҳри жойлашган водий, шу сабабли Батҳо дейилганда Макка кўзда тутилади.

ҚОЗИ АЪЗИУДДИН ҚАСБИЙИ
НОДИРБЕК САДР

1. Абдулла Ҳотафий — Абдурахмон Жомийнинг шогирди ва жияни, «Хамса» (тугалланмаган) ёзган хуросонлик етук шоир (1453—1520 й.)

ШАЙХ МУҲАММАД ТОҲИР

1. Фақир отаси ёнига келди — Ҳиндистонга ўтиш учун келинганбўлса, демак шайх Муҳаммад Тоҳир Балхга келган, Хожа эса Балхда 1534—1545 йиллар орасида яшаган.

III БОБ, III ФАСЛ

МУҲАММАД БОҚИР ЯМАНИЙ
АМИР САДРИДДИН МУҲАММАД

1. «Ҳидоя(т)» — машҳур олим Бурҳонуддин Али ибн Абубакр ибн Абдужалил Марғиноний (в. 1197 й.) нинг фикҳ бўйича ёзган китоби.

2. «Виқоя» мазкур Бурҳонуддин Али Марғилонийнинг қонуншуносликка оид яна бир асари.

3. Истифода аҳли — (фойда олувчи кишилар) билим олувчи талабалар назарда тутиляпти.

4. Тажвид — Қуръонни қироат билан ўқиш учун қўлланма.

САИД ҲОДИ НАҚШБАНДИЙ

САИД ИБРОҲИМ

1. Бул хайросор днёрга ташриф буюрди — Бухоро шаҳри кўзда тутил-
япти.

МАВЛОНО МУҲАММАД АМИН МУФТИ

1. Абдулла Марворид — бастакор, шоир ва давлат арбоби Шаҳобуддин
Абдулла Марворид Кермоний (в. 1516). Навоийнинг яқин дўстларидан.

2. Мавлоно Абулғафури мағфур — Жомийнинг шогирди Абулғафур Ло-
рий (в. 1506 й.)

3. Иккита баҳр — йил, ой ҳамда кун ҳосил бўлади.

4. Субҳи шанба, дўввўм аз моҳи сафар — Шанба тонги, сафар ойининг
иккинчиси (941) йил — 941 йил 2 сафари — 1534 йил июли ўртаси.

МАВЛОНО АБДУЛҲАКИМ

О. Мавлоно Абдулҳақим бин Султон Маҳмуд табиб 1578 йиллари ҳали
ҳаёт бўлиб, унинг Абдуллахон II ни даволаб тургани ҳақида «Абдуллано-
ма»да, маълумот берилган.

МИРЗО МАШҲАДИЙ

1. Мирзо Абдулалӣ Тархон — Султон Ҳусайн Бойқаро давридаги Бухоро
ҳокими.

МИРЗО АҲМАД

1. Шайх Алоуддавла Семноний — йирик тасаввуф олим Рукниддин Аҳ-
мад бин Муҳаммад ал-Биёнагий Алоуддавла Семноний (в. 1336 й.)

МАВЛОНО МИР МУФТИ

МИР ТАБИБ

ХОЖА АБДУССАЛОМ

1. Абдулқуддус султон — Абдуллахон II нинг Дўстум султон номи билан
танилган иниси, дастлаб Қармана ва 1580 йилдан Тошкентда ҳоким бўлган.
Нисорий 1560—1566 йиллари Қарманда ана шу султон ҳузурида хизматда
бўлган. Дўстум султон бин Искандар 1598 йили жияни (Абдуллахон II нинг
ўғли) Абдулмуъмин томонидан фарзандлари билан биргаликда Тошкентда
қатл этилган. Дўстум султон ҳам шеър ёзган, бу ҳақида Мутрибий ўз
«Тазкиратуш — шуаро»сида маълумот беради ва шеърдан намуна келти-
ради. (Қизиғи шундаки, унинг «бегирифт» радифли ғазалидаги: Холи ми-
шикини туро дид ченон оҳуи Чин, Пуст пушид зи шарм ва раҳи сахро-
бигирифт, (Сенинг қора холингни бундоқ кўриб Чин оҳуси, уялганидан
тери ёпинди-ю сахро томон қочди.— байти худди «Музақкири аҳбоб»да
маълумот берилган Дўст Муҳаммад султон бин Наврўз Аҳмадхон...дан кел-
тирилган намуна байтга ўхшайди. (Мақола I Рукнининг II Фаслига қаранг).
Дўстум султоннинг ўғли Фўлод султон (1598 йили қатл этилган) ҳам шеър-
ият билан шуғулланган.

МАВЛОНО ҲАБИБУЛЛО

МАВЛОНО МАҲРАМИЙ

МАВЛОНО ЯҚИНИЙ

МАВЛОНО НАХЛИЙ

О. Мавлоно Нахлийнинг тўлиқ исми Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий бўлиб, у кейинчалик зўр сўз санъаткори ва тарихчи олим бўлиб етишган, Ҳофиз Танишнинг Абдуллахон II даврига бағишланган «Шарафномаи шоҳий» асари машҳурдир, асарнинг бир қисми 2 жилдда Тошкентда ҳам нашр этилган ва унинг муаллифи ҳақида мақола ва китоблар ёзилган.

(Ҳофиз таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий Абдуллонома (Шарафномаи шоҳий.) Форсчадан Содиқ Мирзаев таржимаси. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Аҳмедов, т. I Тошкент, 1966; т. II. 1969, Аҳмедов Б. А., Муниров Қ. М. Ҳофиз Таниш Бухорий. Тошкент, 1963).

Нахлийнинг туғилган ва вафот этган вақтн тарихчи олим профессор Б. Аҳмедов томонидан фактик маълумотлар асосида 1549—1589 йиллар деб белгиланган.

МИРЗО НАЖОТИЙ

МАВЛОНО МАЪСУМИЙ

МАВЛОНО ДОНИШИЙ

МАВЛОНО СУРУРИЙ

МАВЛОНО САВТИЙ

МАВЛОНО ФАРҚИЙ

III БОБ, IV ФАСЛ

ХОЖА ҲУСАИН МАРВИЙ

1. Хожа Мир Дўст Девон — Шайбонийхоннинг яқин амирларидан бўлган, Убайдуллахон даврида ҳам катта лавозимларда турган.

2. Баҳром разми — Баҳром Миррих (Марс) сайёрасининг яна бир номи, юнонларда уруш худоси ҳисобланади шарқда эса шижоатли жангчи сифатида талқин этилгани учун бу сўзлар «Баҳромдек мард курашчи» маъносини беради.

3. Ноҳид базми — Ноҳид Зухра (Венера) сайёрасининг яна бир номи, юнонлар уни нишқ худоси дейишган, шарқда эса соҳибжамол аёл сифатида талқин этилгани учун бу ерда шод-хуррамлик маъносини англатади.

4. Қуёш талъатли — Қуёшдек порлаб чиқувчи мазмунда.

5. Буржис хислатли — Буржис Муштарий юлдузининг яна бир номи, олтинчи фалакда ва бахт маъносида талқин этилади, бу ўринда бахтли, ҳиммати баланд мазмунда.

О. Хожа Ҳусайн Марвий 1506 йили Марвда дунёга келган, ўз шаҳри ва Бухорода таҳсил кўриб, Ҳумоюн даври (1530—1556) да Ҳиндистонга кетган ва Ҳумоюннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган.

У Акбаршоҳ даврида ҳам шоирлиги орқасидан катта иззатга эришади.

Ҳусайн Марвий кексайган чоғида ватанига қайтишга жазм қилади, бироқ Марвга ега олмасдан Қобулдаёқ (1572 йили) вафот этади. (Мутрибий Хожа Ҳусайн Марвийнинг Саной тахаллусини қўллашини ҳам айтиб, уни Машҳадда туғилган деб маълумот беради.)

МИРЗО БОҶИЙ МИРЗО ҚАБУЛИЙ

1. Фатво беришлик мансаби — муфти.

МИРЗО ДУСТ МУҲАММАД

1. Ҳофиз Қўнғирот — Убайдуллохоннинг энг яқин амирларидан, 1537 йили хоразмликларга асир тушгани маълум.

2. Фуқаронинг озору ранжи — одамларнинг иш юзасидан мурожаат этишлари кўзда тутилмоқда.

МАВЛОНО МУШФИҚИЙ

О. Мавлоно Абдурахмон Мушфиқий (Мулло Мушфиқий) 1538 йили Бухорода дунёга келган (асли марвли.) У араб тили ва фикҳ илмлари билан биргаликда, фалсафа, астрономия, физика, ҳисоб, астрология, мусиқа соҳаларини ҳам эгаллайди. Тез орада ҳажвгўй шоир сифатида танилади ва 1557 йили илк девонини тузади. («Девони мутойибот») 1571 йили эса «Гулзори Эрам» номли маснавийсини яратади. Мушфиқий 1564 йилдан кейин Самарқандга келиб, Султон Саид саройида китобдорлик вазифасини бажаради. 1577 йили эса Ҳиндистонга сафар қилади, бироқ, Акбарнинг илтимосларига қарамай, Мушфиқий келгуси йили яна ўз юрти Бухорога қайтади. У Абдуллахон II саройи «Малик — уш-шуаро»си унвонига эга бўлганда, 2 та ғазаллар, 1 та қасидалар девонини тузган, «Соқийнома», «Жаҳоннамо» маснавийларини ҳам яратган етук шоир эди. Мушфиқий 1588 йили Бухорода вафот этган. (Қабри Улуғ Ватан урушигача сақланган бўлиб, ҳозир мавжуд эмас.) Абдурахмон Мушфиқий ҳаёти ва ижоди тадқиқ қилинган.

МИРЗО САБРИЙ

1. Қосим Куҳбўр — бу авлоддан Амир Аҳмад Қосим Куҳбур Бобурнинг ишончли кишиларидан бўлиб, Бобур уни 1500 ва 1511 йиллари Тошкентга ҳоким қилиб тайинлайди.

2. «Ҳаж ва умра тавофини адо этинг» — Қуръон, 2 сура, 196 оят.

О. Сабрий Бухоронинг етук шоирларидан саналиб, ўз даврида катта шухрат топган, унинг бир неча ғазаллари «Равзатур — ризвон», «Нафоисулмаосир» китоблари орқали бизгача ҳам етиб келган.

МАВЛОНО НИЕЗИЙ

ҚОСИМ АРСЛОН

1. Арслон Машҳадий — Амир Алишер Навоийга замондош шоир.

2. Дарвеш Равғангар (Машҳадий) — Алишер Навоий ҳам «Мажолис»да у ҳақида, хабар беради.

О. Қосим Арслон Ҳиндистонга кетиб, бобурийлар ҳузурида катта эътибор топади ва ижод билан жиддий шуғулланиб «Малик-уш-шуаро»лик ун-

вонигача эришади, кўплаб шеърӣ асарлар яратади. Қосим Арслон Машҳадий 1587 йили вафот этган.

МУРОҲИЙ

О. Мууроҳий ҳақида «Нафоисул-маосир»да ҳам маълумот бор бўлиб, муаллиф унинг Тошкентда яшаётганини қайд этиб ўтади.

САҲМИЙ

О. «Нафоисул — маосир» (1565—1598) муаллифининг айтишига қараганда Саҳмий бухоролик бўлиб, Мавлоно Поянда Муҳаммад Тиргарнинг ўғли экан. Саҳмий 10 яшарлигидан шеър ёза бошлаган, мазкур таъкира ёзилаётган пайт (афтидан бу вақт Байрамхон вафотидан сўнги 1565—1568 йиллар ораси бўлса керак) да 30 ёшида бўлган.

IV БОБ, I ФАСЛ

МИРЗО

1. Ғайбия вориотларини — ғайбдан келадиган фикрларни.

ХОЖА МУҲАММАД

1. Хожа Мавлоно Исфаҳоний — Фазлуллоҳ Рузбеҳон Исфаҳоний (в. 1521) У ҳақида I Боб, I фаслда маълумот берилган.

МАВЛОНО ЕРИЙ

IV БОБ, II ФАСЛ

ХОЖА МУЎНИДДИН

1. Ҳазрат Рашидхон — Қошғар хони ва шоир Абдурашидхон (Хон. 1533—1560, ваф. 1570 й.)

ШАЙХ ХАЛИЛУЛЛО

1. Шоҳруҳ Мирзо — Бадахшон ҳокими теурий Сулаймоншоҳнинг навараси Шоҳруҳ бин Иброҳим (в. 1588 й.) Унинг ўғли Муҳаммадзамон Мирзо ҳам шоир бўлган.

2. «...моем» — бу радифли рубойда Шайх Халилулло метафизикларнинг фалсафий ақидасини баён этиб, худо зоти табиий оламдаги ҳар бир нарсада зоҳирдир, демоқда. (яъни, «худо бизмиз» деган фикр илгари суриляпти.)

3. Нисорий рубойсида эса бунга қарши, биз ҳечмиз, худо бизнинг зотимиздан ташқарида, деган гоё айтилади.

ҚОСИМ ҚОҲИЙ

О. Тасаввуф олими (эркин фикр суфий олими бўлгани учун Ҳиндистонда пайти даҳрийликда ҳам айланган) ва иқтидорли шоир Қосим Қоҳий 1463 йили Миёнколда туғилган, 1478 йили Ҳиротга келиб Абдурахмон Жомийдан таҳсил олган. Қосим Қоҳий кейинчалик Қобулга келиб яшаган, 1525 йили Ҳинд ва Синд ўлкаларига сафар қилиб, анча йиллар бобурийлар ҳу-

зурида яшаб, ижод қилган. Бу Бобур, Ҳумоюн, Акбарлар ҳурматини қозонган шоир 1581 йили Акбаробод шаҳрида оламдан ўтган. Қосим Қоҳийнинг илмий адабий меросини «Илми маоний», «Илми баён», «Мифтоҳул аввоб», «Гулафшон», «Рисолаи аруз» каби асарлар ташкил этади.

МАВЛОНО ВОСИЛИЙ

МАВЛОНО МАНСУРИЙ ТАБРИЗИЙ

1. Сова вилояти — Эрон Озарбайжондаги (Табризга яқин) ноҳия.

МАВЛОНО ШАФЕЪИЙ

2. Шом вилояти — Хуросондаги ноҳия.

МАВЛОНО НИҲОНИЙ

МАВЛОНО ҚУДСИЙ ФАРҒОНАГИЙ

МАВЛОНО ФУРУҒИЙ

МАВЛОНО АБДУССАМАД

МАВЛОНО БЕХУДИЙ

МАВЛОНО РАВНАҚИЙ

IV БОБ, III ФАСЛ

ҚОЗИ САИД ХАРРОЗИЙ

МАВЛОНО АҲДИЙ

ТОҲИР ҚОЗИ

МАВЛОНО ПИРМУҲАММАД

МАВЛОНО ШУКРИЙ

МАВЛОНО НОДИРИЙ

IV БОБ, IV ФАСЛ

ҲАСАНХОЖА НАҚШБАНДИЙ

АМИР БОҚИЙ КОСОНИЙ

МУҲАММАД ШАРИФ САДР

1. Хожа Салмон — мўғуллар даврида маснуъ шеър жанрини қайта жонлантириб, ажойиб бадий намуналар яратган Хожа Жамолиддин Салмон бин Хожа Алоиддин Муҳаммад (Сова ноҳиясидан бўлгани учун Салмон Соважий тахаллуси билан танилган) (1299—1376 йил)

МАВЛОНО ҲИДОЯТ ГИЛОНИЙ

1. Гилон — Эроннинг шимолидаги вилоят.

МИР О.Л.ЛОҲИЙ

1. Ғулжа — уруғ, қабила номи.

МАВЛОНО ЮСУФ ХАТОИИ

МАВЛОНО БОБОИ БАЛХИИ

МАВЛОНО ФАЙЗИИ НАВШОД

1. Султон Саид Султон — Самарқанд ҳокими Султон Саид Султон бин Абу Саид бин Кўчқинчи (в. 1572).

АБДУЛЛО ҲАЛВОИИ

ҒАЗЗОЛИИ МАШҲАДИИ

О. Шоир Ғаззолий 1524 йили Машҳадда туғилган. Ешлигидаёқ олим ва шоир сифатида танилган. Суннийча қарашлари учун 1560 йиллари ватанини тарк этиб, бобурийлар томондан Жаунпурни бошқараётган Али Қулихон («Хон замон») ҳузурига йўл топади ва уни «Нақше бадеъ» номли қасидаси билан мадҳ этиб, катта пул инъом билан тақдирланади. Али Қулихон қатл этилгач, Аграга Акбар саройига таклиф қилинади ва «Малик-уш-шуро»лик мансабини эгаллайди. Тарихчи олим Абдулқодир Бадауний ва шоир Абдулфайз Файзий Даканийлар Ғаззолий шогирдларидан ҳисобланадилар. Ғаззолий Машҳадий 1573 йили вафот этади ва Жаунпурда дафн қилинади. Унинг шеърин мероси 50 минг байтдан иборат, «Асари шаббоб», «Иноятил — хаёл» лирик ғазаллар девонлари, «Қудрати асар», «Машҳади анвар» маснавийлари, «Ошиқ — Маъшук», «Маҳмуд ва Аёз» каби дostonлари шулар жумласидандир. (Ғаззолий Машҳадий вафот этгач, унинг ўрни учун 16 йил йирик шоирлар мусобақа — конкурси ўтказилиб, ниҳоят 1589 йили Файзий Даканий «Малик-уш-шуро»лик мансабига сайланади).

МАВЛОНО ЗАРИФИИ

ХОТИМА

АБДУЛВАҲҲОБХОЖА

1. Занги Ото — кўчманчи туркий халқлар орасида ислом ва тасаввуф ғояларни ёйган тошкентлик олим ва шоир Занги Ото (в. 1258 й.)

2. Муҳаммад Ҳанафий — исломда ҳанафий мазҳабининг асосчиси олим Нуъмон бин Собит бин Зута Абу Ҳанифа (699—767 й.).

3. Ҳаким Ото — туркий халқлар орасида тасаввуф ғояларини ёйган олим ва шоир Сулаймон Боқирғоний (в. 1186). Ҳаким Отонинг «Боқирғоний китоби» бизгача етиб келган.

4. Буғрохон — баъзи асарларда Буроқхон тарзида қайд этилади; аммо Қорахоний (Кошғар) хонлари орасида уларнинг Буғрохон исми билан танилганларидан Ҳаким Отога замондошини манбаларда учратмадик. Хорут ибн Мусо ибн Сотуқ (Буғрохон) 992 йили, Буғрохон Баласоғуний эса XI аср бошида вафот этганлар. Бироқ ҳар ҳолда Анбар Она қорахонийлар хондонига таллуқли олима, фозила аёл бўлган аниқ.

5. Сабзий ранг (қора — кўк ранг) яна «Сиеҳ жерда» ва «зангий» сўзлари ҳам шу маънода қўлланади.

6. Эсларига солибдилар — яъни қорача кишига тегиши ҳақидаги башоратни ғойибдан билиб, Она эсига солган, дейилмоқда.

7. Шофеълиги — ўртага тушиб, кафолат бериб маъносида.

8. «Рашаҳот» соҳиби — «Рашаҳоти айнул — ҳаёт» муаллифи Фахриддин Али Сафий бин Ҳусайн Воиз Қошифий.

9. Тожхожа — XII асрда Тошкент ва Туркистонда яшаган тасаввуф олими Тожхожа бин Абдулмалик.

10. Абдумаликхожа — Абдумалик бин Мансур ҳам XII асрда яшаган.

11. Мансур Ото — Мансурхожа бин Арслонхожа XI—XII асрларда яшаган.

12. Арслон Боб — (Арслон Боб, Арслон Бобо) тасаввуф олими, машҳур Аҳмад Яссавий (в. 1166 й.)нинг устози Арслонхожа Тошкандий.

13. Улуғ саҳобаларидандир — Муҳаммад пайғамбар яшаган (VII аср) давр билан Арслон Боб Аҳмад Яссавийга таълим ўргатган пайт (XI аср охири) ўртасида 4 асрлик вақт бор.

14. Ҳазрат Жабраил алайҳиссалом — худо билан пайғамбарлар ўртасида воситачилик қилувчи малак (фаришта) номи.

15. Омонатни эгасига қайтар — Қуръон, 4 сура, 61 оят.

16. Султоннинг — Аҳмад Яссавий кўзда тутилмоқда.

17. Нима бераркан — яъни, шайхларнинг менга бермоқчи нарсасидан фойда бормикин, маъносида.

18. Ўз ишингиздан — яъни, шак келтирганингиздан маъносида.

19. Авҳадий — Шайх Рукниддин Авҳадий Мароғайий Исфажоний (в. 1337 й.); таниқли мутассаввиф олим, «Жоми Ҷам» ва бошқа йирик достонлар муаллифи, қабри Табризда.

20. Мансур сифат — «аналҳақ» «мен худо» — яъни худо бизнинг зотимизда деган ғояни айтгани учун дорга осилган тасаввуф олими Абулғайи Ҳусайн Мансур Халлоҷ (ўлд. 921 й.)

21. Мусога хос — Айтилишича, худо Мусога Яман ўлкаси даштида олов тарзида кўринган экан.

ШАЙХ АЛИХОЖА

1. Сайид Жалол Қурулоний — XII асрда Арабистонда яшаган тасаввуф олими.

2. Ўғирчи ноҳияси — ҳозирги Красноводск (Туркменистон, илгариги Қизил Сул) вилоятига қарашли орол, бир вақтлар Амударёнинг Каспийга қуйилиш жойи шу ер бўлган.

ПОДШОҲХОЖА

1. Кепак Мирзо — Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Муҳсин Мирзо; 1507 йили майида Машҳад яқинида Убайдулло султон ва Темур султонлар билан бўлган жангда асир олинди, акаси Абдулмуҳсин Мирзо билан биргаликда қатл этилади.

2. Ўзига қаратиш истаги келади — Муъмин Мирзо қатлидан кейин Бадиуззамон ва бошқа шоҳзодалар ҳам отасига қарши исён кўтардилар. Чаҳоржуй ва Марв ҳокими Абдулмуҳсин Мирзо билан Нисо ва Обивард ҳокими Кепак Мирзо ҳам шу йўлдан бориб, 1498 йил кузида то 1499 йил

баҳоригача шоҳ лашкарига қарши жанг олиб борадилар. 1499 йил эпрелида Адишер Навоий аралашуви билан сулҳ тузилади.

3. Ҳиротнинг иккинчи бор фатҳ этилишида — бу воқеа Убайдуллоҳон томонидан 1529 йил 21 октябрда содир бўлган.

4. Балх шайхулисломлигини тарк этиб — 1526 йилдан бери Балхга ҳоким бўлиб келаётган Қистан Қаро Султон (в. 1544 й.) Хожани 1534 йили шайхулисломликка тайинлайди ва 1543 йили мазкур Султон руҳий касалликка чалиниб, бегуноҳ кишиларга зулм ўтказа бошлайди: айбсиз мавлоно Ҳусайн ва мавлоно Абдул Раҳмон деган олимларни дорга остиради, кўп хизматлар қилган давлат арбоби Абулхайр Лангини шаҳардан бадарга эттиради, тарихда бадном бўлиб қолишни истамаган Хожа бу султон хизматини 1543 йили тарк этиб, кўп ўтмай Бухорога қайтади.

5. Рум подшоҳи Хунгорга — Сулаймон I Хондгор (в. 1566 й.) кўзда тутилмоқда.

6. Одилоҳ Султон — Балх ҳокими Қистан Қарони шундай ҳам аташган (Қистан Қарои Одил).

7. Зулумот — ривоятга кўра Хизр тириклик сувини Зулумот номли шу қоронғулик ўлкасидан топган.

8. Бобур подшоҳ ҳузурига юборган эдилар.— Бу воқеа Бобурнинг Кобулда вақтида рўй бермаган бўлса керак, аммо агар Ҳиндистонда пайти бўлса, унда Хожа ўз шеърини Бобурга биринчи ўзбек элчилари Ҳофиз Кухайи, хожа Абулҳақ бин Хожа Ко бин Хожа Аҳрорлар орқали 1528 йил октябрида юборган бўлиб чиқади.

9. «Мақсади атвор» — бу дoston Жонибек султонга атаб (1516—1520 йиллар орасида) ёзилган бўлиб, ленинградлик марҳум шарқшунос Абдураҳмон Тоҳиржонов унинг бир қўлёзма нусхасини топишга муваффақ бўлди, дostonнинг бир қисми «Асрлар нидоси» тўпламида чоп этилган.

О. Саид Подшоҳхожа бин Абдулваҳҳобхожа (Хожа) 1480 йили Нисода дунёга келган, дастлаб отаси қўлида ҳамда Нисо, Марв мадрасаларида яхши таълим олган. Ижтимоий фаолиятини Кепак Мирзо ҳукуматида 1496 йили ёзида садрлик билан бошлаган. Унинг адабий фаолияти ҳам эрта шаклланиб, Хожа 1508 йилларга келганда етуккина шоир ва адиб сифатида танилади. 1508 йил февралда Нисо ва Обивард темирийлардан бутунлай тортиб олинади. (1507 йил майида Қосим Мирзо иниси Кепак Мирзонинг собиқ мулки бўлган Нисога қочиб бориб, Нисо ва Обивардни қўлида сақлаб туради ва ҳатто шу ердан туриб, Машҳадга шайбонийлар устига юриш қилади. Бундан хавфсизраган Шайбонийхон 1508 йил февралда жирға чақириб, Убайдуллоҳонга Қосим Мирзо ҳаракатларини тўхтатишни буюради ва ўзи Мовароуннахрга хавф солиб турган қозоқ хонлари устига юришга оғланади. Шу ойда Қосим Мирзо мағлубиятга учратилиб, Нисо ва Обивард шайбонийлар қўлига ўтади) 1508 йил апрелида қозоқ урушидан қайтаётган Шайбонийхон Нисода тўхтаб, Хожани Дурун вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. Бирор ойлardan сўнг Нисога ҳоким этиб шоир амир Муҳаммад Солиҳ тайинланади. 1510 йил кеч кузида Хожа ва Муҳаммад Солиҳлар ўз ерларини тарк этиб, Марв қалъаси мудофаасига келадилар, шу йил декабрида Шайбонийхон ҳалок бўлгач Хожа мамлакат ичкарисига—дастлаб Самарқанд ва сал кейин Бухорога келиб ватан тутди. 1514 йилгача Темур султон, кейин Кўчкннчихон (оз вақт) хизматларида бўлиб, 1515—1516 йиллардан Қармана ҳокими Жонибек султон ҳукуматида жумлатулмулк, садр-

лик каби лавозимларни бошқара бошлайди. 1529 йили эса Бухоро ҳокими Убайдуллоҳонда ҳамда мазкур хон қисқа вақт Ҳиротни (1529 йил октябрь — 1530 йил январь) эгаллаганда шайхулисломлик вазифасида ҳам туради. 1534 йили Убайдуллоҳон Нишобурга келганда Қистан Қаро Убайдулло хондан Хожани Балхга юборишини сўрайди ва шу йилиси Хожа Балхда садри аъзам ва сал ўтмай шайхулисломлик вазифасида адолат билан иш юргиза бошлайди. 1543 йили эса у ўз вазифасидан воз кечишга мажбур бўлади ва Бухорога қайтиб ижод билан шуғулланади. Хожа 1547 йили Бухорода вафот этади ва Баҳоуддин Нақшбандий мақбараси ёнида дафн қилинади. Хожанинг бизгача Темури Султонга атаб ёзган «Мифтоҳул адл» (1508—1510 йиллар), Қистан Қарон Одилга бағишланган «Гулзор» (1538 й.) каби ахлоқий — дидактик асарлари ва Жонибек Султон номига битилган «Мақсадул — атвор» (1514—1520 й.) достони ҳамда бир неча лирик ғазаллари етиб келган. Хожа ҳаёти ва ижоди илмий тадқиқ этилиб асарларидан намуналар чоп қилинган (Мирзааҳмедова М. Хожа ҳаёти ва ижоди, Тошкент, 1966 й., канд. диссертацияси; «Муфтоҳул адл» ва «Гулзордан», нашрга тайёрловчилар В. Зоҳидов, С. Ганиева, 1962; Исмоил Бекжон. Шоир ва давлат арбоби. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991.)

БОБОЖОНХОЖА БИН АБДУЛВАҲҲОБХОЖА

АБДУССАЛОМХОЖА БИН ПОДШОҲОЖА

1. Ҳазрат Рустамхоннинг марҳаматли қабтолида — Рустам бин Жонибек Миёнколда 1540—1553 йиллар орасида ҳокимлик қилган. Абдуссаломхожа афтидан 1552 йили тошкентлик, самарқандлик султонлар Миёнколни забт этганларида жангда ҳалок бўлган.

2. Подшоҳожадан узр сўраб айтганлар.— Абдуссаломхожа табнатиан ўжар киши бўлиб, ҳама вақт ҳам отаси маслаҳатларига амал қилавермаган кўринади. Зеро Хожа ҳам балоғат ёшига етган бу ўғлига панд-насихатлар қилиб «Мақсадул-атвор» достонида махсус бир бобни бағишлайди.

БОБОХОЖА БИН ПОДШОҲОЖА

ВАЛИУЛЛОҲОЖА БИН МИРИМХОЖА ИБН ШАЙХАЛИХОЖА.

1. Тавуббой амирзодалари — (таббуа амирлари деб ҳам аталади). Бу амирлар Ямандан келиб, Самарқандни босиб олган ва Самарқанд қалъасини бино қилдирган Малик Тубба авлодларидандир.

МУНДАРИЖА

«Музакири аҳбоб» тазкираси ва унинг муаллифи ҳақида . . .	3
Бисмиллоҳ-ир-раҳмон-ир-раҳим	7
Мақола биринчи рукнининг биринчи фасли фоний давлатдан ман- гулик мулкига сафар қилган чингизий султонлар жамоаси зикрида .	17
Мақола биринчи рукнининг иккинчи фасли давлат тахтида ўлтир- ган султонлар зикрида	47
Мақола иккинчи рукнининг биринчи фасли ўткинчи жаҳондан ман- гулик мулкига кўчган чигатой султонлари зикрида	51
Мақоланинг иккинчи Рукнидан иккинчи фасл ҳали ҳаёт қучоғида бўлган ва салтанат тахти узра барқарор ўлтирган султонлар зикрида	66
Биринчи бобнинг биринчи фасли кексалик ёшига етиб вафот этган ва Бухорода дафн қилинган жамоат зикрида	68
Биринчи бобнинг иккинчи фасли фақир алар мулозаматига етиш- маган, кексайиб вафот этган ва Бухородан ташқарида дафн қилин- ган жамоат зикрида	88
Учинчи фасл фақир алар мулозаматини қилмаган, кексалик ёшига етмай бу дунёдан кетган ва Бухорода дафн этилган жамоат зикрида	121
Биринчи бобнинг тўртинчи фасли фақир уларнинг мулозаматини қилмаган, кексалик ёшига етмай вафот этиб кетган ва Бухородан бош- қа ерларда дафн этилган жамоат зикрида	124
Иккинчи бобнинг биринчи фасли фақир аларни кўрган, кексалик ёшида вафот этиб, Бухорода дафн қилинган жамоат зикрида	148
Иккинчи бобнинг иккинчи фасли фақир аларни мулозамат қилган, кексалик ёшига етиб вафот этган ва Бухородан ташқари ерларда дафн қилинган жамоат зикрида	171
Иккинчи бобнинг учинчи фасли фақир уларни кўрган, кексалик ёшига етмай вафот қилиб, Бухорода дафн этилган жамоат зикрида .	187
Иккинчи бобнинг тўртинчи фасли фақир уларни кўрган ва кекса- лик ёшига етмай вафот қилган, Бухородан ташқари ерларда дафн этилган жамоат зикрида	194
Учинчи бобнинг биринчи фасли фақир мулозамат қилган, кексалик ёшига етган ва Бухорода яшовчи жамоат зикрида	201
Учинчи бобнинг иккинчи фасли фақир уларни кўрган, кексалик ёшига етган ва Бухородан ташқари жойларда яшаётган жамоат зик- рида	216
Учинчи бобнинг учинчи фасли фақир уларни мулозамат қилган, кексалик ёшига етмаган ва Бухорода яшовчи жамоат зикрида . . .	225
Учинчи бобнинг тўртинчи фасли фақир уларни кўрган ва кекса- лик ёшига етмаган, Бухородан ташқарида яшовчи жамоат зикрида .	243

Тўртинчи бобнинг биринчи фасли фақир уларни мулозамат қилмаган ва кексалик ёшига етган, айни пайтда Бухорода яшаб турган жамоат зикрида	250
Тўртинчи бобнинг иккинчи фасли фақир уларни мулозамат қилмаган, кексалик ёшига етган ва Бухородан бошқа ерларда яшаб турган жамоат зикрида	252
Тўртинчи бобнинг учинчи фасли фақир уларни кўрмаган ва кексалик ёшига етмаган, Бухородан бошқа ерларда яшовчи жамоат зикрида	260
Тўртинчи бобнинг тўртинчи фасли фақир уларни кўрмаган, кексалик ёшига етмаган, Бухородан ташқари жойларда яшаётган жамоат зикрида	263
Хотима	268
Фақирнинг ота-боболари ва амакилари ҳамда қариндош-туққанлари зикрида	268
Изоҳлар	282

Адабий бадий нашр
Ўзбек тилида
ҲАСАНХОЖА НИСОРИЙ
МУЗАККИРИ АҲБОБ

© А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1993 йил,

На узбекском языке
ҲАСАНХОЖА НИСОРИЙ
МУЗАККИРИ АҲБОБ
(«Дўстлар ёдномаси»)

Нашр учун масъул — Бахтиёр Омон
Мусаввир-Осимхон Восихон
Расмлар муҳаррири — Темур Саъдулла
Техн. муҳаррир — Мирзиёд Олим
Мусаҳҳиҳ — Зиёда Латифхон қизи

ИБ № 69

Теринга берилди 19. 05. 93. Босишга рухсат этилди 18. 11. 93. Бичими 60×90^{1/16}. № 1 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табоғи 21,5. Нашр табоғи 18,0. 5000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма 4341.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30-уй. Шартнома № 6663.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди, 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.